P. P. Szevoszty janov

Nagy megpróbáltatások előtt

P. P. SZEVOSZTYJANOV

Nagy megpróbáltatások előtt

A SZOVJETUNIÓ KÜLPOLITIKÁJA
1939. SZEPTEMBERTŐL 1941. JÚNIUSIG

STUDIUM GENERALE
Zuglói Egyesület
1143 Budapest, Ilka u. 32.
940.5

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · BUDAPEST
KÁRPÁTI KÖNYVKIADÓ · UZSGOROD
1984

A mű eredeti címe:

Павел Петрович Севостьянов
Перед великим испытанием
© Политиздат, Москва 1981

Fordította:
RÉZ MIKLÓSNÉ

ISBN 963 09 2416 1
HUNGARIAN TRANSLATION
© RÉZ MIKLÓSNÉ, 1984
(3797)

Bevezető

1939. augusztus 31-én este 8 óra körül az akkori német—lengyel határ közelében fekvő Gleiwitz városkában megjelent két gépkocsi, bennük lengyel egyenruhába öltözött SS-katonák. A városi rádióállomástól nem messze várták a jelt. Amikor ezt megkapták, hozzáláttak a „Himmler" fedőnevű művelet végrehajtásához. Behatoltak a rádióstúdióba, s a mikrofon előtt felolvastak egy lengyel nyelvű szöveget, tele németellenes kirohanásokkal. Majd leadtak néhány lövést és eltűntek. Jól látható helyen ott hagytak egy lengyel katonaruhás holttestet. Az illetőt az egyik koncentrációs táborból bocsátották a Gestapo rendelkezésére. Ezzel már meg is volt az ürügy az agresszió megindítására.

Szeptember 1-én 4 óra 45 perckor a német légierő csapásokat mért Lengyelország repülőtereire, közlekedési csomópontjaira, gazdasági és közigazgatási központjaira. A „Schleswig-Holstein" cirkáló, amely már jó előre a lengyel tengerparthoz érkezett, tüzet nyitott a Westerplatte-félszigetre. Németország szárazföldi erői benyomultak Lengyelországba.

A meginduló második világháború megerősítette a következő lenini tételt: „A háború annak a politikának folytatása erőszakos eszközökkel, amelyet a hadviselő hatalmak uralkodó osztályai már jóval a háború előtt érvényesítettek";[1] „ezt a politikát a háború előtti jó néhány évtizedre visszanyúlva egészében kell tanulmányozni és megérteni".[2] Az emberiség történetében voltak ennél hosszabban tartó háborúk is, de ennyire véres és pusztító háborúra

[1] *Lenin* Összes Művei. (A továbbiakban: LÖM) 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 260. old.

[2] LÖM 32. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 85.old.

nem volt példa. Több mint ötvenmillió ember elpusztult, egyedül Európa népeinek több mint kétszer annyi emberveszteségе volt, mint a megelőző 350 évben összesen. Negyven állam területe vált közvetlen hadszíntérré. Hatvanegy ország, s ezeknek 1 700 000 000 állampolgára vett részt a háborúban.

Roppant emberveszteségek árán, az erőforrások szinte végletes kihasználásával — s ez mindenekelőtt a Szovjetunióra érvényes — sikerült vereséget mérni a fasiszta tengelyhatalmakra, megmenteni az emberiséget a rabszolgasorstól. Nehéz, nagyon nehéz idők jártak akkor. Egyre messzebb tűnnek tőlünk.[3]

1939. szeptember elsejét a szovjet nép Nagy Honvédő Háborújának kezdetétől alig 22 hónap, történelmileg tehát rövid idő választja el. Ez az időszak azonban a legnehezebbek egyike volt a Szovjetunió történetében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta. Eltekintve az 1918. évi breszt-litovszki béke megkötésének pillanatától, vajmi nehéz még egy olyan időszakot találni, amikor a nemzetközi helyzet alakulása olyan nagy felelősséget rótt volna a szovjet külpolitikára. „Országunknak rendkívül nehéz körülmények között, a külső támadás és a szovjetellenes provokációk állandósuló veszélye közepette kellett tevékenykednie, különösen azután, hogy Németországban hatalomra került a fasizmus. A szovjetország mindvégig szilárd és elvhű maradt, a saját állami érdekeinek és a béke ügyének védelmére való eltökéltséget rugalmas módszerekkel és realizmussal párosította. A szovjet külpolitika krónikájának lapjain sok izgalmas eseményről olvashatunk, továbbá a szovjet népet képviselő diplomaták bátorságáról és kitartásáról; ezek az emberek nagyfokú felelősségtudattal érvényesítették a párt irányvonalát, önzetlen odaadással szolgálták a kommunista eszményeket."[4]

A Nagy Honvédő Háborút közvetlenül megelőző időszak történetének tanulmányozása nemcsak azért hasznos, mert segítségével jobb és teljesebb képet alkothatunk a szovjet nép nagy hőstettéről, hanem azért is, mert hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megértsük: a fasiszta agresszorok felett aratott győzelem miért olyan nagy je-

[3] *Pravda*, 1978. november 12.

[4] *A. A. Gromiko:* Vo imja torzsesztva lenyinszkoj vnyesnyej polityiki. Izbrannije recsi is sztatyi. Moszkva 1978. 584. old.

lentőségű az egész, háború utáni időszak fejlődése szempontjából. Ez a győzelem, melynek kivívásában a Szovjetuniónak döntő szerepe volt, megszilárdította a szovjet állam helyzetét, megerősítette nemzetközi befolyását és tekintélyét. Az imperializmus legreakciósabb erőinek szétzúzásával kedvező feltételek alakultak ki a világforradalmi folyamat további felgyorsulásához. Európa és Ázsia számos országában népi demokratikus és szocialista forradalmak mentek végbe. Létrejött a szocialista világrendszer. A hitleri Németországnak és szövetségeseinek, valamint a militarista Japánnak a szétzúzása hatalmas lökést adott a gyarmati és függő országokban élő népek nemzeti felszabadító mozgalmainak. Ennek a mozgalomnak végül is — a kapitalista rendszer jelentős mértékű meggyöngülése, a Szovjetunió és a többi szocialista ország gyors fejlődése folytán, a nemzetközi kommunista mozgalom tevékeny támogatásával — sikerült felszámolnia az imperialista gyarmati rendszert.

A Szovjetunió, a szocialista közösség erejének megnövekedése, a világforradalmi folyamat továbbfejlődése, a kapitalizmus általános válságának elmélyülése együttesen gyökeresen megváltoztatta a nemzetközi erőviszonyokat, mégpedig a szocializmus javára, azoknak az erőknek a javára, amelyek a békéért, a szabadságért és a függetlenségért küzdenek.

Ez a monográfia nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy komplex módon feltárja: a szovjet diplomácia milyen nemzetközi körülmények között, milyen általános koncepciótól és konkrét állásfoglalásoktól vezérelve, milyen jelleggel, formákkal és módszerekkel vívta harcát 1939. szeptember 1. és 1941. június 22. között abból a célból, hogy megteremtse a szocialista építéshez szükséges biztonságot, javítsa hozzá a külső feltételeket, és megerősítse a Szovjetunió védelmi képességét. Ennek érdekében a szerző megvizsgálja a Szovjetuniónak és azoknak az államoknak a viszonyát, melyeknek politikája a leginkább érintette államunk érdekeit nemzetközi téren. Ezek pedig a következő államok: az imperialista hatalmak, így Németország, Anglia, kapitulációjáig Franciaország, az Egyesült Államok, Japán, Olaszország; a Szovjetunióval szomszédos országok, azaz Finnország, leveretéséig Lengyelország, Románia, Bulgária, Magyarország, Törökország, Afganisztán, Irán; végül Jugoszlávia, Kína.

A kutató elsősorban a következő kérdésekre fordítja a figyelmét:

1. A Szovjetunió politikája az angol—francia koalíció és az Egyesült Államok irányában. E politika a nevezett államok jobboldali köreiben megnyilvánuló szovjetellenesség határozott visszautasítását azzal a készséggel párosította, hogy adott esetben konstruktív kapcsolatokat létesítsenek.

2. A német fasiszta imperialista csoportulás viszonylatában folytatott szovjet politika, mindenekelőtt a Szovjetunió elvi politikája a hitleri Németországgal szemben azért, hogy a német fasizmussal döntő összecsapásra készülve javítsa a külső feltételeket, s változatos módszerekkel keresztezze a német diplomácia provokációs tevékenységét.

3. A szovjetország harca Nyugat- és Északnyugat-Európa biztonságáért olyan időszakban, amikor megnövekedett a német fasiszta fenyegetés, megélénkült az angol—francia koalíció, valamint az USA szovjetellenes politikája.

4. Harc Délnyugat-Európa és a Balkán biztonságáért, a szovjet diplomácia ellenakciói ebben a körzetben a hitleri Németország expanzionista politikájával szemben.

5. A biztonság megerősítése délen; mindkét imperialista csoportosulás szovjetellenes tevékenységének elhárítása.

6. A Szovjetunió harca a távol-keleti biztonságért és a japán militarizmus fenyegetésének enyhítéséért; Kína támogatása a japán agresszió elleni harcában.

A szovjet külpolitika főbb elveit és feladatait a tárgyalt időszakban egyértelműen megszabják az SZKP és a szovjet állam dokumentumai, az állami vezetők megnyilatkozásai. Egyben irányt mutatnak a szovjet diplomáciának, hogyan oldja meg ezeket a feladatokat, s milyen legyen gyakorlati tevékenységének tartalma. Ezeket a dokumentumokat számos fundamentális szovjet kiadvány feldolgozta, melyek az utóbbi években jelentek meg.[5] A hazai történettudomány, vezető szovjet történészek részvételével, régóta nagy fi-

[5] Lásd: A második világháború története 1939—1945. 3. köt. A háború kezdete. A Szovjetunió elleni agresszió előkészítése. Zrínyi Katonai Kiadó 1977.; A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. 5., átdolgozott és bővített kiadás. Moszkva 1980.; Isztorija Vnyesnyej polityiki SZSZSZR. 1917—1980. 1—2. köt. 4., átdolgozott és bővített kiadás. Moszkva 1980—1981.; Isztorija gyiplomatyii. 4. köt. Gyiplomatyija v godi vtoroj mirovoj vojni. Moszkva 1975.

gyelmet fordít a háború előtti utolsó békeévek szovjet küpolitikájára. Igen széles körben népszerűek V. M. Hvosztov, N. N. Inozemcev, N. N. Jakovlev, M. Sz. Kapica, A. L. Narocsnyickij, Sz. L. Tyihvinszkij, V. G. Truhanovszkij, I. N. Zemszkov, P. A. Zsilin, J. M. Zsukov munkái. A második világháború történetének feldolgozása érdekében sokat tettek műveikben a következők: Sz. L. Agajev, A. A. Ahtamzjan, V. A. Anfilov, V. I. Antjuhina-Moszkovcsenko, V. J. Avarin, T. Bartenyev, L. A. Bezimenszkij, J. V. Boriszov, V. I. Dasicsev, A. M. Dubinszkij, G. Sz. Filatov, V. T. Fomin, V. K. Furajev, V. L. Iszraeljan, L. N. Ivanov, I. A. Kirilin, I. K. Kobljakov, J. Komisszarov, N. I. Kosztjunyin, V. Sz. Koval, V. M. Kulis, L. N. Kutakov, J. L. Kuznyec, N. I. Lebegyev, V. A. Matvejev, N. N. Molcsanov, I. D. Ovszjanij, M. I. Pankrasova, L. B. Pozgyejeva, D. M. Projektor, G. M. Ratyiani, G. N. Reutov, G. L. Rozanov, O. A. Rzsesevszkij, A. A. Sevjakov, A. M. Szamszonov, V. A. Szekisztov, G. N. Szevosztyjanov, V. J. Szipolsz, B. Sz. Tyelpuhovszkij, F. D. Volkov, L. I. Zubok stb.

A második világháború első időszakában folytatott szovjet külpolitika komplex vizsgálata csakis a szovjet történettudomány nagy eredményeire építve képzelhető el. Ugyanakkor szükség van arra is, hogy új anyagok, dokumentumok váljanak hozzáférhetővé a tudományos kutatás számára.

A jelen monográfia tudományos bázisát főképpen a Szovjetunió Külügyminisztériumának küpolitikai archívumában található dokumentáris anyagok alkotják, valamint az orosz és idegen nyelven már közzétett dokumentum erejű forráspublikációk. Rendkívül sok olyan dokumentumot használ fel, amelyek a szovjet állam vezetőinek, továbbá a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságán, a Külkereskedelmi Népbiztosságon felelős posztot betöltő munkatársaknak a diplomáciai kapcsolataira vonatkoznak. Széles körben hasznosítja azokat a dokumentumokat is, amelyek a Szovjetunió kétoldalú kapcsolatait mutatják be Németországgal, Angliával, az Egyesült Államokkal, Franciaországgal, Olaszországgal, Japánnal, Finnországgal, Törökországgal, Romániával, Bulgáriával, Iránnal, Afganisztánnal, Svédországgal, Norvégiával és más államokkal.

A szerző igyekszik rávilágítani arra, milyen sokat tett a szovjet külpolitika és diplomáciai szolgálat azért, hogy a Szovjetunió számára kedvező helyzetben fogadhassa a fasiszta agressziót; leírja,

milyen méreteket és jelleget öltött az a szinte megszámlálhatatlanul sok megpróbáltatás, melyen a szovjet diplomácia az akkori nemzetközi viszonyok közepette keresztülment, lankadatlanul szembeszegülve a mindkét imperialista csoportosuláshoz tartozó hatalmak, valamint más államok részéről megnyilvánuló szovjetellenességgel.

A könyvet egyebek mellett az a körülmény is időszerűvé teszi, hogy az 1939—1941 közötti időszak szovjet külpolitikájának problematikája ma is az ideológiai harc egyik legélesebb vitákat kiváltó területe. A polgári történetírásra és a mai imperialista politikai ideológia egészére az jellemző, hogy a Szovjetunió 1939—1941-ben folytatott küpolitikájáról szólva nem egyszerűen egy csomó hazugságot hordott össze és terjeszt, hanem kidolgozta a hamis beállítások egész rendszerét, melynek hatása alól a burzsoá történészek és politológusok többsége művei megírásakor nem tudja kivonni magát. S itt egyáltalán nem elvont, akadémikus hamisításokról van szó; az egész jelenség fontos fegyver az imperializmus ideológiai arzenáljában. Az az áltudományos hazugságtömeg, amelyet Nyugaton a Szovjetunió 1939—1941-es külpolitikai akcióiról, akkori külpolitikai tevékenységéről összehordtak, intenzitását és méreteit tekintve jószerint páratlan a burzsoá ideológiának a szovjet történelem befeketítésére irányuló egyéb próbálkozásai között.

A mai ideológiai harcban időszerű gyakorlati feladatunk, hogy leleplezzük mindezt a hazugságot. Ebben segítségünkre van a marxista—leninista történeti módszer.

A második világháború első időszakában folytatott szovjet külpolitika kutatásának különösen nagy a tudományos és a politikai jelentősége ma, a jelenlegi körülmények között. 1939—1941 tanulságai jól megértetik, milyen veszélyes következményekkel jár az akkorihoz hasonló politika.

I. FEJEZET

A történelmi valóság és a hamisítás

1. VAJON MEG LEHETETT VOLNA AKADÁLYOZNI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT?

Külpolitikai tervezéssel és prognosztikával foglalkozó amerikai szakemberek egy ízben kísérletet tettek arra, hogy összefüggéseikben elemezzék a XX. század legfontosabb nemzetközi eseményeit, amelyekről az Egyesült Államok politikai vezetésének még bekövetkezésük előtt 15 évvel sem volt fogalma. Összegezésük központi láncszemei a következők: a német militarizmus újjászületése; Japánnak mint agresszív katonai nagyhatalomnak a megerősödése; s végül a második világháború kitörése.[1] Maga a tizenöt éves időszak, amellyel a hivatalos Washington szűklátókörűségét lemérték a perspektívákat illetően, meglehetősen vitatható, ám a kérdés felvetése nem érdektelen. Ha bővítjük a kört, azt tapasztaljuk, hogy nemcsak Washington, hanem London és Párizs is szinte megdöbbentő mértékben vonakodott a két világháború közötti időszakban attól, hogy felmérje a növekvő háborús veszélyt. Ugyanakkor Moszkvában egészen másképpen értékelték a nemzetközi viszonyok hosszabb távú alakulását.

LENIN MEGJÓSOLTA A HÁBORÚS KATAKLIZMÁKAT

A második világháború kitörése nem érte váratlanul az SZKP-t és a szovjet kormányt. A húszas—harmincas évek szovjet külpolitikája terveit is és gyakorlati lépéseit is arra a megállapításra építette,

[1] Lásd: *Iv. Szevosztyjan:* Planyirovanyije vnyesnyej polityiki v SZSA. Nyekotorije voproszi tyeorii, praktyiki i organyizacii. Moszkva 1974. 159—160. old.

hogy a nemzetközi helyzet robbanásveszélyes és azzal fenyeget, hogy az agresszív erők háborút fognak kirobbantani. Lenin, mint az első szocialista állam külpolitikájának megalapozója, nemegyszer rámutatott arra, hogy mind regionális, mind világméretekben számolni kell új katonai konfliktusok lehetőségével. A tőkés nagyhatalmak látszólag erős szövetségei és koalíciói rövid életűeknek bizonyulhatnak — hangsúlyozta —, és az imperialisták közötti ellentmondások békés rendezésének formáit erőszakos módszerek válthatják fel.

Az SZKP beépítette politikájába ezt a lenini prognózist, s egyben azt is felismerte, hogy egy jövőbeli háborús kataklizma a lehető legnagyobb veszélyt jelenti a Szovjetunió szocialista vívmányaira, hiszen a világban kialakult osztály-erőviszonyok kényszerítő ereje folytán a háborúba óhatatlanul belekerül a Szovjetunió is. Mint Lenin mondotta, „a mostani világhelyzetben, az imperialista háború után, a népek kölcsönös viszonyát, az államok egész világrendszerét az a harc határozza meg, amelyet az imperialista nemzetek kis csoportja vív a szovjetmozgalom és a szovjet államok ellen, amelyek élén Szovjet-Oroszország áll."[2] Jól látta Lenin azt is, hogy ez a harc időnként olyan élessé válhat, hogy a kapitalizmus fegyveres támadásba torkollhat. Ezért figyelmeztetően ezt írta: „Ne feledjük el, hogy mindig csak egy hajszál választ el bennünket attól, hogy ránk törjenek."[3]

Hitler hatalomra jutása után a Szovjetunióban a nemzetközi helyzetről adott értékelések egész rendszere gyakorlatilag arra az alapkövetkeztetésre jutott, hogy Európában a háborús veszély fő forrásává a fasiszta Németország lett. Teljesen világosan kinyilvánították ezt 1934 elején, az SZK(b)P XVII. kongresszusán. Megfogalmazták az ebből eredő legfontosabb elméleti tételt és gyakorlati fejleményt is: az imperialisták ellentétei olyan élessé váltak, hogy katonai összecsapáshoz vezethetnek; napirendre tűzték a háborút mint a világ és a befolyási szférák újrafelosztásának eszközét a legerősebb államok javára.

Ezek a következtetések jól mutatják a marxista—leninista elmélet nagyfokú tudományos előrelátását. Átvette és továbbfejlesztet-

[2] LÖM 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 230. old.
[3] LÖM 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 292. old.

te őket a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom is. „A német fasizmus egy új imperialista háború legfőbb uszítója, és mint a nemzetközi ellenforradalom faltörő kosa lép fel" — mutatott rá határozatában 1935 nyarán a Komintern VII. kongresszusa. — A német fasiszták „háború útján a német imperializmus európai hegemóniájára törekednek, a velük szomszédos államok rovására meg akarják változtatni az európai határokat".[4]

A Szovjetunió nyomban cselekedett, s hozzálátott, hogy felvegye a harcot az Európában és Ázsiában erősödő háborús veszély ellen — még a korai stádiumban, amikor e veszély fészkei mutatkozni kezdtek. Az egyetlen világhatalom volt, amely következetesen, céltudatosan és becsülettel vívta ezt a harcot. A Szovjetunió már 1933. február 6-án beterjesztett a leszerelési konferencián egy deklarációtervezetet az agresszió meghatározásáról. Ezt világszerte nagy elismeréssel fogadta a közvélemény, ám Anglia elutasította.

Hitlerék első nagyobb horderejű külpolitikai lépése már rávilágított politikájuk tendenciájára. 1933. október 14-én Németország távozott a leszerelési konferenciáról és öt nap múlva kilépett a Népszövetségből. Ezt követően a lehető legrövidebb időn belül, 1933. december 12-én, az SZK(b)P Központi Bizottsága határozatot hozott arról, hogy harcot kell indítani a kollektív biztonságért. December 20-án az SZK(b)P KB Politikai Irodája jóváhagyta a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságán készült ama dokumentumot, amely összegezte az európai biztonsági rendszer megteremtése érdekében teendő gyakorlati intézkedéseket. „A Szovjetunió nem ellenzi — olvasható a dokumentumban —, hogy a Népszövetség keretében regionális egyezményt kössenek, védekezésül a Németország oldaláról fenyegető agresszióval szemben." A Szovjetunión kívül részt kellene vennie az egyezmény megkötésében Belgiumnak, Franciaországnak, Lengyelországnak, Csehszlovákiának, Litvániának, Lettországnak, Észtországnak és Finnországnak.[5]

A regionális egyezmények politikája elvileg más, mint a szövetségek politikája, mivel az imperialista hatalmak katonai szövetsé-

[4] A kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó 1975. 419., 431. old.

[5] Lásd: Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. Moszkva 1970. 16. köt. 876. old.

gei egyesek megállapodásai voltak mások ellen, míg a regionális egyezménynek kollektív erőfeszítésekkel a békét kellett biztosítania bizonyos körzetben és senkire semmiféle fenyegetést nem jelentett. Ez nem a háború, hanem a béke paktuma volt.[6]

A szovjet diplomácia a kollektív biztonság eszméjét mind az európai, mind az ázsiai háborús tűzfészkek vonatkozásában különböző formákban igyekezett megvalósítani. M. M. Litvinov szovjet külügyi népbiztos 1937. november 27-én kijelentette: „Minden adandó alkalommal, még akkor is, amikor egyáltalán nem volt szó a Szovjetunió közvetlen érdekeiről, hangsúlyoztuk ama készségünket, hogy más hatalmakkal együtt, nagyokkal és kicsikkel, részt veszünk a agresszor kollektív visszaverésében. De mindeddig még nem alakult ilyen kollektíva."[7]

Az agresszor kollektív visszaveréséért folyó harc — amelyet a Szovjetunióban a legbiztosabb eszköznek tekintettek a háború megakadályozására — kétoldalú viszonylatokban foganatosított intézkedésekkel egészült ki az olyan, nem nagy számú esetekben, amikor erre partner kínálkozott. 1935—1937 folyamán a Szovjetunió közös védekezésre irányuló szerződést kötött Franciaországgal, Csehszlovákiával és megnemtámadási egyezményt Kínával. Egyidejűleg óriási politikai munkát fejtett ki az agresszív erők leleplezése érdekében, minden alkalommal elítélte az agresszív cselekményeket, támogatta az agresszió áldozatául esett népek szabadság- és függetlenségi törekvéseit.

KÉT, EGYMÁSSAL ÖSSZE NEM EGYEZTETHETŐ STRATÉGIA AZ AGRESSZIÓ KÉRDÉSÉBEN

Azzal a szovjet elgondolással, hogy a háború megakadályozása érdekében fogjanak össze az államok, a Szovjetunió nyugati partnerei a harmincas években a következő politikát állították szembe: még közvetlen biztonsági érdekeiket is másodrendűnek tekintették legfőbb osztálycéljaikhoz képest. Ezért, hogy a vezető imperialista államok közötti összecsapást elkerüljék, s a németek európai és a militarista Japán ázsiai követeléseit ne nekik kelljen kielégíteniük,

[6] Lásd: *V. J. Szipolsz:* Vnyesnyaja polityika Szovjetszkovo Szojuza. 1933—1935. Moszkva 1980. 151. old.

[7] *Pravda*, 1937. november 29.

az agresszív hatalmakat a Szovjetunió ellen igyekeztek fordítani. A növekvő belső imperialista ellentéteket a Szovjetunió, Kína, az európai kis államok rovására, valamint mindannyiuk számára elfogadható gyarmati kompromisszumokkal kívánták megoldani. Így szerették volna konszolidálni az imperialista rendszert és visszavinni a világot a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtti helyzetbe.

Végső soron ez a magyarázata annak, hogy Anglia, Franciaország és az USA oly példátlan türelemmel viseltettek az agresszió iránt, hogy nem akarták felismerni az erősödő és terjedő háborús veszélyt, hogy mindent megtettek azért, nehogy „be kelljen avatkozni", hogy igyekeztek elkerülni az agresszív hatalmak elleni reális szankciókat, még inkább a katonai erő alkalmazását — tehát hogy változatlanul készen álltak az agresszor „megbékéltetésére".

Mivel a nyugati hatalmak céljainak megfelelt a Németország, Olaszország és Japán politikájában tapasztalható antikommunizmus és szovjetellenesség, megengedhetőnek vélték erejük folyamatos növekedését, és elnézték, hogy az első világháború után kialakított nemzetközi békerendszert megbontsák.

A német fasizmus haladéktalanul hozzálátott a „totális" háború előkészítéséhez. 1935. március 13-án Németország kinyilvánította, hogy nem hajlandó figyelembe venni többé a versailles-i szerződésnek azt a katonai cikkét, amely megtiltja neki, hogy katonai légiereje legyen. Három nap múlva bevezették Németországban az általános hadkötelezettséget. Anglia pedig ahelyett, hogy erélyesen tiltakozott volna, úgy vélte: „a német fegyverzet ellenőrzése" szempontjából jobb, ha enged, s még egy újabb lehetőséget is adott a németek katonai erejének növelésére, a haditengerészeti fegyverkezés terén. Az 1935. évi angol—német tengeri egyezmény szerint 420 000 tonnatartalommal engedélyezték Németországnak a haditengerészet kiépítését, a birodalmi tengeralattjáró-flotta nagyságát pedig gyakorlatilag nem korlátozták.

1936 szeptemberében Hitler kijelentette: „Négy év múlva ütőképes hadsereggel kell rendelkeznünk. Négy év múlva a német gazdaságnak készen kell állnia a háborúra." 1935-ben Németországnak 31 hadosztálya volt, 1939 őszén pedig már 102. A Wehrmacht létszáma a háborút megelőző hét évben 105 000 emberről 3 755 000-re nőtt, azaz több mint 35-szörösére. 1934-ben Németor-

ságban 840 repülőgépet állítottak elő, 1936-ban 4733-at. Egészében véve 1933 és 1939 között megtízszereződött a haditermelés.[8]

Németország nem tudta volna elviselni ezt a tempót, ha nem kapott volna hiteleket az Egyesült Államoktól és Angliától, s a pénzt katonai potenciálja fejlesztésére költötte. Németország harctechnikát, fegyvert vásárolt külföldről is, egyebek között meg tudta venni az akkor legkorszerűbb repülőgép-motorokat. A Heinkel, a Focke-Wolf gyár, a Thyssen, a Krupp, az I. G. Farbenindustrie nevű ipari komplexum hozzájutott a legújabb katonai technológiához. Így, a háborút megelőző években a német monopóliumok és a külföldi tőke formálódó szövetségének jóvoltából Németországnak sikerült megteremtenie a fejlett hadiipari bázist és a nagy ütőerejű, korszerű fegyveres erőt. Közvetlenül a háború előtt az USA és Anglia csaknem egymilliárd dollárt fektetett be a német gazdaságba. N. N. Jakovlev szovjet történész azt írja: „A lázas fegyverkezési hajsza 1939-re a végsőkig kimerítette a német gazdaságot. A stratégiai anyagok és nyersanyagok erőltetett ütemű felhalmozása folytán a külkereskedelem rendkívül nehéz helyzetbe került. Bármiféle importkorlátozás katasztrófát jelenthetett a fasiszta birodalomra. Az ütőkártyák a nyugati hatalmaknál voltak. S a háború előestéjén Németország megkapta Angliától, Franciaországtól, az USA-tól és az általuk ellenőrzött területekről a hadigazdaság által igényelt anyagok és nyersanyagok 50%-át."[9]

Hitler először 1936 márciusában használta fel külpolitikai célok elérésére fegyveres erőit: megszállta a demilitarizált Rajna-övezetet. A Szovjetunió a Népszövetségben nyomban kollektív szankciókat javasolt az agresszor ellen, de Anglia és Franciaország ezt megtorpedózta. A nyugati hatalmaknak a területi kérdésekben ilyenformán kinyilvánított nagyfokú engedékenysége erősen hatott Berlinre, s hallatlanul felbátorította. A fasiszta Németország politikájának expanzionista jellege, az a törekvése, hogy maga köré gyűjtse a legreakciósabb militarista erőket, már 1936-ban megmutatkozott az antikomintern paktum megkötésében, Németország, Olaszország, Japán katonai-politikai blokkjának fokozatos kialakulásában.

[8] Lásd: *Pravda*, 1979. augusztus 31.

[9] *N. N. Jakovlev:* God 1939.: vzgljad 40 let szpusztya. *Voproszi Isztorii*, 1979. 8. sz. 10. old.

A fasiszta koalíció létrejöttével pedig Európában is, Ázsiában is háborús tűzfészkek lángoltak fel, melyek bármikor egy világégésbe torkollhattak.

A második világháború közeledtével mind világosabbá vált, hogy a Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság kivételével egyetlen állam sem harcol következetesen a háborús kataklizma elhárításáért. S mind nyilvánvalóbbá vált az is, hogy a háború kirobbantására törekvő agresszív államokat szinte felbiztatja a „békéltetés" nyugati politikája.

Egyedül a Szovjetunió volt az, amely a kedvezőtlen földrajzi viszonyok ellenére is komoly, reális segítséget nyújtott a köztársasági Spanyolországnak, ahol 1936 júliusában fasiszta lázadás tört ki, mégpedig Németország és Olaszország tevékeny támogatásával. Franco oldalán ott harcolt a 150 000 főnyi olasz expedíciós haderő, valamint egy 50 000 emberből álló német csapat és a német légierő legjobb egységei. A spanyolországi szovjet önkéntesek itt kerültek először szembe csatamezőn a hitleristákkal. Ami Angliát, Franciaországot és az USA-t illeti, e hatalmak gyakorlatilag Francót segítették azzal, hogy a „be nem avatkozás" és a „semlegesség" politikáját folytatták.

A Szovjetunió Ázsiában tevékenyen harcolt a japán militaristák hódító tervei ellen. Együtt lépett fel a Mongol Népköztársasággal. Anglia és az Egyesült Államok nem tette magáévá azt az 1933-as szovjet elgondolást, hogy kössenek egy ún. csendes-óceáni paktumot, melynek segítségével közös erővel megakadályozhatják a japán expanzionizmus továbbfejlődését. A nyugati hatalmak egyike sem állt a Szovjetunió mellé Kína védelmében, mely 1937 nyarán a japán agresszió áldozata lett. A Szovjetunió sok pénzt és fegyvert adott Kínának, s nagy segítséget nyújtottak az önkéntes szovjet katonai szakértők. 1937 novemberében a brüsszeli konferencián, amelyet kimondottan a kelet-ázsiai helyzet megtárgyalására hívtak össze, az USA és Anglia elutasította a Szovjetuniónak azt a javaslatát, hogy alkalmazzanak kollektív népszövetségi szankciókat Japán ellen.

1937 májusában Angliában Neville Chamberlain alakított kormányt, s a nyugatiak „békéltetési" politikájában új szakasz következett: minden téren „megértésre" törekedtek Németországgal, s ennek érdekében szabad kezet adtak neki Közép- és Kelet-Európá-

STUDIUM GEN RALE
Zugló Egyesület
1143 Budapest, Ilka u. 32.

ban. Ezt már nem lehetett másként értelmezni, mint hogy az agresszort a Szovjetunió ellen terelik. Mint von Dirksen angliai német nagykövet írta, most már az angol kormány „jobban hajlik a legfontosabb német követelések leglényegesebb pontjainak megértésére, nevezetesen azokéra, amelyek arra vonatkoznak, hogy a Szovjetuniót kirekesszék Európa sorsának megoldásából, ugyanezt tegyék a Népszövetséggel, s felismerjék a kétoldalú tárgyalások és megegyezések célszerűségét".[10]

1937 novemberében, amikor Lord Halifax tárca nélküli miniszter megbeszéléseket folytatott Hitlerrel Obersalzbergben, London világosan az utóbbi tudomására hozta, hogy kész beleegyezni Európa térképének Németország javára történő átrajzolásába, egyebek között kielégíteni, Ausztriára, Danzigra (Gdańsk) és Csehszlovákiára irányuló igényeit, amennyiben mindez „békés fejlődés útján" történik. Hitlernek természetszerűleg garantálnia kellett Anglia gyarmatbirodalmának épségét. Halifax és Hitler novemberi tárgyalásainak eredményeit jóváhagyta a francia kormány is. Hitler azonban kitért a konkrét válasz elől, hiszen Berlin már elérte a legfontosabbat: a legerősebb nyugati hatalmak nem fognak erőt szembeszegezni a közép- és kelet-európai német expanzióval.

1938. március 12-én a németek elfoglalták Ausztriát. Ismét a Szovjetunió volt az egyetlen hatalom, amely egyértelműen elítélte az agressziót. Moszkvában teljes nagyságában felfogták az Anschluss jelentőségét. Hiszen az első világháború befejeződése után először történt, hogy Európa politikai térképéről eltűnt egy állam, amelynek függetlenségét Anglia és Franciaország garantálta. „Ausztria elfoglalása a legnagyobb horderejű esemény a világháború óta — írta az SZK(b)P Központi Bizottságához 1938. március 14-én intézett levelében a Szovjetunió külügyi népbiztosa. — Rendkívül nagy veszélyt hozhat nem utolsósorban a mi Uniónkra."[11]

A szovjet kormány 1938. március 17-én azt javasolta Angliának, Franciaországnak és az Egyesült Államoknak, hogy vegyenek részt

[10] Dokumenti i matyeriali kanuna vtoroj mirovoj vojni. Moszkva 1948. 2. köt. 33. old.

[11] Idézi: Isztorija vnyesnyej polityiki SZSZSZR. 1917—1980. Moszkva 1980. 1. köt. 1917—1945. 335. old.

közösen kollektív akciókban az agresszió továbbterjedésének megakadályozása, az új világháború egyre növekvő veszélyének elhárítása céljából. „Holnap már késő lehet — hangsúlyozta a szovjet kormány —, de ma még van időnk, ha minden állam, s különösen a nagyhatalmak szilárdan, egyértelműen állást foglalnak a béke kollektív megvédelmezése mellett."[12] Anglia és Franciaország azonban, akárcsak korábban, most is elutasítással válaszolt. Az USA pedig egyáltalán nem is adott választ.

A Szovjetunió ebben a helyzetben is lankadatlanul tovább küzdött a háború megakadályozásáért. Nyomban Hitlerék ausztriai bevonulása után, március 17-én hivatalos nyilatkozatot tett, hogy kész teljesíteni az 1935. évi szovjet—csehszlovák kölcsönös segítségnyújtási egyezményből eredő kötelezettségeit. Az SZK(b)P Központi Bizottsága 1938 áprilisában határozatot hozott Csehszlovákia megsegítéséről, s ennek tartalmáról értesítették Eduard Benešt, Csehszlovákia elnökét is. Minden kedvezőnek látszott ahhoz, hogy megfékezzék az agressziót. Mivel Csehszlovákiát a Szovjetunióhoz is és Franciaországhoz is szövetségesi kötelék fűzte, megvolt rá a lehetőség, hogy hatékony intézkedéseket tegyenek a Népszövetségtől függetlenül, ahol mint a tapasztalatok mutatták, a nyugati hatalmak elszabotálták a Szovjetunió minden próbálkozását a kollektív akciókra vonatkozóan. A Szovjetunió azt javasolta, hogy a Szovjetunió, Franciaország és Csehszlovákia vezérkara kezdjen tárgyalásokat a szükséges katonai intézkedésekről. Május 25-én, június 25-én, augusztus 22-én sorra születtek a szovjet nyilatkozatok arról, hogy a Szovjetunió kész megsegíteni Csehszlovákiát, „Ehhez meg is van minden szükséges eszköze — jelentette Prágának Zdeněk Fierlinger szovjetunióbeli csehszlovák követ. — A hadsereg és a légierő állapota megfelelő."[13]

A Szovjetunió kész volt Csehszlovákia segítségére sietni egyoldalúan, Franciaország nélkül is, azzal a feltétellel, ha Csehszlovákia kéri a szovjet segítséget, és természetesen, ha maga is védekezik. Mindezt megfelelő katonai intézkedések támasztották alá. A Szovjetunió nyugati határánál összevontak 30 lövészhadosztályt, nagy-

[12] Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. Moszkva 1977. 21. köt. 129. old.

[13] Dokumenti po isztorii mjunhenszkovo szgovora. 1937—1939. Moszkva 1979. 87. old.

arányú hadgyakorlatokat szerveztek és harckészültségbe helyezték a harckocsikat és a légierőt. Egyedül a Belorusz és Kijevi Különleges Katonai Körzetben több mint 500 szovjet bombázót és vadászgépet vontak össze.

Nyugaton egyetlen kormány sem kívánt Csehszlovákia érdekében szembeszállni az agresszióval; még Eduard Beneš kormánya sem. Beneš már 1938 májusában biztosította a prágai angol követet, hogy Csehszlovákia „mindig Nyugat-Európát fogja követni, mindig hozzákapcsolódik, és sohasem köti magát Kelet-Európához".[14] Egyidejűleg Londonban titkos angol—német tárgyalások kezdődtek a csehszlovák kérdés „rendezéséről". Az angolok tudatták a németekkel: „Ha mi ketten — Nagy-Britannia és Németország — megegyezünk a cseh probléma rendezéséről, egyszerűen elsöpörjük azt az ellenállást, amit egy ilyen rendezéssel szemben Franciaország és maga Csehszlovákia tanúsíthat."[15] Hiszen itt nem is Csehszlovákiáról volt szó. London az egész dolgot úgy tekintette, mint egy lépést az átfogó megállapodás felé, amelyben Németország elismerné a brit birodalom sérthetetlenségét és kötelezi magát, hogy számol Anglia nagyhatalmi pozícióival. Ebben volt összefoglalható az ún. Z-terv, amely a legkülönbözőbb szintű látogatásokat irányozta elő az alku tető alá hozására, beleértve Göring, sőt Hitler Angliába utazását is.[16] A francia kormány lényegében az angolok mellett állt a Hitlerrel Csehszlovákia rovására történő megegyezésben.

1938. szeptember 29-én Anglia és Franciaország egyezményt írt alá Németországgal és Olaszországgal, amelynek értelmében Németország elragadta Csehszlovákiától területének 20%-át, az ország lakosságának egynegyedével, a nehéziparnak csaknem a felével. Az Egyesült Államok helyeselte a müncheni konferenciát. A Szovjetunióban viszont olyan aktusként értékelték, amely „szégyenteljességében felülmúlt mindent, ami csak az első imperialista háború után történt".[17]

[14] Documents on British Foreign Policy. (A továbbiakban: DBFP) 1919—1939. Third Series. London 1949. 1. köt 314., 315. old.

[15] Dokumenti i matyeriali kanuna vtoroj mirovoj vojni 2. köt. 48. old.

[16] Lásd: *I. D. Ovszjanij:* A második világháború előkészítésének titkai. Kossuth Könyvkiadó 1973. 214—224. old.

[17] *Pravda*, 1938. október 4.

A Münchent követő első hónapok már bebizonyították, mennyire alaptalanok a nyugati politikusok ama számításai, hogy „megbékíthetik" a fasizmust. Hitler nem csupán több területet foglalt el, mint amennyiben Münchenben megegyeztek, hanem még két körzetet követelt, ahol csaknem egymillió cseh élt. 1939. március 15-én a Wehrmacht megszállta egész Csehszlovákiát.

A SZOVJETUNIÓ UTOLSÓ KÍSÉRLETE ARRA, HOGY MEGAKADÁLYOZZÁK A HÁBORÚT

A Szovjetunió 1939. április 17-én újból megpróbálkozott azzal, hogy megakadályozzák a második világháborút. Javasolta, hogy a Szovjetunió, Anglia és Franciaország alakítson Hitler-ellenes koalíciót, mely katonai-politikai paktum formájában kölcsönös segítségnyújtási kötelezettséget tartalmaz. A paktumban részt vevők jogai és kötelezettségei egyenlők. A tervezet főbb pontjai a következők voltak:

„1. Anglia, Franciaország és a Szovjetunió 5—10 évi időtartamra egyezményt köt arról, hogy amennyiben a szerződő államok bármelyikét Európában agresszió érné, haladéktalanul kötelesek egymásnak mindenfajta segítséget megadni, beleértve a katonai segítséget is.

2. Anglia, Franciaország és a Szovjetunió kötelezi magát, hogy minden segítséget megad, beleértve a katonait is, a Balti-tenger és a Fekete-tenger között elterülő és a Szovjetunióval határos kelet-európai államoknak, amennyiben agresszió érné őket.

3. Anglia, Franciaország és a Szovjetunió köteles a legrövidebb időn belül tárgyalásokat kezdeni és megállapodni abban, milyen méretű és formájú katonai segítségben részesítik egymást a szerződő államok az 1. és 2. pont teljesítése céljából."[18]

Angliának, Franciaországnak és a Szovjetuniónak kötelezettséget kellett vállalnia arra is, hogy a harccselekmények megindulásakor semmilyen körülmények között sem kezdenek tárgyalásokat és kötnek különbékét egyenként, a három hatalom egyetértése nélkül

[18] SZSZSZR v borbe za mir nakanunye vtoroj mirovoj vojni. 1938. szeptember—1939. augusztus. Dokumenti i matyeriali. Moszkva 1971. 336—337. old.

az agresszorral. A szovjet javaslat értelmében a politikai megállapodással együtt katonai konvenciót is kellett volna kötni.

A szovjet javaslatok lényegéről a Külügyi Népbiztosság informálta a Szovjetunió londoni és párizsi külképviselőit. „Ugyancsak követeljük azt is, hogy a megtárgyalandó szerződéstervezet szerint kötendő katonai-politikai szerződésnek elszakíthatatlan része legyen a katonai megállapodás. Határozottan elutasítjuk azt az angol—francia javaslatot, hogy előbb egyezzünk meg a szerződés »politikai« részében, s csak azután térjünk át a katonai megállapodásra. Ez az álnok angol—francia javaslat az egy szerződést kettőre bontja és ellentétes a mi eredeti javaslatunkkal, hogy az egész szerződést egyszerre kell aláírni, beleértve a katonai részt is, amely a szerződés legfontosabb és legpolitikusabb része... A szerződés szerves részét alkotó teljesen konkrét katonai megállapodás nélkül az egész nem több puszta deklarációnál, amibe mi nem megyünk bele."[19]

Míg a Szovjetunió utoljára megkísérelte, hogy megakadályozzák a második világháborút, addig a maguk részéről a nyugati hatalmak szintén megtették az utolsó kísérletet 1939. július—augusztusban arra, hogy a háború ne őket, hanem a Szovjetuniót sújtsa. Titkos német archívumok dokumentumai bizonyítják, hogy Chamberlain kész volt egy angol—német szövetséget kötni, s 3,5 milliárd font sterling értékben hosszú lejáratú hitelt folyósítani Németországnak. Dirksen londoni német nagykövet tanúsága szerint a Chamberlain által tervezett angol—német megegyezés lényege a következő volt: „Anglia lemondana azokról a garanciákról, amelyeket a német érdekszférában elterülő néhány államnak adott. Továbbá Nagy-Britannia olyan értelemben gyakorolna befolyást Franciaországra, hogy tekintse semmisnek a Szovjetunióval kötött szövetséget és délkelet-európai kötelezettségeit. Anglia is megszakítaná azokat a tárgyalásokat, amelyeket a Szovjetunióval folytat egy paktum megkötéséről."[20] Dirksen szerint a szóban forgó szerződés „titkos célja az lenne, hogy lehetővé tegye az angoloknak a Lengyelország irányában vállalt kötelezettségeiktől való fokozatos

[19] SZSZSZR v borbe za mir nakanunye vtoroj mirovoj vojni. 1938. szeptember—1939. augusztus. 496. old.

[20] Dokumenti i matyeriali kanuna vtoroj mirovoj vojni. 2. köt. 219. old.

eltávolodást . . ."[21] „Akkor pedig Lengyelország magára lenne hagyva, egyedül kellene szembenéznie Németországgal."[22]

Mindez visszatükröződött a nyugati hatalmak állásfoglalásában, amikor július 23-án a szovjet javaslatnak megfelelően megkezdték a tárgyalásokat Anglia, Franciaország és a Szovjetunió katonai konvenciójának megkötéséről. Az angol — és vele a francia — katonai küldöttség olyan utasításokat kapott, amelyek azt mutatták, hogy az angol kormánynak nem állt szándékában a Szovjetunióval kötelező erejű katonai konvenciót kötni a német fasiszta agresszió elleni kölcsönös segítségnyújtás alátámasztására. A direktívák 8. pontja arra kötelezte a küldöttséget, hogy „nagyon lassan tárgyaljon". A 15. pont pedig úgy hangzott: „a brit kormány nem tartja kívánatosnak, hogy bármiféle olyan határozott kötelezettséget vállaljon magára, amely bármilyen helyzetben megköti a kezét". A nyugati hatalmaknak nem volt olyan tervük, amely a Szovjetunióval közösen végrehajtandó akciókat tartalmazott volna a közös ellenség ellen.

A Szovjetunió előterjesztette a katonai tervezetet, amely szerint a Szovjetunió, Anglia és Franciaország fegyveres erőinek együttes cselekvését tartalmazta az agresszió minden lehetséges esetére. B. M. Saposnyikov vezérkari főnök ismertette, miképpen fogják szétbontakoztatni a Szovjetunió fegyveres erőit az ország nyugati határainál. Európai agresszió esetén a Vörös Hadsereg 120 gyalog- és 16 lovashadosztályt tudott kiállítani, 5000 nehézlöveggel, 9000—10 000 harckocsival, 5000—5000 harci repülőgéppel. A Szovjetunió teljes nyugati határvonala mentén kiépített megerődített körzeteket négy-hat órán belül harckészültségbe helyezhették.[23]

Annak előfeltétele, hogy a szovjet csapatok bármilyen formában részt vehessenek a fasiszta Németország elleni közös akciókban, a román és lengyel területeken való átvonulásuk volt. Másképp nem kerülhettek érintkezésbe Németország csapataival. „Mit sem érünk azzal, ha a nehéz kötelezettségvállalások mellett kérésünkre meg-

[21] Ugyanott, 215. old.

[22] Ugyanott, 220. old.

[23] Lásd: A második világháború története. 1939—1945. 2. köt. A háború előestéje. 198. old.

engedik, hogy csapataink részt vehessenek a közös ellenség elleni harcban . . . Hiszen nekünk még azt is meg kell tudakolnunk, hogy egyáltalán jogunk van-e a közös ellenséggel harcolni!" — mutatott rá a szovjet fél.[24] Amikor azután kiderült, hogy az angol és a francia küldöttséget éppen a legfontosabb dolog megtárgyalására nem hatalmazták fel, a tárgyalásoknak a továbbiakban már nem volt értelmük.

A háborút megelőző két év eseményei világosan megmutatták, milyen nagy bűnt követett el saját népei és az egész emberiség ellen London és Párizs münchenista csoportja, amikor elutasította a Szovjetunió együttműködési javaslatát. Az antifasiszta koalíció csak 1941 második felében alakult meg, s az 1939. szeptember 1-től addig eltelt időszakban Franciaországot szétzúzták, több európai országot megszálltak, s Nagy-Britannia is válságos helyzetbe került. „Ha ma elolvassuk az angol—francia—szovjet szerződés tervezetét, óhatatlanul eltöprengünk azon, milyen vak és kicsinyes is lehetett a diplomáciánk e kérdésben, hogy elszalasztotta e rendkívül nagy jelentőségű szerződés megkötését" — írta később szomorúan a tárgyalások egykori résztvevője, Beaufre tábornok.[25]

Realista módon értékelik egyes nyugatnémet történészek is az eseményeket, hangsúlyozva, hogy a Szovjetunió felismerte Hitler agresszív céljait, s mindent megtett annak érdekében, hogy meghiúsítsa a szovjetellenes koalíció kialakulását és megteremtse a maga biztonságát.[26] A többi hatalomnak gyakorlatilag mindenképpen összeütközésbe kellett kerülnie a hitleri Németországgal — állapítja meg Allan Bullock, a fasizmus történetének angol szakértője. „Ha a nyugati hatalmak hamarabb felismerték volna a hitlerista veszélyt és határozottabban léptek volna fel Hitler és Mussolini követeléseivel szemben, akkor ez az összeütközés valószínűleg nem vezetett volna háborúhoz, illetve olyan méretű és jellegű háborúhoz, amilyenre végül is sor került."[27]

[24] SZSZSZR v borbe za mir nakanunye vtoroj mirovoj vojni. 1938. szeptember—1939. augusztus. 634—635. old.

[25] *A. Beaufre:* Le drame de 1940. Párizs 1968. 119. old.

[26] *M. Funke.* (Hrsg.): Hitler, Deutschland und die Machte. Düsseldorf 1976. 643—644. old.

[27] *E. Robertson* (ed.): The Origins of the Second World War. New York 1971. 221. old.

A nyugati történettudomány legtekintélyesebb képviselője, Liddel Hart is azon a véleményen van, hogy el lehetett volna kerülni a második világháborút. Ennek érdekében Anglia, Franciaország és a Szovjetunió egységfrontját kellett volna szembeállítani a hitleri agresszióval. Meg lehetett volna menteni a békét, csak „lehetővé kellett volna tenni Oroszországnak, hogy közvetlen segítséget nyújtson Lengyelországnak; a helyzet azonnali cselekvést sürgetett".[28] Anglia kormánya azonban tudatosan a „kivárás" álláspontjára helyezkedett. Liddel Hart meglehetősen valósághűen értékeli a helyzetet, bár nem mondja ki egyértelműen a legfontosabbat, ti., hogy az egységes Hitler-ellenes front létrehozásával meg lehetett volna akadályozni a második világháborút.

Helyette gyakorlatilag megtette ezt 1945 februárjában Anthony Eden angol külügyminiszter. Abból az alkalomból, hogy a parlamentben ismertette a három nagyhatalom — a Szovjetunió, az USA és Nagy-Britannia — kormányfőinek krími konferenciáján hozott határozatokat, Eden kijelentette: „Ma már senki sem kételkedhet abban, hogy ha Oroszország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok jaltai egysége már 1939-ben létrejön, ez a háború sohasem tör ki."[29]

2. „... MI EGYENESEN SZEMÉBE NÉZÜNK AZ IGAZSÁGNAK"

„A politikában mindig ez a legjobb és az egyetlen helyes módszer" — folytatta Lenin a fenti címben kifejtett gondolatot.[30] — Ha az egész nemzetközi viszonyrendszert átható osztályharccal foglalkozunk — hangsúlyozta egy másik helyen —, „taktikánkat elsősorban és legfőképpen az objektív helyzetet figyelembe véve kell kialakítanunk..."[31] Milyen is volt objektíve a Szovjetunió nemzetközi helyzete 1939. szeptember 1-én?

[28] *B. H. Liddel Hart:* History of the Second World War. New York 1971. 670. old.

[29] Parlamentary Debates. House of Commons. 408. köt. 1516—1517. old.

[30] LÖM 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 133. old.

[31] LÖM 36. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 89. old.

A Szovjetunió jelenlegi helyzete, a világ egész társadalmi és politikai képe igen fontos vonatkozásban változott meg a harmincas évek második fele óta. „Megszűnt a Szovjetuniót körülvevő tőkés környezet. A szocializmus világrendszerré vált, létrejött a hatalmas szocialista közösség. Jelentősen meggyöngültek a világkapitalizmus pozíciói. Az egykori gyarmatok helyén létrejöttek a fiatal államok tucatjai, és szembefordulnak az imperializmussal. Hazánk nemzetközi tekintélye és befolyása hallatlanul megnövekedett."

Gromiko, az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja, a Szovjetunió külügyminisztere szerint a szovjet állam a hetvenes években olyan irányvonalat követett, amely „a szovjet külpolitika lehetőségeinek gigantikus méretű megnövekedéséről tanúskodott: tevékenységi szférája globálisan bővült, s céljai és feladatai immár életfontosságúak valamennyi nép, az egész földgolyó számára".[32] Az 1939—1941-ben uralkodó nemzetközi erőviszonyok közepette azonban még egészen mások voltak a Szovjetunió külpolitikai lehetőségei. A baráti Mongóliát kivéve a Szovjetunió nem számíthatott barátokra a nemzetközi életben. Nem létezett a ma nem lebecsülendő erejű szocialista közösség, Afrika, Ázsia, Latin-Amerika több tucat fiatal, antiimperialista politikát folytató állama helyett pedig még fennállt az imperializmus gyarmati rendszere. Az imperializmus rendszerével szemben álló Szovjetunió egyetlen szövetségese a nemzetközi proletariátus, a kommunista- és munkásmozgalom volt.

A Szovjetuniónak sok ezer kilométeres közös határa volt ellentétes társadalmi rendszerű államokkal. Itt nem is annyira a tőkés környezet földrajzi vonatkozásai hatottak, hanem sokkal inkább az a körülmény, hogy a szomszédos államok közül csaknem valamennyinek az uralkodó körei a legkevésbé sem szimpatizáltak a Szovjetunióval. Számukra szinte norma volt a szovjet- és kommunistaellenesség.

Úgy alakult a helyzet, hogy sem az imperialista hatalmak, sem a Szovjetunióval határos országok között nem akadt olyan (az utób-

[32] *A. A. Gromiko:* Vo imja torzsesztva lenyinszkoj vnyesnyej polityiki. Izbrannije recsi i sztatyi. 580. old.

biak Finnország, Lengyelország, Románia, Törökország és Irán voltak), amelyik szilárdan a békés egymás mellett élés és a jószomszédság elveire óhajtotta volna építeni a Szovjetunióval a kapcsolatait, hanem rendre megszegték a vele szemben vállalt szerződéses és más kötelezettségeiket is. Az imperialista hatalmak semmilyen eszköztől sem riadtak vissza annak érdekében, hogy rontsák a szocializmus szovjetunióbeli építésének belső és külső feltételeit. A közvetlen felforgató tevékenység mellett a politikai harc minden formáját alkalmazták; különféle szovjetellenes szövetségeket és koalíciókat tákoltak össze; gazdasági és kereskedelmi téren diszkriminálni igyekeztek a szovjetországot, s heves ideológiai küzdelmet vívtak vele szemben. A legfontosabb és legveszélyesebb azonban az volt, hogy nagy méretekben folytak a Szovjetunió elleni fegyveres harc előkészületei, éles konfliktushelyzeteket provokáltak, segítették és bátorították a szovjetellenes erőket. Mindinkább érzékelhetővé vált a perspektíva, hogy az imperialista államok táborának bármiféle összeütközése a Szovjetunióval a megsemmisítését célzó háborúba fog torkollni. „Bármilyen bonyolult okok idézték is elő a második világháborút, bármennyire más-más motívumok vezérelték is a benne részt vevő imperialista államokat, valamennyiüket egyesítette a szocializmus elleni osztálygyűlölet."[33]

Ilyen volt az általános nemzetközi helyzet, amely megszabta a Szovjetunió helyzetét és lehetőségeit a második világháború küszöbén.

A háború előtti utolsó hónapokat a Szovjetunió szempontjából konkrétan két dolog jellemezte: egyrészt az ország európai és ázsiai biztonságának növekvő veszélybe kerülése, másrészt erősödő nemzetközi elszigetelődése. Az agresszorral való megegyezés politikája, amelyet Anglia és Franciaország az USA támogatásával folytatott, a háborús katasztrófa szélére vitte a világot. Anglia, Franciaország és Lengyelország elzárkózott attól, hogy együttműködjön a Szovjetunióval a hitleri agresszió visszaverése érdekében, s ezáltal világossá vált, hogy 1939 augusztusában már semmi lehetőség nincs a második világháború elkerülésére. Egymaga, saját erejéből, nem volt képes erre a Szovjetunió. „A háború elhárítása megoldhatatlan feladat volt az akkori viszonyok között, amikor a Szovjetunió egye-

[33] *K. I. Zarodov:* Szocializm, mir, revoljucija. Moszkva 1977. 62—63. old.

dül állt a kapitalista környezetben, a nemzetközi munkásmozgalomban pedig szakadást idéztek elő a jobboldali szocialisták."[34]

A SZOVJETUNIÓT NYUGATRÓL ÉS KELETRŐL FENYEGETŐ VESZÉLY

Európa ekkor már a háború előtti válság állapotában élt, amely akkor kezdődött, amikor Németország elfoglalta egész Csehszlovákiát. Robbanásig feszült a politikai atmoszféra, az államközi kapcsolatok végletesen kiéleződtek. Közép-Európa uralkodó hatalmává az agresszív Németország vált, s arra készült, hogy keleti irányban folytassa expanzióját. 1939. április 11-én a hitleri vezetés jóváhagyta a „Fall Weisset", amely szerint 1939. szeptember 1-től bármikor megkezdődhet a Lengyelország elleni támadás. Április 28-án Hitler érvénytelenítette az 1934. évi német—lengyel paktumot. Különösen nyugtalanítóan hatott az a fejlemény, hogy a tengelyhatalmak együttműködése túlnőtt az antikomintern paktum politikai keretein, és katonai együttműködéssé fejlődött. 1939. május 22-én Németország és Olaszország megkötötte az „acélpaktumot", s csak idő kérdése volt, mikor csatlakozik hozzá Japán is.

Anglia és Franciaország a müncheni alku után, 1938. szeptember végén, illetve decemberben, közös nyilatkozatot írt alá Németországgal. Ebben lényegében arra kötelezték magukat, hogy nem támadják meg őt. Franciaországnak ez a kötelezettségvállalása egyebek mellett azt jelentette, hogy az 1935-ben kötött francia—szovjet kölcsönös segítségnyújtási egyezmény tárgytalanná vált, s a Szovjetuniónak katonai szövetséges nélkül kell szembenéznie a németek készülő keleti irányú agressziójával. Az 1939 nyarán Angliával és Franciaországgal folytatott tárgyalásokból kiderült, hogy a nyugati hatalmak nem kívánnak csatlakozni a háború megakadályozására tett szovjet erőfeszítésekhez. A tények azt mutatták, hogy a nyugati hatalmak megtagadták a Szovjetuniótól a katonai garanciákat abban az esetben, ha az agresszorok részéről közvetlen agresszió érné, s ezzel őt kárhoztatták a csapás felfogására.

Nézzük meg, milyen katonai-stratégiai forgatókönyvvel készül-

[34] A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Kossuth Könyvkiadó 1972. 578. old.

tek csapdába ejteni a Szovjetuniót. Megindul a német—lengyel háború, életbe lépnek a nyugati hatalmak által kívánt politikai kötelezettségek — és a Szovjetunió kénytelen hadat üzenni Németországnak. Mivel nincsenek katonai szövetségesei, nagyon kívánatos falat az agresszornak. A döntő katonai előny jó előre Németországé: a Szovjetunió Fegyveres Erőinek, mivel nem léphetnek Lengyelország területére, hogy harcérintkezésbe lépjenek az ellenséggel, meg van kötve a keze, a hadászati kezdeményezés teljes mértékben a Wehrmachté.

Rendkívül nehéz helyzetbe került a Szovjetunió a Távol-Keleten, ahol a nyugati hatalmak már régóta szovjetellenes fellépésre biztatták Japánt. Az imperialista hatalmak vezetői és diplomatái szovjet—japán háborút vártak. A tokiói amerikai nagykövet egyik jelentésében kifejtette azt az eszmefuttatását, „miért valószínűbb 1939-ben az orosz—japán konfliktus, mint a megelőző években volt". „A kínai hadihelyzet jelenlegi állásánál Japán — írta a nagykövet —, ha harccselekményeket kezdene a Szovjetunió ellen is, feltétlenül nehezebben tudná megvalósítani a kontinens gazdasági kiaknázására vonatkozó terveit, Kína mégsem jelentene számára nehéz katonai problémát... A müncheni konferencia észrevehetően hatott a japánok külpolitikai elgondolásaira olyan értelemben, hogy Németországnak a Szovjetunióra gyakorlandó nyomása nem fog különösebb akadályokba ütközni... Japánban úgy vélik, hogy a Szovjetunió ma belsőleg legyengült, külpolitikailag pedig teljes elszigeteltségben van."[35]

1939 májusától, azután, hogy a japán csapatok rátámadtak a Mongol Népköztársaságra, a Halhin-Gol folyó térségében valóban nagyarányú harcok bontakoztak ki, melyekbe mindkét részről egyre jelentősebb kontingenseket vetettek be. A szovjet kormány a Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság által 1936. március 12-én aláírt kölcsönös segítségnyújtási jegyzőkönyvnek megfelelően szövetségesének segítségére sietett a Vörös Hadsereggel. Sem Japán, sem a Szovjetunió, se Mongólia nem üzent háborút, mégis háború folyt.

Már alig néhány hét volt hátra a második világháború kitöréséig,

[35] Foreign Relations of the United States 1939. (A továbbiakban: FRUS) Washington 1955. 3. köt. 1—2. old.

amikor két olyan esemény történt, ami még inkább megnehezítette a Szovjetunió nemzetközi helyzetét. 1939. július 24-én Tokióban aláírtak egy megállapodást, amelyben Anglia elismerte Japán kínai hódításait, s kötelezte magát, hogy nem fogja akadályozni a japán csapatokat kínai „feladataik" ellátásában. Más szóval garantálták a japán csapatok hátát a már elfoglalt kínai területeken, ahonnan kiindulva folytatták a Szovjetunió és Mongólia elleni harccselekményeket a Halhin-Gol folyó térségében. Ez egyfajta „távol-keleti München" volt, mellyel a nyugati hatalmak a japán militaristák agresszív szovjetellenességét akarták bátorítani. Augusztus 10-én a tokiói kormány késznek mutatkozott arra, hogy katonai szerződést ír alá Németországgal és Olaszországgal; hogy ez milyen veszélyes következményekkel járhatott a Szovjetunió biztonságára, az nem kíván magyarázatot.

A Szovjetuniónak a világkonfliktus kirobbanása előtt szó szerint néhány héttel szembe kellett néznie azzal a lehetőséggel, hogy katonailag és politikailag elszigetelve egyszerre két nagy erejű agresszív hatalommal kerül szembe — Európában és Ázsiában. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok éveken át éppen ilyen szituáció kialakítására törekedett az agresszor „megbékéltetésével". A müncheni stratégia kívánatos végeredményét taglalva William Bullitt, párizsi amerikai nagykövet 1938 decemberében a következőket mondotta Harold L. Ickesnek, kormánya tagjának: Nem titok, hogy Németország megpróbálja „elfoglalni Ukrajnát... Ebben a háborúban azután annyira kimerül, hogy nem fogja bírni a feszültséget, és végül is összeomlik a teher alatt. Japán hasonlóképpen elfoglalja vagy legalábbis megpróbálja elfoglalni Szibériát, s akkor majd ő is összeomlik a túlterheléstől. Anglia és Franciaország pedig azzal, hogy a sorsára hagyja Oroszországot, már meg is szabadult a német támadás veszélyétől."[36]

AZ EGYETLEN LEHETSÉGES MEGOLDÁS

1939 augusztusának utolsó hetében, amikor már semmi lehetőség nem volt a világháború megakadályozására, a Szovjetunió nem te-

[36] The Secret Diary of Harold L. Ickes. New York 1954. 2. köt. 1936—1939. 519. old.

hetett mást, kénytelen volt saját területét, ha ideiglenesen is, egymaga, egyoldalúan biztosítani a német támadással szemben. A szovjet politika még rövid távon sem tudott más ésszerű alternatívát találni arra, hogy ettől mentesüljön. A német—lengyel háborúba való beavatkozás azt jelentette volna, hogy saját maga mér csapást a szocializmus szovjetunióbeli vívmányaira.

A szovjet vezetésnek mindenáron változtatnia kellett az adott helyzeten, s amennyire csak lehetséges volt, ki kellett tolni az imperialisták támadásának időpontját, keresztülhúzni terveiket. A nemzetközi szocializmusnak, a világ valamennyi dolgozójának érdekei azt követelték, hogy az első és akkor egyetlen szocialista állam fennmaradjon. A párt Központi Bizottsága és a kormány az SZK(b)P XVIII. kongresszusának útmutatásait követte: óvatosan kell eljárni, nem szabad megengedni a provokátoroknak, hogy a Szovjetuniót konfliktusba sodorják. A párt és a kormány ebben a szellemben, felelőssége teljes tudatában hozta meg azt a döntést, hogy 1939. augusztus 23-án megnemtámadási egyezményt köt Németországgal, amit Berlin már korábban ajánlott. Az SZK(b)P Központi Bizottságát és a szovjet kormányt erre a kényszerű lépésre a politikai realizmus, az objektív körülmények gondos számbavétele késztette. „. . . Vajon helyes-e az a politikánk, amely az imperialisták közötti viszály kihasználására irányul, hogy megnehezítse ellenünk való egyesülésüket? Ez a politika természetesen helyes" — mondotta annak idején Lenin.[37]

Ez a döntés azonban csak azután született, hogy kétségtelenné vált: Anglia, Franciaország és Lengyelország nem óhajt megállapodni a Szovjetunióval a hitleri agresszió elleni közös harcra, s a Szovjetunió biztonságának megvédelmezésére semmi más lehetőség nem volt. Az Angliával és Franciaországgal tárgyaló szovjet katonai küldöttség vezetője, K. J. Vorosilov honvédelmi népbiztos augusztus 26-án nyilvánosan azt mondta: „Az Angliával és Franciaországgal folytatott katonai tárgyalások nem azért szakadtak meg, mert a Szovjetunió megnemtámadási paktumot kötött Németországgal, hanem éppen fordítva, a Szovjetunió egyebek között éppen ama körülmény kényszerítő ereje folytán kötötte meg Németországgal a paktumot, hogy az áthidalhatatlan nézeteltérések miatt

[37] LÖM 42. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 96. old.

zsákutcába jutottak az Angliával és Franciaországgal folytatott katonai tárgyalások."[38] Egyébként e nyilatkozatában a szovjet honvédelmi népbiztos ismét agresszornak nevezte a hitleri Németországot.

A Szovjetunió 1939. augusztus 23-a után sem ejtette el a kollektív biztonság gondolatát. Londonból például már másnap arról informálták a washingtoni angol nagykövetet, hogy V. M. Molotov kijelentette: „nem sok idő, talán egy hét múlva folytatni lehet a tárgyalásokat Angliával és Franciaországgal".[39] Az a gondolat, hogy még nincs veszve minden, kifejezésre jutott azokon a beszélgetéseken is, melyeket a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságának vezető munkatársai folytattak külföldi diplomatákkal. Sz. A. Lozovszkij, a szovjet külügyi népbiztos helyettese 1939. augusztus 26-án fogadta Jang Ce marsallt[40], a Moszkvában akkreditált kínai nagykövetet, s az angol és a francia katonai küldöttség Moszkvából való elutazásáról szólva hangsúlyozta: „Küldöttségek érkeznek és elutaznak, a háború és a béke kérdése azonban kérdés marad. A mostani elutazás nem azért történt, mert a Szovjetunió és Németország megnemtámadási egyezményt kötött, hanem azért, mert számos kérdésben nem tudtunk megállapodni. Ha Anglia és Franciaország elfogadja a Szovjetunió javaslatát, akkor nincs kizárva, hogy velük kötünk szerződést... Jelenleg megszakadtak a tárgyalások, de Anglián és Franciaországon múlik, hogy felújítsuk őket."[41]

A megnemtámadási egyezmény igazi jelentőségét az adta, hogy megkötésével lehetetlenné vált az imperialista hatalmak szovjetellenes egységfrontjának létrehozása. Nagy-Britannia Kommunista Pártjának egyik vezetője, Palme Dutt azt írta, hogy a paktum „felrobbantotta a müncheni frontot", és ez vad dühvel töltötte el ennek a frontnak a híveit.[42] Harold Le Claire Ickes, aki korántsem volt a Szovjetunió barátja, így vélekedett: „Nem lepett meg, amit Orosz-

[38] *Izvesztyija*, 1939. augusztus 27.

[39] FRUS 1939. Washington 1956. 1. köt. 311. old.

[40] Jang Ce 1938. június 7-én érkezett a Szovjetunióba, és 1938. szeptember 4-én adta át megbízólevelét.

[41] Idézi: *M. Pankrasová—V. Szipolsz:* Pocsemu nye udalosz predotvratity vojnu. Moszkovszkije peregovori SZSZSZR,Anglii i Francii 1939 goda. Moszkva 1970. 120., 121. old.

[42] Idézi: A második világháború története. 1939—1945. 2. köt. 379. old.

ország tett ... Oroszország gyanakodott Angliára, hogy kettős játékot folytat és Németországgal egyezkedik. Úgy gondolom, Oroszországnak igaza van: Anglia már réges-régen megállapodhatott volna Oroszországgal. Anglia hiába reménykedett abban, hogy sikerül egymással szembefordítania Oroszországot és Németországot, s ily módon maga sértetlen marad. Anglia bonyolódott bele a saját hálójába, s ráadásul elvesztette az egész világ rokonszenvét."[43] G. B. Shaw, az ismert angol író és társadalmi személyiség kijelentette: „Nem értem, miért kelt olyan nagy izgalmat az orosz—német paktum híre. Hitler most bent van Sztálin erős markában, neki pedig mindennél fontosabb a béke."[44]

A Szovjetunió határozott nemzetközi fellépésének rendkívül nagy jelentőségű következményei lettek a fasiszta tengely hatalmaival elkövetkező harcban. A Szovjetunió tönkrezúzta az imperialista tábor formálódó egységét. Tokióban, ahol arra számítottak, hogy a japánok majd a németekkel közösen mérnek csapást a Szovjetunióra, egyenesen dühbe jöttek. 1939. augusztus 24-én azt jelentették a tokiói szovjet külképviseletről, hogy a hír „megsemmisítő hatású volt, s különösen a tisztikar és a fasiszták táborát ejtette kétségbe".[45] Hivatalos tiltakozást intéztek Németországhoz, amelyben a megnemtámadási egyezményt úgy értékelték, mint amely ellentmond az antikomintern paktumhoz csatolt titkos szerződésnek.[46] Hiranuma Kiicsiró kormányának helyzete tarthatatlanná vált, le kellett mondania. Japán rákényszerült, hogy belemenjen a Halhin-Golnál kialakult konfliktus rendezésébe.

Az olasz fasiszták szintén úgy látták, hogy a paktum csapást mért terveikre. Az volt az érdekük, hogy a hitlerista expanzió mindenekelőtt keletre, a Szovjetunió ellen irányuljon, hogy a fasiszta Berlin ne szentelhessen figyelmet a római imperialista érdekek balkáni szférájára. Olaszország nem volt hajlandó Németországgal egyidejűleg belépni a második világháborúba. Semlegesnek nyilvánította magát Franco Spanyolországa is.

Mindennek eredményeképpen a második világháború nem a fa-

[43] The Secret Diary of Harold L. Ickes. 2. köt. 705. old.

[44] Arhiv vnyesnyej polityiki SZSZSZR. (A továbbiakban: AVP SZSZSZR)

[45] SZSZSZR v borbe za mir nakanunye vtoroj mirovoj vojni. 1938. szeptember—1939. augusztus. 637. old.

[46] A második világháború története. 1939—1945. 2. köt. 383. old.

siszta tengelyhatalmak egységfrontjának fellépésével, hanem egyedül Németország agressziójával kezdődött. Legalább egy évre lelassult az agresszív hatalmak koalíciójának konszolidációja. A japán—német tárgyalásokat, amelyek 1939 augusztusában a szovjet—német megnemtámadási egyezmény megkötése után megszakadtak, csak 1940 júliusában újították fel. Németország, Japán és Olaszország háromhatalmi szövetségét 1940. szeptember 27-én alakították meg véglegesen.

Reckert és Bachmann közös könyvében, amelynek címe: „Az igazság Hitlerről", leírják, hogyan fogadták a német kommunisták a paktumot. „Abban az időben Németországban idegen rádióállomások hallgatásáért sokéves börtönbüntetés, koncentrációs tábor, sőt halál járt. De ilyen körülmények között is az egyetlen információforrás az illegális kommunista párt vezetőségének közleménye volt. A közleményt 1939. augusztus 25-én olvasták be a moszkvai rádióban. A párt, akárcsak korábban, ezúttal is Hitler megbuktatását követelte. Népünkhöz fordulva kijelentette, hogy a szilárd békét csakis akkor lehet megteremteni, ha »a német nép kezébe veszi a német nemzet sorsát«. A párt hangsúlyozta, hogy a német népnek létérdeke a szerződés betartása, az, hogy meg ne támadják a Szovjetuniót. A német kommunisták tehát felismerték, hogy a megnemtámadási egyezmény megkötése helyes és szükséges lépés volt, s ennek jelentőségét még azután sem tagadták, hogy az ország 1945-ben felszabadult a fasizmus uralma alól. A Szovjetunió Kommunista Pártja nem feledkezett meg Németország agresszív szándékairól, de igyekezett minél inkább kitolni azt a percet, amikor ezek a szándékok megvalósulnak."[47]

3. A SZOVJETUNIÓ KÜLPOLITIKAI TEVÉKENYSÉGÉNEK FŐ IRÁNYAI ÉS JELLEMZŐI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KEZDETÉN

Maga az a tény, hogy a szovjet külpolitika lehetővé tette az időnyerést a világforradalmi folyamat támaszának, a második világháború kitörése előtt világméretekben komolyan elősegítette a fasizmus elleni harcot. „Senki előtt sem lehet kétséges, hogy a legközelebbi

[47] *Za Rubezsom*, 1979. 36. sz. 17. old.

háború, még ha úgy kezdődne is, mint két imperialista nagyhatalom közötti háború, vagy mint egy imperialista nagyhatalomnak egy kis ország elleni háborúja, elkerülhetetlenül a Szovjetunió elleni háborúvá való átalakulás tendenciáját fogja magában hordani, s elkerülhetetlenül át is fog alakulni a Szovjetunió elleni háborúvá. Minden megnyert év, minden megnyert hónap biztosíték számunkra, hogy a Szovjetunió erősebb lesz, s megfelelő válaszban részesíti az imperialista támadókat"[48] — mondotta Palmiro Togliatti, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom kiemelkedő képviselője még 1935-ben, a Komintern VII. kongresszusán. 1939. szeptember 1. és 1941. június 22. között a Szovjetunió egész külpolitikája arra irányult, hogy kiaknázza az értékes eredményt, a háború halasztódását a Haza biztonságának erősítésére minden geopolitikai irányban, amennyire csak lehetséges. Mindehhez a programot az SZK(b)P XVIII. kongresszusán a Szovjetunió nemzetközi irányvonaláról elhangzott megállapítások adták. Ezeket a Központi Bizottság beszámolója a következőképpen fogalmazta meg:

„1. Továbbra is a béke politikáját kell folytatni és erősíteni kell a tárgyszerű kapcsolatokat valamennyi országgal.

2. Óvatosan kell eljárni és nem szabad megengedni, hogy háborús provokátorok konfliktusba sodorják az országot, akik megszokták, hogy a mások kezével kaparják ki maguknak a gesztenyét a tűzből.

3. Minden módon erősíteni kell Vörös Hadseregünk és Haditengerészeti Vörös Flottánk harcerejét.

4. Fűzzük szorosabbra a nemzetközi baráti kapcsolatokat valamennyi ország dolgozóival, akiknek drága a béke és a népek közti barátság ügye."[49]

A Szovjetunió a második világháború kitörése után nemzetközi jogi tekintetben semleges álláspontra helyezkedett a harcoló felek irányában. Ezt 1939. szeptember 17-én jegyzékben adta tudomására valamennyi országnak, amellyel diplomáciai kapcsolatban állt.[50]

[48] *Palmiro Togliatti:* A demokrácia és a szocializmus problémái. Kossuth Könyvkiadó 1965. 66. old.

[49] XVIII. szjezd Vszeszojuznoj kommunyisztyicseszkoj partyii (b). 10—21 marta 1939 god. Sztyenograficseszkij otcsot. Moszkva 1939. 15. old.

[50] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. Moszkva 1946. 4. köt. 448—449. old.

A szovjet semlegességi politika azonban gyökeresen különbözött attól a semlegességi politikától, amelyet abban az időszakban az Egyesült Államok folytatott. „A mi semlegességünk — mondotta K. A. Umanszkij[51] szovjet diplomáciai megbízott 1940. április 3-án Cordell Hall amerikai külügyminiszternek — teljes összhangban van a nemzetközi jogban ismert igazi semlegességgel, és a szovjet nép akaratát juttatja kifejezésre ... Nem a háború kiszélesítésére, hanem minden lehetséges módon a szűkítésére törekszünk, hiszen a Szovjetuniónak nem érdeke a háború folytatása."[52]

1940 tavaszán, a Legfelsőbb Tanács hatodik ülésszakán a szovjet kormány beszámolója rámutatott: „Külpolitikánk feladata röviden összefoglalva az, hogy biztosítsa a népek békéjét és hazánk biztonságát. Ebből következően a semlegesség álláspontjára helyezkedünk, nem veszünk részt a legnagyobb európai hatalmak között folyó háborúban. Álláspontunkat a már megkötött szerződésekre építettük, ami teljesen megfelel a Szovjetunió érdekeinek. Ez az álláspont ugyanakkor fékezően hat a háború további kiterjedésére és fokozására, tehát érdekében áll a világ valamennyi, békére törekvő népének, melyek máris rettegnek az újabb mérhetetlen háborús szenvedések bekövetkeztétől ... Tudjuk, hogy az eltelt időben nem keveset tettünk hazánk biztonságának garantálásáért. Ez azonban ellenségeinktől is függ. Mindenesetre azon vagyunk, hogy ügyünk igazába és erőnkbe vetett hittel következetesen és töretlenül tovább folytassuk külpolitikánkat a jövőben is."[53]

1940 augusztusában a Népbiztosok Tanácsának elnöke a nemzetközi helyzet további fejleményeit elemezve a következőket mondotta a Legfelsőbb Tanács hetedik ülésszakán: „Ebben a helyzetben a Szovjetuniónak fokozott éberséggel kell őrködnie külső biztonsága felett, erősítenie kell belső és külső pozícióit. A hétórás munkanapról áttértünk a nyolcórásra, és más intézkedéseket is tettünk, hogy további még nagyobb fellendülést érhessünk el az ország védelmi és gazdasági erejének növelésében, a dolgozók mun-

[51] K. A. Umanszkij 1939. május 11-én érkezett az Egyesült Államokba, és 1939. június 6-án nyújtotta át megbízólevelét.

[52] AVP SZSZSZR

[53] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 1940. március 29—április 4. Sztyenograficseszkij otcsot. Moszkva 1940. 42. old.

kafegyelmének szigorításában, a munkatermelékenység fokozásában."[54]

A szovjet állam, miközben biztonságának és nemzetközi pozícióinak megszilárdításáért küzdött, Lenin útmutatásai szerint igyekezett kihasználni az imperialisták egymás közötti ellentmondásait. Lenin ugyanis annak idején több ízben javasolt ilyen stratégiát. „Mindannyiunk előtt világosak az imperialisták érdekellentétei — mondotta. — Bár a miniszterek különböző nyilatkozatokat tesznek a vitás kérdések békés rendezéséről, az imperialista hatalmak valójában egyetlen komoly lépést sem tudnak tenni a politikai kérdésekben anélkül, hogy nézeteltérés ne támadna közöttük."[55] 1939—1941-ben éppen ezeknek a nézeteltéréseknek a kihasználása volt a szovjet külpolitika elsőrendű operatív feladata, miközben a háborús veszély elhárításáért, a szocializmus szovjetunióbeli építésének békés feltételeiért küzdött. A már megkezdődött világháború közepette erre annál is inkább szükség volt, mert a szovjetellenes erők világszerte egyre élénkebben tevékenykedtek.

A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 22. évfordulójára kiadott felhívásában rámutatott: az imperialista államok uralkodó körei nem a népek szabadságáért, a demokráciának a fasisztákkal szemben való megvédelmezéséért indítottak háborút, hanem a reakció győzelme és újabb imperialista hódítások érdekében. „Anglia, Franciaország és Németország uralkodó osztályai háborút viselnek a *tengeri hatalomért.* Ez a háború a kapitalizmus táborában folyó, sokéves imperialista versengés folytatása."[56]

Annak arányában, ahogy a második világháború egyre nagyobb méreteket öltött, számos ország népe mind erőteljesebben követelte kormányától, hogy fokozzák az agresszív hatalmak elleni harcot. A kommunista és munkáspártok vezetésével megindult a népi felszabadító háború. Ez azoknak a népeknek és államoknak az esetében, amelyek harcban álltak a fasiszta Németországgal és szövetségeseivel, egyre inkább antifasiszta háborúvá vált. J. M. Zsukov akadémikus ezzel kapcsolatban a következőket állapította meg: „A

[55] LÖM 41. köt. 109. old.

[54] Szegymaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 1940. augusztus 1—augusztus 7. Sztyenograficseszkij otcsot. Moszkva 1940. 32. old.

[56] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. 465. old.

második világháború a tőkés rendszeren belül indult meg. Kezdeti szakaszában nemcsak az agresszív fasiszta blokk, hanem az angol—francia koalíció részéről is igazságtalan, imperialista jellegű háború volt. Nem elegendő azonban, ha a második világháborút akár ebben a periódusban is egyszerűen csak mindkét részről imperialista háborúnak minősítjük, mivel a fasiszta agresszió áldozatául esett néptömegek ellenállása kezdettől fogva felszabadító jellegű volt. Számításba kell venni, hogy az agressszív fasiszta blokk államai különösen nagy veszélyt jelentettek, mert az egész világ rabságba vetésére és a pusztító »új rend« bevezetésére törekedtek. Ezért Lengyelország és más országok népei számára, amelyek áldozatul estek a fasiszta agressziónak, a háború megindulásának percétől fogva a szabadságért és a nemzeti függetlenségért vívott igazságos háború volt."[57]

A Szovjetunió e tendenciák ismeretében egyre élénkebb külpolitikai tevékenységet fejtett ki a fasiszta fenyegetés ellenében. Arra törekedett, hogy szűkítse a német fasiszta tömb hatalmainak terjeszkedési lehetőségeit, egyebek közt Észak-Európában és a Balkánon, s még céltudatosabban igyekezett meggátolni azt, hogy Németország a Szovjetunióval határos államokban — Bulgáriában, Törökországban, Iránban, Afganisztánban — megerősítse pozícióit. Ugyanakkor igen nagy mértékben hozzájárult a szovjet külpolitika a fasizmus elleni harchoz azzal is, hogy mindenképpen keresztezni próbálta Anglia, Franciaország, az USA münchenista tendenciáit, melyek a szocializmus hadállásainak gyengítésére irányultak.

A második világháború végleg igazságos, felszabadító jellegűvé vált azután, hogy a Szovjetunió is belépett. Ez szinte jeladásul szolgált valamennyi népnek, hogy mozgósítsák erőiket a fasizmus ellen, a szabadságért, függetlenségért és a társadalmi haladásért vívott harcra. A szovjet fegyveres erők győzelme s harca a győzelem reményét keltette a megszállt országok fasizmus ellen küzdő népeiben, és a legfontosabb oka lett annak, hogy ez az ellenállás a „fasiszta új rend" elleni antifasiszta népi háborúvá nőtt.

[57] *J. M. Zsukov:* Proiszhozsgyenyije vtoroj mirovoj vojni — *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1980. 1. szám 5. old.

A szovjet állam biztonsága szempontjából a legnagyobb külpolitikai problémát 1939—1941 között az agresszív hatalmakkal — a német fasiszta imperialista csoportosulással és a militarista Japánnal — való viszony alakulása okozta. Miután Németország 1939 szeptemberében a Szovjetunió nyugati határához ért, ezek az államok több ezer kilométer hosszúságban lettek a szovjetország szomszédai, és nagy hídfőket tudtak kiépíteni ellene.

A második világháború első szakaszában az SZKP KB és a szovjet kormány egy percre sem feledte, hogy előbb-utóbb elkerülhetetlen az összecsapás a fasiszta Németországgal, melyhez hasonló ultrareakciós erőt még nem szült az imperializmus. Moszkvában meglehetősen reális képet alkottak a fasizmus természetéről, kielégíthetetlen agresszív követeléseiről. Laurens Steinhardt[58] amerikai nagykövet 1940. szeptember 21-én egyebek között a következőket jelentette Washingtonba Stafford Cripps[59] angol nagykövet Sztálinnal folytatott beszélgetéséről: „Sztálin nagyon őszinte, realisztikus volt... Teljesen világosan értésre adta, hogy jelenlegi politikájának célja a Szovjetunió távol tartása a háborútól, különösen pedig a német hadsereggel való összecsapástól. Sztálin beismerte, hogy Németország jelenti az egyetlen igazán reális fenyegetést a Szovjetunióra, és hogy a német probléma nehéz, sőt egyenesen veszélyes helyzetbe hozza a Szovjetuniót, úgy véli azonban, hogy jelenleg nem szabad kiprovokálni azt, hogy a németek a Szovjetunióba betörjenek, azzal, hogy megváltoztatják az eddigi politikát."[60]

A Szovjetuniónak rendkívül nehéz helyzetben kellett szembenéznie Németországgal. Németország gigászi méretű gazdasági erőforrásokkal rendelkezett, amelyek Nyugat-Európa térdre kényszerítése után jelentősen felülmúlták a szovjetország gazdasági lehetőségeit. Németországot egyértelműen a tőkés világ legerősebb katonai hatalmának tartották. Óriási volt a külpolitikai háttere is: vezető szerepet jászott Európa és Ázsia imperialista hatalmainak nagy

[58] Steinhardt 1939. augusztus 8-án érkezett a Szovjetunióba, és augusztus 11-én adta át megbízólevelét.

[59] Cripps 1940. június 12-én érkezett, és 28-án nyújtotta át megbízólevelét.

[60] FRUS 1940. Washington 1959. 1. köt. 611. old.

erejű koalíciójában, melyek egyre inkább koordinálták stratégiai terveiket és gyakorlati tevékenységüket több világpolitikai irányban; ezáltal Berlin egyre növekvő befolyást tudott gyakorolni a világ Németországtól távol eső részeire is. Végül nem elhanyagolható, hogy Európában a hitleristák diktátuma érvényesült, és számos európai országgal széles szövetségi rendszert alakítottak ki. Németországnak — amely a világ első szocialista állama elleni új keresztes hadjárat ütőereje — a cselekedetei az egész tőkés világban fokozták a Szovjetunió elleni osztálygyűlöletet, s a szovjet állam közvetlen kapitalista környezetében felkorbácsolták az uralkodó körök szovjetellenességét és antikommunizmusát.

Nehezítették természetesen a Szovjetunió „németpolitikáját" Németország imperialista ellenfeleinek azon erőfeszítései is, hogy a Szovjetuniót minél előbb összeütközésre késztessék Németországgal. Ezek az erőfeszítések és az elhárításukra tett intézkedések óhatatlanul szűkítették a szovjet külpolitika manőverezési lehetőségeit.

Hogyan szálljon szembe Németországgal és az általa vezetett tőkés rablókkal egyszerre két kontinensen, amikor nincsenek barátai és szövetségesei nemzetközi téren, s amikor egy jövendőbeli antifasiszta koalícióban lehetséges partnerei keményen szovjetellenes, sőt egy időben nyíltan intervencionista irányvonalat követnek? Hogyan nyerjen még több időt a honvédelmi program megvalósításához? Mit kellene tenni, hogy ne rosszabbodjon tovább a nemzetközi életben a Szovjetunió amúgy is szinte példátlanul rossz helyzete? Mivel próbálkozzon, hogy ne kelljen elszigeteltségben várnia a növekvő veszélyre? Milyen módon haszálja ki Németországnak és vetélytársainak imperialista ellentéteit, nehogy szovjetellenes alapon egyesüljenek ellene? Ezek az olykor nehezen összeegyeztethető, ám teljesen reális feladatok rendkívüli módon megnehezítették a szovjet diplomácia stratégiáját és taktikáját Németországgal szemben az adott időszakban. E feladatok megoldása mesteri tudást, manőverezőképességet, elvhűséget követelt.

A második világháború első időszakában a Szovjetunió a következő irányvonalat érvényesítette Németországgal szembeni külpolitikájában: arra törekedett, hogy Berlin minél tovább betartsa megnemtámadási kötelezettségét, még ha magatartása nem megbízható és ingatag is; igyekezett minden politikai lehetőséget ki-

használni a fasiszta vezetők agresszív törekvéseinek feltartóztatására; minden lehetséges módon azon volt, hogy erősítse a Haza védelmi erejét. Eközben a Szovjetunió természetesen egyáltalán nem adta fel elvi álláspontját. Az 1939—1941-es konkrét történelmi helyzetben azonban csakis olyan irányvonal lehetett reális, amelyet sem kalandorság, sem kapituláció nem jellemzett. Csakis egy ilyen gondosan kiszámított irányvonal eredményezhette a legfontosabb feladat megoldását: Lenin útmutatásai szerint megóvni és megerősíteni a Szovjetuniót, a világforradalmi folyamat bástyáját. A Szovjetunió amellett, hogy Berlinnel a megnemtámadási egyezménynek megfelelően tartotta a kapcsolatokat, még egy külön diplomáciai harcot vívott vele, amelynek többnyire nem voltak külső jelei. Arról van szó, hogy a Szovjetunió, bár nem kívánta szükségtelenül élezni a szovjet—német kapcsolatokat, soha nem adta fel a legfontosabb célt, a fasiszta manőverek elhárítását. A szovjet külpolitika, bár óvakodott éles konfrontációig vinni a dolgokat, éberen figyelte a németek arra irányuló minden próbálkozását, hogy károsítsák a Szovjetunió biztonságának érdekeit, és megtette a megfelelő ellenintézkedéseket.

Különösen hangsúlyozni kell, hogy a második világháború első szakaszában a szovjet állam korántsem csak a hivatalos szovjet—német kapcsolatok csatornáinak felhasználásával igyekezett javítani helyzetét az elkerülhetetlenül bekövetkező összeütközés esetére. Elvileg hibás lett volna, ha a német fasiszta agresszió visszaverésére a Szovjetunió e kapcsolatokra korlátozódva készül fel külpolitikailag. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert a polgári történészek többsége az 1939—1941 közötti szovjet—német kapcsolatokat tudatosan úgy tárgyalja, hogy elszakítja a Szovjetuniónak az adott időszakban kifejtett egyéb irányú nemzetközi erőfeszítéseitől. Így pedig háttérbe kerül a problémának egy igen fontos oldala: a két állam feszültséggel teli szembenállása a Szovjetuniót körülvevő területeken. A Szovjetunió Finnország és Afganisztán, Bulgária és Japán, Magyarország és Törökország, Románia és Irán, Svédország és Jugoszlávia meg más országok területén keresztezni igyekezett Németország szovjetellenes manővereit. Ezeknek az ellenakcióknak a formáit és módszereit mindig a konkrét helyzettel számot vetve, differenciáltan választották meg.

A szovjet politika Németországgal kapcsolatban abban az idő-

ben egyáltalában nem volt passzív, amilyennek az akkori szovjetellenes erők és a mai polgári történetírók beállítani igyekeznek. Nem Németország „használta ki" a Szovjetuniót, ahogy a polgári történészek látják a dolgot, hanem éppen fordítva, a szovjet diplomácia használta ki mesterien, nagy történelmi méretekben az imperialisták közötti ellentéteket.

A Szovjetunió és Németország „egyetértésének" mítoszát mélyen rejlő, titkos ok szülte. Politikai alapja az volt, hogy mindkét imperialista koalíció uralkodó osztályai közvetlenül érdekelve voltak a mítosz kialakulásában. Londonban, Párizsban, Washingtonban azért erősítgették, hogy Németország és a Szovjetunió összeesküvést szőtt, hogy az utóbbit kompromittálják és minél nagyobb politikai kárt okozzanak neki. Ugyanakkor azt várták, hogy a Szovjetunió végül is elveszíti a türelmét, s e nyilvánvaló provokáció leleplezése érdekében provokálni hagyja magát, s végső soron megromlik a viszonya Németországgal.

Berlin még másoknál is aktívabban hirdette a Szovjetunióval való állítólagos egyetértés mítoszát, hogy minél jobban aláássa a Szovjetunió és a többi ország kapcsolatait. 1940 második felétől pedig Hitlerék egészen a Szovjetunió megtámadásának pillanatáig azért erősítgették e mítoszt mind a sajtóban, mind pedig a diplomáciai csatornákon és a felderítés útján, hogy elterelj ék a figyelmet az agresszió előkészítéséről.

Manapság, amikor már Anglia, Franciaország és más országok kormányának sok, korábban hozzáférhetetlen dokumentumát ismerjük, még jogosabbnak tűnik a szovjet diplomáciának az a törekvése, hogy „a Szovjetunió és Németország szoros gazdasági együttműködéséről" terjesztett valótlanságokat visszautasítsa. Az angol és a francia fővárosban jól tudták, mi a valóság, így tudatosan hazudtak. Így például az angol vezérkari főnökök bizottságának tervezési albizottsága által készített 1940. januári jelentésben, amelyet még abban a hónapban a kormány áttanulmányozott, megállapították: a háború első három hónapjában Németország mintegy 523 000 tonna kőolajat importált, s ebből a Szovjetunió alig 9000 tonnát szállított, azaz a német importnak kevesebb mint a 2%-át.[61]

[61] Public Record Office. Cabinet 66. 5. köt. 41. old. (A továbbiakban: PRO Cab.)

A második világháború első időszakában a szovjet diplomácia mindent elkövetett, hogy leleplezze a Szovjetunió és Németország kapcsolatainak jellegére vonatkozó provokációs állításokat. 1940. február 22-én például a szovjet külügyi népbiztos utasította I. M. Majszkij[62] londoni szovjet nagykövetet, hogy közölje az angol külügyminisztériummal a szovjet—német kapcsolatokra vonatkozó következő elvi jelentőségű megállapítást: *„Először:* Nevetségesnek és sértőnek tartjuk magunkra nézve nemcsak azt az állítást, hanem még azt a feltételezést is, hogy a Szovjetunió állítólag katonai szövetségre lépett Németországgal. Még a politikában járatlanok sem lépnek egykönnyen katonai szövetségre egy harcban álló hatalommal, mert tudják, mennyire bonyolult és kockázatos dolog lenne... *Másodszor:* a Németországgal kötött kereskedelmi egyezmény csupán áruforgalmi megállapodás, s ennek megfelelően Németország mindössze 500 millió márka értékben kap árut a Szovjetuniótól. Emellett a szerződés gazdaságilag előnyös a Szovjetuniónak, mivel nagy mennyiségű szerszámgépet és felszerelést, valamint tekintélyes mennyiségű fegyvert kap Németországtól, aminek eladását Anglia is, Franciaország is változatlanul megtagadja. *Harmadszor:* A Szovjetunió eddig is semleges volt és ezután is semleges lesz, feltéve természetesen, ha Anglia és Franciaország nem támadja meg és nem készteti harcra. Azt a makacsul terjesztett hírt, hogy a Szovjetunió katonai szövetséget kötött Németországgal, nemcsak magában Németországban erősítgetik, újra meg újra, hogy Angliát és Franciaországot rémisztgessék, hanem magában Angliában és Franciaországban is olyan ügynökök, akik »a Szovjetuniónak Németország táborába való« elképzelt »átmenetelét« saját belpolitikai céljaik érdekében kívánják kihasználni."[63]

A szovjet—német „egyetértésre" vonatkozó burzsoá kitalálásokat meggyőzően cáfolják a történelmi tények, egyebek között a szovjet katonai-stratégiai tervezés tartalma és irányultsága. Milyen egyetértésről lehet szó, ha tudjuk, hogy a Vörös Hadsereg vezérkara az SZK(b)P KB megbízásából már 1940 áprilisára elkészítette a várható német agresszió visszaverésére irányuló operatív terveket?

[62] I. M. Majszkij 1932. október 15-én érkezett Londonba, és 1932. november 8-án nyújtotta át megbízólevelét.

[63] AVP SZSZSZR

Tevékenyen részt vett ebben a munkában A. M. Vasziljevszkij, akit akkoriban neveztek ki a vezérkar hadműveleti osztályának helyettes vezetőjévé. Memoárjaiban a következőket írja: „Jó összhangban, erőnket megfeszítve dolgoztunk. Azokban a hónapokban minden gondolatunk a hadműveleti terv volt. *A terv a hitleri Németországot jelölte meg legvalószínűbb és fő ellenségünknek.* — [Kiemelés tőlem. — *A szerző.]*

Feltételeztük, hogy Olaszország is Németország oldalán fog állni, de az — amint a terv megállapította — minden valószínűség szerint csak a Balkánon fog harcolni, ami közvetve fogja veszélyeztetni államhatárainkat. Valószínűleg Németország oldalán lesz Finnország (amelynek vezetői Franciaország veresége és az angol csapatok dunkerque-i kudarca után Berlin felé kezdtek kacsingatni), Románia (amely 1939 óta Németország „nyersanyagszállítója" volt és a következő év nyarán feladta semlegességét a fasiszta tömb javára) és Magyarország (abban az időben már az antikomintern paktum egyik aláírója). B. M. Saposnyikov [a vezérkari főnök — *a szerző.]* feltételezése szerint a katonai konfliktus esetleg a Szovjetunió nyugati határaira korlátozódik. „A hadműveleti terv erre az esetre úgy intézkedett, hogy az ország erőinek a zömét éppen itt kell összpontosítani. Nem zárva ki a távol-keleti japán támadás lehetőségét, Saposnyikov azt javasolta, hogy ott olyan erőket kell összegyűjteni, amelyek biztosítják a helyzet stabilitását."[64] Ezek voltak az agresszió visszaverésére vonatkozó szovjet hadműveleti terv legfontosabb katonai-politikai elgondolásai.

Az a kérdés, hogy vajon mikor kerül sor pontosan a Szovjetunió és a hitleri Németország közötti döntő összecsapásra, különösen nagy fontosságú volt a második világháború első időszakának utolsó hónapjaiban. A szerző teljes mértékben egyetért a következő megállapítással: „A hitleri klikk agresszív terveit és a Szovjetunió megtámadására irányuló szándékát jól látta a szovjet kormány és a fegyveres erők vezetése. A támadás időpontját azonban hibásan becsülték fel."[65]

[64] *A. M. Vasziljevszkij:* A vezérkar élén. Zrínyi Katonai Kiadó—Kossuth Könyvkiadó 1975. 104—105. old.

[65] Isztorija vnyesnyej polityiki SZSZSZR. 1917—1980. I. köt. 1917—1945. 418. old.

Mindazok a külpolitikai intézkedések, amelyeket a párt a Szovjetunió biztonságának erősítésére tett, általában véve csakis egy célt szolgáltak: azt, hogy javítsák a külső feltételeket a Harmadik Birodalommal elkerülhetetlenül bekövetkező összecsapáshoz. Erre irányultak a nyugati és délnyugati széleken, meg az északnyugaton tett lépések (a szovjet—finn fegyveres konfliktus és megoldása), a délkeleti határok biztonságáért folytatott harc, a Szovjetunió ama erőfeszítései, hogy déli szomszédaival normalizálja, illetve javítsa kapcsolatait, elejét vegye annak, hogy a japán militarizmus politikai eszközökkel fenyegesse stb. Mindeközben valamilyen formában mindig számoltak a fasiszta agresszió valószínűségével. Ha a Szovjetunió idő előtt elszánta volna magát a háborúra, amire az angol—francia koalíció erőltette, nem tudta volna a felsorolt intézkedéseket olyan mértékben megvalósítani, ahogy megtette, nem is beszélve a szovjet védelmi program teljesítésének megszakadásáról.

A „szovjet—német összeesküvésről" szóló burzsoá elmeszüleményeket teljesen megcáfolják a Szovjetunió katonai és gazdasági erőfeszítései; az is, hogy mit tett, és az is, hogy milyen irányban. „A Szovjetunió kénytelen volt növelni védelmi kiadásait. Ezek 1940-ben 56 milliárd rubelt tettek ki, az 1938-as 28 milliárd rubellel szemben."[66] A harmadik ötéves terv három és fél éve alatt a hadiiparba eszközölt tőkebefektetések a teljes ipari befektetéseknek több mint negyedére rúgtak.[67]

A párt nagyon fontos lépéseket tett, hogy megfelelően átállítsák az ipar és a közlekedés munkáját, megteremtsék a szükséges állami és mozgósítási tartalékokat. „1939. januártól 1941. januárig az állami és mozgósítási tartalékok növekedése a következő volt: a nyersvas ötszörösére, a hengerelt áru kétszeresére, a réz több mint kétszeresére, a cink 2,2-szeresére, az ólom 1,6-szeresére nőtt. Létrehozták az élelmiszer- és takarmányalapot, amelynek háború esetén 4—6 hónapra biztosítania kellett a fegyveres erők ellátását. A német támadást megelőző másfél évben az ország állami anyagi tarta-

[66] *A. A. Grecsko:* A szovjet állam fegyveres erői. 2., bővített kiadás. Zrínyi Katonai Kiadó 1976. 69. old.

[67] Lásd: Isztorija Kommunyisztyicseszkoj partyii Szovjetszkovo Szojuza. Moszkva 1970. 5. köt. 1. rész. 117. old.

lékai a kétszeresükre nőttek. A Szovjetunió hadiipara háromszor akkora ütemben termelt, mint az összes többi iparág együttvéve."[68]

Az SZK(b)P Központi Bizottsága és a szovjet kormány kellőképpen számot vetett azzal, hogy Berlin nem őszinte szándékkal kötötte meg a megnemtámadási egyezményt, s ilyen értelemben nem is lehet rá építeni.[69] Erről nem voltak illúziói a szovjet diplomáciának. „Ami annak a megnemtámadási egyezménynek az értékelését illeti, amelyet 1939-ben olyan időben kötöttünk Németországgal, amikor országunkat két oldalról érhette volna támadás — Németország és Japán oldaláról —, alaptalan azt állítani, hogy Sztálin hitt benne. A párt és a szovjet kormány abból indult ki, hogy az egyezmény nem hárítja el a Szovjetuniót fenyegető fasiszta agressziós veszélyét, de lehetővé tette, hogy védelmünk erősítésére időt nyerjünk, megakadályozta a szovjetellenes egységfront kialakítását"[70] — tanúsítja G. K. Zsukov, a Szovjetunió marsallja, 1941. februártól a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke.

A TENGELYHATALMAK IMPERIALISTA ELLENFELEINEK SZOVJETELLENESSÉGE

Az SZK(b)P XVIII. kongresszusán elhangzott központi bizottsági beszámoló a következőket mondotta a „benemavatkozási" és az agresszor „megbékéltetésére" irányuló politikáról: „A benemavatkozási politika mögött az a törekvés, az a kívánság húzódik meg, hogy ne zavarják az agresszort sötét művének véghezvitelében. Ne zavarják, mondjuk Japánt a Kína elleni, s még kevésbé a Szovjetunió elleni háborúban; ne zavarják, mondjuk Németországot az európai ügyekbe való belegabalyodásban, a Szovjetunióval való háborúzásban, hadd keveredjen bele valamennyi résztvevő jó mélyen, még biztatni is lehet őket, hadd gyengítsék és merítsék ki egymást, és ha majd kellőképpen meggyengültek, színre lehet lépni

[68] A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. Zrínyi Katonai Kiadó 1977. 494—511. old.

[69] A német—szovjet szerződés aláírása előtti napon, 1939. augusztus 22-én, Hitler Obersalzbergben kijelentette hadvezérei előtt: „Lengyelországgal 1934-ben kötött paktumom célja egyedül az időnyerés volt. Oroszországgal ugyanaz fog történni, amit Lengyelországban csináltam." (Idézi *E. Robertson* (ed): The Origins of the Second World War, 86. old).

[70] *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. 4. kiadás. Első kötet. Zrínyi Katonai Kiadó—Kossuth Könyvkiadó 1976. 279. old.

friss erővel — természetesen »a béke érdekében« — s a háború legyengült résztvevőinek majd diktálni lehet a feltételeket."[71] A müncheni politikának ez a jellemzése jól rátapintott a hitleri Németország imperialista ellenfeleinek 1939—1941-ben, de bizonyos fokig még azután is folytatott fő politikai tendenciájára.

A Szovjetunió külpolitikai tevékenységének az adott időszakban az volt a fő feladata, hogy erősítse az ország biztonságát a német fasiszta fenyegetéssel szemben; ez volt a fő, de korántsem az egyetlen feladata. Veszélyt jelenthettek a Szovjetunióra Németország imperialista ellenfeleinek, az angoloknak és a franciáknak a szovjetellenes tendenciái is. A „furcsa háború" idején, azaz 1940. május közepéig, a Szovjetunió nemzetközi helyzete úgy alakult, hogy Anglia és Franciaország részéről már-már fegyveres intervencióval kellett számolnia.

Anglia és Franciaország — szovjetellenességétől vezettetve — lényegében nem folytatott hadműveleteket Németország ellen, hanem éppen ellenkezőleg, készen álltak rá, hogy fegyveres erőiket a Szovjetunió ellen fordítsák. A „furcsa háború" időszakában Európában az angol—francia koalíció objektíve semmiben sem maradt le Németország mögött, ha arról volt szó, hogy közvetlenül veszélyeztessék a Szovjetunió biztonsági érdekeit vagy intenzív propagandát folytassanak ellene. Azon a téren pedig, hogy terveket készítsenek, sőt, gyakorlatilag felkészüljenek a harccselekményekre a Szovjetunió ellen, 1940 első hónapjaiban (északnyugati és déli irányban) Anglia és Franciaország meg is előzte a fasiszta Németországot, ahol a Szovjetunió elleni háború operatív terveit csak 1940 második felében kezdték kidolgozni.

O. A. Rzsesevszkij szovjet történész azt írja, hogy az egyesített szovjetellenes hadjáratra vonatkozó elképzelések és tervek logikus folytatásai voltak a nyugati hatalmak egész háború előtti politikájának. E hatalmak azért készítették elő a második világháborút, hogy megsemmisítsék a világ első szocialista államát, s az ő rovására újra felosszák a világot. „A münchenisták bűnös stratégiájának legutolsó és leginkább kalandor jellegű vállalkozását az 1939. őszi—1940. tavaszi szovjetellenes háborús elgondolások alkották:

[71] XVIII szjezd Vszeszojuznoj kommunyisztyicseszkoj partyii/b/ 10—21 marta 1939. Sztyenograficseszkij otcsot. 13. old.

ezzel lényegében magukra vállalták a háború kirobbantását. Arra számítottak, hogy ilyen körülmények között a fasiszta Németország »megteszi a természetes lépést«, s ugyancsak a Szovjetunióra támad."[72]

Az angol—francia koalíció és az Egyesült Államok szovjetellenes politikáját elemezve, összefoglalva, a következőket állapíthatjuk meg. A Szovjetunió körül minden irányban és főleg minden olyan nagy kérdésben, amely biztonságát érintette, megnyilvánult a szovjetellenesség. Először is a *Szovjetunió északnyugati* határainál, ahol Finnországot minden módon háborúra biztatták, Anglia és Franciaország pedig készen állt arra, hogy a finn militaristák oldalán közvetlenül beavatkozzék a háborúba. Másodszor a *Szovjetuniótól nyugatra,* ahol az ország biztonságának erősítésére tett intézkedések kapcsán szovjetellenes kampány folyt (Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija, valamint a Baltikum megszállása miatt). Harmadszor *délnyugaton,* ahol a burzsoá-földesúri Romániában felfokozódtak a szovjetellenes szenvedélyek, Romániát konfrontációra biztatták a Szovjetunióval, Szófiában, Budapesten és Belgrádban pedig szovjetellenes intrikák folytak. Negyedszer *déli irányban,* ahol szintén fegyveres agressziót terveztek a Szovjetunió ellen, ebbe igyekeztek bevonni Törökországot, s Irán és Afganisztán is ellenséges magatartást tanúsított. Végül a *Távol-Keleten* az angol—francia koalíció és Washington nem sajnálta az erőfeszítéseket annak érdekében, hogy élezzék a szovjet—japán viszonyt, s megpróbálták északra, a Szovjetunió ellen „terelni" a japán agressziót.

Ilyeténképpen a Szovjetuniót körülvevő tőkés világban gyakorlatilag egyetlen olyan állam sem volt, ahol az angol és a francia diplomácia ne folytatott volna kisebb-nagyobb mértékben szovjetellenes intrikát. Ennek az igen aktív tevékenységnek a magyarázata a müncheni politikai koncepció logikájában rejlik: Németországot arra szerették volna rábírni, hogy a nyugati expanzió helyett a Szovjetunió ellen forduljon, a Szovjetuniót pedig arra késztetni, hogy az angol—francia koalíció érdekeiért harcoljon, s eközben lényegesen meggyengüljön, vagy meg is szűnjön mint a világ első

[72] *O. A. Rzsesevszkij:* Vojna is isztorija. (Burzsuaznaja isztoriografija SZSA o vtoroj mirovoj vojnye.) Moszkva 1976. 100. old.

szocialista állama. E politika keretében az egyik legfontosabb cél az volt, hogy Németországhoz fűződő viszonyának rontásával eltántorítsák a Szovjetuniót az imperialista háborútól való távolmaradás álláspontjától, s a lehető legkedvezőtlenebb körülmények között minél előbb bevonják a háborúba.

B. H. Liddel Hart a második világháború történetéről írott nagyszabású munkájában bemutatja London és Párizs akkori külpolitikai elgondolásainak logikáját. „Lengyelország szétzúzása után — írja — hathónapi szélcsend következett, az ún. furcsa háború időszaka, mivel a nyugati országok kormányai és közvéleménye inkább arra vesztegette az időt, hogyan lehetne csapást mérni Németország szárnyaira; az ezzel kapcsolatos megbeszélések teljesen nyíltan folytak. Valójában Angliának és Franciaországnak a legcsekélyebb lehetősége sem volt arra, hogy egyedül a saját erőivel valamikor megverje Németországot. Csakis arra számíthattak, hogy most, amikor Németországot csupán egy keskeny határ menti sáv választotta el a Szovjetuniótól, a hitleri agresszió keleti és nem nyugati irányban fejlődik tovább. Így is történt egy év múlva, s *ez előbb is bekövetkezhetett volna, ha a nyugati szövetségesek állhatatosabbak.*"[73]

Liddel Hart számos akkori és mai politikus véleményének ad hangot, amikor azon sajnálkozik, hogy az angol—francia koalíció nem tett „elegendő" erőfeszítést ennek az összeütközésnek a gyakorlati kiprovokálására. A kérdésnek azonban nem az a lényege, hogy Anglia és Franciaország nem tett kellő erőfeszítéseket — hiszen éppen eleget tett —, hanem az, hogy a Szovjetunió nem ült tétlenül, megtette a hatékony külpolitikai lépéseket.

London és Párizs, miközben arra törekedett, hogy a lehetőség szerint minél kedvezőtlenebb külpolitikai helyzetet teremtsen a Szovjetunió számára, saját kormányának tétlenségét azzal leplezte, hogy Németországgal nem is kezdeményezett igazi háborút. Nyíltan megmondta ezt többek között Lord Beaverbrook sajtómágnás a szovjet nagykövetnek. Ezeknek az elképzeléseknek a logikája abban foglalható össze, hogy londoni ábrándok szerint a háború fő frontja a szovjet—német front legyen.

Az 1939—1941. között kialakult nemzetközi helyzetben azonban

[73] *B. H. Liddel Hart:* History of the Second World War. 706. old.

az angol—francia koalíció, bármennyire szovjetellenes volt is, nem minden esetben cselekedett ilyen „frontálisan", ennyire leplezetlenül. Anglia, Franciaország, sőt az Egyesült Államok diplomáciája is a „furcsa háború" időszakában, majd egészen a Nagy Honvédő Háború kezdetéig, meglehetősen bonyolult játékot folytatott a Szovjetunió vonatkozásában, megpróbálva összeegyeztetni alig összeegyeztethető feladatokat. Egyrészt, mint láttuk, az angol—francia diplomácia a Szovjetunió külső feltételeinek rontására törekedett nyomással, a szovjet—német kapcsolatok élezésével, a szovjetellenesség felkorbácsolásával a szomszéd országokban. Másrészt viszont a Németországgal beállt hadiállapot realitásai arra indították Londont és Párizst, hogy számot vessen a dolgokkal: ha túlfeszítik a húrt, rajtaveszthetnek, mert szovjetellenes politikájuk következtében katonai összeütközésbe kerülhetnek a Szovjetunióval, s még egy nagyhatalom az ellenfelük lesz. Az angol—francia koalíció, de főleg az angolok, ezért aztán nem egyszerre próbáltak szót érteni a Szovjetunió képviselőivel, „a kapcsolatok globális javítása", „új hangvétel" céljából.

Az ilyen eljárás elsősorban taktikai célokat követett, hogy bebiztosítsák magukat, hogy szovjetellenes politikájukkal ne taszítsák el a Szovjetuniót. London és Párizs ugyanis semmiféle célszerű gyakorlati javaslatot nem tett a Szovjetunióval való politikai és még kevésbé a katonai együttműködésre, hanem ehelyett megpróbálta kicsikarni tőle egyik engedményt a másik után, hogy feladja semlegességét és fokozatosan belekeveredjen a háborúba. Szó sem esett arról, amit a Szovjetunió 1939 nyarán javasolt — tehát hogy kössenek igazi, egyenjogú szerződést vele —; Anglia és Franciaország a Szovjetunió Németországgal való idő előtti konfrontálására törekedett, miközben ők maguk kívül maradnak. Igazi összefogásra csak a Nagy Honvédő Háború megindulása után került sor.

Az Egyesült Államok sem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy feszültté tegye a szovjet—amerikai kapcsolatokat. Cordel Hull azt írja meg emlékirataiban, hogy mielőtt Németország a Szovjetunióra támadt volna, az USA politikája az oroszokkal szemben a következő volt: „Egyetlen lépést sem szabad tenni a Szovjetunióhoz való közeledés irányában, az ő közeledési kísérleteit tartózkodóan kell fogadni mindaddig, míg be nem bizonyosodik, hogy az oroszok részéről nem csupán a saját javukat szolgáló

manőverről van szó."[74] Az amerikaiak azzal, hogy ilyen feltételt szabtak, jó előre akadályokat állítottak a kapcsolatok javítására irányuló szovjet erőfeszítések elé.

Az angol—francia koalíció a második világháború első időszakában egyszer sem javasolt komoly alternatívát a Szovjetuniónak a fasiszta agresszióval szemben, semmi olyasmit, ami a semlegességnél és az imperialista háborútól való távolmaradásnál alkalmasabb lehetett volna az ország biztonsága szempontjából. Ez a kétségbevonhatatlan történelmi igazság. Ellenkezőleg, Anglia, az összeomlás előtti Franciaország és az Egyesült Államok gyakorlati lépéseiből és nem puszta deklarációiból ítélve úgy alakult a helyzet, hogy politikájuk a háború előtti időszakhoz képest a „furcsa háború" szakaszában, de még inkább azt követően, a Nagy Honvédő Háborúig terjedő szakaszban, egyre keményebbé vált.

Németország imperialista ellenfelei nem törekedtek arra, hogy jelentős politikai közeledést érjenek el a Szovjetunióval, mert nem a semlegességére, hanem arra volt szükségük, hogy magára vállalja a Németország elleni háború fő terhét, s a Harmadik Birodalom figyelmét elvonja a nyugati hadszíntérről. Londonban, a kapituláció előtti Párizsban, ezenkívül Washingtonban nyilvánvalóan tisztában voltak vele, hogy Németország keleti keresztes hadjáratának megindulása előtt a Szovjetunióhoz való közeledés akadályozhatja, sőt, meghiúsíthatja Hitlerék agresszív terveinek realizálását; ezért, hogy Hitlernek megkönnyítsék a Szovjetunió megtámadására vonatkozó döntést, elutasították ezt a közeledést. Tágabb értelemben a nyugati imperialista körök stratégiai irányvonala nagyon emlékeztetett a müncheni politika koncepciójára.

A SZOVJET ÁLLAMHATÁROK BIZTOSÍTÁSA EGYES KERÜLETEKBEN

A második világháború első időszakában a szovjet külpolitikai tevékenység főleg arra irányult, hogy megteremtse az ország államhatárainak biztonságát egyes kerületekben, mindenekelőtt az európai szomszéd államok viszonylatában. Az ebből adódó feladatokat a szovjet külpolitika a két imperialista csoportosuláshoz fűződő viszonyával közvetlen összefüggésben oldotta meg.

[74] The Memoirs of Cordel Hull. New York 1948. 2. köt. 972—973. old.

Az adott időszakban a Szovjetunióval szomszédos államokban megélénkült a szovjetellenes hangulat és tevékenység. 1939—1941-ben felfokozódtak, megsokszorozódtak azok a negatív hatások, amelyek a Szovjetuniót a tőkés környezet folytán érték. Teljes mértékben igazolódtak Lenin 1919-ben mondott szavai: „Korántsem kételkedem abban, hogy az antant még többször meg fogja kísérelni, hogy hol az egyik, hol a másik szomszédos kis államot ránk uszítsa. Meg fogja kísérelni, mert a kis államok teljesen az antanttól függnek, mert az a sok beszéd a szabadságról, a függetlenségről és a demokráciáról puszta képmutatás, s az antant rákényszerítheti őket arra, hogy még egyszer kezet emeljenek ránk."[75] Hasonló szovjetellenes tevékenységet folytatott Nagy-Britannia és Franciaország, Németország és Olaszország. Gyakorlatilag a Szovjetunióval határos valamennyi állam — északnyugaton, nyugaton, délnyugaton és délen — kisebb vagy nagyobb mértékben az imperialista nagyhatalmak uszályában haladt. Ha ezek az államok kísérletet tettek rá, hogy normalizálják kapcsolataikat a Szovjetunióval, rögtön megérezték az imperialista hatalmak erős nyomását, a kapcsolatok rontására, sőt a konfrontációra való ösztönzést.

Pehr Evind Svinhufvud, 1931—1937 között Finnország köztársasági elnöke, jól jellemezte az ország reakciós köreinek hangulatát, akik szerint „Oroszország bármiféle ellensége mindig is Finnország barátja".[76] Helsinkiben elvileg elfogadhatatlannak tartották azt az egyetlen értelmes alternatívát, hogy a békés egymás mellett élés alapján baráti kapcsolatokat alakítsanak ki a nagy keleti szomszéddal. Finnország szovjetellenes erői ehelyett azokkal az államokkal keresték a közeledést, amelyek az adott időszakban ellenségesen szembenálltak a Szovjetunióval. Hasonlóan jártak el a burzsoá-földesúri Lengyelország vezetői, s meg is kellett érniük az ország megsemmisítő katonai vereségét, valamint a burzsoá-földesúri Románia urai. Bukarestben úgyszólván egymás után tették az olyan értelmű nyilatkozatokat, hogy Románia „kivont karddal kész az öreg kontinens védelmére kelni".[77]

[75] LÖM 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 376. old.

[76] Documents on German Foreign Policy 1918—1945. Series D. London 1955. 5. köt. 536. old. (A továbbiakban: DGFP)

[77] Idézi: *N. I. Lebegyev:* „Zseleznaja gvargyija" Karol II. i Gitler. (Iz isztorii ruminszkovo fasizma, monarchii i jejo vnyesnyepolityicseszkoj „igri na dvuh sztolah".) Moszkva 1968.: Lásd még: Krah fasizma v Ruminii. Moszkva, 1976.

Az imperialista hatalmak szovjetellenes terveinek végrehajtásához okvetlenül szükség volt egy katonai hídfőre. A fasiszta Németország 1939 szeptemberében, Lengyelország szétzúzása után már szerzett magának hídfőt a Szovjetuniótól nyugatra, s ezt céltudatosan igyekezett bővíteni északra és délre, oly módon, hogy Finnországot, Romániát és Bulgáriát saját politikai és katonai befolyása alá vonja. Az angol—francia koalíció államai, nem lévén közös határuk a Szovjetunióval, az ország ama „gyenge pontjaira" összpontosították erőfeszítéseiket, amelyekre tudták: szovjetellenes tevékenységük súlypontját a Szovjetuniót körülvevő államokra helyezték.

A Szovjetunió külpolitikája Európában ekkor mindenekelőtt arra irányult, hogy a Lengyelország legyőzése után határainál termett Németországgal szemben erősítse az ország biztonságát. Meg kellett akadályozni azt is, hogy a németek elfoglalják a Szovjetuniótól 1920-ban elszakított Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Beloruszsziját. A Baltikumban viszont az volt a szovjet külpolitika fő célja, hogy lehetőleg megakadályozza a fasiszta veszély tovaterjedését. A Szovjetunió és a balti államok kölcsönös segítségnyújtási szerződéseinek fő értelme az volt, hogy elősegítsék annak az egyik feladatnak a megoldását, amire a Szovjetunió az 1939. nyári angol—francia—szovjet tárgyalásokon is törekedett, ti. hogy megerősítsék a Baltikum körzetének biztonságát. Miután akkor a Szovjetunió partnerei nem voltak hajlandók Európának e részében közös erővel feltartóztatni az agresszort, a szovjet diplomácia e feladatot kétoldalú tárgyalások útján igyekezett megoldani Litvániával, Lettországgal, illetve Észtországgal. A szerződések kudarcra ítélték a nyugati hatalmaknak azokat az elképzeléseit, hogy Észtország, Litvánia és Lettország, majd a németek rendelkezésére bocsátja területét a Szovjetunió elleni támadásra, sőt maga is részt vesz a háborúban.

Északnyugaton a szovjet külpolitikának a szovjet—finn viszonnyal kapcsolatos problémák okozták a legnagyobb gondot, különösen, hogy a „furcsa háború" időszakában mindkét imperialista csoportosulás igyekezett kihasználni az akkori finn vezetés militarista beállítottságát arra, hogy háborús gócot teremtsenek a Szovjetunió északnyugati határainál. A Szovjetunió mindenképpen azt szerette volna, ha békés úton, politikai eszközökkel, a diplomáciai lehető-

ségek maximális kihasználásával rendezik a helyzetet. Talán, ha nem érvényesült volna az imperialista hatalmak ellenséges befolyása, amelyek konfrontációra buzdították a Szovjetunióval a finn vezető köröket, nincs kizárva, hogy a két ország békésen megegyezik.

London, Párizs, Washington elgondolása szerint a Finnország és a Szovjetunió között kirobbant fegyveres konfliktus megadta volna azt a rég várt lehetőséget, amit azután fel lehetett volna használni az egész imperialista tábor szovjetellenes háborújának megszervezésére. Mivel a Szovjetunió határozott fellépése miatt 1939 szeptemberében nyugati irányban nem következett be a szovjet—német fegyveres összeütközés, most másutt, északnyugaton próbálták bevonni a Szovjetuniót a nagy háborúba, ott próbáltak hídfőt kiépíteni ellene. Az imperialista hatalmak erősödő nyomása alatt a finn kormány nem mutatott készséget a kölcsönösen előnyös békés rendezésre, hanem egyoldalú előnyöket követelt a Szovjetuniótól. A finn fél végül is a biztos vereség tudatában vállalta a katonai összeütközést, s csak azután fogadta el a békés rendezés szükségességét.

A Lengyelország „felosztására", a Baltikum „szovjetizálására", a Finnország elleni „agresszióra" vonatkozó rosszindulatú híresztelléseket kellőképpen cáfolják maguknak a legnevesebb polgári politikusoknak, újságíróknak, történészeknek a józan értékelései. J. K. Paasikivi finn köztársasági elnök például az 1939—1941-es periódusról szólva megjegyezte: „A Szovjetunió vezetői az utóbbi időben több mint tíz éven át állandóan arra figyelmeztettek, hogy meg kell őrizni a békét ebben az övezetben. Azt javasolták és azt követelték, hogy kellőképpen garantáljuk állami biztonságunkat, nehogy lehetőség nyíljon egy Finnország területén keresztül történő agresszióra."[78] U. K. Kekkonen elnök pedig 1964-ben ezt mondta: „Ha most, két évtized múltán megpróbáljuk beleképzelni magunkat a Szovjetunió helyzetébe, akkor Hitler 1941-es támadásának tudatában megérthetjük, mekkora aggodalmat érzett és kellett is, hogy érezzen a Szovjetunió saját biztonságáért a harmincas évek végén."[79]

[78] Linyija paasikivi. Sztatyi i recsi Juho Kusztyi Paasikivi 1944—1956. Moszkva 1958. 139. old.

[79] *U. K. Kekkonen:* Druzsba i dobroszoszedsztvo. Recsi i visztuplenyija. 1963—1967. Moszkva 1968. 36. old.

A Szovjetunió külpolitikai tevékenységének nem volt könnyű terepe az ország délnyugati szomszédsága és a Balkán sem. Itt az volt a feladat, hogy kivédjék Románia, Bulgária és Jugoszlávia szovjetellenes akcióit, s ezekkel az államokkal nem egyszerűen konstruktív, hanem baráti és egyenjogúságon alapuló kapcsolatokat alakítsanak ki a kölcsönös biztonság megteremtésére és a vitás kérdések rendezésére. A Szovjetunió természetesen differenciált magatartást tanúsított az említett országokkal szemben.

A Szovjetunió déli határvidékei földrajzilag távol estek az európai színtértől, ahol a második világháború döntő jelentőségű eseményei lezajlottak, és ahonnan a legnagyobb veszély fenyegethette az ország létérdekeit. Az SZKP KB és a szovjet kormány mégis fontosnak tartotta a Törökországhoz, Iránhoz, Afganisztánhoz fűződő kapcsolatokat. Ezekben az államokban ugyanis mindkét imperialista koalíció ügynökei intenzív szovjetellenes játékot űztek, s a szovjet diplomácia egy percre sem vesztette szem elől őket. Megtette a lehetséges intézkedéseket az ellen, hogy déli szomszédainak segítségével veszélyeztessék biztonsági érdekeit, s következetesen arra törekedett, hogy féken tartsa, korlátozza az említett országok vezető köreinek szovjetellenes törekvéseit. Ám a szovjet diplomácia itt, a déli irányban sem volt csupán „visszatartó", védelmi jellegű. A Szovjetunió nagyon céltudatosan dolgozott. Törökországnak, Iránnak és Afganisztánnak átfogó program végrehajtását javasolta annak érdekében, hogy kölcsönös biztonságukért kialakítsák a jószomszédi kapcsolatokat.

A második világháború első időszakában a szovjet külpolitikai tevékenységben az egyik legfelelősségteljesebb munkát a távol-keleti biztonság megteremtése követelte. A szovjet diplomácia itt felhasználhatta a második világháborút megelőzően végzett külpolitikai tevékenységének eredményeit, azt, hogy sikerült elkerülnie a háborút Európában Németországgal, s a Távol-Keleten Japánnal. Most gyakorlati teendői a következők voltak: először, hogy a jövőben is megakadályozza a Szovjetunió elleni japán agressziót; másodszor, hogy az imperialisták egymás közötti ellentéteit kihasználva megakadályozza szovjetellenes alapon történő konszolidációjukat; harmadszor, továbbra is támogassa Kínát a kínai—japán háborúban, miközben kellőképpen ügyel rá, nehogy a kuomintangista kínai kormány háborúba keverje a Szovjetuniót Japánnal; ne-

gyedszer, megint csak az imperialista ellentmondásokat kihasználva, lehetőleg gyengítse Japán és Németország erősödő együttműködésének szovjetellenes aspektusait.

A militarista Japán viszonylatában a Szovjetunió arra törekedett, hogy politikai eszközökkel tartsa vissza az agressziótól, s jóllehet állandóan tudatában volt Tokió makacs szovjetellenességének, konstruktív kapcsolatokat igyekezett kialakítani vele. E politika tudatosan szolgálta a szovjet diplomáciának azt az eredményes harcát, hogy elejét vegye a Szovjetunió elleni „távol-keleti blokk" kialakulásának.

AZ IMPERIALISTA ÖSSZEESKÜVÉST SZOLGÁLÓ TITKOS DIPLOMÁCIA

A szovjet kormány a tárgyalt időszakban sem az angol—francia koalíció katasztrofális veresége előtt, sem azután, 1940 nyarán — nem zárhatta ki annak lehetőségét, hogy az egymással ellenségesen szemben álló két imperialista koalíció szovjetellenes összeesküvést sző. V. I. Csujkov, a Szovjetunió marsallja, visszaemlékezéseiben egyebek között megírja, hogy mit mondott neki Sztálin 1940 őszén. „Ne gondoljuk, hogy Franciaország veresége után a nyugati köpönyegforgatók majd letűnnek a színről. Még most is, az angol nép számára oly nehéz pillanatban, Berlin és London között ott vannak az agresszor megbékítésének hívei. Minden percben készek újabb engedményekre, csakhogy az agresszor a Szovjetunió ellen fordítsa a fegyverét."[80]

Magának a háborúnak a menete, amelyet Anglia és Franciaország 1939. szeptember elseje után viselt, ékesen szól arról, hogy az „igazi háborút" változatlanul a Szovjetunió ellen akarták megindítani. Szinte felkérték rá a hitleristákat, hogy agressziójukat a Szovjetunió irányában fejlesszék tovább. Egy Dorgelés nevű francia újságíró álmélkodva írta le, mi folyik a nyugati fronton. „A Rajnánál állomásozó tüzérek nyugodtan nézték a másik parton haladó német lőszerszállító szerelvényeket, repülőink pedig úgy szálltak el a füstölgő kéményű Saar-vidéki gyárak felett, hogy nem szórták le bombáikat. A főparancsnokságnak nyilvánvalóan az volt a fő

[80] *V. I. Csujkov:* Misszija v Kitaje.; *Novij Mir*, 1979. 11. sz. 202. old.

gondja, hogy ne nyugtalanítsuk az ellenséget."[81] Beaufre francia történész „Az 1940. év drámája" című könyvében kifejti, hogy a szövetséges hadseregek kezdték úgy nézni a háborút, mint valami „hallgatólagos megegyezés gigantikus fejleményeit, amikor semmi különös nem történhet, ha korrekt módon játsszuk a partit. Francia és brit katonai körökben azt várták, hogy a politikai vezetés végül is kompromisszumra jut Németországgal."[82]

Beau de Lomenie francia történész elismeri, hogy bár Franciaország hadiállapotban volt Németországgal, a francia csapatoknak a Wehrmacht elleni hadműveletei inkább csak „karikatúrái voltak a támadásnak", s „az ingadozók bátortalan játékának" tűntek. A francia kormány és katonai vezetés lényegében a háború közepette is a müncheni politikai irányvonalat folytatta.[83]

Abban az időben sok fővárosban folytak az angol és a francia vezetők kulisszák mögötti manőverei. Így például Franciaország — Olaszország közvetítésével — már 1939 szeptemberében tapogatózni kezdett, hogyan lehetne véget vetni a Németország elleni háborúnak. François-Poncet római francia nagykövet szeptember 16-án kijelentette Ciano olasz külügyminiszternek: amennyiben Hitler a lengyelországi hadjárat befejezése után „értelmes" békejavaslatot tesz, ő javasolhatja kormányának a vele való megállapodást. Ugyancsak 1939 szeptemberében közölték Otto von Radowitz luxemburgi német követtel, hogy a francia külügyminiszter szeretne „tisztességes" békét kötni Németországgal. Decemberben XII. Pius pápa is bekapcsolódott a békepuhatolózásokba. Hollandia, Spanyolország, Belgium, Norvégia, Finnország mindkét félnek felajánlotta, hogy közvetít. 1939 novemberében III. Lipót belga király és Wilhelmina holland királyné felhívta Angliát, Franciaországot és Németországot, hogy kössenek békét.

A titkos diplomácia gépezete teljes kapacitással működött. L. A. Bezimenszkij szovjet történész, újonnan feltárt levéltári dokumentumok alapján, a következőket írja: „Ma már megállapítható, hogy közvetlenül Lengyelország megtámadása után Hitler, Göring és

[81] *R. Dorgelés:* La drole de guerre. Párizs 1957. 9. old.

[82] *A. Beaufre:* Id. mű, 198. old.

[83] *Beau de Lomenie:* Les responsabilités des dynasties bourgeoises. De Hitler a Petain. Párizs 1973. 5. köt. 454—459. old.

Canaris nagy támadásba lendült a »titkos fronton«. Először is arra törekedtek, hogy ismét működésbe hozzák Anglia irányában a háború előtti valamennyi csatornát; másodszor, szerették volna tisztázni, mennyire komoly Angliának az a szándéka, hogy átmegy Németország nyílt ellenfeleinek táborába. E célból mozgósítottak mindenkit, akit csak lehetett, egyebek között Svédországban Dahlerust, Törökországban von Papent, a szinte német felügyelet alatt álló belga királyt és sok más emberüket. Dahlerus, akit Hitler és Göring fogadott, megkapta az Angliával folytatandó különtárgyalások programját. Itt csak egy megjegyzésünk van: ha a titkos kapcsolatokra vonatkozó számos kezdeményezés 1939. június—augusztusban túlnyomórészt angol oldalról indult ki, s a javaslatokat Hitler nem fogadta el, akkor most megváltozott a kép: a kezdeményezés most már a Birodalmi Kancelláriából jött."[84]

Az Egyesült Államok befolyásos körei ugyancsak keresték a hitleri Németországgal a kölcsönös megértést. 1939. október elején találkozott Göringgel W. R. Dawies amerikai olajnagyiparos, aki a maga részéről azt javasolta a Fehér Háznak, hogy közvetítsen a harcoló felek között. Október folyamán ugyanerről ugyancsak Göringgel többször tárgyalt a General Motors Oversis Corporation vezetője. E beszélgetések során Göring felvetette az amerikaiaknak, hogy meg kellene szervezni Anglia, Franciaország és Németország képviselőinek a találkozóját. Hjalmar Schacht tárca nélküli miniszter Berlinben azzal a kéréssel fordult Harold Wilson amerikai nagykövethez, hogy javasolja Roosevelt elnöknek, vállaljon közvetítő szerepet a harcoló felek között. A Hitlerékkel kapcsolatokat kereső személyek — így Göring barátja, az említett Dahlerus svéd nagyiparos, akinek Hitler találkozásuk alkalmával nyomatékosan értésére adta, mennyire szeretne baráti kapcsolatokat létesíteni Angliával, melynek garantálná biztonságát, valamint Burkhardt svájci diplomata és tudós, az egykori danzigi német főmegbízott — számos semleges országot képviseltek.[85]

1939 végén—1940 elején a Harmadik Birodalom vezető politikusai komoly formában puhatolóztak az angol—német megegyezés

[84] *L. A. Bezimenszkij:* Tajnaja gyiplomacija princa Hohenlohe. Iz isztorii zakulissznih peregovorov mezsdu gitlerovszkoj Germanyijej i zapadnimi gyerzsavami.; *Novaja i Novejsaja Isztorija,* 1980. 1. sz. 133. old.

[85] Lásd: Isztorija gyiplomatyii. Moszkva 1975. 4. köt. 13—14. old.

lehetősége felől egyik bizalmasuknak, Max Egon Hohenlohe hercegnek a segítségével, aki már hosszú évek óta kapott felelősségteljes feladatokat Berlintől a titkos diplomáciára. Az angolok szinte vártak erre. David Victor Kelly svájci angol követ így emlékszik vissza a dolgokra: „Londonból való elutazásom előtt Sir Robert Gilbert Vansittart teljes titokban megadta nekem két németnek a nevét, hogy hallgassam meg őket, ha hozzám fordulnak. Pallavicini úr volt londoni nagykövet valamikor júniusban meghívott estélyére, s ha nincs ellenemre, ott találkozhatok Max Egon Hohenlohe herceggel — mondotta. — A herceg egyike volt azoknak, akikkel találkoznom kellett. Ez volt az első ama három-négy találkozó közül, melyeknek lebonyolítására Hohenlohe Svájcba utazott. Mindez 5-6 héttel Anglia bombázásának megkezdése előtt történt... Hohenlohe minden alkalommal egyre nyomatékosabb szavak kíséretében adta át ugyanazt az üzenetet, amely állítása szerint Hitler üzenete volt. Eszerint Hitler nem akart kárt okozni se Nagy-Britanniának, se a brit birodalomnak (bár hasznosnak ítélte, ha megegyezés születik a volt német gyarmatokról), és nem akart előállni kártérítési követelésekkel. Egyetlen feltétele az volt, hogy kössünk békét és adjunk neki teljesen szabad kezet Európában."[86]

Sumner Welles amerikai külügyminiszter-helyettes 1940. február—márciusban látogatást tett Európában. Daladier francia miniszterelnök azt mondta neki, hogy kész kapcsolatokat fenntartani Németországgal, amennyiben a jövőben Franciaországnak nem kell új háborútól tartania a németek részéről.[87] Sumner Wellesnek az utazása is beleillett az agresszív hatalmak „békítésére" irányuló áramlatba. Berlinbe azt jelentették a német diplomaták, hogy az Egyesült Államok a következőket javasolta: „Kössenek fegyverszünetet négy évre a harcoló felek, s nyomban kezdjenek gazdasági tárgyalásokat, amelyekbe bevonnák Japánt és Olaszországot is, Oroszországot azonban nem".[88] Londonban és Párizsban örültek az amerikaiak arra irányuló erőfeszítéseinek, hogy „igazságos rendezést érjenek el az európai ellentétekben". Tudatták Wellesszel, hogy nem tartják kizártnak a kompromisszumot Németországgal.

[86] Idézi: *L. A. Bezimenszkij:* Id. mű.
[87] Isztorija gyiplomatyii. 4. köt. 15., 16. old.
[88] DGFP Series D. London 1954. 8. köt. 771. old.

Alig néhány nappal Franciaország veresége után felkereste Svájcban Max Egon Hohenlohe herceget a berni német követ. Levelet hozott neki Walter Heweltől, a magas rangú külügyminisztériumi tisztviselőtől, aki Hitler főhadiszállásán a minisztériumot képviselte és élvezte Hitler korlátlan bizalmát. Kezében tartotta azokat a titkos szálakat, amelyek Németországot összekötötték a nyugati hatalmakkal: ő közvetített Hitler, valamint más náci hatalmasságok felé. Beleillett mindebbe Hohenlohe is, aki a következőket írja a főhadiszállásról kapott levélről: „A követ nagyon sietett, ezért csak a távozása után bontottam fel a borítékot. Így kezdődött a levél, ma is tisztán emlékszem: »A Führer főhadiszállása. Hewel nagykövet.« Majd alább: »Hosszas töprengés után a Führer úgy döntött, hogy szövetséget köt Angliával.« Hewel kifejtette Hitler koncepcióját, hangsúlyozva, hogy Anglia elvesztette a háborút, s most Németország felajánlja neki az »egyetlen esélyt« a birodalom garantálására. Meglepett a levél nyugodt hangja, és hogy hiányoztak belőle az ultimatív követelések — folytatja Hohenlohe. — Amennyire emlékszem, az időpontot szeptemberben jelölte meg. Addig el kellett fogadni a javaslatot, különben bombázni kezdik Angliát. Úgy véltem és ma is úgy vélem, hogy az ajánlat komoly volt. Megemlítem még, hogy a levelet Hewelen kívül Gauss, a külügyminisztérium jogtanácsosa is aláírta."[89]

Kelly és Hohenlohe kapcsolatai nem voltak futólagosak, és nem is csupán kettőjükre tartoztak. 1940. júniusban például Berlinbe utazott Carl Burckhardt, ott politikai tárgyalásokat folytatott, majd Bernben meglátogatta Kellyt és közölte vele, hogy Hitler hajlandó fegyverszünetet kötni Angliával a következő feltételekkel: Németországot elismerik nagyhatalomnak, visszaadják a gyarmatait, garantálva a brit birodalom épségét. Kelly jelentést tett Londonban; Halifax az ajánlatot javaslatként értelmezte.

Értesítették erről Burckhardtot, majd Kellyt. Hohenlohe beszélt Kellyvel, majd ezt jelentette Hewelnek: az angol követ „nagy embernek" tartja Hitlert, de Anglia nem bízik a németek ígéreteiben. Hohenlohe ezután érintkezésbe lépett a Vatikánnal, s XII. Pius támogatását kérte Roosevelt megnyerésére, hogy az elnök vállaljon közvetítő szerepet a békekötés érdekében.

[89] Idézi: *Bezimenszkij:* Id. mű.; *Novaja i Novejsaja Isztorija,* 1980. 1. sz. 134—135. old.

Másfél hónappal a Nagy Honvédő Háború megindulása előtt, a korábbiaknál nagyobb jelentőségű kísérlet történt a német—angol megegyezésre. 1941. május 10-én Rudolf Hess, Hitler helyettese a náci pártban, Augsburgból Angliába repült egy Me—110-es vadászgépen. Állítólag erre „szigorúan magánjellegű indítékai" voltak, indulása előtt pár nappal azonban Hitlertől azt az utasítást kapta, hogy ne támasszon „kényelmetlen követeléseket" Angliának. Hess-szel hivatalosan tárgyalást folytatott Simon lordkancellár és a külügyminisztérium képviseletében Kirkpatrick. Meghallgatták az angol—német békekötés feltételeit. A hadiállapot beszüntetése és az angol gyarmatbirodalom fennmaradása fejében Berlin azt követelte, hogy ismerjék el Európában a németek hegemóniáját, s adják vissza Németországnak régi gyarmatait. Angliára, ha visszautasítja az ajánlatot — fenyegetőzött Hess —, szörnyű légi és tengeri háború vár.[90] A németek feltételeiben elvileg semmi új nem volt. Ami ezek mennyiségét illeti, az Berlinnek nem látszott már oly irreálisnak. Hiszen az Angliával való kapcsolatokban hosszú éveken át hozzászokott, hogy növekvő követeléseit rendre engedményekkel fogadják.

Néhány nap múlva Angliában közhírré tették Hess felbukkanását; ebből a hitleri vezetés megérthette, hogy a terv kudarcot vallott. Nyomban működésbe lépett a Harmadik Birodalom propagandagépezete. Dezavuálták Hesst, és bolondnak nyilvánították. Hess küldetése azonban önmagában mégis azt mutatta, hogy Berlinben nem adták föl a reményt; még mindig bíztak abban, hogy a Szovjetunió ellen készülő támadás előtt kiegyezhetnek imperialista ellenfelükkel.

Csakhogy most sem sikerült megkötni a nagyarányú politikai üzletet, mint ahogy a két imperialista koalíció, a két vetélytárs korábban sem tudott megegyezni az árban. Hitlerék sokkal többet követeltek, mint amennyi a másik fél számára elfogadható volt. De bárhogyan alakultak is az erre vonatkozó tárgyalások, egy valami közös volt bennük: Sem Anglia, sem Franciaország, sem az Egyesült Államok, sem a különböző közvetítők nem próbálták megza-

[90] Lásd: Njurnbergszkij processz nad glavnimi nyemeckimi vojennimi presztupnyikami. Szbornyik matyerialov. 1—7. köt. Moszkva 1958. 2. köt. 764—770. old. (A továbbiakban: Njurnbergszkij processz . . .)

varni a német vezetést szovjetellenes keleti terveinek megvalósításában.

4. A HAZUGSÁGOK ÖSSZEGE

Amikor a marxista történész a Szovjetunió 1930—1940-es években folytatott külpolitikáját tanulmányozza, szigorúan a történelmi mércét kell alkalmaznia. A szovjet külpolitikai tevékenység eredményeit csakis akkor értékelhetjük helyesen, ha az akkori konkrét történelmi helyzetből adódó feladatok méreteihez és jellegéhez viszonyítjuk, illetőleg számba vesszük az említett feladatok megoldásának reális lehetőségeit.

A burzsoá politikai gondolkodás azért olyan aktív, amikor a második világháború első időszakának nemzetközi viszonyait, s különösen a szovjet külpolitikát akarja hamis fényben feltüntetni, mert ezzel egy nagyobb horderejű célt szolgál: az imperializmust szeretné mentesíteni a háború kirobbantásának és kiterjesztésének felelőssége alól, s e felelősséget a Szovjetunióra próbálja áthárítani.

Egyrészről a nyugati történészek és politikusok kitartóan munkálkodnak azon, hogy igazolják az angol—francia koalíció 1939—1941-es nagy kudarcát. Nem tudják megbocsátani a Szovjetuniónak, hogy következetesen küzdött saját biztonságáért, ami egyben a legelső szocialista állam megóvását és erősítését is jelentette. Lényegében azért marasztalják el a szovjet államot, mert nem óhajtotta az imperialista tábor érdekeit szolgálni, mert a szocializmus és a béke érdekében mesterien kihasználta az imperialisták ellentéteit, és mert nem volt hajlandó a provokációk és kalandor tervek hatására minél előbb önként magára vonni az agresszív hatalmak csapását. Csakhogy ez volt és ma is ez a szocialista külpolitika erőssége, ez teszi lehetővé, hogy felülkerekedjék osztályellenségein.

Másrészről pedig azért fordítanak Nyugaton oly nagy figyelmet az említett időszakra, mert érveket próbálnak meríteni a történelemből arra, hogy a szovjet külpolitikát agresszivitással és amoralizmussal vádolhassák, ami állítólag mindig is jellemző volt rá. A Szovjetuniót imperialista hatalomnak igyekeznek beállítani, hogy alátámasszák vele a „szovjet fenyegetésről" kiagyalt mai imperialista tézist, s az ország általánosan elismert tekintélyét az egész világ előtt lejárassák.

A történelemhamisítók, mivel osztályérdekeikből fakadó feladataikat tisztességes módon, a valódi tények alapján nem tudták megoldani, nagyarányú hazugságokhoz folyamodtak. A skála igen széles: megvádolták a Szovjetuniót azzal, hogy összeesküvést szőtt a hitleristákkal, és állítólag nem akart együttműködni Németország imperialista ellenfeleivel; szemére vetették a német agresszióval szembeni engedékenységét, „fenyegető" politikáját a szomszéd államok irányában, hogy gazdasági segítséget nyújtott Németországnak, sőt még azt is, hogy érdekelt volt a Németország és szövetségesei elleni „preventív" háborúban.

A SZOVJETUNIÓ „MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS FELELŐSSÉGÉRŐL" SZÓLÓ MÍTOSZ

A burzsoá történelemhamisítók leggyakoribb koncepcionális és metodológiai alapelve a „politikai realizmus" tézise. Ennek központi eleme az az állítás, hogy a világpolitikában valamennyi állam tevékenységét az erő és a hatalmi harc irányítja. 1973-ban például az NSZK-ban kiadtak egy fundamentális munkát, amely a „Németország története az első világháború után" címet viseli. A könyv a következőképpen interpretálja azokat az indítékokat, amelyek állítólag a Szovjetunió, Anglia, Franciaország és Németország külpolitikai tevékenységét vezéreltek a második világháború első időszakában. „Az európai háború, legalábbis attól a pillanattól kezdve, hogy a két nyugati hatalom bekapcsolódott, nem csupán területekért, határokért, avagy Lengyelország állami létéért folyt, hanem azért is, hogy az európai rend milyen alapelvre épüljön: a hegemóniára vagy az erőegyensúlyra."[91] A burzsoá szerzők szemében az effajta értelmezés azért különösen hasznos, mert lehetővé teszi a két imperialista államcsoportosulás ellentéteinek bagatellizálását, és a konkrét gazdasági-történelmi elemzést az „erők egyensúlyának" megőrzéséről vagy megváltoztatásáról szóló absztrakt sémával helyettesíti.

Ami a háború első időszakának szovjet külpolitikáját illeti, a burzsoá történetírás e módszere az elemzéshez még „gyümölcsözőbben" alkalmazható, mert „teoretikusan" megalapozza a kísérle-

[91] Deutsche Geschichte seit dem ersten Weltkrieg. Stuttgart 1973. 2. köt. 9. old.

tet, hogy a Szovjetuniót egy kalap alá vegyék ne csak Angliával és Franciaországgal, hanem a fasiszta Németországgal is. Hiszen végső soron állítólag mindannyian egyaránt ugyanarra a célra törekedtek: az „erőpozícióra". Itt természetesen a Szovjetunió külpolitikai tevékenységének egész komplexumát hamis beállításban kellett szemlélni: feladatait, alapelveit, általános koncepcióját, a diplomáciai aktivitás egyes irányait stb. A kitűzött célt azonban „elérték": ilyen eszközökkel „kiegyenlíteni" a felelősséget a második világháború kirobbanásáért és terjedéséért, figyelmen kívül hagyva a Szovjetunió mindmegannyi lépését az agresszió megakadályozása érdekében.

F. Fabry nyugatnémet történész is azon az alapon dolgozza fel a Szovjetunió 1939—1941-es külpolitikai tevékenységét, hogy minden állam — legyen szocialista vagy kapitalista — a nemzetközi porondon mindig is csak befolyásának növelésére törekszik. Fabry azt állítja, hogy a szovjet diplomáciának egyáltalán nem az volt a fő célja, hogy szembeszegüljön a fasiszta agresszió növekvő veszélyével, hanem hogy valamiféle ellensúlyt teremtsen Angliával szemben „Németország erősödése és a vele való együttműködés bővítése" révén. „A Kreml számára nem is Németország volt a probléma, hanem az erők egyensúlyának fenntartása Nyugat- és Közép-Európában. Amíg ez fennáll, a Szovjetunió döntő szerepet játszhat minden ilyen mértékű konfliktusban."[92] Egy másik könyvében Fabry tovább fejtegeti ezt a tételt, és azt állítja, hogy Hitler nyugat-európai hódításait, különösen pedig balkáni agresszióját a szovjet vezetés szinte „helyesléssel" nyugtázta.[93] Fabry logikáját követve minden egyszerűnek tűnik: a hitleri agresszió meggyengítette Anglia pozícióját, következésképpen erősítette a Szovjetunió helyzetét, ezért a Szovjetunió állítólag céltudatosan törekedett „a háború szférájának bővítésére". Így azután a valósággal tökéletesen ellentétesen állítják be a szovjet államnak a háború továbbterjedése ellen vívott harcát, sok éves következetes küzdelmét a fasiszta agresszió ellen.

[92] *F. Fabry:* Der Hitler—Stalin Pakt. 1934—1941. Darmstadt 1962. 164. old.

[93] *F. Fabry:* Die Sowjetunion und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch—sowjetischen Beziehungen vom 1933 bis 1941. Stuttgart 1971. 145., 290. old.

Eltávolodik a valóságtól egy másik nyugatnémet történész is, S. Allard. Ő nem tartja szükségesnek, hogy álcázza politikai célját: mint írja, arra törekszik, hogy szembeszálljon „a Szovjetunió, és különösen a szovjet külpolitika idealizálásával".[94] Szisztematikusan azon fáradozik, hogy a szovjet külpolitikát becsületes elvi álláspontjáról az imperialista politika szintjére szállítsa le. Annak érdekében, hogy a nyugati hatalmak müncheni politikáját rehabilitálja, azzal vádolja a Szovjetuniót, hogy megszakította a kollektív biztonsági rendszerre vonatkozó tárgyalásokat, amelyeknek célja a hitleri Németország agresszív terveinek meghiúsítása lett volna. A Szovjetuniónak az volt a célja — állítja Allard —, hogy „mindaddig húzza az angol és a francia kormánnyal folytatott tárgyalásokat, amíg Hitler előtt világossá nem válik, hogy agresszív tervei megvalósításának előfeltétele a Moszkvával való megegyezés".[95] Allard ezzel az érveléssel azt szerette volna bebizonyítani, hogy a szovjet diplomáciának mind a háború előtt, mind a háború elején az volt a fő feladata, hogy „konfliktust provokáljon Németország és a nyugati hatalmak között, míg maga kívül marad az eseményeken".[96]

Ez a tézis igen népszerű a mai burzsoá történetírásban. Azt a benyomást kívánja kelteni, hogy a Szovjetunió állítólag „nem volt érdekelt" a német fasiszta agresszió megállításában. Tipikusan ezt a gondolatmenetet követik az amerikai L. Fischer munkái.[97] Szerényen elhallgatja az Egyesült Államok szerepét annak a müncheni politikai irányvonalnak az érvényesítésében, hogy alkut kössenek Németországgal és a Szovjetunió elleni háborúra biztassák, s azt bizonygatja, hogy nem az imperialista hatalmak, hanem a Szovjetunió segítette elő a második világháború kitörését. Hasonlóképpen vélekedik E. Butler neves angol történész is: szerinte a Szovjetunió tudatosan vitte háborúig a dolgokat, majd a háború kitörése után egyáltalán nem állt szándékában szembeszegülni a fasiszta agresz-

[94] *S. Allard:* Stalin und Hitler. Die sowjetrussische Aussenpolitik 1939—1941. München 1974. 106—107. old.

[95] Ugyanott, 148. old.

[96] Ugyanott.

[97] *L. Fischer:* Russian's Road from Peace to War. New York 1969.; The Road of Yalta. Soviet Foreign Relations 1941—1945. New York 1972.

szióval, amely „a kommunisták mély meggyőződése szerint majd kihasználható lesz forradalmi stratégiájuk megvalósításához".[98]

Az a mérhetetlen nyomorúság, amit a világnak 1939 és 1945 között el kellett szenvednie, arra indítja a nyugati történetírókat, hogy minél kevesebbet foglalkozzanak az elszalasztott lehetőséggel, a Szovjetunióval időben történő szövetségre lépés alternatívájával, s ehelyett úgy próbálják előadni a történteket, hogy az „egész világpolitika" vallott kudarcot. A. Organski amerikai történész például azt a Nyugaton igen elterjedt nézetet ismételgeti, hogy „a második világháború kitöréséhez elegendő volt egyetlen hibás lépés", hiszen Angliát és Franciaországot a háború előtt „annyira eltöltötte a békevágy, hogy nem voltak hajlandók tudatosítani Németország akcióinak egészen nyilvánvaló jelentőségét sem".[99]

„A HITLERI NÉMETORSZÁGGAL SZŐTT ÖSSZEESKÜVÉS" MÍTOSZA

Igen figyelemre méltóak T. Gaddisnak, a hires amerikai történésznek a szavai: „Az 1938. szeptemberi müncheni egyezmény annak a széles körben elterjedt nézetnek a győzelmét jelentette, hogy a kommunizmus legalább olyan veszedelmes, mint a fasizmus, de lehet, hogy még veszedelmesebb. Ez a nézet érvényesült még legalább hat hónapig, amíg Hitler meg nem szegte ezt az egyezményt és végleg nyilvánvalóvá nem váltak igazi szándékai. Ekkorra azonban a Szovjetunió már elhatározta: ha már nem lehetséges az együttműködés a Nyugattal, akkor a háború megakadályozásának legjobb útja a Hitlerrel való megegyezés, nem pedig a szembeszegülés."[100] Gaddis ez utóbbi állítása alaptételének tendenciózus voltáról tanúskodik, s nem más, mint az amerikai polgári történetírók egyik sztereotípiája. Gaddis kollégája, F. Pogue azt szeretné bebizonyítani, hogy a nyugati hatalmak harcolni akartak a hitleri Németország ellen és a Szovjetuniót potenciális szövetségesüknek tekintették, de a Szovjetunió azzal, hogy szerződést kötött Németországgal, „Hitler oldalára állt".[101]

[98] *E. Butler:* The Red Pattern of World Conguest. London 1968. 34. old.

[99] *A. Organski:* World Politics. New York 1958. 61—62. old.

[100] *T. Gaddis:* Russia, the Soviet Union and the United States. New York 1978. 138. old.

[101] *F. Pogue:* Politics and Formulation of American Strategy in World War 11. San Francisco 1975. 2. old.

J. Brugel nyugatnémet történész nem hajlandó tudomásul venni, hogy a Szovjetunió akkor kötötte meg a megnemtámadási szerződést Németországgal, amikor a nyugati hatalmak hibájából már nem volt lehetőség a fasiszta agresszió kollektív erővel történő elhárítására. Állítása szerint „a Szovjetunió a megnemtámadási egyezményt barátsági szerződéssé változtatta".[102] Majd alább: „Moszkva semlegessége a valóságban lehetővé tette Hitlernek, hogy biztosítsa a hátát és kirobbantsa a második világháborút."[103] A Szovjetunió legfontosabb célját — azt, hogy időt nyerjen az agresszió visszaverését szolgáló felkészülésre — cinikus módon „alaptalan bizalomnak" nyilvánítja. Emellett azt állítja, hogy „a Szovjetunió számára sohasem létezett olyan perspektíva, mint a Németországgal való háború".[104] Ennek a Nyugaton közkeletű érvelésnek nyilvánvaló az ideológiai irányzatossága. Hiszen nyilvánvaló: ha a Szovjetunió nem helyezkedik ilyen álláspontra, Németország nem kockáztatja meg a háborút, következésképpen a háború kitöréséért a Szovjetunió viseli a felelősséget. Ugyanakkor hallgatással mellőzik azt a vitathatatlan igazságot, hogy a második világháború akkor tört ki, miután az angol—francia koalíció nem volt hajlandó megalakítani Anglia, Franciaország és a Szovjetunió egységfrontját a fasiszta agresszió ellen. Hallgatnak arról is, hogy a nyugati országok vezető körei mindenáron a Szovjetunió ellen szerették volna fordítani a fasiszta áradatot, maguk pedig „nevető harmadikként" kívül maradtak volna a háborún.

A Szovjetunió háborús „felelősségének" hangoztatása mellett vég nélkül ismételgetik Nyugaton azt is, hogy a Szovjetunió állítólag megállapodott Németországgal „az Európai befolyási övezetek felosztásáról".[105] Mind a hagyományos, mind a legújabb burzsoá történetírók ilyen szellemben értékelik a Szovjetuniónak azokat az intézkedéseit, amelyeket nyugati határainak megerősítésére tett, így szólnak Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija felszabadításáról, a három balti állammal kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződésről, a szovjet—finn konfliktusról stb.

[102] *J. Brugel:* Stalin und Hitler. Pakt gegen Europa. Bécs 1973. 7. old.
[103] Ugyanott, 16. old.
[104] Ugyanott, 10. old.
[105] *E. Ziemke:* Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East. Washington 1968. 24. old.

Az amerikai, az angol, a francia, a nyugatnémet történészek zöme nem elégszik meg azzal, hogy egyenlőségjelet tesz a nyugat-európai hitlerista agresszió és a szovjet biztonsági intézkedések közé. Egyesek odáig mennek, hogy szerintük mindebben „előzetesen megállapodtak Németországgal". Ennek az érvnek azonban már az elemi politikai geográfia is ellentmond. A Szovjetunió valamennyi intézkedése éppen a Harmadik Birodalom expanziós szférájában történt, nyilvánvalóan németellenes célzattal. Az a körülmény, hogy a szovjet fegyveres erők 1939 szeptemberében 250—350 kilométerrel nyugatra nyomultak, nem irányulhatott sem az európai kontinens ellenkező részén elterülő Franciaország vagy az angol szigetország, még kevésbé az USA ellen. „A Szovjetunió következetes és határozott álláspontja meghiúsította az imperialistáknak azt a tervét, hogy a szocializmus országa elleni háborúhoz alkalmas hídfőt létesítsenek maguknak. Az államhatárok távolabb kerültek a Szovjetunió európai részének főbb közigazgatási és ipari központjaitól, s jobb lett az ország stratégiai helyzete."[106]

A „szovjet—német összeesküvés" tételének kidolgozásakor igen nagy figyelmet fordítottak az 1939—1941 közötti szovjet—német gazdasági kapcsolatokra. Ezeket „együttműködésnek" minősítik, amelyeknek következtében jelentős mértékben megerősödött Németország hadiipari potenciálja és lehetővé vált agressziójának megélénkülése Nyugaton. „Éppen Oroszországból a Harmadik Birodalomba irányuló szállítások tették lehetővé Németország számára, hogy leküzdje az ország külső nyersanyag- és élelmiszer-függőségét" — írja például K. Hildebrand.[107]

A „PREVENTÍV HÁBORÚ" ÉS A „VÖRÖS EXPANZIONIZMUS"

A polgári történetírók régóta „preventív háborúnak" minősítve igyekeznek mentegetni a Szovjetunió elleni hitszegő támadást. Egész legendát szőttek arról, hogy a nácik e háborúval a Németország és más nyugati országok elleni szovjet agressziót akarták megelőzni. Ilyen szempontok szerint válogatták és látták el magyaráza-

[106] Szovjetszkije Vooruzsonnije Szili. Isztorija sztroityelsztva. Moszkva 1978. 225. old.

[107] *K. Hildebrand:* Deutsche Aussenpolitik 1933—1945. Stuttgart 1971. 95. old.

tokkal azt az 1948-as amerikai külügyminisztériumi kiadványt, amely a „Nazi—Soviet Relations 1939—1941" címet viseli. A politikai célja ennek a publikációnak a hitleri rezsim mentegetése a szovjetellenes támadásért. Hasonló megfontolások vezették az NSZK-ban megjelentetett „Geschichte des Zweiten Weltkrieges in Dokumenten" (1—3. köt. München 1953—1956.) című gyűjtemény szerzőit is, valamint még számos más, Nyugaton kiadott dokumentumkötet alkotóit. Az így megteremtett „fundamentális" alapon egész sor burzsoá „feldolgozás" született, melyekben igen elterjedt az az állítás, hogy a Szovjetunió Európában „agresszív" politikát folytatott, s Hitler és a vele egyetértők állítólag „a szovjet fenyegetésre adott válaszként" készítették fel és irányították fegyveres erőiket a Szovjetunió ellen.[108] Azt, hogy a Szovjetunió kizárólagosan védelmi célzattal lépéseket tett a növekvő fasiszta fenyegetés ellen, „támadó", sőt „agresszív" intézkedéseknek nevezik, a háború elkerülésére irányuló diplomáciai akciókat pedig „hideg számításból" stb. eredeztetik.

Az említett szerzőknek ez az „érvelése" meglehetősen hasonlít Hitlerék politikai álláspontjához.

Abban a memorandumban, amelyet Ribbentrop Berlinben 1941. június 22-én — amikor már a német csapatok benyomultak szovjet területekre — nyújtott át a szovjet nagykövetnek, pontosan ilyen módon próbálta megindokolni Németország támadását. A Szovjetunió arra törekszik, hogy „belülről felrobbantsa Németországot", „a nyugati államok elfoglalására és bolsevizálására készül", „be akar nyomulni a Balkánra" és „el akarja foglalni a Boszporuszt és a Dardanellákat" — állította a memorandum. — E rágalomhalmaz méltó betetőzéséül végül leszögezte, hogy a szovjet kormány bármelyik pillanatban agressziót követhet el Németország ellen. A náci kormányt állítólag ez a „veszélyes helyzet" indította arra, hogy megelőzze a Szovjetuniót és megindítsa a „preventív háborút" — hazudta Ribbentrop.

A náci propaganda hivatalosan is ezzel a verzióval támasztotta alá a támadást. „A német propagandának a Szovjetunió megtámadása után az volt a fő feladata — ismerte el a nürnbergi perben

[108] *W. Görlitz:* Der deutsche Generalstab. Frankfurt-am-Main 1953.; Germany and the Soviet Union 1939—1941. Leiden 1954.

Frietsche, Goebbels egyik magas beosztású munkatársa —, hogy bebizonyítsa ennek a támadásnak a szükségszerűségét, azt, hogy mi csupán megelőztük a Szovjetunió támadását... A következő feladata pedig az volt a német propagandának, hogy ezt az állítást ismételgesse és szüntelenül hangsúlyozza, hogy nem Németország, hanem a Szovjetunió felelős ezért a háborúért."[109]

A náci propaganda a háború idején mindvégig ilyen okokkal magyarázta a háborút. Jellemző, hogy a nürnbergi perben a német ügyvédek is a „preventív háború" jelszavával védték a náci vezérkart, s maguk a vádlottak is ezzel védekeztek. A háborús bűnös Keitel vezértábornagy arra a kérdésre, mikor fogtak hozzá a Szovjetunió elleni német támadás előkészítéséhez, ezt mondta: „Állíthatom, hogy mindazok az előkészületek, amelyeket 1941 tavaszáig tettünk, védelmi jellegűek voltak, és a Vörös Hadsereg lehetséges támadására való felkészülést szolgálták. Ily módon bizonyos mértékig az egész keleti háborút »preventív háborúnak« nevezhetjük."[110] Göring és a nürnbergi törvényszék által felelősségre vont más háborús bűnösök is ilyen „magyarázatokkal" álltak elő.

Valójában az agresszió előkészítői nagyon jól tudták, hogy egyetlen tényezőben egészen biztosak lehetnek: a Szovjetunió semmiféle okot nem ad az ellene irányuló „preventív háborúra". Franz Halder, a szárazföldi hadsereg vezékari főnöke 1940. július 22-én ezt írta naplójába: „... semmilyen jele nem tapasztalható annak, hogy Oroszország aktív fellépésre készülne ellenünk".[111] Ugyanezt jelentette Berlinbe Friedrich von Schulenburg gróf moszkvai német nagykövet is;[112] továbbá Köstring altábornagy katonai attasé és Krebs ezredes, a helyettese. Köstring a német vezérkarnak kül-

[109] Njurnbergszkij processz... Moszkva 1960. 5. köt. 569. old.

[110] „Szoversenno szekretno! Tolko dlja komandovanyija!" Sztratyegija fasisztszkoj Germanyii v vojnye protyiv SZSZSZR. Dokumenti i matyeriali. Moszkva 1967. 641. old.

[111] *F. Halder:* Vojennij dnyevnyik. Jezsednyevnije zapiszi nacsalnyika genyeralnovo staba szuhoputnih vojszk 1939—1942. Moszkva 1969. 2. köt. Ot zaplanyirovannovo vtorzsenyija v Angliju do nacsala Vosztocsnoj kampanyii (1. 7. 1940—21. 6. 1941.). 60. old.

[112] F. von Schulenburg 1934. október elsején érkezett a Szovjetunióba, s 1934. október 3-án nyújtotta át megbízólevelét.

dött 1941. május 21-i jelentésében kiemelte: „A Szovjetunió támadó szándékainak semmiféle jele nem tapasztalható."[113]

A valós tények ellenére a Szovjetunió 1939—1941 közötti „expanzionista szándékait" erősítgeti T. Dupuis amerikai történész is 1969-ben megjelentetett „Adolf Hitler katonaélete" című művében, potenciális agresszorként ábrázolva a szovjetországot. K. Assmann és G. Kraussnik nyugatnémet történész és mások egyenesen a „vörös imperializmus" tézisét terjesztik. K. Assmann azt állítja, hogy Hitler helyesen értékelte az események várható alakulását. A már említett Basil Henry Liddel Hart „A közvetett akciók stratégiája" című könyvében azt írja, hogy Németország, ha folytatta volna Angliával a háborút, „veszélyes csapásnak tette volna ki a hátát Oroszország oldaláról". Az amerikai L. Fischer professzor 1969-ben jelentette meg az „Oroszország útja a békétől a háborúhoz" című könyvét, melyben az 1917—1941 között folytatott szovjet külpolitikát „a valamennyi irányban kifejtett expanziós törekvésnek" ábrázolja.[114] Egy másik amerikai történész, Q. Wright, „A totális háború megpróbáltatásai 1939—1945 között" című munkájában a hamis beállításokhoz féligazságokat vegyít. „1941-ben a Szovjetunió kétségkívül elsősorban védelmi célokat követett... Későbbi szándéka volt, hogy támadásba megy át."[115]

Különösen nagy előszeretettel terjesztik a Szovjetunió elleni „preventív háború" legendáját a neonáci újságírók. Jó példa erre a „Német megjegyzések 1945 és 1965 között" című könyv, mely 1966-ban jelent meg. A neonácik szerint Hitler felismerte, mikor „fenyeget a Vörös Hadsereg megsemmisítő támadása", s ezzel máris igazolni vélik a német fasiszták Szovjetunió elleni támadását.

A Nagy Honvédő Háború óta már évtizedek teltek el, s a világ közvéleménye óriási mennyiségű dokumentumot és iratanyagot ismerhetett meg, amelyek cáfolhatatlanul arról tanúskodnak, hogy a fasiszta Németország előre megfontolt szándékkal, gondosan kidolgozott tervek alapján támadta meg a Szovjetuniót. A nyilvánvaló tényeket pedig okos ember nem tagadja. G. Jacobsen NSZK-be-

[113] *E. Köstring:* Hitler zwischen dem deutschen Reich und der Sowjetunion 1921—1941. Frankfurt-am-Main 1965. 310. old.

[114] Mindezt lásd: *P. A. Zsilin:* Problemi vojennoj isztorii. Moszkva 1975. 199—202., 206—212. old.

[115] *Q. Wright:* The Ordeal of Total War. 1939—1945. New York 1968. 9—10. old.

li történész „A második világháború feljegyzésekben és dokumentumokban" című könyvében hangsúlyozza: „A még mindig élő »preventív háború legendának« óhatatlanul szerte kell foszlania: Németország 1941-es háborúja a Szovjetunió ellen... nem volt »preventív háború«. Hitler nem azért határozta el a támadást, mintha mélységesen aggódott volna a Szovjetunió várható fenyegető csapása miatt, hanem azért, mert végső soron ebben fejeződött ki agresszív politikája, melynek jelei 1938 óta egyre világosabban megfigyelhetők voltak." A. Hillgruber a „Hitler stratégiája és katonapolitikája 1940—1941 között" című munkájában azt írja, hogy „a Szovjetunió megtámadása egyáltalán nem a Vörös Hadsereg részéről jelentkező fenyegetésre adott válasz volt; ellenkezőleg, sem Hitlernek, sem a vezérkarnak nem volt oka rá, hogy a Vörös Hadsereget ellenségének tekintse." Hillgruber szerint Hitlernek a Szovjetunió megsemmisítésére irányuló törekvése „már 1933-as hatalomra jutása óta egész politikájának fő irányvonala volt, a Barbarossa-terv pedig a hitleri program következetes megvalósítása, a cél felé tett összes korábbi lépés betetőzése."[116]

G. Dams ismert NSZK-beli történész pedig ugyanott összefoglalóan megállapítja: „A szovjetek, bár nagyarányú katonai előkészületeket tettek, 1941-ben még igen messze voltak a támadástól."

[116] Lásd: *P. A. Zsilin:* Problemi vojennoj isztorii. 209—210. old.

II. FEJEZET

Nyugaton és északnyugaton

1939 szeptemberétől, a „furcsa háború" időszakában, a szovjetország nyugati, északnyugati és délnyugati határvidékein nagy változások történtek, melyek közvetlenül érintették a Szovjetunió létfontosságú érdekeit. A Szovjetunió nyugati határánál már 1939. szeptember első felében radikálisan megváltozott a helyzet.

Először is, Németország igen gyors lefolyású háborúban szétzúzta a lengyel burzsoá-földesúri államot, s a Szovjetuniót nyugatról megközelítette az imperialista világ legerősebb katonai hatalma. A német fasizmus déltől északra több mint 1000 kilométer hosszúságban nagy kiterjedésű hídfőt nyert a Szovjetunió elleni agresszióhoz. Másodszor, 1940 nyarára a Baltikumban gyökeresen megváltozott a helyzet. Litvánia, Lettország, Észtország dolgozóinak forradalmi tevékenysége azt eredményezte, hogy győztek a szocialista forradalmak és bevezették a szovjethatalmat. A balti köztársaságok kiszakadtak a tőkés rendszer szférájából, és felvették őket a Szovjetunió államai közé. Végül, a Szovjetunió északnyugati részén rendkívül feszültté vált a szovjet—finn viszony, majd bekövetkezett a nagyarányú fegyveres konfliktus. Ebben az állandóan változó helyzetben a szovjet diplomáciának minden területen igen intenzíven kellett tevékenykednie.

A SZOVJETELLENESSÉG ÁRTALMAS MIVOLTA

Azokban az években a Szovjetuniónak a legnagyobb nyugati szomszédjával, a burzsoá-földesúri Lengyelországgal közös államhatára 1400 kilométer hosszúságban húzódott. Lengyelország hadászati helyzete különösen nagy jelentőségű volt a Szovjetunió biztonsága szempontjából. A két háború közötti időszakban azonban a szovjet—lengyel viszony nem volt barátságosnak mondható. A szovjet állam arra törekedett, hogy mindkét fél számára előnyösen alakuljanak a kapcsolatok. Lengyelország viszont rendre elutasította a jószomszédi viszony fejlesztésére vonatkozó szovjet javaslatokat.

Józef Piłsudski, aki éveken át állt a lengyel állam élén, ádázul szovjetellenes politikus volt. „Ami a nemzetközi kérdéseket illeti, Piłsudski Oroszországot tekintette Lengyelország fő ellenségének, és nem volt képes felismerni, mennyire veszedelmes Hitler hatalomra jutása" — jegyzi meg A. Polonski angol történész.[1]

Ami a kommunistaellenességet és a szovjetellenességet illeti, a lengyel kormány semmiben sem maradt el e téren a Szovjetuniótól északnyugatra elterülő Finnország és délnyugatra elterülő Románia kormányzatától. A háborút közvetlenül megelőző időben Lengyelország csak mintegy 0,5%-kal részesedett a Szovjetunió áruforgalmában. A hivatalos lengyel propaganda egyenlőségjelet tett a cári Oroszország és Szovjet-Oroszország között, elégedetlenséget és ellenséges érzületet szított a lengyel lakosság körében a Szovjetunióval szemben, s a „keleti veszedelem" mítoszával ijesztgette.

A német diplomácia nem sajnálta az erőfeszítéseket annak érdekében, hogy tovább erősítse a lengyel vezetés szovjetellenes beállítottságát. Berlinben jól tudták, hogy a szovjetellenesség elvakítja Varsót, szűkíti politikai látókörét, gyengíti a hitleri Németországgal szembeni veszélyérzetet. 1939. január 5-én például Hitler meghívta Berchtesgadenbe Józef Beck lengyel külügyminisztert. Úgy fogadták, mint egy nagyhatalom képviselőjét, kitüntették. Beck hiú reményekkel eltelve, ugyanakkor megijesztve, gyakorlatilag becsa-

[1] The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918. London 1975. 40. old.

pott emberként tért haza. L. Noël varsói francia nagykövet megjegyezte, hogy a látogatás alkalmával Hitler nyomatékosan hangsúlyozta „Németország és Lengyelország érdekeinek legteljesebb azonosságát Oroszországgal szemben". Az orosz veszély tudatában Németországnak, ha akarja, ha nem, szüksége van egy erős Lengyelországra — mondta Hitler. — „Minden egyes Oroszország ellen fordítható lengyel hadosztály megfelelő mennyiségű német hadosztályt tesz megtakaríthatóvá."[2] A lengyel vezető körök éppen ezt szerették hallani. Hiszen Beck már 1934-ben úgy fogalmazta meg politikai hitvallását, hogy Oroszország elleni gyűlöletére egyszerűen nem talál elég jelzőt.[3]

A lengyel uralkodó körök még a gondolatát sem találták elfogadhatónak, hogy egyenlő jogokon alapuló védelmi szövetséget kössenek a Szovjetunióval, mely garantálhatta volna Lengyelország szabadságát és függetlenségét. Egy Németország elleni háborúra vonatkozó katonai-hadászati számításaik természetesen kimutatták, egyedül Lengyelország erőivel nem remélhetnek sikert. Így mindenekelőtt a nyugati hatalmak segítségében reménykedtek. A lengyel hadsereg vezérkara egy 1939 elején készített dokumentumban a következőképpen jellemezte a lengyel hadászati elképzelést: „Keresztülvinni azt, hogy a nyugati államok már a haditevékenység kezdetének pillanatában azonnal és automatikusan bekapcsolódjanak abba, s ily módon elérni, hogy a lengyel—német háború a kezdet kezdetétől Németország, illetve a nyugati hatalmak és Lengyelország szövetsége közötti háborúvá alakuljon át. Csak ilyen körülmények között várható teljes és végleges győzelem."[4] Varsó abban bizakodott, hogy az angol—francia szövetségesek Nyugaton csapást mérnek Németországra, miközben a lengyel csapatok berlini irányban mérnek csapásokat.

Egyedül a lengyel kommunisták mérték fel helyesen, a nemzeti érdekeknek megfelelően, hogy Lengyelország biztonsága szempontjából milyen fontos a Szovjetunióval való együttműködés; feltárták az igazságot a Szovjetunió békepolitikájáról, s rámutattak a népet a fasiszták részéről fenyegető veszélyre. A pártnak azt az el-

[2] *L. Noël:* L'agression allemande contre la Pologne. Párizs 1946. 285. old.
[3] Lásd: *I. Androszov:* Na perekresztke trjoh sztrategij. Moszkva 1979. 80. old.
[4] Idézi: A második világháború története 1939—1945. Harmadik kötet. 21. old.

gondolását, hogy a Szovjetunióval és a fasiszták által fenyegetett más országokkal összefogva kell megvédelmezni a lengyel függetlenséget, támogatták a haladó szervezetek vezetői, különösen a Lengyel Szocialista Párt és a Parasztpárt vezetői, de haladó értelmiségiek is.[5]

1939 nyarán a moszkvai angol—szovjet—francia tárgyalások idején, teljes mértékben megnyilvánult a lengyel politika szovjetellenes elvakultsága, a növekvő veszély elképesztő meg nem értése, a lengyel nép érdekeinek teljes figyelmen kívül hagyása a vezető körök részéről. A szovjet kormány annak érdekében, hogy a fasiszta agresszió ellen Európában megteremtsék az egységfrontot, felajánlotta Lengyelországnak és Romániának, hogy segíti védelmüket. A Szovjetunió, Anglia és Franciaország katonai misszióinak 1939. augusztusi megbeszélésein egyenesen feltette a kérdést: van-e lehetőség szovjet—lengyel és szovjet—román együttműködésre hitleri agresszió esetén, s ennek érdekében átengedik-e a szovjet csapatokat Lengyelország és Románia területén? K. J. Vorosilov marsall, a szovjet küldöttség vezetője kijelentette: „A Szovjetunió katonai küldöttsége követeli, hogy előzetesen azelőtt, hogy végleg megegyeznénk a megfelelő dokumentumok szövegében, melyek tárgyalásaink eredményeként létrejönnek, döntsünk a szovjet csapatok lengyel területen (északon és nyugaton) való átengedéséről, valamint a román területen való átengedésükről."[6]

A lengyel kormány azonban, jóllehet a nemzetközi helyzet ekkoriban radikálisan megváltozott, teljes elutasítással reagált a Szovjetuniónak a közös fasisztaellenes front létrehozására vonatkozó javaslatára, arra, hogy állítsák Németországot a lengyel, szovjet, francia és brit fegyveres erők egyesítésének ténye elé. A lengyel kormány nem volt hajlandó változtatni szinte már dogmává vált politikáján, továbbra is ellenezte a Szovjetunió részvételét a béke megőrzését szolgáló közös fellépésben s ezzel eleve akadályozta Lengyelország biztonságának erősítését. „Szó sem lehet arról, hogy megengedjük a szovjet csapatoknak a lengyel határ átlépését" — hangsúlyozta 1939. augusztus 20-án Wacław Stachiewich tábor-

[5] Lásd: Bojevoje szodruzsesztvo szovjetszkovo i polszkovo narodov. Moszkva 1973. 52—63. old.

[6] Dokumenti i matyeriali po isztorii szovjetszko—polszkih otnosenyij. Moszkva 1973. 7. köt. 1939—1943. 134. old.

nok, a lengyel hadsereg vezérkari főnöke, az angol katonai attaséval folytatott beszélgetésekor.[7] Egy nappal később pedig Beck külügyminiszter csaknem büszkén jelentette ki: „Nem állunk katonai szövetségben Oroszországgal, és nem is akarunk."[8]

A szovjet kormány a szovjet—német megnemtámadási szerződés megkötése után sem zárta ki annak lehetőségét, hogy nyugati irányban megszervezzék az agresszió elleni közös fellépést. „A szovjet katonai misszió úgy vélte, hogy a Szovjetunió, mivel nincs közös határa az agresszorral — jelentette ki Vorosilov augusztus 27-én — csak azzal a feltétellel tud segítséget nyújtani Franciaországnak, Angliának, Lengyelországnak, ha csapatait átengedik lengyel területen, mivel a szovjet csapatok egyedül ilyen módon kerülhetnek érintkezésbe az agresszor csapataival."[9]

A Lengyelországnak fasiszta agresszió esetére felajánlott szovjet segítség tehát elutasításra talált. A szovjet—német szerződésről 1939. augusztus 23-án hivatalos kommentárt tettek közzé a varsói rádióban: „Lengyelország sohasem kívánt együttműködni Oroszországgal, és megismétli változatlanul, hogy nem! — jelentették ki többek közt. — Lengyelország úgy véli, hogy a szovjetek nem lehetnek megfelelő partnerek az európai politikában."[10] A lengyel vezetők politikája szakadékot teremtett Lengyelország és a Szovjetunió között, és ez csak a német imperializmusnak volt előnyös — fogalmazható meg a tanulság I. D. Ovszjanij szovjet történész fejtegetései alapján.[11]

A NÉMET—LENGYEL HÁBORÚ

1939. szeptember 1-én a német csapatok délről, nyugatról és északról hadüzenet nélkül megtámadták Lengyelországot. A német hadvezetés bevetett az ország ellen 62 hadosztályt, melyek „első vonalának" 80%-át alkották, továbbá 2800 páncélost, 2000 repülőgépet, összesen 1 600 000 katonát és tisztet. A lengyel hadvezetés 29 had-

[7] DBFP Third Series. London 1953. 7. köt. 91. old.
[8] *P. Reynaud:* Au coeur de la mêlée (1930—1945) Párizs 1951. 307—308. old.
[9] Dokumenti i matyeriali po isztorii szovjetszko—polszkih otnosenyij. 7. köt. 1939—1943. 176. old.
[10] Idézi: A második világháború története. 1939—1945. 2. köt. 379. old.
[11] Lásd: *I. D. Ovszjanij:* Id. mű, 287. old.

osztályt, 16 dandárt, 870 harckocsit és páncélos járművet, 407 repülőgépet tudott kiállítani, összesen mintegy egymillió embert. A Wehrmacht tehát élőerőben nem lett volna oly nyomasztó fölényben, ha ellenfelét nem múlja sokszorosan fölül a modern páncélosok alkalmazásának terén és nem az övé a légi uralom. Németország az első pillanattól kezdve totális háborút folytatott, kíméletlenül gyilkolva mindenkit, nemcsak a katonákat, hanem a polgári lakosságot is. A német parancsnokság a Luftwaffével városokat, falvakat bombázott, a gépek célba vették az utakon menekülő sokezres tömeget is.

Lengyelország katonai helyzete gyorsan romlott. A kormány Angliához és Franciaországhoz fordult, s követelte, hogy azonnal adják meg az ígért katonai segítséget, de hiába. Londonban és Párizsban már régen „leírták" Lengyelországot mint a német fasizmus áldozatát, azzal vigasztalva magukat, hogy a Wehrmacht Lengyelország elfoglalásával a szovjet határhoz ér, s amilyen mértékben visszavonul a lengyel hadsereg, olyan mértékben közeledik Németország és a Szovjetunió összeütközésének pillanata. „Keményfejű politikusainkat az a remény vigasztalja — írta meg őszintén a *News Chronicle* —, hogy Oroszország és Németország egymás torkának ugrik, és ez nekünk nagyon jó lesz."[12]

1939. szeptember 1-én este az angol külügyminisztérium jegyzéket intézett Németországhoz, követelve, hogy szüntessék be a harccselekményeket Lengyelország ellen, mert ha nem, Anglia teljesíteni fogja az országnak adott garanciális kötelezettségeit. Ugyanakkor, jellemző módon, Henderson berlini angol nagykövet azt a megjegyzést tette, hogy a jegyzéket nem kell ultimátumnak tekinteni. Hasonlóképpen járt el a francia kormány. Csakhogy alig egy nap elteltével a nyugati hatalmak vezetőinek rá kellett döbbenniük, hogy ha továbbra is kitérnek Lengyelországgal kapcsolatos kötelezettségeik teljesítése elől, Anglia és Franciaország olyan mértékű nemzetközi diszkriminációnak teszi ki magát, amit nem vállalhat.

1939. szeptember 3-án Anglia és Franciaország megüzente Németországnak a háborút. Ugyanazon a napon rádióbeszédet tartott az Egyesült Államok elnöke. — Az Európában kirobbant konfliktus nem érinti közvetlenül Amerika érdekeit — mondotta —, de bi-

[12] *News Chronicle*, 1939. november 25.

zonyos mértékben óhatatlanul befolyásolja jövőjét. Az Egyesült Államok semleges marad.

Berlinben nyomban tisztában voltak vele, hogyan kell értékelniük mindezeket a nyilatkozatokat. Bőséges tapasztalatokat szerezhettek Anglia és Franciaország vezetőinek politikájáról, akik oly hosszú időn át elnézést tanúsítottak a fasiszta agresszióval szemben. Franz Halder, a Wehrmacht szárazföldi erőinek vezérkari főnöke 1939. augusztus 31-én ezt írta naplójába: „A Führer nyugodt... Arra számít, hogy az angolok és a franciák nem fognak Lengyelország területére lépni."[13] Azután pedig, hogy Anglia és Franciaország megüzente a háborút, Hitler pontosan megjósolta: „Ha hadat is üzentek nekünk, az még egyáltalán nem jelenti azt, hogy harcolni is fognak ellenünk."[14]

A szeptember 3-án Londonba érkezett lengyel katonai küldöttséget William Edmund Ironside tábornok, a brit vezérkar főnöke csak egy hét múlva fogadta. Az angolok mindössze annyit ígértek, hogy majd 1940 elején puskákat szállítanak a lengyeleknek. Hasonló volt a helyzet Párizsban. Julius Łukasiewicz párizsi lengyel nagykövet hasztalan próbált találkozni Daladier-vel. Chamberlain Londonban a maga részéről szintén nem volt hajlandó fogadni Raczynski lengyel nagykövetet. A lengyel diplomaták illúziói szertefoszlottak, s keserűen kellett megállapítaniuk: „Úgy látszik, Lengyelországnak végül is egyedül kell harcolnia."[15] A párizsi lengyel katonai attasé a következőket írta egyik jelentésében: „1939. szeptember 7-én 10 óráig Nyugaton valójában semmiféle háború sincs. A franciák és a németek nem lőnek egymásra. Ugyancsak mostanáig nincs semmiféle légi tevékenység sem... Véleményem: a franciák nem folytatnak sem további mozgósítást, sem további tevékenységet, és várják a lengyelországi csata eredményeit."[16]

A Varsóban történtekről a következőképpen számol be Léon Noël varsói francia nagykövet: „A kormány tagjai és lengyel barátaink szinte elárasztanak vég nélküli segítségkérésükkel. 2-án estére és 3-án hajnalra már különösen türelmetlenné válnak a segélykéré-

[13] *F. Halder:* Id. mű, 1. köt. 87. old.
[14] *E. Kordt:* Wahn und Wirklichkeit. Stuttgart 1947. 213—214. old.
[15] FRUS 1939. 1. köt. 413. old.
[16] Idézi: A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. 29. old.

sek, mivel a hihetetlenül felgyorsult harccselekmények folytán a helyzet egyre rosszabb. Egyre nyugtalanabb a lengyel hadvezetés is, amiért a nyugati hatalmak nem sietnek a háborúba lépéssel. Kifejezésre jut az az aggodalom, hogy mire cselekedni kezdenek, már túl késő lesz, hogy Lengyelországot megmentsék az elözönléstől, hadseregét pedig a teljes vereségtől. A lengyel kormány és a tábornoki kar újra és újra segítségért fordul Franciaországhoz és Nagy-Britanniához. Szinte könyörögnek szövetségeseiknek, hogy kezdjék meg Nyugaton is a harccselekményeket."[17]

Ahogy teltek a napok, egyre világosabbá vált, hogy az angol—francia koalíció katonai téren nem tesz semmit, s a szovjet—német összecsapás reményében a sorsára hagyja lengyel szövetségesét. De Gaulle később így jellemezte a helyzetet: „Szinte a teljes német haderő le volt kötve a Visztulánál, mi azonban némi demonstratív megmozdulásoktól eltekintve semmit sem tettünk, hogy felvonuljunk a Rajnánál."[18] Hitler egész nyugodtan keleten tarthatta fő erőit és néhány nap leforgása alatt tönkrezúzhatta a lengyel hadsereget — állapította meg később Paul Reynaud volt francia miniszterelnök.[19]

A nyugati hatalmak szándékaira szeptember 12-én derült fény, az angol—francia koalíció Legfelsőbb Katonai Tanácsának ülésén. Chamberlain előadta, hogy Angliának a tervek szerint még három évre van szüksége a háborúra való felkészüléshez. Gamelin leszögezte, hogy a francia hadsereg nem készül nagyobb szabású támadásra. Végül elhatározták, hogy „továbbra is a korlátozott cselekvés politikáját folytatják."[20] De még ennyit sem tettek. Hiszen még azon a napon, szeptember 12-én a francia parancsnokság elrendelte a katonai aktivitás megszüntetését. Ezt a döntést mindkét ország politikai vezetése jóváhagyta.[21] Chamberlain kijelentette, hogy „Lengyelország már úgy is mindenképpen elveszett".[22] Szeptember

[17] *L. Noël:* Id. mű, 486. old.

[18] *Charles de Gaulle:* Háborús emlékiratok. Gondolat 1973. 28. old.

[19] *Paul Reynaud:* La France a sauvé l'Europe. Párizs 1947. 2. köt. 350. old.

[20] *J. Butler:* Bolsaja sztrategija. Szentjabrj 1939—ijuny 1941. Moszkva 1959. 42. old.

[21] *M. Gamelin:* Servir. 3. köt. La guerre. (septembre 1939—19. mai 1940) Párizs 1947. 67. old.

[22] FRUS 1939 1. köt. 425. old.

30-án a francia csapatokat visszavonták azokba az állásokba, amelyeket a háború kitörése előtt elfoglaltak.

Franciaországnak és Angliának katonai téren megvoltak a lehetőségei arra, hogy teljesítse szövetségesi kötelezettségét Lengyelországgal szemben. Németországgal szemben élőerőben háromszoros, a légierőt tekintve több mint háromszoros volt a fölényük, a harckocsi terén pedig elsöprő fölényben voltak. 1939 szeptemberében egyedül a francia hadseregnek 100 hadosztálya volt 75 némettel szemben, melyeknek még egyharmada sem volt a francia határnál.[23] „Ha 1939-ben nem szenvedtünk katasztrofális vereséget, akkor ez csakis azzal magyarázható, hogy a lengyelországi hadjárat idején mintegy 110 francia és brit hadosztály állt teljesen tétlenül Nyugaton 23 német hadosztállyal szemben" — ismerte el a nürnbergi perben Jodl tábornok, a Wehrmacht egyik főtisztje.[24] Keitel így kontrázott neki: „Lengyelországgal szemben csakis azért érhettünk el sikert, mert szinte teljesen csupaszon hagytuk nyugati határunkat. Ha a franciák felfogták volna a helyzet logikáját, és kihasználták volna a német csapatok lengyelországi lekötöttségét, egy puskalövés nélkül átkelhettek volna a Rajnán, s mi ezt nem tudtuk volna megakadályozni."[25]

Dalton, az angol Munkáspárt egyik kiemelkedő vezetője a következőképpen jellemezte Anglia és Franciaország álláspontját a német—lengyel háború idején: „Egyszerűen lehetetlen volt igazolni azt, ahogy a lengyelekkel szemben eljártunk, eladtuk, halálra ítéltük őket, a szó szoros értelmében nem tettünk semmit, hogy segítsünk rajtuk."[26] Ezalatt a német csapatok már mélyen bent Lengyelországban folytatták támadásukat. Szeptember első hetének végére az ország védelme nagymértékben dezorganizálódott. A lengyel politikai és katonai vezetés egyre kevésbé volt olyan helyzetben, hogy hatni tudjon a harccselekmények menetére. Szeptember 6-án a kormány titokban elhagyta Varsót és átköltözött Lublinba, majd délre menekült, s azután Romániát át végül is Londonban kötött

[23] *M. Gamelin:* Servir. Le prologue du drame (1930—aout 1939). Párizs 1946. 448. old.

[24] Trial of the Major War Criminals before the International Military Criminals. London 1946. 15. köt. 350. old.

[25] Trial of the Major Criminals before Nuremberg Military Criminals. Washington 1953. 12. köt. 1086. old.

[26] *H. Dalton:* The Fateful Years 1931—1945. London 1957. 277. old.

ki. Szeptember közepén már világos volt, hogy Lengyelország fegyveres erőit szétzúzták, már szó sem lehetett arról, hogy országos méretekben szervezett ellenállást tanúsítsanak a német csapatokkal szemben. „Lengyelország veresége elkerülhetetlen volt egyszerűen azért, mert Varsóban illuzórikus reményeket fűztek a szövetségesek fellépéséhez. Ezek azonban karba tett kézzel nézték szövetségesük tönkrezúzását" — foglalta össze tömören a lezajlottakat Erik Manstein, a „Dél" hadseregcsoport vezérkari főnöke.[27]

A lengyel nép azonban nem dobta el a fegyvert. Forró hazafiságát és áldozatkészségét főképp Varsó húsznapos hősies védelme idején bizonyította. Varsóiak tízezrei álltak oda a várost védő katonák mellé, erődöket és barikádokat építettek. A varsói proletárok munkászászlóaljakat alakítottak. A legveszélyesebb pontokon a kommunisták és a baloldali szocialisták irányították a védelmet. Legendássá vált a kommunista Marian Buczek alakja, aki a börtönből szabadulva állt Varsó védői közé és egy ellentámadás alkalmával halt meg. „Az ostromlott Varsó példátlan hősiességgel küzdött — írta S. Sulzberger, a híres amerikai újságíró. — Kenyér nem volt, mert a pékek is bevonultak. A várost elborította a tüzek füstje, a külvárosi utcákat futóárkok vágták át, a Varsóból kivezető utakon összetorlódtak a parasztszekerek, és mindenütt hullák hevertek. A rádió egyre csak egy Chopin-polonézt játszott és felhívásokat sugárzott Angliának, Franciaországnak, hogy »segítsenek, amíg nem késő« . . ."[28]

Varsó, a világ nagyvárosai között az első, amelyet a második világháborúban a hitleri agresszorok csapása ért, körülkerítve is kemény ellenállást tanúsított. A német fasizmus ellen küzdők nemzetközi emlékkönyvébe beírta nevét a Westerplatte, Gdynia és a Helfélsziget, Bzura és Kock, a sziléziai városok polgári védőserege. Katonák és polgári lakosok áldozták életüket a haza védelméért. A fasiszta Németország elleni háború ugyanakkor teljesen világossá tette azt is, hogy a lengyel hadsereg-főparancsnokság nem áll helyzete magaslatán, a vezérkarok és főtisztek többsége sem hadműveletileg, sem taktikailag nem készült fel a követelményekre. Már 1939 szeptemberében megvolt a reális lehetőség arra, hogy az

[27] *E. Manstein:* Verlorene Siege. Bonn 1957. 34. old.
[28] Idézi: *Za Rubezsom*, 1979. 36. sz. 18. old.

egész lengyel népet a fasiszta agresszió ellen mozgósítsák, ám az akkori lengyel vezetés, osztályelfogultságból, nem volt képes kihasználni ezt. Az ország katonai veresége nem jelentette egyben a lengyel nép antifasiszta háborújának végét; ez a háború tovább folyt az illegalitásban és külföldön.

A SZOVJETUNIÓ BIZTONSÁGÁNAK PROBLÉMÁJA

A Szovjetunióból aggodalommal figyelték, mi történik Lengyelországban, amelyet saját kormánya és szövetségesei elárultak. 1939. szeptember 2-án Józef Beck lengyel külügyminiszter arról informálta a londoni lengyel nagykövetséget, hogy N. I. Saronov, Varsóban akkreditált szovjet diplomáciai képviselő[29] azzal a kéréssel jelentkezett a kormánynál, hogy a lengyel kormány miért nem folytat tárgyalásokat a Szovjetunióval a szükséges anyagok Lengyelországnak történő szállításáról.[30] A szovjet kormány, bár a legcsekélyebb kétségei sem voltak a lengyel vezetés szovjetellenes hangulatát illetően, gondosan foglalkozott a lengyel fél által felvetett kérdésekkel. Így például 1939. szeptember 5-én a szovjet külügyi népbiztos fogadta Wacław Grzybowski lengyel nagykövetet.[31] A nagykövet tisztázni szerette volna a Szovjetunió és Lengyelország közötti áruforgalmat, hogy szállítanak-e hadianyagot Lengyelországnak, s átengedik-e a Szovjetunió területén a más országból elindított ilyen szállítmányokat. V. M. Molotov az 1939-ben kötött szovjet—lengyel kereskedelmi egyezményre hivatkozva kijelentette, hogy a szovjet fél azt pontosan fogja teljesíteni.[32]

A szovjet kormányt azok az események, amelyek az országtól nyugatra lezajlottak, arra késztették, hogy elvi jelentőségű döntéseket hozzon az ország biztonságának megerősítésére. Mind a párt Központi Bizottságának, mind pedig a kormánynak a lapjában nyíltan feltárták az adott helyzet realitásait. „A lengyel—német há-

[29] N. I. Saronovot 1939. június 1-én nevezték ki a Szovjetunió varsói követévé, s június 3-án nyújtotta át megbízólevelét.

[30] Documents on Polish—Soviet Relations. 1939—1945. London 1961. 1. köt. 42. old.

[31] Grzybowski 1936. július 2-án érkezett a Szovjetunióba, s július 4-én átnyújtotta megbízólevelét.

[32] AVP SZSZSZR.

ború bebizonyította a lengyel állam belső gyengeségét — írta a *Pravda*. — A hadműveletek tíz napja alatt Lengyelország elvesztette valamennyi iparvidékét és kulturális központját."[33] Az *Izvesztyija* kiemelte: „A szovjet kormánynak le kellett vonnia a következtetéseket a kialakult helyzetről ... A szovjet kormány szent kötelességének érezte, hogy segédkezet nyújtson ukrán és belorusz testvéreinek, akik Lengyelország területén élnek."[34] A cselekvés döntő pillanatának megválasztásához az is hozzájárult, hogy szeptember 15-én a Távol-Keleten a Szovjetunió, Japán és Mongólia aláírta a halhin-goli japán agresszióval megkezdődött harccselekmények befejezéséről szóló okmányt. Az éles konfliktushelyzet felszámolása után gondolni lehetett arra, hogy aktívan fellépjenek a Szovjetunió nyugati biztonsága érdekében.

1939. szeptember 17-én a szovjet csapatok átlépték a határt, hogy felszabadítsák annak a Nyugat-Ukrajnának és Nyugat-Belorusszijának a lakosságát, amelyet Szovjet-Oroszországtól 1920-ban szakítottak el. Felszabadította a Vörös Hadsereg Litvánia fővárosát, Vilniust is, valamint a Vilniusi területet, amelyeket a lengyel haderő ugyancsak 1920-ban szakított el. Minderről a szovjet kormány szeptember 17-én jegyzéket nyújtott át a moszkvai lengyel nagykövetnek, melyben ez állt: „A szovjet kormány azt sem nézheti tétlenül, hogy a Lengyelország területén élő és sorsukra hagyott ukrán és belorusz testvérei védtelenül maradjanak."[35] A szovjet kormány ezt a helyzetet felmérve adta ki a parancsot a szovjet csapatoknak, hogy lépjék át a határt, s vegyék védelmük alá Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija lakosságának életét és vagyonát. Molotov, a Népbiztosok Tanácsának elnöke és egyben a külügyi népbiztos, hasonló értelmű rádiónyilatkozatot tett. A szovjet kormány ama jegyzékének szövegét, melyet a lengyel követnek átnyújtottak, ugyancsak átadták a Szovjetunióval diplomáciai kapcsolatban álló valamennyi állam moszkvai képviselőjének is.

A szovjet kormány a határozott cselekvést körültekintéssel és óvatossággal párosította, számba vett minden lehetséges fejleményt. Jellemző például a következő tény. 1939. szeptember 19-én

[33] *Pravda*, 1939. szeptember 19.
[34] *Izvesztyija*, 1939. szeptember 30.
[35] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 448. old.

Nicolas Dianu moszkvai román nagykövet, kormánya utasítására jelentkezett a szovjet külügyi népbiztosnál.[36] A népbiztos megkérdezte tőle: „Vajon annak következtében, hogy a lengyel kormány magas rangú katonai vezetői és 500 lengyel katonai repülőgép Románia területén tartózkodik, nem kell-e a Szovjetuniónak valami váratlan eseményre felkészülnie?" Dianu biztosította őt, hogy semmiféle incidens nem lesz.[37]

Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija dolgozói a Vörös Hadsereg közeledtére néphatalmi szerveket, forradalmi bizottságokat alakítottak, a városokban munkásgárdák, a falvakban parasztmilíciák jöttek létre. A dolgozók gondoskodtak a népvagyon védelméről. Elzavarták a földesurakat és a tőkéseket meg a rendőröket. A kommunisták kiadták a jelszót, hogy csatlakozni kell a Szovjetunióhoz. V. I. Csujkov, a Vörös Hadsereg 1939. szeptemberi nyugati felszabadító hadjáratának tevékeny résztvevője így emlékszik vissza az akkori eseményekre: „A csapatok azt a parancsot kapták, hogy vonuljanak be Nyugat-Belorusszija és Nyugat-Ukrajna területére, s mentsék meg a fasiszta megszállástól a velünk rokon belorusz és ukrán népet. Én a 4. hadsereg parancsnoka voltam, és hadseregünknek Bresztig kellett előnyomulnia.

Ez a menet egyáltalán nem hasonlított a szokásos harccselekményekre. Nyugat-Belorusszija és Nyugat-Ukrajna lakossága örömmel és lelkesedéssel fogadott bennünket. Harckocsijainkat és gépkocsijainkat a szó szoros értelmében virágeső borította. A pópák ikonokkal, a lengyel papok templomi zászlókkal jöttek elénk. Oda, ahova a Vörös Hadsereg harcosai léptek, már nem juthatott el a fasizmus. A Bug keleti partjánál, csaknem a mai lengyel—szovjet határnál álltunk meg. Bár Németországgal megnemtámadási szerződésünk volt, a csapatokat mégis teljes harckészültségben tartottuk. Senki sem hitte, hogy Hitler betart bármiféle szerződést, ha úgy látja, hogy megszegheti."[38]

A Vörös Hadsereg, a lakosság nagy tömegeinek támogatásával, 1939. szeptember végére befejezte felszabadító küldetését, s megállapodott az ún. Curzon-vonalnál, amelyet Anglia még 1920-ban

[36] Dianu 1938. június 16-án érkezett a Szovjetunióba, és június 24-én nyújtotta át megbízólevelét.

[37] AVP SZSZSZR.

[38] *Csujkov:* Id. mű.; *Novij Mir,* 1979. 11. sz. 198—199. old.

ajánlott melegen Lengyelország keleti határául. Ezáltal több mint 12 millió ember, ebből több mint hatmillió ukrán és mintegy hárommillió belorusz, akik 190 000 négyzetkilométeres területen éltek, megmenekültek a fasiszta rabságtól. A felszabadított földeken megnyílt az új élet építésének lehetősége.

A Vörös Hadsereg Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija földjére lépését Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok reakciós, szovjetellenes politikusai hatalmas felzúdulással fogadták. 1939. október 18-án a párizsi szovjet diplomáciai megbízott azt írta a Külügyi Népbiztosságnak küldött jelentésében, hogy a francia uralkodó körök egy befolyásos csoportja, azzal az ürüggyel, hogy „a Szovjetunió megtámadta Lengyelországot", felszólította a kormányt: vonja le ebből „a logikus következtetést, és üzenjen hadat a Szovjetuniónak".[39]

Még ostobábbak voltak azok az állítások, hogy a Szovjetunió „annektálta" Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija területét. Nyugat-Ukrajnának az Ukrán SZSZK-val és Nyugat-Belorusszijának a Belorusz SZSZK-val való újraegyesülése távol esett bármiféle annexiótól. Ezeket a területeket ugyanis az ott élő népek akarata ellenére abban az időszakban szakították el a fiatal szovjet államtól, amikor még gyenge volt.

Léon Noël varsói francia nagykövet a következőket felelte arra a kérdésre, hogy vajon a Szovjetunió a szeptember 17-ére kialakult helyzetben megengedhette-e a fasiszta csapatoknak egész Lengyelország elfoglalását: „Ez lehetetlen volt. A Szovjetuniónak okvetlenül meg kellett indítania hadseregét, még mielőtt késő lett volna."[40] Lloyd George, a neves brit politikus 1939. szeptember 27-én ezt írta a londoni lengyel nagykövetnek: „Az orosz csapatok olyan területeket foglaltak el, amelyek nem voltak lengyel területek, hiszen Lengyelország erőszakkal foglalta el őket az első világháború után. Lengyel-Ukrajna lakói ugyanahhoz a fajtához tartoznak és ugyanazon a nyelven beszélnek mint szomszédaik, a Szovjet Ukrán Köztársaság területén élők. Elsőrendű fontosságúnak tartom, hogy azonnal a legnagyobb figyelmet fordítsák erre a körülményre. Mindebben az az aggodalom vezet, nehogy óvatlanul háborút

[39] AVP SZSZSZR.
[40] *L. Noël:* Id. mű, 51. old.

kezdjünk Oroszország ellen, átadva magunkat annak a benyomásnak, hogy az orosz beavatkozás ugyanolyan jellegű, mint a német... Vétkes és esztelen dolog lenne, ha az orosz előrenyomulást egy kalap alá vennénk a némettel."[41]

Józan értékelés jellemzi a moszkvai diplomáciai missziók vezetőinek táviratait is. Steinhardt moszkvai amerikai nagykövet 1939. szeptember 17-én ezt írta haza a külügyminiszternek: „Szigorúan bizalmasan közölték velem, hogy a francia és az angol nagykövetség azt tanácsolta a kormányának, nehogy hadat üzenjen, és nehogy megszakítsa a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval olyan indokkal, hogy agressziót követett el Lengyelország ellen, mert ez csak Németországnak volna előnyös."[42] 1939. szeptember 18-án a Szovjetunió angliai nagykövete általánosságban a következőképpen jellemezte a szovjet csapatok nyugat-ukrajnai és nyugat-belorusszijai felszabadító hadjáratának első angliai reakcióját: „Ez gyengébb volt, mint várni lehetett volna... A kormány várakozó álláspontra helyezkedett, s láthatóan nem akarja élezni a helyzetet. Ehhez persze nincs is elég ereje."[43] Az amerikai kormány ugyancsak várakozó álláspontot foglalt el.

1939 októberében és novemberében hivatalos angol személyiségek számosan nyilatkoztak azokról az intézkedésekről, amelyeket a Szovjetunió nyugaton tett határai biztonságának erősítésére. Ezek a nyilatkozatok realista értékelést tartalmaztak, bár nyilvánvaló céljuk volt a szovjet—német viszony rontása.

1939. október 17-én Richard Butler külügyminiszter-helyettes beszélgetést folytatott Majszkij londoni szovjet nagykövettel. Mint mondotta, „angol kormánykörökben úgy vélik, hogy Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija Lengyelországhoz való visszatérése fel sem merülhet". Október 20-án az angliai szovjet nagykövet a közellátási miniszterrel és a gazdasági hadviselés minisztériumának egyik vezető tisztviselőjével találkozott, s több politikai kérdést megvitattak. A két miniszter — írta a nagykövet — gúnyolódott azokon az „együgyű szentimentális alakokon", akik Lengyelország régi határainak visszaállításáról fecsegnek. Kifejezték megelégedé-

[41] Idézi: Isztorija mezsdunarodnih otnosenyij i vnyesnyej polityiki SZSZSZR. Moszkva 1962. 2. köt. 1939—1945. 23. old.

[42] FRUS 1939. 1. köt. 432. old.

[43] AVP SZSZSZR. — A következő idézetek forrása ugyanez.

süket Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija elfoglalása felett („Jó, hogy nem jutott odáig Hitler"), és kijelentették: csak az őrültek fejében fordulhat meg olyan gondolat, hogy e területeket a „jövendőbeli Lengyelországnak" vissza lehetne adni.

Harold Wilson, Chamberlain legfőbb tanácsadója október 27-én, a jövőre vonatkozó elképzelésekről szólva, ezt mondta Majszkijnak: „Helyre kell állítani Lengyelországot mint önálló államot, de Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija nélkül." 1939. október 28-án a szovjet nagykövet felhívta a külügyi népbiztosság figyelmét Edward Halifax angol külügyminiszternek a Lordok Házában október 26-án mondott beszédére, amikor is „Halifax gyakorlatilag kijelentette (bár némileg kendőzött formában), hogy Angliának nincs ellenvetése az ellen, hogy a Szovjetunió elfoglalta Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziját". Fontosnak tartotta Majszkij „Chamberlain aznapi parlamenti válaszát is, amelyet Mander liberális képviselő interpellációjára adott, kijelentve, hogy a brit kormány osztja Churchillnek a Szovjetunióval való kapcsolatra vonatkozóan az október elsejei rádióbeszédében kifejtett nézetét".[44] Végül 1939. november 24-én a nagykövet közölte a külügyi népbiztossággal, hogy Richard Butler külügyminiszter-helyettes egy munkáspárti képviselővel folytatott beszélgetésekor rámutatott arra, hogy az angol kormány, ellentétben Daladier-vel, úgy véli: még csak szó sem lehet arról, hogy Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija visszatérjen Lengyelországhoz.[45]

1939 októberében Nyugat-Ukrajnában és Nyugat-Belorusszijában nemzetgyűlési választásokat tartottak. A két terület legfelsőbb törvényhozó szervei kikiáltották a szovjethatalmat, és azzal a kéréssel fordultak a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsához, hogy a két országrészt vegyék fel a Szovjetunió országai közé. 1939 novemberében a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának ötödik rendkívüli ülésszaka teljesítette kérésüket. Nyugat-Ukrajna újra egyesült az Ukrán SZSZK-val, Nyugat-Belorusszija pedig a Belorusz SZSZK-val.

[44] Parliamentary Debates. House of Commons. 352. köt. 1570—1571. old.
[45] AVP SZSZSZR.

2. A SZOVJETUNIÓ ÉS FINNORSZÁG

Mire épült a Szovjetunió és Finnország viszonya a második világháború kezdetén? 1917 decemberében a szovjet állam elismerte Finnország önállóságát és függetlenségét. Kapcsolataik jogi alapja az 1920. évi békeszerződés volt. 1932-ben a Szovjetunió szerződést kötött Finnországgal egymás meg nem támadásáról és a konfliktusok békés rendezéséről. Mindez jó kilátásokat ígért arra, hogy a két szomszéd kapcsolatai barátiak lesznek. De nem így történt.

A NYUGAT „ELŐŐRSE"

A finn uralkodó körök az imperialista nagyhatalmakkal együtt arra törekedtek, hogy Finnországot a Szovjetunió elleni támadás hídfőjévé változtassák. Leningrádtól, az Októberi Szocialista Forradalom bölcsőjétől 32 kilométerre a finn reakciósok a Nyugat katonai szakértőinek a vezetésével hatalmas katonai erődítményrendszert emeltek. 1938-ban befejezték a Karéliai-földszoroson a megerősített, ún. Mannerheim-vonal építését. Ezek az erődítések azt a célt szolgálták, hogy garantálják a Szovjetunió elleni agresszív cselekményekre kész csapatok büntetlenségét. A szovjet határ közelében német szakemberek segítségével akkora és olyan sok repülőteret építettek, amelyeknek kapacitása jelentősen felülmúlta a finn légierők szükségleteit. Ezek a repülőterek csaknem tízszer annyi repülőgépet tudtak fogadni, mint amennyi a finneknek volt.[46] „A harmincas évek végén Hitler árnyéka fölénk borult — jegyezte meg U. K. Kekkonen —, s a finn társadalom egészében véve nem tagadhatja, hogy ezt meglehetősen elégedetten fogadta."[47] A hitleri diplomácia nem véletlenül tekintett úgy Finnországra, mint „barátjára és támaszára". Von Blücher, Helsinkiben akkreditált német követ, már 1935-ben ezt jelentette: „Finnország számára továbbra is a Szovjetunió az egyetlen lehetséges ellenség, s ezért a lehető legna-

[46] War and Peace in Finland. A Documented Survey. New York 1940. 11. old.; *W. Coates:* The Soviet—Finnish Campaign. 1939—1940. London 1941. 20. old.

[47] *U. K. Kekkonen:* Druzsba i dobroszoszedsztvo. Rcsi i visztuplenyija. 1963—1967. 38. old.

gyobb bizalmatlansággal viseltetik iránta."[48] A szovjet kormánynak meg kellett állapítania, hogy 1939-re Finnország és elsősorban a Karéliai-félsziget, egy lehetséges Szovjetunió elleni támadás katonai hídfőjévé változott. A Szovjetunió nem értékelte túl Finnország katonai erejét, bár a finn militaristák harcos szovjetellenessége önmagában is megalapozottá tehette az aggodalmakat. A fő dolog azonban nem ez volt. A szovjet kormány mindenekelőtt attól tartott, hogy a nyugati hatalmak fogják felhasználni szovjetellenes céljaikra a militarizmust. „Nem félünk Finnországtól... De valamelyik nagyhatalom felhasználhatja Finnországot a Szovjetunió ellen" — mondotta Sztálin 1939 októberében Finnország képviselőinek. Majd a térképre mutatva Hanko körzetében, így folytatta: „Egy nagyhatalom csapatai e ponton partra szállhatnak Finnországban, és önök, bárhogy igyekeznének is ellenállni, ezt nem tudnák megakadályozni; partra szállnának, és innen, az Önök országán át, a Szovjetunió ellen vonulnának."[49]

A szovjet kormány nem egyszer próbálkozott meg azzal, hogy a finn féllel folytatott tárgyalásokon megegyezést érjenek el a Szovjetunió biztonságának megerősítésére északnyugati irányban, s egészében javítsák a két ország viszonyát. Finnország azonban nem viszonozta ezt. Amikor 1937. február elején a finn külügyminiszter Moszkvába látogatott és biztosította a szovjet vezetőket arról, hogy Finnország állítólag békében kíván élni keleti szomszédjával, K. J. Vorosilov szovjet honvédelmi népbiztos azt válaszolta, hogy ilyen általános szavakkal nem lehet megőrizni Európa északi részén a békét. A Szovjetuniónak legalább arról kell információt kapnia, hogyan jár el Finnország abban az esetben, ha harmadik hatalom — anélkül, hogy engedélyt kérne rá — felhasználja Finnország területét a Szovjetunió ellen. Erre azonban sem a Moszkvában tartózkodó finn külügyminiszter, sem Finnország kormánya nem válaszolt.[50]

1938 áprilisában a szovjet kormány helsinki külképviseletén keresztül azt javasolta a finneknek, hogy tekintettel a növekvő euró-

[48] Idézi: *T. Bartyenyev—J. Komisszarov:* Tridcaty let dobroszoszedsztva. K isztorii szovjetszko—finljadszkih otnosenyij. Moszkva 1976. 28. old.

[49] Linyija Paasikivi. 55. old.

[50] Lásd: *U. K. Kekkonen:* Finnljangyija i Szovjetszkij Szojuz. Recsi, sztatyi, intervju, 1952—1975. 168. old.

pai háborús veszélyre, vitassák meg a két ország biztonságának megerősítésére teendő intézkedéseket. A Szovjetunió véleménye szerint e célra igen alkalmas lenne egy szovjet—finn kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötése. Helsinkiben elzárkóztak a javaslat megvitatásától. A Szovjetunió azonban tovább folytatta erőfeszítéseit, és 1939 márciusában felajánlotta: garantálja Finnország területének és tengeri határainak sérthetetlenségét agresszió esetén. Megkérte Finnországot, vállaljon kötelezettséget arra, hogy szembeszáll egy esetleges agresszióval és segít Leningrád biztonságának megerősítésében mind a szárazföldön, mind a tengeren. Ennek kapcsán azt ajánlotta Finnországnak, adja bérbe a Szovjetuniónak a Finn-öböl ama négy szigetét, amelyek birtokában az agresszor komolyan veszélyeztethette Leningrádot. Mikor a finn fél megtagadta a bérbe adást, a szovjet kormány más módon kereste a megoldást: területcserét ajánlott, s a szigetek fejében kész volt átadni északi szomszédjának Szovjet-Karélia egy részét. 1939. március—áprilisban valóban folytak szovjet—finn tárgyalások a területcseréről, ám eredménytelenül zárultak.

A második világháború kitörése után erősen megnövekedett az általános háborús veszély, s a szovjet kormánynak már haladéktalanul meg kellett oldania az északnyugati határainál kialakult nem könnyű helyzetet. „Könnyű átlátni, hogy a mostani nemzetközi helyzetben, amikor Európa közepén háború tört ki a legnagyobb államok között — s ez valamennyi európai állam számára váratlan meglepetéseket és veszélyeket jelenthet —, a Szovjetuniónak nemcsak joga, hanem kötelessége is komoly lépéseket tenni saját biztonságának megerősítésére — hangzott a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának ötödik rendkívüli ülésszakán, 1939. október 31-én tartott kormánybeszámoló. — Ennek kapcsán természetes, hogy a szovjet kormány különös gondot fordít a Finn-öbölre, ahonnan Leningrád könnyen megközelíthető, valamint azokra a szárazföldi határokra, amelyek mintegy 30 kilométerre húzódnak Leningrádtól."[51]

[51] Vnyeocserednaja pjataja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 31. oktjabrja—2. nojabrja 1939. god. Sztyenograficseszkij otcsot. Moszkva 1939. 17—18. old.

Alexander Werth, ismert amerikai újságíró, aki csaknem az egész második világháború alatt a Szovjetunióban dolgozott, ezt írta: „Számomra . . . teljesen világos volt, hogy a Szovjetuniónak létfontosságú a Leningrádtól északra és északnyugatra húzódó határok kiigazítása, tekintettel arra, hogy lehetséges (sőt valószínű) volt egy ilyen irányból kiinduló támadás."[52]

A tények tehát azt mutatják, hogy a Szovjetunió szerette volna megszüntetni a Finnországgal fennálló feszültséget, s mindenekelőtt békés eszközökkel szerette volna megoldani határai biztonságának garantálását, elkerülve a Finnországgal való fegyveres összeütközést. „A Szovjetunió nem akart fegyveres konfliktust Finnországgal" — jegyezte meg R. Garthoff amerikai hadtörténész és diplomata.[53] A szovjet diplomáciának azok a próbálkozásai, hogy megegyezést érjen el Finnországgal, szoros összefüggésben történtek a Baltikum biztonságának erősítésére irányuló szovjet tevékenységgel. 1939. szeptember végén a Szovjetunió kölcsönös segítségnyújtási egyezményt írt alá Észtországgal, aláírásra készen állt egy hasonló szerződés Lettországgal, és azonos célú tárgyalások folytak Litvániával.

A MOSZKVAI TÁRGYALÁSOK

1939. október 5-én V. M. Molotov beszélgetést folytatott Arno Irjö-Koskinen[54] finn követtel, és kijelentette neki: „A szovjet kormány célszerűnek tartaná, ha véleményt cserélhetne a finn kormánnyal a szovjet—finn viszony problémáiról. Ha a Szovjetunió és a finn kormány képviselői találkozhatnának, megvitathatnák a két ország viszonyának javításával kapcsolatos konkrét kérdéseket." 1939. október 7-én Irjö-Koskinen átadta a népbiztosnak a finn kormány válaszát, amelyben beleegyezett a tárgyalásokba.

Moszkvába meghívták a külügyminisztert, de a finn kormány megtagadta a kiküldését. A Szovjetunióval folytatandó tárgyalások vezetését J. K. Paasikivire, a svédországi finn követre bízták, de

[52] *A. Werth:* Rosszija v vojnye. 1941—1945. Moszkva 1967. 62. old.

[53] *R. Garthoff:* The Soviet Military Policy. New York—Washington 1966. 14. old.

[54] A. Irjö-Koskinen 1930. december 17-én érkezett a Szovjetunióba, és 1930. december 23-án nyújtotta át megbízólevelét.

magának az egyezménynek az aláírására nem hatalmazták fel.[55] Ráadásul alighogy megérkezett Moszkvába Paasikivi, csakhamar vissza is hívták. A szovjet—finn tárgyalások abbamaradtak. Amikor aztán visszatért Moszkvába a finn küldöttség, részt vett benne V. Tanner pénzügyminiszter, jobboldali szociáldemokrata vezető is; gyakorlatilag ő lett a delegáció feje. Tanner mindig is következetesen ellenezte a szovjet—finn viszony javítását, s most is visszautasította a Szovjetunió javaslatát.

Az október 11-én kezdődő szovjet—finn tárgyalások folyamán a szovjet vezetők, Sztálin és Molotov, három alkalommal fogadták a finn küldöttségeket. Első alkalommal Paasikivi egyedül tárgyalt a másik két esetben Tanner is ott volt. A szovjet fél konstruktív és jóindulatú magatartást tanúsított. Sztálin előterjesztette a határproblémák rendezésére vonatkozó javaslatot, s rámutatott, hogy ezek tisztán katonai szempontból minimálisak. Paasikivi később kénytelen volt elismerni a szovjet érvek jogosságát és azt, hogy a határok megváltoztatására vonatkozó javaslatok mértéktartóak és tartózkodóak voltak.[56]

A tárgyalások meglehetősen feszült légkörben kezdődtek. A finn küldöttek nem voltak egységes álláspontón. A Helsinkiben uralkodó erőviszonyoknak megfelelően a „kemény vonal" hívei akarták magukhoz ragadni a vezető szerepet a delegációban. „Ha Finnország részéről Paasikivi vezette volna a tárgyalásokat Tanner részvétele nélkül, amint ez a tárgyalások első időszakában történt, akkor valószínűleg kielégítő eredmény született volna. Csakhogy Tannernek a megbeszélésekbe való bekapcsolódása mindent elrontott, és láthatóan visszafogta Paasikivit is" — jegyezte meg a szovjet külügyi népbiztos L. Steinhardttal, az Egyesült Államok moszkvai nagykövetével 1939. december 2-án folytatott beszélgetésében.[57]

Mi volt a megbeszélések tárgya? A Szovjetunió azzal kezdte, hogy javasolta: kössenek olyan típusú kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, amilyet a Szovjetunió Litvániával, Lettországgal és

[55] AVP SZSZSZR.

[56] Lásd *U. K. Kekkonen:* Finnljangyija: puty k miru i dobroszoszedsztvu. Sztatyi, recsi, piszma 1943—1978 gg. Moszkva 1979. 190. old.

[57] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 471. old.

Észtországgal kötött. Mivel azonban a finn képviselők azt állították, hogy egy ilyen paktum ellentmondana a Finnország által elfoglalt „abszolút semlegességi" pozíciónak, a szovjet fél nem erőltette a dolgot. Térjenek át — javasolta — a Szovjetuniót különösképpen érdeklő biztonsági kérdésekre, nevezetesen Leningrád biztonságára mind a Finn-öböl felől, mind pedig a szárazföldön, tekintettel a határvonal Leningrádhoz való rendkívüli közelségére. E célból meg kellene egyezni arról, hogyan lehetne a Karéliai-félszigeten néhány tucat kilométerrel északra tolni a várostól a szovjet—finn határt.

Cserében ezért Finnország megkapta volna Szovjet-Karélia egy részét, kétszer akkora területet, mint amit elvettek volna tőle. Megegyezést javasoltak a szovjetek arra nézve is, hogy Finnország meghatározott időre adjon bérbe Hanko-sziget körzetében egy kis szakaszt, a Finn-öböl bejáratánál, hogy ott a Szovjetunió haditengerészeti bázist létesíthessen. A szovjet—észt kölcsönös segítségnyújtási egyezmény szerint a Szovjetunió haditengerészeti bázist birtokolhatott a Finn-öböl déli bejáratánál; ha ehhez most az öböl északi bejáratánál egy második bázis járul, mindenképpen erősödik a Finn-öböl biztonsága harmadik ország, mindenekelőtt Németország agresszív cselekményeivel szemben. „Nem kételkedünk abban — hangsúlyozta a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa ötödik rendkívüli ülésszakán felolvasott kormánynyilatkozat —, hogy egy ilyen bázis megteremtése nemcsak a Szovjetunió érdekeinek felel meg, hanem magának Finnországnak a biztonságát is szolgálja. A többi javaslatunkat, egyebek között azt, hogy cserélje ki néhány Finn-öbölbeli sziget, a Ribacsij- és a Szrednyij-félsziget bizonyos területeit velünk kétszer akkora területre Szovjet-Karéliában, nem ellenzi a finn kormány. Néhány javaslatunkat illetően még nem sikerült leküzdeni a nézeteltéréseket."[58]

A szovjet fél több újabb kezdeményezést tett Finnország irányában, egyebek között az Åland-szigeteket illetően. A szovjet képviselők javasolták, hogy erősítsék meg a szovjet—finn megnemtámadási egyezményt kölcsönös kiegészítő garanciákkal. Végül, a szovjet javaslatok úgy értelmezték a szovjet—finn kapcsolatok

[58] Vnyeocserednaja pjataja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 31 oktjabrja—2 novajbrja 1939. god. 19. old.

megerősítését, mint annak előfeltételét, hogy kibővítsék a két ország gazdasági kapcsolatait. „Biztosak vagyunk benne, hogy a finn vezető körök helyesen fogják felmérni a baráti szovjet—finn kapcsolatok erősödésének a jelentőségét, s a finnországi politikusok nem fognak engedni semmiféle szovjetellenes nyomásnak, és provokációknak, bárhonnét származzon is" — jegyezte meg Molotov.[59]

R. Svento, az ismert finn politikus, aki Paasikivi háború utáni kormányának második külügyminisztere volt, később ezt írta: „Megállapodhattunk volna a Szovjetunió által ajánlott területcserében."[60] Hasonló álláspontra helyezkedett Finnországban mindenki, aki jószomszédi kapcsolatokra törekedett a Szovjetunióval, s nem akarta, hogy hazája belesodródjék az imperialista hatalmak veszélyes katonai és politikai kalandjába. Paasikivi „mérsékeltnek és mértéktartónak" nevezte a szovjet javaslatokat, és emlékirataiban megírta: „Ami engem illet, én a tárgyalások idején és azután is jobb alternatívának tartottam számunkra a megegyezés elérését."[61]

A finn kormány azonban a nyugati imperialista hatalmak bátorítására elutasította a szovjet javaslatokat. 1939. november 7-én abbamaradtak a tárgyalások. Helsinkiben úgy vélték, hogy a keleti szomszéddal szemben a „kemény hang" a legmegfelelőbb.[62] A tárgyalások megszakítását Paasikivi „a legnagyobb és legsúlyosabb hibának nevezte Finnország külpolitikai melléfogásai sorában" abban az időszakban.[63]

FINNORSZÁGOT A SZOVJETUNIÓVAL VALÓ ÖSSZECSAPÁSRA BIZTATJÁK

Vajon miért tanúsított Helsinki oly elutasító magatartást a szovjet javaslatokkal szemben? Hiszen ezeket a javaslatokat több finn politikus mint teljes mértékben realisztikusakat értékelte már az őszi

[59] Ugyanott, 20. old.

[60] *R. Svento:* Szovjetszkij Szojuz v centre mirovoj polityiki. Moszkva 1961. 144—145. old.

[61] *J. K. Paasikivi:* Toimintani Moskovassa ja Suomessa. 1939—1941. Porvoo—Helsinki 1958. 1. köt. 94. old.

[62] *R. Svento:* Vstäväni Juho Kusti Paasikivi. Porvoo—Helsinki 1960. 67—69. old.

[63] Idézi: Isztorija gyiplomatyii. 4. köt. 28. old.

tárgyalások idején és azután is. „Biztosan állíthatjuk — állapította meg a Legfelsőbb Tanács hatodik ülésszakán elhangzott kormánybeszámoló —, hogy ha Finnország nem állt volna külső befolyás alatt, ha egyes államok kevésbé bujtogatják a Szovjetunióval ellenséges politika folytatására, a Szovjetunió és Finnország már a múlt év őszén békésen megegyezett volna egymással... Jóllehet a szovjet kormány a minimumra korlátozta kívánságait, az ügyet nem sikerült diplomáciai úton rendeznie."[64]

Mannerheim beismerte emlékirataiban: a nyugati hatalmak szovjetellenes irányvonala azt a meggyőződést keltette a finn vezető körökben, hogy ha „konfliktusba keveredünk a Szovjetunióval, nem maradunk elszigetelten".[65] „A háborúban a finnek csak nyerhetnek" — sugalmazta a német külügyminisztérium egy magas rangú munkatársa K. Karesnak, a finn fasiszták vezetőjének. — Kudarc esetén Finnország „Németország segítségével majd visszaszerezheti az esetleg elvesztett területeket"[66]. Hull amerikai külügyminiszter „elismerését fejezte ki Finnországnak a moszkvai tárgyalások idején tanúsított határozott magatartásáért".[67] Harold Ickes azt írta be titkos naplójába, hogy a finn kormányt „Anglia és Franciaország arisztokrata és pénzügyi körei arra használják ki, hogy segítségével a lehető legnagyobb kárt okozzák Oroszországnak még abban az esetben is, ha a finneket Oroszország túlereje folytán vereség éri végül is".[68]

Úgy tűnt, mitha a két imperialista csoportosulás hatalmai egymással versengtek volna, melyikük tud nagyobb szovjetellenes nyomást gyakorolni a finn vezetésre. 1939. október 9-én például a Finnországban tartózkodó amerikai küldöttség a következőket táviratozta haza Hull külügyminiszternek: „a Moszkvában tárgyaló finn küldöttség ugyanolyan kemény utasításokat kapott, mint ami-

[64] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprela 1940. god. 29. old.

[65] Les memoires du maréchal Mannerheim. Párizs 1952. 275. old.

[66] *E. Lessner:* Blitzkrieg und Bluff. New York. 1943. 148. old.

[67] *J. Wuorinen* (ed.): Finland and World War II. 1939—1944. New York 1948. 62. old.

[68] The Secret Diary of Harold L. Ickes. New York 1954. 3. köt. The Lowering Cluds. 1939—1941. 134. old.

nőket a finnországi angol és amerikai diplomaták vártak".[69] Egy Helsinkiben járt német küldöttség már korábban követelte a finn külügyminisztériumtól, hogy ne tűrje el a Szovjetunióval való megegyezést.[70] 1939. október 12-én M. Karl Eenpalu észt miniszterelnök azt mondotta az Észtországban tartózkodó szovjet haditengerészeti küldöttség vezetőjének, I. Sz. Iszakov másodosztályú hajórajparancsnoknak, hogy Anglia igen nagy hatással van a finn vezetőkre.

Az Egyesült Államok úgy látta, itt az idő, hogy ő is beavatkozzék a szovjet—finn viszonyba. Október 12-én Franklin D. Roosevelt üzenetet intézett a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége elnökének, s ebben lényegében védelmébe vette a finn militaristák követeléseit. A címzett M. I. Kalinyin válaszjegyzékében emlékeztette Finnország szuverenitásának „védelmezőit" arra, hogy „a Finn Köztársaság állami függetlenségét a szovjet kormány szabad akaratából ismerte el". Ami pedig a szovjet—finn tárgyalásokat illeti, „az európai békében távolról sem érdekelt körök tendenciózus beállításai és propagandája ellenére ezeknek a tárgyalásoknak egyetlen célja a Szovjetunió és Finnország kapcsolatainak megszilárdítása, baráti együttműködésük erősítése mindkettőjük biztonsága érdekében".[71]

1939. november 30-án a Szovjetunióban szolgálatot teljesítő ideiglenes amerikai ügyvivő kormányának nyilatkozatát nyújtotta át V. P. Patyomkinnak, a szovjet külügyi népbiztos első helyettesének, amely felajánlotta az amerikaiak „békés közvetítését" a Szovjetunió és Finnország között. Patyomkin azt felelte az amerikai diplomatának, hogy a szovjet kormány mindeddig közvetítő nélkül tárgyalt, és ha felújítanák a tárgyalásokat, véleménye szerint akkor sem lenne szükség közvetítőre.[72]

Finnország vezető köreinek szovjetellenességét leginkább az angol diplomácia bátorította. Stafford Cripps, az ismert munkáspárti politikus, a későbbi moszkvai angol nagykövet, a londoni szovjet

[69] *W. Langer—S. Gleason:* The Callenge to Isolation. 1937—1940. New York 1952. 322. old.

[70] DGFP Series D., 5. köt. 529—628. old.

[71] Vnyeocserednaja pjataja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 31 oktrjabrja—2 nojabrja 1939 god. 20—21. old.

[72] AVP SZSZSZR.

nagykövettel beszélgetve, 1939. november 12-én a következő bíráló megjegyzést tette a brit kormánynak a Szovjetunió irányában folytatott politikájára: a kormányban egyesek „megzavarják a provinciális finn fejeket, s nem akarják, hogy azok a jó szomszédság szellemében rendezzék viszonyukat a Szovjetunióval". Ez az Angliából kiinduló nyomás azzal fenyeget, hogy „hosszú időre" elromlik Anglia viszonya a Szovjetunióval. Mint 1939. november 13-án a londoni szovjet nagykövet jelentette, a szovjet képviselőkkel folytatott beszélgetésben így értékelte a dolgok állását Winston Churchill is.

Finnország a reakciós kormánykörök akaratából veszélyes útra tévedt. „Háborúba vittük" — állapította meg lakonikusan 1940. február 4-én a Kongresszusban D. Saller amerikai politikus.[73] Valóban: Finnország egymaga nem mert volna fegyveres konfliktusra vállalkozni a Szovjetunióval. Hiszen, mint M. J. Niukkanen finn honvédelmi miniszter leszögezte, az ország valamennyi katonai terve arra épült, hogy „Finnország egymaga sohasem kerülhet szembe egy nagyhatalommal".[74]

Finnországban azonban már a szovjet—finn tárgyalások megkezdésekor hozzáláttak a katonai előkészületekhez. A finn hadseregben elrendelték a hadi készenlétet, a csapatokat gyors ütemben a határ menti övezetekbe vonták. Ugyanakkor megkezdték a lakosság áttelepítését Helsinkiből és több más városból, valamint a Karél-földszoros vidékéről. Tömegével tartóztatták le a Szovjetunióval rokonszenvezőket.

A Finnországban egyre erősödő militarista szovjetellenes propaganda a tárgyalások megszakadásakor a tetőpontjára jutott. A sajtó azt erősítgette, hogy Finnország a siker reményében megmérkőzhet a Szovjetunióval. V. Holsti finn vezérkari tiszt éppen akkor jelentette meg „Finnország védelme" című könyvét, amelyben azt állította, hogy az országnak egyetlen ellensége van, a Szovjetunió.[75] K. Frietsch, a finn parlament külügyi bizottságának tagja látogatást tett a Karél-földszoroson, a szovjet határ közelében

[73] *Congressional Record*, 1940. 86. köt. 523/A old.

[74] *J. Niukkanen:* Talvisodan puolustusministeri kertoo. Porvoo—Helsinki 1951. 31. old.

[75] *C. O. Frietsch:* Suomen kohtalonvuodet. Helsinki 1945. 42. old.

elhelyezkedő finn csapatoknál, és onnan visszatérve, október végén megállapította: „Finnország felkészült a háborúra."[76]

1939. november 12-én TASZSZ-nyilatkozatot tettek közzé a szovjet álláspont megvilágítására azokkal a külföldi sajtóban olvasható állításokkal kapcsolatban, hogy a szovjet kormány állítólag elutasította volna „a Finnország által tett legutóbbi engedményeket". — A finnek semmiféle engedményt nem tettek — hangsúlyozta a cáfolat. „A TASZSZ adatai szerint a finnek nemcsak hogy nem fogadják el a Szovjetunió legminimálisabb javaslatait sem, hanem éppen ellenkezőleg, egyre kérlelhetetlenebb magatartást tanúsítanak. Az utóbbi időben a finneknek két—három hadosztálya állt szemben a Karél-földszoroson Leningráddal, most azonban felemelték a Leningrádot fenyegető hadosztályok számát hétre. Mi más ez, ha nem a hajthatatlanság bizonyítéka?"[77]

November 13—14-én Finnországban a hadi lelkesedés közepette mozgósították a tartalékos állományt és bevezették az általános munkakötelezettséget. A szovjet határon akkora hadseregcsoportot összpontosítottak, amely mintegy 15 hadosztályt tett ki. A kiképzett finn tartalék 300 000—400 000 főre rúgott.[78]

1939. november 26-án Majnyila falu közelében finn oldalról tüzet nyitottak a szovjet határőrökre. A szovjet kormány megőrizte nyugalmát, s még aznap kijelentette: „Nem áll szándékában, hogy eltúlozza ennek a finnországi hadsereg egységei részéről elkövetett felháborító akciónak a jelentőségét".[79] Ugyanakkor a szovjet kormány — hangzik a nyilatkozat — „kívánatosnak tartaná, ha a jövőben nem fordulnának elő ilyen nyugtalanító tények".[80] A Szovjetunió ezután azt javasolta a finn kormánynak, hogy a Karél-földszoroson húzódó határtól haladéktalanul vonja vissza 20—25 kilométerre a csapatait, mert így nem lesz lehetőség a provokációk megismétlődésére. Finnország válaszul azt követelte, hogy a szovjet csapatokat is vonják hátra ugyanannyira, azaz Leningrád külvárosához. Finn részről folytatódtak a provokációk. Minden jel arra

[76] Ugyanott, 111. old.

[77] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 461. old.

[78] Lásd: *T. Bartyenyev—J. Komisszarov:* Tridcaty let dobroszoszedsztva. 40. old.

[79] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 463. old.

[80] Ugyanott. Lásd még: A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. 473. old.

mutatott, hogy a reakciós finn vezetés miatt már nincs lehetőség rá, hogy politikai eszközökkel feloldják a szovjet—finn kapcsolatok feszültségét.

1939. november 28-án a Szovjetunió kormánya kénytelen volt a finn kormány tudomására hozni, hogy felmondja az 1932. évi megnemtámadási szerződést, és visszahívja Finnországból diplomáciai és kereskedelmi képviselőit. A szovjet kormány kijelentette: „többé nem érzi magára nézve kötelezőnek a Szovjetunió és Finnország által kötött megnemtámadási szerződésből reá háruló kötelezettségeket, mivel a szerződést Finnország kormánya szisztematikusan megsértette".[81] November 29-én pedig kiadta az utasítást az ország fegyveres erőinek: „Nyomban véget kell vetni a finn katonai klikk esetleges újabb próbálkozásainak."[82] V. P. Patyomkin, a Szovjetunió külügyminiszterének első helyettese ezt tudtára adta a moszkvai finn követnek. Közben szüntelen folytak a fegyveres provokációk. 1939. november 30-án a Szovjetunió és Finnország között megkezdődtek a harccselekmények.

A finn és a nyugati történészek körében az a nézet uralkodik — írja U. K. Kekkonen —, hogy Finnország „nem a saját bűnéből" sodródott bele a háborúba. „A tény azonban tény marad: Finnország nem volt passzív eszköz a nagyhatalmak között folyó játékban." Finnország vezetői nagy gonddal tartották magukat ahhoz, hogy ők a „Nyugat előőrse", és nem voltak hajlandók rendezni kapcsolataikat a Szovjetunióval. „Finnországnak ahhoz, hogy megszilárdítsa helyzetét, magának kellett döntenie sorsáról, és a saját maga által választott módon kellett szilárdan megalapoznia a Szovjetunióhoz fűződő jó viszonyát. Erre pedig csakis akkor nyílt lehetőség, amikor kétoldalúan, mindkét fél létfontosságú érdekeit figyelembe véve rendezték kapcsolataikat" — hangsúlyozta Urho Kekkonen.[83]

[81] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 465. old.

[82] A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. 473. old.

[83] *U. K. Kekkonen:* Finnljangyija i Szovjetszkij Szojuz. Recsi, sztatyi, intervju. 1952—1975. 223., 224. old.

Amikor világossá vált, hogy a Szovjetunió északnyugati határvidékén katonai konfliktus kezdődik, Anglia, Franciaország és az USA aktívabban bekapcsolódott a fejleményekbe, s nagy katonai segítséget nyújtott Finnországnak. Ezúttal is a már jól ismert münchenista politikai kombinációk lebegtek a szemük előtt; még mindig nem tettek le arról, hogy fordítsanak a második világháború irányán, s valamennyi imperialista hatalom, köztük a fasiszta Németország erejével, együttes katonai hadműveletet indítsanak a Szovjetunió ellen. Mint a *The New York Post* cikke elárulta, a szovjet—finn háborúból nagyon „könnyen kialakulhat egy Szovjetunió elleni egységfront".[84] Valóban, a finn militaristák tekintélyes segítséget kaptak. Angliából, Franciaországból és Svédországból összesen 500 repülőgépet kaptak. Finnországba érkezett 11 000 önkéntes is a skandináv országokból, az USA-ból és más államokból.[85] Olaszország, Németország szintén Finnországot segítette.

Az angol kormányban jelentős mértékben megerősödött az az irányzat, hogy Anglia beavatkozása révén kiterjesszék a szovjet—finn konfliktus szféráját — jelentette Londonból 1940. január 25-én a szovjet nagykövet.[86] A reakciós politikai körök cselekvésre ösztökélték az angol kormányt, nem riadva vissza attól sem, ha megszakadnak a kapcsolatok a Szovjetunióval vagy egyenesen fegyveres konfliktusba keverednek vele. A Londonban uralkodó elgondolásoknak az egyik brit tábornok az alsóházban is hangot adott: „Meggyőződésem . . ., hogy előbb vagy utóbb harcba kell szállnunk Oroszország ellen . . . Petsamóba kell küldenünk egy tengeri köteléket, hogy megsemmisítsük az orosz flottát, amely a Jeges-tengeren állomásozik, továbbá hogy megvédjük a finnek balszárnyát és megbénítsuk Murmanszkot."[87]

Franciaország, Anglia, valamint az Egyesült Államok igyekezett koordinálni erőfeszítéseit a finn kérdésben. William Bullit párizsi amerikai nagykövet 1939. december 14-én a következő jelentést

[84] *The New York Post*, 1939. december 30.

[85] *Ch. L. Lundin:* Suomi toissessa mailmansodassa. Jyvaskyla 1960. 59. old.

[86] AVP SZSZSZR.

[87] Parliamentary Debates. House of Commons. Official Report. London 1940. 358. köt. 1836—1837. old.

küldte haza Washingtonba A. Legier francia külügyi vezértitkárral folytatott beszélgetéséről: „A francia kormány 30 legújabb típusú francia vadászgépet akar küldeni Finnországba. Legier ugyancsak szigorúan bizalmasan közölte, hogy a francia és az angol kormány felvette a kapcsolatot a norvég és a svéd kormánnyal annak érdekében, hogy Norvégia és Svédország aktívan avatkozzék be Finnország oldalán. Hozzátette még, hogy a francia és az angol kormány minden rendelkezésére álló támogatást megad Norvégiának, Svédországnak és Finnországnak tengeren, szárazföldön és levegőben arra az esetre, ha a norvég és a svéd kormány úgy dönt, hogy támogatja Finnországot."[88]

Az Egyesült Államok már 1939 októberében 850 000 dollár értékben szállított Finnországnak repülőgépeket és különböző hadfelszerelési cikkeket. 1939. decemberben pedig az amerikai export-import bank, az elnök engedélyével, 10 millió dolláros kölcsönt folyósított Finnországnak. Számos pilóta és repülésirányító szakember is utazott Finnországba. Ennek kapcsán a Fehér Ház kinyilvánította, hogy az amerikai állampolgároknak a finn hadseregbe való belépése nem minősül a semlegességi törvény megsértésének. A kormány azután további 20 millió dolláros kölcsönt is megszavaztatott Finnországnak a Kongresszusban. Hogy mennyire feltételekhez kötötték a hitelt, azt jól mutatják a washingtoni szovjet nagykövetség adatai: ezek szerint az első, tízmilliós kölcsönből a finneknek 1940. február elsejéig csak hárommilliót sikerült elkölteniük. A reakciós amerikai körök, élükön H. Hooverral, a vadul szovjetellenes volt elnökkel, nagyszabású gyűjtést kezdeményeztek a finn militaristák javára. Kampányuk 1,2 millió dollárt hozott.[89]

Másként megfogalmazva, a Szovjetuniónak északnyugati határvidékén nemcsak a finn militaristákkal kellett fegyveresen összecsapnia, hanem számos imperialista országgal is, amelyek pénzzel és fegyverrel, különösen tüzérséggel és légierővel, valamint önkénteseknek álcázott tartalékosokkal nyújtottak segítséget, bevetve a nem tétlenkedő diplomáciát és a szovjetellenes propaganda egész arzenálját is.

A finn kormány, amely szerette volna, ha más országok is bekapcsolódnak a Szovjetunióval kirobbant fegyveres konfliktusba, meg-

[88] FRUS 1939. 1. köt. 535. old.
[89] AVP SZSZSZR.

próbálta megnyerni közvetítőül Németországot és az Egyesült Államokat. Ezeknek az államoknak azonban éppen a harccselekmények folytatása volt az érdeke. Németország elzárkózott a közvetítéstől, az amerikai kormány pedig azt válaszolta, hogy a pillanat „nem alkalmas" a békekötésre.[90] A finn kormány csak ezt követően fordult Svédország kormányán keresztül a Szovjetunióhoz. 1939. december 4-én Otto Winter[91] moszkvai svéd követ a finn kormány nevében kijelentette Molotovnak: „a finn kormány azzal a kérdéssel kíván a szovjet kormányhoz fordulni, hogy kész lenne-e vele újabb tárgyalásokat folytatni".[92]

A szovjet kormány pozitívan fogadta a finnek első békepuhatolózását. 1940. január 8-án H. Vuolijoki finn írónő Risto Ryti miniszterelnök jóváhagyásával érintkezésbe lépett A. M. Kollontaj asszony[93] svédországi szovjet követtel és más szovjet képviselőkkel, azt javasolva, hogy kezdjenek béketárgyalásokat. Vuolijoki utóbb kiemelte, hogy a szovjet képviselők rendkívüli „megértést és baráti magatartást tanúsítottak népünk iránt, sajnálkozásukat fejezték ki a dolgok állása miatt, és a leghumánusabb módon igyekeztek elősegíteni a béke megkötését".[94] Ugyanakkor a szovjet kormány hajlandó volt rá, hogy elfogadja Svédország közvetítési javaslatát, azaz hogy az ő révén nem hivatalos eszmecserét folytathatnak a békés rendezésről. 1940. január 29-én H. E. Günter svéd külügyminiszter kijelentette: a szovjet kormány elvben nem ellenezné a békekötést a Ryti—Tanner-kormánnyal, a béketárgyalások megkezdése előtt azonban tudni szeretné, milyen feltételeket hajlandó elfogadni Finnország.[95]

Február 5-én Tanner Stockholmba érkezett. Az általa képviselt finn vezetés álláspontját azonban továbbra is az szabta meg, hogy számíthat Anglia, Franciaország és más hatalmak segítségére. Tan-

[90] *W. Langer and Gleason:* Id. mű, 397. old.

[91] Otto Winter 1938. április 16-án érkezett a Szovjetunióba, és április 21-én nyújtotta át megbízólevelét.

[92] AVP SZSZSZR.

[93] A. M. Kollontaj 1930. július 30-án érkezett Svédországba, és 1930. október 30-án nyújtotta át megbízólevelét.

[94] *H. Vuolijoki:* Luottamukselliset reuvottelut Suomen ja Neuvostoliiton Valilla. Helsinki 1957. 9. old.

[95] A Nagy Honvédő Háború története. 1941—1945. 1. köt. Zrínyi Katonai Kiadó—Kossuth Könyvkiadó 1964. 267. old.

ner még közvetlenül a Kollontajjal való találkozás előtt is arra kérte Günter svéd külügyminisztert, hogy a svéd fegyveres erők egységeiből küldjenek Finnországba 30 000 „önkéntes" tisztet és katonát.[96] Tudni szerette volna, hogy adott esetben Svédország átenged-e területén angol—francia csapatokat. A svédek erre nemmel válaszoltak.

W. Calgren svéd történész a „Svédország külpolitikája a második világháború idején" című könyvében, amelyet a külügyminisztérium archív anyagának felhasználásával írt, azt fejtegeti, hogy a svéd kormány, bár nyilvánvalóan szerette volna Finnországot támogatni a szovjet—finn katonai konfliktusban, nem tudott a kívánt mértékben a finn militaristák segítségére sietni. Ennek az oka Calgren szerint nemcsak abban rejlik, hogy a svéd politikai pártok ragaszkodtak a semlegesség megőrzéséhez, hanem abban is, hogy a szovjet diplomácia igen tevékenyen dolgozott. Így a svédek csakis titokban segíthették a finneket.[97]

A Szovjetunió és Finnország nem hivatalos kapcsolatainak alakulását jelentős mértékben megzavarta Anglia és Franciaország, valamint az Egyesült Államok beavatkozása, amelyek arra törekedtek, hogy a konfliktus elhúzódjék. Helsinkiben ezért nem siettek befejezni a Szovjetunióval folytatott nem hivatalos véleménycserét. Ezért ahelyett, hogy válaszoltak volna a szovjet félnek arra a kérdésére, elfogadja-e a Ryti—Tanner-kormány a szovjet békefeltételeket, követelni kezdték, hogy előbb ismertessék azokat.

A szovjet kormány erre hajlandónak mutatkozott és a Szovjetunió svédországi nagykövetének, Kollontaj asszonynak a révén 1940. február 23-án közölte a békefeltételeit. Ezek szerint át kellett adni a Szovjetunió számára a Karél-földszorost, a Ladoga-tó északkeleti partvidékét, bérbe adni Hankót a körülötte fekvő kis szigetekkel együtt, hogy a Szovjetunió ott a Finn-öböl megvédelmezésére alkalmas haditengerészeti bázist létesíthessen. Ennek fejében a Szovjetunió kész volt kiüríteni Petsamo körzetét, s szerződést kötni Finnországgal és Észtországgal a Finn-öböl közös védelmére.

[96] *V. Tanner:* The Winter War. Stanford. California 1957. 144. old.

[97] *Karlgren:* Swedish Foreign Policy during the Second World War. London 1977. 24. old.

A szovjet kormánynak gondja volt arra is, hogy valami módon fékezze Anglia aktív szovjetellenes tevékenységét. Ezért megkérte Londont, vállaljon közvetítő szerepet a szovjet—finn béketárgyalások érdekében. 1940. február 24-én R. Butler, Nagy-Britannia külügyminiszter-helyettese átadta a szovjet nagykövetnek az angol kormány elutasító válaszát. London gyakorlatilag szolidaritást vállalt a finn uralkodó körök szovjetellenes irányvonalával. Günter svéd külügyminiszter a Kollontaj asszonnyal 1940. február 17-én folytatott beszélgetés alkalmával megerősítette: „Az angolok nem kívánják a finn konfliktus békés rendezését."[98] 1940. március elsején Kollontaj közölte a szovjet Külügyi Népbiztossággal: „Az angolokat meglehetősen aggasztja a finneknek az a szándéka, hogy tárgyalni akarnak a Szovjetunióval; az ő céljuk, hogy Finnországban elhúzódjanak a harccselekmények, s az ország területe mintegy a hídfő szerepét töltse be . . . Így a finnek békekötése felér egy, az antantra mért csapással" — állapította meg a követasszony.

Február 26-án a finn kormány közölte, hogy számára elfogadhatatlanok a szovjet kormány javaslatai. Józan ésszel szinte megmagyarázhatatlan ez az álláspont. Hiszen alig néhány nap múlva, március 4-én közölte a kormánnyal Mannerheim finn hadsereg-főparancsnok, hogy a Karél-földszoroson kritikussá vált a finn csapatok helyzete. A szovjet csapatok kemény küzdelemmel áttörték a jól megerősített ún. Mannerheim-vonalat, amelyet nyugati szakértők bevehetetlennek tartottak. Nyitva állt az út a finn főváros felé. A Szovjetuniónak azonban — jóllehet erre megvoltak a katonai lehetőségei — egyáltalán nem állt szándékában megszállni Finnországot. A Szovjetunió ekkori mértéktartása, a konfliktus békés rendezésére való készsége teljes mértékben megcáfolta a finn és a nemzetközi reakciónak azt a háború előtt és alatt végig előszeretettel terjesztett rágalmát, hogy a Szovjetuniónak Finnország „bolsevizálása" az érdeke.

Március elsejére a Vörös Hadsereg sikerei végképp meggyőzték a finn kormányt, hogy végre döntenie kell a béketárgyalások megkezdéséről. Kollontaj útján közölte Moszkvával: a finn kormány úgy véli, módjában áll „az említett feltételeket kiindulópontként tanulmányozni, és elvben elfogadja őket".

[98] AVP SZSZSZR. — A következő idézett részek ugyanebből az anyagból valók.

Tanner szavai szerint „a kabinet nagy üggyel-bajjal fogadta csak el a határozatot, mivel Franciaország és Anglia kívülről erős nyomást gyakorolt rá ... Minden rendelkezésükre álló eszközzel akadályozni próbálták Finnországot abban, hogy béketárgyalásokat folytasson a Szovjetunióval.[99] Londonban ultimatív módon kijelentették, hogy „abban az esetben, ha folytatódnak a tárgyalások a Szovjetunióval, valamennyi előkészületnek [azaz az expedíciós csapatok felkészítésének — *A szerző*] véget vetnek, s megszüntetik a fegyverszállítást és a gazdasági segítségnyújtást".[100] Majszkij londoni szovjet nagykövet 1940. március 11-én ezt jelentette a Külügyi Népbiztosságnak: „A kormánykörököt ugyancsak felbolydította a Szovjetunió és Finnország közti békekötés »veszélye«."[101] Két nappal előbb, március 9-én J. Z. Szuric, Franciaországban[102] akkreditált szovjet nagykövet írta haza: „A Helsinkinek címzett olyan felhívások, hogy »ne adja meg magát« és »ne hátráljon« itt a legcsábítóbb és legkonkrétabb ígéretekkel párosulnak."[103] Franciaország szintén a szovjet—finn tárgyalások megszakítását követelte.

Az angol—francia koalíció nyomásának hatására a finn kormány ismét húzni-halogatni kezdte a tárgyalásokat. Mindjárt azzal, hogy elhalasztotta a békeküldöttség Moszkvába indulását. Március 4-én egy olyan nyilatkozatot juttatott el a szovjet félhez, melyben további magyarázatokat és információkat követelt.[104] A finn kormány változatlanul az imperialista hatalmak támogatására hagyatkozott, tekintet nélkül a harccselekmények színhelyén reálisan kialakult helyzetre. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok közös nyomása sem bizonyult azonban már elégségesnek arra, hogy meghiúsítsa a szovjet—finn tárgyalásokat. Finnország háborús veresége a fegyveres konfliktus politikai rendezését diktálta.

[99] *V. Tanner:* The Winter War. 194—195. old.

[100] Ugyanott, 196. old.

[101] AVP SZSZSZR.

[102] J. Z. Szuric 1937. április 7-én érkezett Franciaországba, és 1937. június 26-án nyújtotta át megbízólevelét.

[103] AVP SZSZSZR.

[104] *V. Tanner:* The Winter War. 197. old.

1940. március 12-én Moszkvában aláírták a Szovjetunió és Finnország közti békeszerződést. Ebben új államhatárt állapítottak meg. Visszakerültek a Szovjetunióhoz az ősi orosz földek: a Karél-tengerszoros Viborg várossal, a Ladoga-tó északi és nyugati partja, a murmanszki vasútvonaltól nyugatra eső terület, valamint a Barents-tenger partján a Ribacsij- és a Szrednyij-félsziget egy része. A Szovjetunió bérleményként 30 évre megkapta a Hanko-félszigetet, hogy ott haditengerészeti bázist létesítsen.

A békeszerződés egyik legfontosabb rendelkezése a III. cikk volt, amely így hangzott: „A két Szerződő Fél kötelezi magát, hogy kölcsönösen tartózkodni fog mindenfajta egymás elleni támadástól, nem köt semmiféle olyan szerződést és nem vesz részt olyan koalícióban, amely a Szerződő Felek valamelyike ellen irányul."[105] A cikk első része nem volt új elv a szovjet—finn kapcsolatokban, hiszen ezt már korábban is rögzítették az 1932. évi megnemtámadási szerződésben (s most, az 1940-es szerződésbe a finn fél kérésére vették be), a második rész azonban, amely a Szovjetunióval szemben ellenséges szövetségektől és koalícióktól való tartózkodásról szólt, elvileg új kötelezettség volt, melyet Finnország kormánya vállalt. Szovjet részről ennek különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak, mint a Finnország által a jövőben folytatandó külpolitika politikai garanciájának.

A Szovjetunió és Finnország új államhatárainak kijelölése, a demarkációs vonal megvonása céljából létrehoztak egy vegyes bizottságot. Ennek kellett véglegesen megállapítania, a helyszínen megjelölnie és rögzítenie a határt. Szovjet részről a bizottságot A. M. Vasziljevszkij vezette, aki akkor a Vörös Hadsereg vezérkara hadműveleti osztályának helyettes vezetőjeként dolgozott. „A bizottságnak két hónapon át volt mit tennie — írja visszaemlékezéseiben A. M. Vasziljevszkij. — Gondosan tanulmányoztuk a határvonal szakaszait mind földrajzi, mind pedig gazdasági célszerűség szempontjából, mindkét fél érdekeit szem előtt tartva. Egyes kérdéseket a helyszínen kellett eldönteni, mégpedig heves viták közepette.

Végső soron a munkát kielégítőnek ismerték el. Eredményei ma-

[105] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 495. old.

radéktalanul biztosították a Szovjetunió állami érdekeit, és ugyanakkor azt is lehetővé tették, hogy jószomszédi viszonyban maradjunk Finnországgal."[106]

1940. október 11-én a Szovjetunió és Finnország között megállapodás jött létre az Åland-szigetekről. Finnország kötelezte magát, hogy demilitarizálja az Åland-szigeteket, és nem bocsátja más államok fegyveres erőinek rendelkezésére bázisként. A Szovjetunió jogot kapott rá, hogy konzulátust létesítsen a szigeteken, s ennek a szokásos konzuli funkciók ellátásán kívül ellenőrzési joga lett arra is, hogy megvalósítja-e Finnország az Åland-szigetek demilitarizálására vállalt kötelezettségét.[107]

A Szovjetunió azzal, hogy sikerült rendeznie a Finnországgal kirobbant fegyveres konfliktust, megerősítette az ország északnyugati határvidékének és mindenekelőtt Leningrádnak a biztonságát olyan mértékben, ahogyan az adott történelmi helyzetben arra lehetősége volt. Kedvező kilátások nyíltak abban az irányban, hogy a bizalom és a jószomszédság szellemében fejlesszék tovább a szovjet—finn kapcsolatokat.

A fejlemények mindkét imperialista csoportosulásban kijózanítóan hatottak az agresszorokra és segítőikre. 1940. március 8-án Hitler azt írta Mussolininak, hogy Németország és Olaszország terveiben a jövőre nézve nem lehet nem számolni a Szovjetunió győzelmével. „Tekintettel az ellátási lehetőségekre — írta — a világon semmilyen erő nem lett volna képes arra (vagy ha igen, nagyon hosszú előkészületek után), hogy mínusz 30—40 fokos hidegben olyan kietlen vidéken olyan eredményeket elérjen, mint az oroszok már a háború legelején."[108] Egyebek között — mint Jodl is megjegyezte 1940. március 12-i naplóbejegyzésében — „a finn—szovjet szerződés mind az angolokat, mind pedig bennünket [Németországot] megfoszt Norvégia megszállásának bármiféle politikai igazolhatóságától."[109]

Az angol—francia Legfelsőbb Szövetséges Tanács már 1940. február 5-én arra a következtetésre jutott, hogy „Finnország . . . ka-

[106] *A. M. Vasziljevszkij:* Id. mű, 102. old.

[107] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 528—529. old.

[108] DGFP Series D, 8. köt. 877. old.

[109] *G. Midgaard:* 1940. április 9. Oslo 1960. 68. old.

pitulációja a nyugati szövetséges hatalmak nagy veresége lenne, és az egész világon igen károsan hatna presztízsükre".[110] Valóban, a március 12-én megkötött békeszerződés nemcsak a finn militaristák törekvéseire mért csapást. 1940. március 14-én a Szovjetunió franciaországi követe jelentette a Külügyi Népbiztosságnak, hogy „a szovjet—finn konfliktus kimenetelét Franciaországban úgy fogadták, mint a legnagyobb vereséget, mint a szövetségesek gyengeségének és határozatlanságának eredményét."[111] 1940. március 13-án ezt írta a londoni szovjet nagykövet: „Ma a parlamentben voltam, ahol Chamberlain nyilatkozatot tett a Szovjetunió és Finnország között megkötött békeszerződésről, s újra csak arról győződhettem meg, milyen nagy volt Anglia és Franciaország intervenciójának veszélye Finnország oldalán. Minden korábbinál világosabb a békekötés rendkívüli időszerűsége." A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának hatodik ülésszakán Molotov kiemelte: Chamberlain „március 19-én az alsóházban tartott beszédében nemcsak a sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy nem sikerült megakadályozni Finnországban a háború befejezését, ország-világ előtt leleplezve, milyen is az ő »békeszerető« imperialista lelke, hanem egyben valamiféle sajátos választ is adott arra, hogyan és miként igyekeztek az angol imperialisták elősegíteni a Szovjetunió és Finnország közti háború kirobbantását".[112]

BEKAPCSOLÓDNI A BARBAROSSA-TERVBE!

A szovjet—finn fegyveres összecsapás kimenetele nem tudta hosszabb időre kijózanítani a finn uralkodó köröket. A Szovjetunióval 1940. március 12-én kötött békeszerződést Helsinkiben csak ideiglenes fegyverszünetnek tekintették, s az időt a Szovjetunióval való újabb leszámolási kísérletre való felkészülésre igyekeztek felhasználni. Mindennél ékesebb bizonyítéka ennek a Ryti-kormány belpolitikai tevékenysége. Üldözni kezdtek mindenkit, aki a Szovjetunióval való jószomszédi kapcsolatok ápolása mellett volt, zaklatták, majd 1940 végén be is tiltották a májusban létrejött társaságot,

[110] *J. Butler:* Id. mű, 115. old.

[111] AVP SZSZSZR. — A következő idézetnek ugyanez a forrása.

[112] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940 g. 31—32. old.

amely a „Béke és barátság a Szovjetunióval" nevet viselte, tagjait pedig börtönbe csukták. Egyidejűleg bátorították a revansista, szovjetellenes, fasisztabarát szervezetek tevékenységét.

Azután, hogy Európában 1940 tavaszán—nyarán gyökeresen megváltozott a nyugat-európai helyzet, a finn vezetők körében még inkább megerősödött a németbarátság. A kormány „tranzitjogot" adott a német csapatoknak, melyek a nácik által elfoglalt Norvégiába tartottak. Németország teljes mértékben a saját szükségleteinek megfelelően állapította meg a „tranzit" időpontját, helyét, nagyságát. Katonai vonalon mind intenzívebb lett a német—finn együttműködés: egyre több német fegyver érkezett Finnországba, a két ország vezérkara és felderítő szolgálata rendszeresen tartotta a kapcsolatot. Ez persze nem maradhatott észrevétlen a szovjet kormány előtt. A békeszerződés által kialakított helyzetben, amikor a két fél között megvolt a kontaktus, a szovjet képviselők igyekeztek megakadályozni Finnországnak egy Szovjetunió elleni háború előkészítésébe való bevonását, többször kifejezésre juttatták aggodalmukat a „tranzit" miatt, a finn „önkéntesek" SS-toborzása miatt, a finn és a német vezérkar konzultációi miatt.

Ám a finn politikában egyre nyilvánvalóbb lett a fasiszta Németországhoz való közeledés. Mint Kekkonen megállapította, „a finn hadseregparancsnokság és a Ryti-kormány ama döntése, hogy együttműködésre törekszik a hitleri Németországgal, az ország függetlenné válása utáni első évtizedben kifejtett külpolitikai törekvések egyenes következményének tekinthető".[113] A szovjet hadvezetés már 1940 áprilisában úgy tekintett Finnországra, mint a Szovjetunió elleni hitlerista támadás valószínű résztvevőjére.[114] „A finn kormány — olvashatjuk az egyik szovjet történelmi munkában — következetesen és tudatosan olyan politikát folytatott, amelynek eredményeképpen Finnország a »Barbarossa-terv« egyik végrehajtójaként bekapcsolódott a hitleri Németország Szovjetunió elleni háborújába."[115]

Meggyőző adatok vannak arra nézve, hogy erről a tervről Mannerheim már egy nappal azután értesült, hogy Hitler jóváhagyta.[116]

[113] Idézi: *Izvesztyija*, 1974. október 16.
[114] Lásd: *Vasziljevszkij:* Id. mű, 105. old.
[115] *T. Bartyenyev—J. Komisszarov:* Tridcaty let dobroszoszedsztva. 44. old.
[116] Ugyanott.

Németország és Finnország hadseregének vezérkara 1941 elejétől folyamatosan tárgyalt arról, hogyan működjenek együtt egy szovjet—német háború esetén. 1941. január 30-án A. E. Heinrichs hadseregtábornok, finn vezérkari főnök közölte a németekkel, hogy Finnország a Szovjetunió elleni támadásban részt tud venni a Ladoga-tó nyugati partja mentén öt hadosztállyal, a keleti parton hárommal, s még két hadosztályt a hankói szovjet katonai bázis ellen is fel tud vonultatni. A Szovjetunió elleni háború Németország oldalán a finn uralkodó körök részéről eldöntött dolog volt.

A Finnország északi és középső részén szétbontakozó finn és német csapatok feladatait a német főparancsnokság 1941. április 7-i direktívája határozta meg, s részben a finn vezérkarnak, részben április 20-tól a német „Norvégia" hadsereg parancsnokságának az operatív direktívái tudatták az egységekkel.[117] A német és a finn csapatok együttműködésének végleges tervét a két fél 1941. május 25—28-án Salzburgban tartott katonai megbeszélésein rögzítették. Június 15-én pedig Mannerheim parancsával a finn hadsereg jelentékeny részét alárendelték Falkenhorst tábornoknak, a „Norvégia" német hadsereg parancsnokának.

Közvetlenül azelőtt, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót, Finnországban mintegy 40 000 főnyi német katonaság állomásozott. Finnország a hitleri Németországgal együtt indított agressziót a Szovjetunió ellen.

3. A BALTIKUMI FEJLEMÉNYEK

A Szovjetunió változatlanul baráti politikát folytatott Litvánia, Lettország és Észtország irányában. Teljes mértékben igazolódtak Lenin szavai: „... a kis országok burzsoá és kispolgári elemei, ha nem is szövetségest, de megbízhatóbb és kívánatosabb szomszédot látnak bennünk, mint az imperialistákban."[118] Észtország, Lettország és Litvánia reakciós erői azonban az imperialista nyugati nagyhatalmak uszályában kullogtak.

[117] Lásd: A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. 313. old.
[118] LÖM 39. köt. 334. old.

A Szovjetunió biztonságát a Baltikumon egyre nagyobb veszély fenyegette. Németország azzal, hogy katonailag és politikailag szétzúzta Lengyelországot, a Szovjetunió nyugati határához ért, Anglia és Franciaország a „furcsa háború" időszakában szovjetellenes irányvonalat követett. „Az imperialisták a Baltikumot tekintették az egyik legelőnyösebb hídfőnek a szovjetország elleni támadás esetén, hiszen innen lehetett a legkönnyebben eljutni a világ első szocialista államának létfontosságú központjaiba" — állapította meg V. J. Szipolsz szovjet történész.[119] Ha egyik vagy másik imperialista hatalom a szovjet állam elleni harc útjára akart lépni, nyomban a Baltikumra összpontosította figyelmét.

A Szovjetunió biztonságának érdekei olyan intézkedéseket követeltek, amelyekkel meg lehetett akadályozni, hogy a balti államok területe trambulinná váljék a Szovjetunió elleni agresszióhoz. Az 1939. nyári katonai tárgyalásokon a szovjet kormány nyomatékosan ajánlotta az angol—francia tárgyalófélnek, hogy szervezzék meg a közös fegyveres fellépést az agresszor ellen a Baltikum térségében. Beletartozott volna ebbe az is, hogy amennyiben Németországgal háborúzni kell, angol és francia kötelékek érkeznek a Balti-tengerre a német tengeri flotta elleni harcra. A Szovjetunió azt javasolta, hogy már a háború megindulása előtt egyezzenek meg a balti országokkal abban, hogy megengedik az angol és a francia flotta ideiglenes állomásoztatását az Åland-szigeteken, a Moon(Muhu)-szigetcsoporton, valamint a balti államok kikötőiben „azzal a céllal, hogy megvédelmezzék ezeknek az országoknak a semlegességét Németország támadása esetén". Ugyanilyen céllal szükség esetén a szovjet Balti Flotta is ott állomásozott volna.[120] A szovjet javaslatot elutasították.

1939. szeptember 30-án a *Pravda* vezércikkében rámutatott arra, hogy a Szovjetunió kímélettel viseltetik a kisállamok függetlensége és szuverenitása iránt, és nem avatkozik belügyeikbe. Ugyanakkor azonban „a Szovjetunió nem tűrheti, hogy a gyenge szomszéd álla-

[119] *V. J. Szipolsz:* Tajnaja Gyiplomatyija. Burzsuaznaja Latvija v antiszovjetszkih planah imperialisztyicseszkih gyerzsav. 1919—1904. Riga 1968. 5. old.

[120] Lásd: SZSZSZR v borbe protyiv fasisztszkoj agresszii. 1933—1945. Moszkva 1976. 126. old.

mok a világháború gyújtogatóinak vak eszközévé, játékszerévé váljanak, s ezáltal határainkat fenyegessék."

1939. szeptember végén a szovjet kormány éppen a német veszély terjedését akarta meggátolni azzal, hogy javasolta az észt külügyminiszternek, K. Selternek: kezdjenek tárgyalásokat a Baltitenger keleti partja biztonságának megerősítéséről s ennek érdekében kössenek kölcsönös segítségnyújtási szerződést. Észtország elfogadta a javaslatot, és a szerződést szeptember 28-án megkötötték. Hasonló javaslattal fordul a szovjet kormány Lettországhoz. Az október 2—5-én megrendezett moszkvai tárgyalások eredményeképpen aláírták a szovjet—lett kölcsönös segítségnyújtási szerződést. Október 10-én ugyanilyen szerződést írt alá a Szovjetunióval Litvánia is.

A balti államokkal folytatott tárgyalásokon a szovjet diplomácia nagy nyomatékkal hangsúlyozta, hogy semmiképpen sincs kizárva az illető országok elleni német agresszió lehetősége. Ennek megfelelően fogalmazták meg a csaknem azonos szövegű szerződéseket.[121] A Lettországgal és Észtországgal kötött szerződés I. cikke (aminek a litvánban a II. cikk felelt meg) úgy hangzott, hogy a szerződő felek kötelesek egymásnak mindennemű segítséget megadni, beleértve a katonai segítséget is abban az esetben, ha egyiküket bármelyik európai nagyhatalom részéről nyílt támadás érné vagy fenyegetné, függetlenül attól, hogy a támadás a tengeren vagy szárazföldön történik. A Szovjetunió kötelezettséget vállalt, hogy a három ország hadseregeinek fegyveres segítséget nyújt, illetve előnyös feltételekkel más hadianyagot szállít. A lett és észt szerződés III. cikke (a litvánban IV.) szerint a Szovjetunió és a balti államok kölcsönös biztonságának megerősítése érdekében ez utóbbiak feljogosítják a Szovjetuniót, hogy területükön haditengerészeti bázisokat és repülőtereket létesítsen, s az ezekhez vezető folyosókon és területsávokon szigorúan korlátozott számú szovjet szárazföldi és légierőt tartson. Elvileg igen fontos volt a szerződésben vállalt ama kötelezettség, hogy a felek nem kötnek olyan szövetséget és nem vesznek részt olyan koalícióban, amely a másik szerződő fél ellen irányul.

[121] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 451., 453—458. old.

A Szovjetunió annak érdekében, hogy erősödjenek Litvániával a baráti kapcsolatok, átadta nekik Vilniust és a Vilniusi területet, amelyeket Lengyelország még 1920-ban ragadott el Litvániától, s amelyek 1939-ben a Szovjetunióhoz kerültek. A szerződés arról is rendelkezett, hogy Litvánia a Szovjetunióval közösen védelmezi nyugati határát.

A szerződések nem csorbították a balti államok szuverenitását, nem érintették társadalmi és államrendjüket. Az egyenjogúság, az egymás belügyeibe való be nem avatkozás, az egymás függetlenségének és szuverenitásának tiszteletben tartására épültek. Lettország, Litvánia és Észtország kormánya azután, hogy megkötötték a Szovjetunióval a kölcsönös segítségnyújtási szerződést, hivatalos nyilatkozatot tett arról, milyen nagy jelentősége van a Szovjetunió politikájának a baltikumi béke és biztonság megőrzése szempontjából. V. Munters lett külügyminiszter rámutatott a szerződés kölcsönösen előnyös jellegére és szerepére a háború megakadályozásában. J. Urbsis litván külügyminiszter a parlamentben külön felhívta a figyelmet arra, hogy a Szovjetunió mindig tisztelte Litvánia érdekeit és támogatta igazságos követeléseit. „Ezekben a nyilatkozatokban Lettország, Litvánia és Észtország népeinek őszinte kívánságai jutottak kifejezésre, amelyekkel, függetlenül a baltikumi burzsoá politikusok igazi szándékaitól, óhatatlanul számolniuk kellett az uralkodó osztályoknak."[122]

Ezeknek a szerződéseknek a jelentősége igen nagy volt abból a szempontból, hogy északnyugaton megerősítették a Szovjetunió védelmi képességét és biztonságát. Meghiúsították Németország törekvéseit, hogy e stratégiailag és katonailag fontos térségben újabb pozíciókat szerezzen. „Ezzel a Litvániával kötött szerződéssel, csakúgy, mint a korábban Észtországgal és Lettországgal kötöttekkel — írta a *Pravda* 1939. október 11-én — a Szovjetunió megteremtheti határainak biztonságát és még inkább erősíteni tudja védelmét. A Szovjetunió felszámolhatja azt a veszélyt, amely a vele szomszédos, gyengén védett államokat fenyegeti az imperialista államok részéről."

[122] Szocialisztyicseszkije revoljucii 1940. g. v Litve, Latvii i Esztonyii. Vosszta-novlenyije Szovjetszkoj vlasztyi. Moszkva 1978. 222. old.

A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának ötödik, rendkívüli ülésszakán, amelyet 1939. október 31—november 2-án tartottak, Molotov hangsúlyozta: „A megkötött paktumokat becsületesen, pontosan és a teljes függetlenség tiszteletben tartásával akarjuk megvalósítani."[123] Miután Lettországgal, Észtországgal és Litvániával megjavultak a politikai kapcsolatai, a Szovjetunió megfelelő kereskedelmi szerződések megkötésével őszintén segíteni akart ezeknek az államoknak a gazdasági nehézségein. „Ebben a helyzetben, amikor az európai országoknak, köztük még a semleges államoknak a kereskedelme is meglehetős nagy nehézségekkel küzd, Észtország, Lettország és Litvánia számára rendkívül nagy jelentőségűek ezek a kereskedelmi szerződések, amelyeket a Szovjetunió kötött velük."[124]

A balti államok és a Szovjetunió között a kölcsönös segítségnyújtási szerződések megkötése még azzal a pozitív következménnyel is járt, hogy Észtországban, Lettországban és Litvániában jelentősen megélénkültek a demokratikus erők. A dolgozók mindhárom országban örömmel fogadták a szerződéseket. Gyűléseket tartottak, melyeken követelték, hogy tiltsák be a fasiszta szervezeteket, és a Szovjetunióval minden téren fűzzék szorosabbra a kapcsolatokat. „A szerződés felszabadította a népi erők forradalmi dinamizmusát, amelyet húsz éven át elfojtottak — írta egy lett újság. — Ezek az erők már mozgásba jöttek, s nincs erő, amely megfékezze őket."[125]

A BALTIKUMBAN RADIKÁLISAN MEGVÁLTOZIK A HELYZET

Az elkövetkező események tanúsága szerint a balti államok kormányai nem úgy viszonyultak a szerződésekhez, mint a Szovjetunió, amely szigorúan és maradéktalanul teljesítette vállalt kötelezettségeit. A három állam vezetőinek amúgy is erős szovjetellenessége tovább erősödött. Burzsoáziájuk mindig is ellenérzéssel viseltetett a szocializmussal szemben, s most ugyancsak aggódtak a tömegek forradalmi hangulatának növekedése miatt. Ehhez járult, hogy

[123] Vnyeocserednaja pjataja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 31 oktrjabrja—2 nojabrja 1939 god. 15—16. old.

[124] Ugyanott, 16. old.

[125] Idézi: *V. J. Szipolsz:* Tajnaja Gyiplomatyija. 319. old

mindkét imperialista csoportosulás, főleg Németország, a balti fővárosokat a korábbiaknál is aktívabban biztatta a szovjetellenes irányvonal folytatására. Lettország, Litvánia és Észtország kormánya tehát nem óhajtott a szovjet féllel való őszinte együttműködés útjára lépni.

A szovjet—finn fegyveres konfliktus kirobbanása után a balti országok uralkodó köreinek politikája még barátságtalanabbá vált a Szovjetunió irányában. Lettország kormánya egyenesen megszegte a Szovjetunióval kötött szerződést azáltal, hogy katonai segítséget nyújtott Finnországnak. Mindhárom ország hatóságai — de különösen Észtországban — elnézték a Finnországba készülő önkéntes csapatok toborzását. Egyes adatok szerint 2000—3000 észt vett részt a finnek oldalán a harcokban.[126] Erősödött a balti országok német orientációja is. 1940 januárjában Rigában, Liepnában, Jelgava és Ventspilsben a Szovjetunióval szimpatizálókat és aktív antifasiszta harcosokat tartóztattak le. Észtországban és Litvániában fokozott mértékben üldözték azokat, akik ápolni akarták a Szovjetunióval a baráti kapcsolatokat. A Szovjetunió nem nézte szótlanul, hogy ezek az országok megszegik a szerződéseket, és figyelmeztette őket a hasonló esetek megismétlődésének következményeire. A figyelmeztetéseknek azonban nem lett kellő foganatjuk.

Elhúzódtak az arról folyó tárgyalások, hogy mikor engedik be a korlátozott szovjet csapatkontingenseket a balti államok területére, majd a gyakorlatban szabotálták elhelyezésüket, s a polgári lakosságnak adminisztratív intézkedésekkel tiltották meg, hogy bárminemű kapcsolatot tartson a szovjet katonákkal. A szovjet garnizonokat, hogy elszigeteljék őket, saját csapataikkal vették körül. Gondosan figyelték a szovjet harcosok minden lépését. Nem engedték meg, például, hogy a lakosság olyan vonatokra szálljon, amelyek szovjet katonákat vittek. 1939. október 19-én a Szovjetunió litvániai követe arról tudósított, hogy „az embereket bántalmazzák és letartóztatják már azért is, ha a kormányt a legcsekélyebb bírálattal illetik és ha hálát mutatnak a Szovjetunió iránt".[127]

A szovjet kormányt nyugtalanította a Baltikumban kialakult helyzet, s nyugtalanságát csak fokozta, hogy az illető országokban

[126] Lásd: Ugyanott, 325—326. old.
[127] AVP SZSZSZR.

nemcsak a szerződéseket szabotálták, hanem egyidejűleg fokozott katonai előkészületeket is tettek, s igen megélénkült a fasiszta színezetű fegyveres nacionalista szervezetek tevékenysége. A balti államok hadvezetősége terveket készített arra az esetre, ha háborús állapot állna be, s ők támadást indítanának a szovjet helyőrség ellen.

Észtországban, Lettországban és Litvániában megsokasodtak a politikai és katonai vezetők találkozói szovjetellenes erőik konszolidálása és katonai együttműködésük kialakítása céljából. 1939. december 7—8-án Tallinban titokban megtartották a három külügyminiszter X. konferenciáját. Egyidejűleg fegyveres erőik főparancsnokai is tanácskoztak. 1940. március 14—16-án Rigában összeült a külügyminiszterek XI. konferenciája. E találkozókon formálódott Lettország, Észtország és Litvánia szovjetellenes irányzatú katonai szövetsége. A litván hadsereg főparancsnoka utóbb megerősítette, hogy 1940-ben a balti országok hadseregének vezérkarai már kidolgozott operatív tervekkel rendelkeztek közös katonai akciókra. Ilyesfajta tevékenységük szöges ellentétben állt a Szovjetunióval kötött kölcsönös segítségnyújtási egyezményekkel, amelyek külön kikötötték, hogy a részt vevő államok nem vesznek részt semmiféle szövetségben olyan koalícióban, amely a másik szerződő fél ellen irányul.

A balti államok reakciós körei lankadatlan buzgalommal folytatták a tapogatózást Berlinben; szerettek volna ígéretet kapni arra, hogy a németek támogatni fogják őket. Ebben a legmesszebb Antanas Smetona, Litvánia elnöke ment. 1940 februárjában titkos megbízatással Berlinbe küldte Augustin Povelajtist, az állambiztonsági hivatal vezetőjét. Povelajtisnak arra kellett kérnie a fasisztákat, hogy vállaljanak protektorátust Litvánia felett, vegyék politikai gyámság alá az országot. Hitleréket nem kellett kétszer kérni erre. A német kormány megígérte, hogy lényegében már 1940 őszére tető alá hozza a dolgot.[128]

A fasiszta Németország támogatásának megszerzésére minden reménye megvolt a provokatív szovjetellenes tevékenységet folytató baltikumi vezető köröknek. 1940 első félévében titkos megálla-

[128] Lásd: Szocialisztyicseszkije revoljucii 1940 g. v Litve, Latvii i Esztonyii. 228. old.

podások alapján a három balti állam exportjának mintegy 70%-a a Harmadik Birodalomba irányult.[129] A németek fáradhatatlanul építgették be ügynökségeiket a Baltikumba. 1940. június 26-án az Egyesült Államok rigai képviselője azt írta Washingtonba, hogy a lett miniszterelnök kijelentette neki: „Lettországban, mint mindenütt, megtalálható a németbarát érzelmű személyek ötödik hadoszlopa."[130]

A balti államok felső vezető rétegében tehát egyre intenzívebbé vált a Németországhoz való közeledés, erősödtek a külpolitika szovjetellenes irányzatai, a belpolitikában pedig a reakciós tendenciák. Ugyanakkor ezekben az országokban nagy erővel felgyorsultak az ellentétes folyamatok is. A dolgozók hangulata mind forradalmibb lett, rendkívül gyorsan bekapcsolódtak a politikai életbe, felzárkózva a demokratikus erőkhöz és a kommunista pártokhoz. Nagy erejű tömegmozgalom indult a Szovjetunióval való barátság szorosabbra fűzése érdekében.

A német fasizmus fenyegető közelsége és a belső reakció megélénkülése folytán a balti államok belpolitikai helyzete egyre feszültebb lett. Smetona, Ulmanis, Päts fasiszta rezsimjeinek a dolgozókra zúdított megtorlásai nem tudták feltartóztatni a fokozódó elégedetlenséget.

Lettország Kommunista Pártjának 1940. március 3-i KB-határozata, Észtország Kommunista Pártjának áprilisi konferenciája, Litvánia Kommunista Pártjának számos, április—májusi KB-határozata arra hívta fel a dolgozókat, hogy döntsék meg forradalmi úton a fasiszta kormányokat, amelyek egyre provokatívabb politikát folytattak a Szovjetunióval szemben. A demokratikus erők nyomására 1940 tavaszára mindhárom balti országban antifasiszta egységfront alakult, amely követelte a fasiszta uralkodó rezsimek távozását. Az volt a feladat, hogy az államapparátust megtisztítsák a fasiszta elemektől és népfrontkormányt alakítsanak. A balti államokban áthidalhatatlan szakadék támadt a felső rétegek politikája és a néptömegek követelései között. Az észt belügyminiszter beismerte: ha a nép szabadon kinyilváníthatná akaratát, az egész or-

[129] Lásd: *A. A. Drizul:* Latvija pod igom fasizma. Riga 1960. 278. old.
[130] FRUS 1940. 1. köt. 380. old.

ság két hónapon belül bolsevizálódna.[131] Litvániában, Észtországban és Lettországban forradalmi válság kezdődött.

A népi megmozdulások olyan méreteket öltöttek, hogy a balti államok kormányai nem mertek nyílt katonai erőhöz folyamodni a forradalmi mozgalom elfojtására. Úgy döntöttek, hogy inkább a fasiszta politikai csoportoknak azt a tervét támogatják, hogy megrendezik az ún. balti hetet, melynek alkalmával egységét fogja demonstrálni a Baltikum valamennyi szovjetellenes ereje, és szétverik a demokratikus szervezeteket. Tervüket 1940. június 15-én akarták megvalósítani. A baltikumi dolgozók és a Szovjetunió azonban megakadályozta ebben a fasiszta erőket.

„Az utóbbi időben másként vetődik fel a Szovjetunió és a balti országok viszonyának kérdése — mondotta Molotov a Legfelsőbb Tanács 1940. augusztus 1—augusztus 7. között tartott hetedik ülésszakán. A Litvániával, Lettországgal és Észtországgal kötött megnemtámadási egyezmények ugyanis nem hozták meg a várt eredményt. A litván, lett és észt burzsoá uralkodó körök képtelenek voltak becsülettel életbe léptetni a Szovjetunióval kötött kölcsönös segítségnyújtási paktumokat... Egyre szaporodtak a tények, amelyek mind azt mutatták, hogy ezeknek az országoknak a kormányai durván megsértik a Szovjetunióval kötött kölcsönös segítségnyújtási egyezményeket... Teljesen lehetetlen tovább tűrni ezt a helyzetet, különösen a jelenlegi nemzetközi helyzetben."[132] A Szovjetunió természetesen nem tekinthetett a balti államok uralkodó köreinek politikájára az egész Európában folyó eseményektől elszigetelten. Németország ekkorra gyakorlatilag már teljesítette a maga elé Nyugaton kitűzött feladatokat, és a Baltikumot hídfőként használhatta a Szovjetunió elleni agresszió céljaira. Ily módon a helyzet azt követelte a Szovjetuniótól, hogy haladéktalanul megtegye a szükséges rendkívüli intézkedéseket.

1940. június 14-én a szovjet kormány átnyújtotta Litvánia vezetőinek azt a követelését, hogy járjanak el K. Skucas belügyminiszter és Augustin Povelajtis, az állambiztonsági hivatal vezetője el-

[131] Lásd: Ocserki isztorii Kommunyisztyicseszkoj Partyii Esztonyii. Tallin 1963. 2. rész (1920—1940-es évek.) 382. old.

[132] Szegymaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 1 avguszta—7 avguszta 1940 god. 26. old.

len, mint olyan személyek ellen, akik a litvániai szovjet helyőrség elleni provokációs kampányt vezetik. Javasolta továbbá, hogy engedjék be Litvániába még azokat a szovjet csapategységeket is, amelyek szükségesek a kölcsönös segítségnyújtási szerződésben rögzített létszám eléréséhez. Június 15-én a litván kormány mindebbe beleegyezett. Június 16-án Észtország és Lettország is hasonló jegyzékeket kapott, s el is fogadták az abban megfogalmazott szovjet javaslatokat.

A Baltikum dolgozói széles körben nagy helyesléssel fogadták és támogatásukról biztosították a Szovjetunió álláspontját. A pótlólagos szovjet csapatkontingens június 15-én bevonult Litvániába, június 17-én pedig Lettországba és Észtországba.

Június 15—21. között az egész Baltikumban tüntetések zajlottak le. Résztvevőik követelték, hogy a kormány szüntesse be népellenes politikáját. A nagy népi nyomás távozásra kényszerítette a balti államok vezető köreit. Június 15-én Smetona Imetoma Antanas titokban Németországba szökött, a fasiszta rezsim megbukott, és június 17-én Litvániában népi kormány jutott hatalomra Justas Paleckisnek, a neves írónak és társadalmi személyiségnek a vezetésével. A forradalmi fellendülés hullámán, a dolgozók nyomására június 20-án Lettországban is népi kormány alakult Augusts Kirhenšteins vezetésével. Június 21-én Észtországban szocialista forradalom fosztotta meg támaszaitól Päts rendszerét, s még azon a napon népi kormány vette kezébe a hatalmat az ismert észt költő és orvos, Johannes Vares (Barbarus) elnökletével.

1940. július 14-én és 15-én szabad választásokat tartottak Lettország és Litvánia népi szejmjébe, valamint Észtország állami dumájába. A választások a kommunisták vezette dolgozók teljes győzelmét hozták. Az ún. Litvánia Dolgozó Népének Szövetsége kapta a szavazatok 99,19%-át, Lettország Dolgozó Népének Blokkja 97,8%-át, Észtország Dolgozó Népének Szövetsége pedig a szavazatok 92,8%-át.[133]

A legfelsőbb törvényhozó szervek július 21—22-én tartott ülésszakain határozatot fogadtak el arról, hogy a balti köztársaságokban helyreállítják a szovjethatalmat és belépnek a Szovjetunió tag-

[133] Lásd: Szocialisztyicseszkije revoljucii 1940 g v Litve, Latvii i Esztonyii. 312. old.

országai közé. 1940. augusztus elején a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának hetedik ülésszaka teljesítette Litvánia, Lettország és Észtország kérését, hogy egyenjogú szövetséges köztársaságokként vegyék fel őket a Szovjetunió keretébe. „Elég volt csak megkérdezni Litvánia, Lettország és Észtország dolgozóit, hogy milyen hatalmat akarnak és megadni nekik a lehetőséget a szabad akaratnyilvánításra, s máris egészen másként alakultak a dolgok, mint a burzsoá politikusok akarták — mondotta A. Sz. Scserbakov, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa hetedik ülésszakának küldötte. — Litvánia, Lettország és Észtország néptömegei egyöntetűen kijelentették: »Az új élet a szovjet élet, az új néphatalom csakis a szovjethatalom lehet.«"[134]

Litvániában, Lettországban, Észtországban a forradalmi erők győzelme, a szovjethatalom helyreállítása és ezeknek az államoknak egyenjogú köztársaságokként való bekapcsolódása a Szovjetunió keretébe mindmegannyi olyan fejlemény volt, amely gyökeresen megváltoztatta a helyzetet Európának ezen a részén. Az események nem úgy alakultak, hogy a Baltikum a Szovjetunió elleni agresszió hídfőjévé váljon, hanem éppen ellentétes eredménnyel jártak az imperialistákra nézve.

Ha a Szovjetuniónak a nyugati és északnyugati irányban tett biztonsági intézkedéseit tágabb nemzetközi összefüggéseikben nézzük, akkor ezek az adott időszakban a legtöbbet jelentették, amit a fasiszta agresszióval és az angol—francia koalíció szovjetellenes tevékenységével szemben, a szovjet állam általános nemzetközi helyzetének megszilárdítása érdekében tenni lehetett.

[134] Szegymaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 1 avguszta—7 avguszta 1940. god. 35. old.

III. FEJEZET

A Szovjetunió viszonya Angliához, Franciaországhoz, az Egyesült Államokhoz

1. A SZOVJETUNIÓ ÉS AZ ANGOL—FRANCIA KOALÍCIÓ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ MEGINDULÁSA UTÁN

Az a körülmény, hogy a német—lengyel háború idején Anglia és Franciaország katonai téren tétlen maradt, lényegében megszabadította Németországot attól az ősi lidércnyomástól, amitől katonai vezetői mindig is rettegtek, hogy ti. két fronton kell háborúzni. Berlinben azonban, ahol 1939 szeptemberében minden elképzelést felülmúló stratégiai kockázatot vállaltak, nem akartak többet kockáztatni. Bár Lengyelországban még nem hunytak ki a tüzek, a Wehrmacht főparancsnoksága megkezdte csapatainak átdobását Nyugatra. 1939 novemberére már 96 egységet összpontosítottak ott. „Az idő egészében véve ellenünk dolgozik, ha most nem használunk ki minden lehetőséget — így értékelte a helyzetet szeptember 27-én Hitler. — Az ellenfél gazdasági potenciálja nagyobb ... Az idő katonai téren sem nekünk dolgozik ... Ezért nem szabad megvárni, amíg az ellenség idejön, hanem csapást kell mérni nyugati irányban ... Minél előbb, annál jobb." Kitűzték Németország következő stratégiai feladatát is: szét kell zúzni Franciaországot, amely a legnagyobb erőt képviseli Európában Németországgal szemben.[1] Németországot továbbra is megsegítette, hogy imperialista ellenfelei nem akartak igazán harcolni ellene.

Anglia stratégiai koncepcióját legvilágosabban „A mi stratégiai politikánk" című programban fogalmazták meg, amelyet 1939. október 28-án megerősített a háborús kabinet. Alapgondolata a passzív kivárás volt. Legfőbb feladatnak azt tekintette, hogy a brit szi-

[1] Idézi: *Halder:* Id. mű, 1. köt. 133., 135., 1/38. old.

geteket megóvják a német légierő és flotta támadásaitól, s megvédjék a közel-keleti, indiai és szingapúri angol érdekeket.[2] Ami Franciaországot illeti, a kormánynak az 1940. évre előirányzott terve arra épült, hogy a Németország elleni fronton nem szabad nagyarányú hadműveletet kibontakoztatni.[3]

Az angol—francia katonai vezetőknek és kormánytényezőknek a Németország elleni hadviselésnél jóval fontosabb volt az a perspektíva, hogy átültethetik a valóságba régi elgondolásukat, azaz a tőkés hatalmak összecsapásaként megindult második világháborút a Szovjetunió elleni közös hadjárattá változtatják. Ezt úgy próbálták elérni, hogy a példa erejével hassanak Németországra és Japánra: csak el kell kezdeni a dolgot, s nyomban működésbe lépnek az agresszív hatalmak „természetes reflexei", azonnal csatlakoznak a megindult hadjárathoz. „Ez a francia politikusok körében igen elterjedt koncepció azzal a konklúzióval járt, hogy az Oroszország elleni fegyveres intervenciónak nem lehet semmi komolyabb akadálya" — fejtegette emlékirataiban Gamelin tábornok.[4]

A FELEK ÁLLÁSPONTJA NEM EGYEZTETHETŐ ÖSSZE A KAPCSOLATOK FEJLESZTÉSE CÉLJÁBÓL

1939. szeptember 17-én a szovjet külügyi népbiztos tudomására hozta Anglia és Franciaország kormányának, hogy a Szovjetunió semlegességi politikát folytat irányukban. A jegyzék azt is közölte, hogy a Szovjetunió Fegyveres Erői benyomultak Nyugat-Ukrajnába és Nyugat-Belorusszijába, ismertetve e rendkívüli lépés indokait is. Párizsban nyomban kutatni kezdték a Szovjetunió eljárásának „titkos indítékait". 1939. szeptember 18-án Daladier fel is tett egy erre vonatkozó kérdést J. Z. Szuric[5] párizsi szovjet követnek. Hasonló kérdéssel fordult J. Pailard moszkvai francia ügyvivő is V. P. Patyomkin külügyi népbiztos-helyetteshez 1939. szeptember 20-án.[6] Patyomkin azt válaszolta, hogy a Szovjetunió semlegességi

[2] PRO Cab. 66/3 36—38. old.
[3] *M. Gamelin:* Servir. 3. köt. 233—234. old.
[4] Ugyanott, 194. old.
[5] AVP SZSZSZR.
[6] Miután 1939 májusában Paul Emile Naggiar francia nagykövet elutazott Moszkvából, Palliard maradt ott ideiglenes ügyvivőként.

nyilatkozata után az angol és a francia kormánynak aligha lehet bármiféle objektív alapja arra, hogy valamiféle bonyodalomtól tartson a Szovjetunió részéről.[7]

Londonban jóval alaposabban tanulmányozták a szovjet álláspontot. Szeptember 23-án — a második világháború kirobbanása óta először — sor került Halifax külügyminiszter és I. M. Majszkij szovjet nagykövet hivatalos találkozójára. A miniszter három alapvető kérdést tett fel a nagykövetnek:

„1. Hogyan értékeli a szovjet kormány az angol—szovjet viszony jelenlegi állását, és van-e értelme annak, hogy az angol kormány kereskedelmi tárgyalásokat kezdjen a Szovjetunióval a háború tartama alatt?

2. Milyen elképzelései vannak a szovjet kormánynak Lengyelország jövőjéről? Vajon a jelenlegi demarkációs vonal ideiglenes katonai intézkedés-e, avagy állandó jellegű?

3. Hogyan tekint a szovjet kormány az európai helyzetre? Érvényesek-e továbbra is a szovjet külpolitika alapelvei (az agresszió elleni harc, az agresszió áldozatainak támogatása), amelyek már szinte asszociálódnak a Szovjetunió nevével, vagy pedig számolni kell azzal, hogy a szovjet külpolitikában valami lényeges változás állt be?"

1939. szeptember 26-án a Külügyi Népbiztosság a következőképpen instruálta a nagykövetet a Halifaxnak adandó válaszról: „Az első kérdésre: Anglia, ha valóban akarja, kereskedelmi tárgyalásokat kezdhetne a Szovjetunióval, mivel a Szovjetunió semleges és az is marad a nyugati háborúban, természetesen abban az esetben, ha maga Anglia nem tanúsít olyan magatartást, hogy a Szovjetuniónak be kelljen avatkoznia a háborúba. A második kérdésre: a mostani demarkációs vonal természetesen nem képez államhatárt a Szovjetunió és Németország között. Lengyelország jövendő sorsa sok tényezőtől függ, továbbá az egymással szemben álló erőktől, amelyek hatását most még nem lehet felmérni. A harmadik kérdésre: a Szovjetunió külpolitikai elvei ugyanazok, mint voltak. Ami a szovjet—német viszonyt illeti, azt a megnemtámadási szerződés szabja meg . . ." 1939. szeptember 27-én a nagykövet mindezt kö-

[7] AVP SZSZSZR. — Az anyagban következő idézett részeknek ugyanez a forrása.

zölte Nagy-Britannia külügyminiszterével. Ugyanazon a napon a Szovjetunió külügyi népbiztosa a franciaországi szovjet követnek is küldött egy direktívát, amely így hangzott: „Ami Daladier kérdésének lényegét illeti, a válaszadásnál tartsa szem előtt azt, amit Halifax kérdéseire válaszoltam." Az elkezdődött háborúval kapcsolatos szovjet állásfoglalás konkretizálása világosan azt mutatta, hogy kölcsönösségi alapon a szovjet fél kész normálisan, konstruktívan fejleszteni kapcsolatait Németország ellenfeleivel, beleértve a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok erősítését is.

Mit feleltek erre Németország imperialista ellenfelei? Anglia, Franciaország, sőt az Egyesült Államok számára a „furcsa háború" időszaka olyan idő volt, amikor szovjetellenességük, politikai és katonai rövidlátásuk, az elemi józan ész hiánya nem sokban maradt el a háború előtt a káros következményeket tekintve folytatott münchenista politikától. 1939. szeptember elseje előtti tétlenségük, mely mögött az a remény húzódott meg, hogy szovjetellenes kompromisszumra léphetnek az agresszorral, katonai tétlenséggel folytatódott hasonló kompromisszum reményében. Szeptember elseje után a nyugati hatalmak a korábbinál is aktívabban igyekeztek kiprovokálni, hogy Németország a Szovjetunió ellen forduljon, jóllehet erre a szovjet—német megnemtámadási egyezmény léte folytán csökkent a lehetőség. Miként L. Steinhardt, az USA moszkvai nagykövete írta a külügyminisztériumnak küldött 1939. szeptember 27-i jelentésében, „az itteni angol és francia diplomáciai körök erősen reménykednek abban, hogy a két ország [Németország és a Szovjetunió. — *A szerző]* között már nézeteltérések vannak, és csakhamar megindul köztük a küzdelem".[8] Anglia és Franciaország a Szovjetunió irányában folytatott ilyen politikát egyre erősödő politikai és gazdasági nyomással párosította, nem riadva vissza attól sem, hogy katonai intervenciót próbáljanak szervezni a Szovjetunió ellen.

Steinhardt egyébként igen jól megfogalmazta az angol—francia diplomácia célját és jellegét a „furcsa háború" időszakában. 1940. október másodikán ezt írta Washingtonba: „A szövetségesek, köztük az angolok diplomáciájának a fő hibája a Szovjetunióval való viszonyban az, hogy a Szovjetuniót szüntelenül olyan cselekedetek-

[8] FRUS. 1939. 1. köt. 455. old.

re próbálják meg rávenni, amelyek ha nem is vinnék fegyveres konfliktusba Németországgal, de nagymértékben kockáztatnák egy ilyen konfliktus kialakulását." Ennek a tevékenységnek — hangsúlyozta Steinhardt igen helyesen — semmi reménye a sikerre. „Aligha hihető, hogy a Szovjetunió a Nagy-Britanniával folytatott komoly tárgyalások vagy megegyezés alapján kiprovokálná azoknak az eseményeknek a bekövetkezését, amelyeknek megakadályozása a célja politikájának; ez érvényes a tengelyhatalmak elleni háborúba való bevonására is."[9]

London és Párizs a lényeges kérdésekben azonos álláspontot volt a Szovjetunióval szemben. Volt azonban a francia irányvonalnak egy specifikuma a londonival szemben: a francia kormány jobban előtérbe helyezte a szovjetellenességet, „biztonsági okokból" kevésbé folyamodott manőverekhez a Szovjetunióval való viszonyában. A második világháború első időszakában a francia vezető körök szovjetellenes, münchenista irányvonala jóval leplezetlenebb volt, mint az angolok esetében. J. Z. Szuric párizsi szovjet követ 1939. október 18-án azt jelentette a Külügyi Népbiztosságnak, hogy Párizsban változatlanul a Szovjetunió és Németország összeveszejtésére spekulálnak. „Ezzel magyarázható a hivatalos propaganda beállítottsága is: Fel kell szítani mindazt, ami haladéktalanul nézeteltérést okozhat Németország és a Szovjetunió között, Németországot és a semleges országokat a »vörös veszedelemmel« riogatni, amit a szovjet—német viszony mai állása szült, s bizonyos óvatosság betartásával nyílt támadást is lehet indítani a Szovjetunió ellen."[10]

Az angol—francia diplomácia minden lehetőséget kihasznált annak érdekében, hogy élezze a szovjet—német viszonyt. 1939. szeptember 25-én például Moszkvába érkezett Sükrü Saracoglu török külügyminiszter, hogy tárgyalásokat folytasson a Szovjetunióval való kölcsönös segítségnyújtási egyezményről, különös tekintettel a tengerszorosok és a Balkán körzetére. 1939. október 17-én L. Steinhardt a következőket jelentette Washingtonba, a Saracogluval folytatott beszélgetéséről: „A külügyminiszter bevallotta nekem, hogy

[9] FRUS. 1940. I. köt. 616. old.
[10] AVP SZSZSZR.

Nagy-Britannia arra próbálja felhasználni a török—szovjet tárgyalásokat, hogy éket verjen a Szovjetunió és Németország közé."[11]

1939. október 31-én, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának ötödik ülésszakán Molotov megerősítette, hogy a Szovjetunió változatlanul a semlegesség politikáját folytatja. A francia kormány azonban éppen ellenkezőképpen értelmezte a Szovjetunió újabb semlegességi nyilatkozatát. Ha a Szovjetunió semleges marad, akkor erősíteni lehet a szovjetellenes irányvonalat, nem kell attól tartani, hogy közeledni fog Németországhoz — okoskodtak Párizsban. A francia cenzúrabizottság úgy döntött, hogy nem kell „mérsékelni" a sajtót a Szovjetunió irányában. „Ha korábban úgy instruálták a sajtót, hogy kerülni kell a Szovjetunió felingerlésére alkalmat adó lehetőségeket és gondosan fel kell használni mindent, ami élezheti a Szovjetunió és Németország viszonyát, akkor mostantól fogva a globális szovjetellenes kampányt kellett fokozni" — jegyezte meg a követség. 1939. november 3-án a Szovjetunió franciaországi külképviselete jelentette, hogy a külügyi népbiztos beszéde után a sajtónak adott korábbi utasításokkal ellentétben úgy döntöttek, hogy a sajtó „szidhat bennünket, ahogy akar".[12]

EREDMÉNYTELEN NYILATKOZATOK ÉS REÁLIS SZOVJETELLENESSÉG

1939 októberére kiderült, hogy Angliának és Franciaországnak a Szovjetunióra gyakorolt nyomása nem merült ki a vele való viszony tartalmában a háború elején. Németország ellenfelei — főleg az angolok — egyidejűleg önmaguk bizonyos „bebiztosításával" is foglalkoztak. Kissé enyhítettek szovjetellenes magatartásukon, megpróbálva azt az illúziót kelteni a szovjet vezetésben, hogy London és Párizs „konstruktív" viszonyra törekszik a Szovjetunióval. Mintegy el akarták kerülni, hogy cselekedeteikkel a Szovjetuniót a németek karjaiba kergessék. Ez az irányvonal gyakorlatilag 1939 októberétől figyelhető meg. 1939. október 6-án Winston Churchill brit tengerészeti miniszter beszélgetést folytatott a szovjet nagykövettel, és kijelentette neki, hogy az angol kormány „szeretné fej-

[11] FRUS. 1939. 1. köt. 486. old.
[12] Ugyanott

leszteni a Szovjetunióval a kereskedelmi kapcsolatokat. Hajlandó lenne tárgyalni bármilyen más jellegű intézkedésről is, amellyel elő lehet segíteni a két ország kapcsolatainak javulását."[13] 1939. október 8-án Elliot brit egészségügyi miniszter beszélgetett a szovjet nagykövettel, és azt mondta neki: „a brit kormány szeretné rendezni a Szovjetunióhoz fűződő viszonyát, s e cél elérésére minden lehetőséget megragad". A beszélgetés végén, mintegy véletlenül, Elliot arról érdeklődött, elképzelhető-e egy szovjet—angol megnemtámadási egyezmény megkötése.

1939. október 13-án Majszkij Edennel, Chamberlain háborús kabinetjének tagjával találkozott. Eden elmondta, hogy az angol kormánykörök állítólag nagyon foglalkoztatja az angol—szovjet viszony javításának kérdése. Rámutatott arra is, hogy Anglia kormánya „erősen érdekelt a feszültség enyhülésében, a jég megtörésében, és ennek érdekében szeretne valami olyasmit tenni, amit a szovjet kormány a brit kormány jóakaratának bizonyságául foghatna fel". Az angol kormány — mondotta Eden — két lehetséges lépést latolgat: először, hogy egy tekintélyes küldöttséget meneszt Moszkvába egy felelős személlyel az élén, elsősorban azzal a feladattal, hogy kereskedelmi kérdésekről tárgyaljon: másodszor, hogy visszahívja William Seedset[14], és olyan személyt nevez ki helyette, aki a szovjet kormány szemében kompetensebb.

1939. október 16-án sor került a szovjet nagykövet és Halifax külügyminiszter találkozójára. Halifax is megemlítette, hogy az angol kormány javítani kívánja az angol—szovjet viszonyt, és ismét hangsúlyozta: „a jelzett irányban első lépésként az lenne a legjobb, ha kereskedelmi kérdésekről kezdenénk tárgyalásokat"[15]. 1939. október 25-én Halifax közölte a szovjet nagykövettel, hogy az angol kormány elhatározta a kereskedelmi tárgyalások megkezdését a Szovjetunióval. „Később Halifax ismét azt kezdte bizonygatni, hogy a brit kormány célja a politikai kapcsolatok javítása, és a tervezett tárgyalások csak az első lépést jelentik ezen az úton. Október 26-án Stanley brit kereskedelmi miniszter javasolta a szovjet nagykövetnek, hogy lássanak hozzá a kereskedelmi tárgyalások-

[13] AVP SZSZSZR.

[14] William Seeds 1939. január 21-én érkezett a Szovjetunióba, és január 28-án nyújtotta át megbízólevelét, 1940. június 12-én elutazott a Szovjetunióból.

[15] AVP SZSZSZR. — A következő idézetek ugyanebből az anyagból valók.

hoz, s a maga részéről átnyújtott egy tervet az áruforgalomra vonatkozóan. Ugyanazon a napon Halifax beszédet tartott a Lordok Házában, s kijelentette: „A szovjet kormány jelenleg annak a kívánságának ad hangot, hogy megkülönböztetés nélkül kereskedne valamennyi hadviselő országgal; Anglia kormánya tanulmányozza a lehetőséget, hogyan kereskedhetne a Szovjetunióval áruforgalmi alapon, ami háborúban az egyetlen lehetséges kereskedelmi bázis. Ha ezt tető alá tudjuk hozni, úgy gondolom, kereskedelmi téren előnyös lesz Angliának és a dolog további fontos következményekkel is járhat."[16]

Mindez nagyon sokat ígérően hangzott. De óhatatlanul felmerült a kérdés: vajon mit ajánlottak puhatolózásaik során reálisan az angolok ama általános kívánságuk kinyilvánításán kívül, hogy szeretnének „valami olyasmit tenni, amit a szovjet kormány a brit kormány jóakaratának bizonyságául foghatna fel". Ha a konkrét intézkedéseket tekintjük, semmit. A szándékot sohasem a szavakkal mérjük. Az angolok tettei pedig teljesen ellentmondottak nyilatkozataiknak. Éppen a kereskedelem terén történt, hogy a Szovjetunióval szemben barátságtalan gesztusokat összeegyeztethetőnek tartották a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésével, amit úgy akartak beállítani, mint az általános kapcsolatok javítására való törekvésük bizonyítékát. Anglia bizonyos fokig csakugyan érdekelt volt a Szovjetunióval folytatott kereskedelemben, ám ezt jócskán fölülmúlta Londonnak az a törekvése, hogy a következő két céllal mutasson konstruktivitást a szovjet félnek; először, hogy rontsa a Szovjetunió és Németország viszonyát, másodszor, hogy a Németországgal való politikai kompromisszum érdekében titokban folyó angol—német tárgyalásokon erősítse az angolok pozícióit. Röviden tehát a lényeg az volt, hogy London — és még inkább Párizs — aktívan folytatta a közös szovjetellenes irányvonalat.

Anglia és Franciaország a kereskedelmi szférában valóságos „gazdasági háborút" folytatott a Szovjetunió ellen, amit a politikai befolyásszerzés elsőrendű eszközének tartottak. Anglia 1939 szeptemberében, megszegve a szabad tengerhajózás általánosan elismert nemzetközi normáit, kijelentette, hogy át fogja vizsgálni a semleges országok hajóit. A brit kormány a kalózkodás elleni harc

[16] PRO Foreign Office. 418/86. 13. old. (A továbbiakban: PRO F. O.)

jelszavával feltartóztatta és különböző helyekre irányította a szovjet hajókat és azokat a külföldi hajókat, amelyeket a Szovjetunió bérbe vett, hogy átvizsgálja őket. A „Kreml" olajszállító hajót 1939. szeptember 22—26-ig kényszerítették veszteglésre Szuezben; a „Szergót", amely Szumátráról tartott visszafelé, ugyancsak Szuezben szeptember 9-től 14-ig; a „Szovjetszkaja nyefty" szállítóhajót, mely a Fekete-tengerre tartott, szeptember 11. és 14. között vesztegeltették Szuezben. A „Majakovszkij" gőzöst 1940. március 15-én tartóztatták fel a japán partoknál, és Hongkongba irányították; a „Szelengát" 1940. február 12-től egészen Vlagyivosztokig kísérték.

1939. október 26-án a szovjet kormány nyilatkozatban tiltakozott Angliának a katonai kalózkodás elleni harc címén folytatott politikája ellen. Fenntartotta magának a jogot, hogy kártérítést követeljen a brit kormánytól a Szovjetunió szervezeteinek, intézményeinek és állampolgárainak okozott károkért. A szovjet fél teljes kártérítési igénye Anglia kormányával szemben, mindannak a kárnak az értéke, amit London szovjetellenes intézkedései gazdasági és kereskedelmi téren a háború kitörésétől 1940. szeptemberéig a Szovjetuniónak okoztak, mintegy 7,3 millió dollár volt. Ami Daladier kormányát illeti, az még cinikusabban járt el: elkobozta mindazokat a fegyvereket és felszereléseket, amelyeket szovjet megrendelésre készítettek Franciaországban, zárolta a párizsi szovjet kereskedelmi kirendeltség és más, külkereskedelemmel foglalkozó szervezetek pénzét és egyéb értékeit, feltartóztatta a gőzösöket és teherszállítmányokat, melyek a Szovjetunióba igyekeztek az áruval stb. Mindezt pedig pontosan akkor tették, amikor az angol—francia koalíció diplomatái azt erősítgették, hogy szeretnék „javítani" a kapcsolatokat a Szovjetunióval.

Anglia és Franciaország főképpen azzal az ürüggyel folytatta a Szovjetunió ellen a gazdasági háborút, hogy „meg akarják büntetni" a Szovjetuniót a Németországgal való gazdasági, kereskedelmi együttműködésért. Moszkvában azonban jól tudták, miféle politikai célok rejtőznek e tettek mögött. Miként a Szovjetunió külügyi népbiztosa mondotta, „Angliának és Franciaországnak a Szovjetunióval szemben ellenséges akciói nem a szovjet—német kereskedelemmel magyarázhatók, hanem azzal, hogy az angol—francia uralkodó köröknek szertefoszlott az az elképzelése, hogy a mi ország-

gunkat felhasználják a Németország elleni háború céljaira, s ezért most a bosszú politikáját folytatják a Szovjetunióval szemben".[17]

Alig kezdődött el a második világháború, Párizs és London szovjetellenes politikájának még egy, a Szovjetunió biztonsága szempontjából rendkívül veszélyes irányzata bontakozott ki. Arról van szó, hogy az angolok és a franciák, bár a háború előtt szabotálták a Szovjetuniónak a második világháború kirobbanásának megakadályozására tett erőfeszítéseit, a münchenisták céltudatosan igyekeztek elszigetelni a Szovjetuniót, megpróbálva kiszolgáltatni az agresszív hatalmak kettős támadásának, mindez nem jelentette azt, hogy ne szerettek volna maguk, saját erejükkel, katonai téren kárt okozni a szovjet államnak.

Amikor a Vörös Hadsereg Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija földjére lépett, Franciaországban a reakciós politikai erők arról beszéltek, hogy „teljesíteni kell a Lengyelországgal szemben vállalt szövetségesi kötelezettségeket", beleértve a Szovjetuniónak való hadüzenetet is. A francia vezérkarban kidolgoztak egy tervet „az Oroszország elleni közvetlen cselekvésre, melynek során Románia a hadszintér".[18] 1939. október 5-én G. Mistler, a francia parlament külügyi bizottságának elnöke arról biztosította Olgerd Grosvaldot, a párizsi lett követet, hogy a balti államoknak készen kell állniuk a Szovjetunió elleni közös fellépésre. Ennek érdekében — folytatta Mistler — katonai szövetséget kell kötniük egymással, szigorúan meghatározott katonai kötelezettségekkel. Ugyanezt szuggerálta a lett diplomatának a francia katonai felderítés egyik vezetője is 1939. október 12-én. Ő már egyenesen arról beszélt, hogy küszöbön állnak a Szovjetunió elleni angol—francia hadműveletek, s kívánatos lenne, ha ezekhez a balti államok, Finnország és a skandináv országok is csatlakoznának.[19] Párizsban nem nézték jó szemmel a Szovjetunió és a balti államok kölcsönös segítségnyújtási egyezményeit sem, amelyek megerősítették a békét és biztonságot Európának ebben a részében. 1939. október elején J. Z. Szuric ezt írta Moszkvába: „Ellenségeink hosszú éveken át szerettek volna kiszorítani bennünket Európából. Ez volt a lényege az

[17] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940 g. 28. old.

[18] DGFP Series D, 8. köt. 711—712. old.

[19] Lásd: *V. J. Szipolsz:* Tajnaja gyiplomatyija. 320—321. old.

egész münchenista tervnek, erről egyezett meg Chamberlain Münchenben, erről tárgyaltak Ribbentroppal Párizsban, s íme a háború első öt hete után a Szovjetunió hirtelen új, fontos pozíciókat szerzett Európában. Ettől valóban dühbe lehet gurulni."[20]

1939. október végén Nagy-Britannia Vezérkari Főnökeinek Bizottsága megtárgyalta azt a kérdést, milyen „pozitívumai, illetve negatívumai lennének annak, ha Anglia hadat üzenne Oroszországnak".[21] Franciaországot illetően pedig az volt a helyzet, hogy ott már a háború legeleje óta dolgoztak a szakértők a szovjet olajlelőhelyek elleni támadás tervén.

Ugyanakkor Lord Chatfield, angol védelemkoordinálási miniszter bemutatta a bizottságnak azt a kormányjelentést, amely „Az oroszországi olajkitermelő körzetek sebezhetőségéről" címet viselte. A dokumentumból kiderül, milyen számításokra épült egyebek között a stratégiai tervezés: „El kell foglalni vagy meg kell semmisíteni valamelyik orosz nagyvárost, esetleg Leningrádot, s ez jeladásul szolgálhat az országon belüli kommunistaellenes megmozdulásra."[22] 1939 novemberében a francia külügyminisztérium megpendítette a katonák előtt, hogy hozzá kellene látni a Kaukázus elleni hadműveletek előkészítéséhez.[23]

Az angol kabinet és a vezérkari főnökök bizottsága nagy buzgalommal tanulmányozta azt is, miképpen lehetne bevonni Japánt a háborúba. Felolvasták a kabinet ülésén a finnországi brit követ levelét, mely a következőket tartalmazta: „Az a legvalószínűbb, hogy [a megkezdődött második világháború — *A szerző*] győztese nem Hitler, hanem Sztálin lesz, ezért ő a legveszélyesebb ... Felmerült tehát a kérdés, hogyan lehetne ártani a Szovjetuniónak; én azt ajánlom, tegyünk meg mindent azért, hogy megegyezésre jussunk Japánnal, ... melyet mélyen gyökerező bolsevikellenessége rábírhat egy hirtelen támadásra."[24] London beállítottságát jól jellemzi, hogy a japán vezérkar ebben az időben igen reálisnak látott egy japán—angol katonai szövetséget.

[20] AVP SZSZSZR.

[21] PRO Cab. 79/1. 273.: 66/3. 72—76. old.

[22] PRO Cab. 80/4. 297. old.

[23] Lásd: *J. V. Boriszov:* Szovjetszko—francuszkije otnosenyija. (1924—1945 gg.) Moszkva 1964. 456. old.

[24] PRO cab. 66/3. 77. old.

Moszkvában jól látták, mekkora szakadék tátong a „konstruktív" irányvonalat kezdeményező angolok nyilatkozatai és Németország imperialista ellenfeleinek globálisan ellenséges irányvonala között. 1939. november 11-én Moszkvából egy elvi jelentőségű direktívát juttattak el a londoni szovjet nagykövetségnek. „Ami az ön Churchill-lel, Elliottal, Edennel és másokkal arról folytatott beszélgetéseit illeti, hogy kívánatos lenne az angol—szovjet politikai és kereskedelmi kapcsolat javítása, adott esetben megjegyezheti: a szovjet kormány együtt érez az illetők kívánságával, de mivel nem a nevezett személyek határozzák meg Anglia jelenlegi politikáját, a Szovjetunió pillanatnyilag kilátástalannak tartja ezt a dolgot. A tények ugyanis azt mutatják, hogy a brit hatóságok a valóságban ellenséges politikát folytatnak a Szovjetunió irányában. Minden nap érzékeljük ezt Európa és Ázsia minden részén, Skandináviától és különösen Finnországtól a Balkánig és a Közel-Keletig, a Távol-Keletről nem is beszélve. A Szovjetunió és Anglia viszonyának megjavítása azt követeli, hogy az angol hatóságok fordítsanak pozitív irányban e politikájukon."[25]

2. A SZOVJETELLENES POLITIKÁTÓL AZ ÉSZAKI INTERVENCIÓ TERVÉIG

A SZOVJETUNIÓ VISZONYA MÉG FESZÜLTEBB LESZ ANGLIÁVAL ÉS FRANCIAORSZÁGGAL

1939 decembere azzal kezdődött, hogy az angolok esküvel erősítgették, mennyire érdekük a Szovjetunióval való barátság. December 2-án R. Butler a tényekkel szöges ellentétben azt erősítgette Majszkijnak, hogy az angol kormány a szovjet—finn viszony elmérgesedése kapcsán semmiféle szovjetellenes tervvel nem foglalkozik. „Butler istenkedett és esküdözött — írta a nagykövet —, hogy a szovjet kormány gyanakvásának egyáltalán nincs alapja, sőt, éppen ellenkezőleg, az angol kormány nagyon szeretné javítani a szovjet—angol viszonyt, mert elvi álláspontja, hogy a brit biroda-

[25] AVP SZSZSZR. — A következő idézetek ugyanebből az anyagból valók.

lom és a Szovjetunió alapvető érdekei sehol sem kerülhetnek komolyabb ellentétbe egymással... Részünkről mindössze azzal kell számolni, hogy csupán a baráti viszonyt szeretnénk fenntartani Finnországgal — állította Butler —, s arra intjük, hogy nem kell »értelmetlen« magatartást tanúsítania a Szovjetunióval folytatott tárgyalásokon." Mindez igencsak távol esett a valóságtól. Az angol—francia politikának az az irányzata, hogy megpróbálja szovjetellenes alapon összehozni a tőkés hatalmakat, éppen a szovjet—finn konfliktus időszakában mutatkozott meg a legteljesebben.

Ugyanazon a napon, december 2-án, Szuric jelentést küldött Párizsból Moszkvába. Franciaországban a Szovjetuniót „a nyílt ellenségek közé sorolják" — hangsúlyozta. December 9-én pedig azt közölte a párizsi követség, hogy Daladier kormánya fokozza szovjetellenes irányvonalát. „Ennek a változásnak a magyarázata a következő: 1. belpolitikai megfontolások; 2. Washington nyomása; 3. a konfliktusra spekulálás, hogy aztán az »agresszor visszatérése« jelszavával maga köré gyűjthesse a semlegeseket; 4. az a számítás, hogy a szovjetellenes pozíció kedvező visszhangra talál az antikomintern paktum országaiban, elősegítheti a velük való együttműködést, és a jövőben segít kiszélesíteni ezt a frontot."

1939. december 14-én a Népszövetségben Anglia és Franciaország kezdeményezésére lejátszódott a Szovjetunió „kizárásának" komédiája. A TASZSZ ezzel kapcsolatban még aznap közleményt jelentetett meg, megbélyegezve Anglia és Franciaország szovjetellenes irányvonalát. „Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy Anglia és Franciaország uralkodó köreinek, melyeknek diktátumára a Népszövetség Tanácsa elfogadta a határozatot, sem morálisan, sem formálisan nem áll jogukban, hogy a Szovjetunió »agressziójáról« beszéljenek és elítéljék ezt az »agressziót«."[26] 1937. december 16-án a Népszövetség Tanácsa olyan határozatot hozott, melyben felhívta tagjait, hogy maximálisan segítsék Finnországot. Az Egyesült Államok „morális embargó" alá helyezte a Szovjetunióval folytatott kereskedelmet, s gazdasági és katonai segítségben részesítette Finnországot. Nyugaton a legvadabb híreket terjesztették a „szovjet expanzionizmusról", a „szovjet katonai veszélyről" stb.

[26] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 478. old.

A Szovjetunióra való nyomásgyakorlás kezdeményezője, mint korábban is, a Daladier-kormány volt. A francia diplomácia elsőrendű szerepet játszott a Szovjetuniónak a Népszövetségből való „kizárásában." „Ahhoz, hogy a szavazás egyhangú legyen Oroszország morális elítélésében, sőt a Népszövetségből való kizárásában, Paul-Boncourt-nak, Franciaország első számú delegátusának kitartó, energikus és állandó jellegű tevékenységére volt szükség" — jelentette ki később Daladier a képviselőház zárt ülésén.[27]

1939 december elején Franciaországban kampány indult annak érdekében, hogy szakítsák meg a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatokat; sőt, még olyan hangok is hallatszottak, hogy háborúba kell lépni a Szovjetunióval. „A szövetségesek Legfelsőbb Tanácsának legutóbbi, december 19-i ülésén — informálta a Külügyi Népbiztosságot december 30-án a Szovjetunió angliai nagykövete — Daladier javaslatot terjesztett be arra vonatkozóan, hogy Anglia és Franciaország szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Chamberlain azonban kijelentette, hogy ezt még nem tartja »időszerűnek«, s hogy mindenképpen előnyösebb lenne, ha a kezdeményezés nem az angoloké vagy a franciáké lenne, hanem a Szovjetunióé."[28] Végül is úgy döntöttek, hogy „készen állnak a szakításra, ám egyelőre a kivárás álláspontjára helyezkednek abban a reményben, hogy Anglia és Franciaország tevékenysége (egyebek között a finn kérdésben elfoglalt álláspontja) esetleg arra indítja a Szovjetuniót, hogy saját maga szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatokat."[29]

Ahogyan a Szovjetunió és Finnország konfliktusa kifejlődött, úgy erősödött Anglia politikájában a szovjetellenesség. 1939. december 15-én a Szovjetunió londoni nagykövetsége Moszkvába küldött jelentésében a következőképpen ítélte meg a perspektívákat: „Az angol kormány továbbra is erejéhez mérten támogatja Finnországot politikailag, diplomáciailag, s biztosítja ellátását, egyebek között a fegyverellátását."[30] December 23-án a nagykövet-

[27] Annales de l'Assamblée Nationale. Débats. Chambre des Députés (Comités secrets des 9 fevrier, 19 mars et 19 avril 1940). Párizs 1940. 67. old. (A továbbiakban: Comités secrets.)

[28] AVP SZSZSZR.

[29] PRO F. O. 418/86. 13. old.

[30] AVP SZSZSZR. — A következő idézett részek forrása ugyanez.

ség megállapította: „Általánosságban a szovjet—angol kapcsolatok hűvösebbé válása tapasztalható." Rámutatott a jelentés arra is, hogy egyes miniszterek véleménye szerint London számára kisebb rossz, ha a Szovjetunió Németország oldalán nyíltan részt vesz a háborúban, mert ez esetben nem kevésbé merül ki, mint Anglia és Franciaország. Így az a veszély sem fenyeget, hogy a háború végére a kapitalizmus meggyöngülésének következtében megnő a Szovjetunió nemzetközi súlya. „E koncepció hívei számára a diplomáciai kapcsolatok megszakítása a Szovjetunióval az első lépés, melynek azután a dolgok logikája folytán óhatatlanul háborúba kell sodornia a Szovjetuniót, a legrosszabb esetben Németország oldalán, jobb esetben pedig úgy, hogy egymaga kerül szembe az egész tőkés világgal; itt ugyanis mindmáig nem adták fel a reményt, hogy valamilyen alkut köthetnek Németországgal."

Anglia józanul gondolkodó politikusai jól látták, hova vezethet Chamberlain szovjetellenes politikája a finn események időszakában. 1939. december 25-én a szovjet nagykövet David Lloyd George-zsal beszélgetett. „Lloyd George véleménye szerint az angol—szovjet kapcsolatok nagyon veszélyes szakaszba jutottak. Az angol kormány most olyan irányba fordult (a Népszövetségben tanúsított magatartása, a Finnországnak való segítségnyújtás, a sajtókampány és egyebek), mely logikusan a kapcsolatok megszakításához vezet, de később még háborúhoz is vezethet... Ebben a helyzetben Lloyd George véleménye szerint mindennél fontosabb, hogy mielőbb számolják fel a finn eseményeket, mert minden egyes újabb hét halasztás újabb »segítséggel« jár, egyre újabb »önkéntesek« érkeznek és egyre újabb kísérletek történnek a szovjetellenes blokk összetákolására...

A szovjet kormány a maga részéről továbbra is azt a taktikát követte, hogy miközben határozottan visszautasította Anglia szovjetellenes irányvonalát, megőrizte kitartását és hidegvérét. 1939 szilveszterén Moszkvában fontos találkozó zajlott le Molotov és William Seeds moszkvai angol nagykövet között. A szovjet népbiztos kijelentette: „Jelenleg a finn kérdés rendkívül éles jelleget öltött. A Szovjetunió két hónapon át szeretett volna megegyezni Finnországgal arról, hogy elégítse ki legminimálisabb kívánságait Leningrád biztonságának megőrzése érdekében, de semmire sem jutott..." Molotov hangsúlyozta, hogyha Finnországot senki se ösz-

tökélte volna szovjetellenes irányban, meg tudtak volna egyezni. A népbiztos, a Szovjetuniónak a szovjetellenes londoni irányvonallal kapcsolatos elvi álláspontjáról szólva megjegyezte, hogy „Anglia nem csupán ellenséges érzelmeket táplál a Szovjetunió irányában. A szovjet kormánynak például tudomására jutott, hogy Finnország a Szovjetunió ellen Anglia és más országok jóvoltából tud fegyverkezni. Mindenki beláthatja azt is, hogy a Szovjetuniónak a Népszövetségből való kizárása sem baráti aktus a Szovjetunió irányában ... A Szovjetuniónak Angliával szemben nincsenek ellenséges érzelmei, arról már nem is szólva, hogy ellenséges cselekményekre ragadtatná magát. Az angol kormánynak azonban nemcsak hogy ellenséges szándékai vannak a Szovjetunióval szemben, ami igen sok esetben megnyilvánul, hanem ellenséges tevékenységet is folytat. Ezért Anglia és a Szovjetunió viszonyának megjavítása elsősorban Angliától függ, nem pedig a Szovjetuniótól."

Seeds, amikor jelentést tett a népbiztossal 1939. december 31-én folytatott beszélgetéséről, azt írta Moszkvából, hogy „a szovjet kormánynak nincsenek ellenséges érzületei Nagy-Britanniával szemben, de az angolok világszerte véghez vitt akciói arról győzik meg, hogy Őfelsége kormánya barátságtalanul viseltetik Oroszországgal szemben."[31]

TELJES GŐZZEL ELŐKÉSZÍTIK AZ INTERVENCIÓT

Arról, hogy a Szovjetunió gondolhatott-e Angliához és Franciaországhoz fűződő viszonyának javítására, képet kaphatunk, ha felidézzük Paul Reynaud volt francia miniszterelnök szavait, aki utóbb beismerte: ezeknek az országoknak az uralkodó osztályai arra készültek, hogy „aktívan bekapcsolódnak Finnország oldalán a szovjet—finn konfliktusba".[32] Ma már a levéltári anyagok Reynaud beismerése nélkül is megcáfolhatatlanul bizonyítják, hogy Anglia és Franciaország vezetői 1939 végén szovjetellenes katonai intervencióra készültek Finnország oldalán északon is, délen is.

1940. január 3-án Gamelin francia vezérkari főnök így instruálta alárendeltjeit: „A szovjet—finn konfliktus kiszélesedése esetén

[31] PRO FO. 418/86. 13., 16. old.

[32] *P. Reynaud:* La France a sauvé l'Europe. 2. köt. 14. old.

Franciaország és Nagy-Britannia szükségesnek tarthatja, hogy fokozza a Finnországnak való segítségnyújtást. Mindeddig ez a segítség a népszövetségi határozat alapján eszközölt támogatásra szorítkozott, s fegyverek, felszerelések szállításában fejeződött ki. A közeli vagy távolabbi jövőben ez a segítségnyújtás közvetlenebb formát ölthet, s egyebek között csapatok küldésében is megnyilvánulhat."[33]

1940. január 5-én a párizsi szovjet követ azt jelentette a Külügyi Népbiztosságnak, hogy Franciaországban nyíltan tárgyalják, a Szovjetuniónak mely pontjára kellene csapást mérni. „Szóba jöhet egyrészt Leningrád és Murmanszk, másrészt a Fekete-tenger és a Kaukázus. Franciaország és Anglia a hadban álló Szovjetunió ellen diplomáciai frontokat tákol össze. „»Háborús céljaik« közé besorolták a Szovjetunió elleni háborút is, mert enélkül nem tudják elképzelni a teljes és végleges győzelmet." 1940. január 19-én Chautemps miniszterelnök-helyettes kijelentette a szenátusban, hogy Franciaország „maximális mértékű" segítségben kívánja részesíteni Finnországot.[34]

1940. január 30-án az angol—francia katonai bizottság ülésén Odendale admirális és Leland tábornok kifejtette a Gamelin-tervet. Odendale kijelentette: „az a segítség, amit hadianyag és viszonylag kevés számú önkéntes küldésével Finnországnak eddig nyújtottunk, rendkívül korlátozott mértékű ahhoz, hogy döntő eredményt várhatnánk tőle". Ezért a francia főparancsnokság „kénytelen volt közvetlenebb intervenciót tervbe venni; ez lehet burkolt és nyílt, de elég tekintélyesnek kell lennie ahhoz, hogy csökkentsük a finn csapatokra nehezedő nyomást". Leland jelentést tett arról a tervről, hogy a finnekkel közös hadműveletet indítanának a Vörös Hadsereg ellen, s ennek keretében expedíciós hadtestet tennének partra Petsamóban. Mint mondotta, „Gamelin tábornok teljes mértékben számot vetett azzal, hogy a terv révén a szövetségesek nyíltan háborúba keveredhetnek Oroszországgal. De úgy véli, igen kicsi a valószínűsége annak, hogy az orosz katonai erő olyan szörnyű lenne."[35]

[33] PRO Cab. 79/3. 62. old.
[34] AVP SZSZSZR.
[35] PRO Cab. 79/3. 83. old.

Az angol kormány többek között azt tervezte, hogy az Anglia és Franciaország területén tartózkodó lengyel csapatokat is bevetik Finnországban. Ezek a lengyel emigráns kormány fennhatósága alá tartoztak. 1940. január 28-án az angol vezérkari főnökök bizottsága jóváhagyta az elébe terjesztett tervezetet, amely szerint „Petsamo—Murmanszk térségében meg kell valósítani a lengyel csapatok korlátozott mértékű intervencióját". A bizottság egyidejűleg úgy döntött, hogy „megkéri a Foreign Office-t, tanulmányozza, hogyan reagálnának a semleges országok, ha a szövetségesek Finnország támogatására nagyobb szabású intervenciót szerveznének; különösen fontos itt a skandináv országok, Törökország, Olaszország, Japán és az Egyesült Államok magatartása."[36]

A szovjet kormány idejében megtette az ellenintézkedéseket annak érdekében, hogy meggátolja a skandináv semleges országoknak a szovjetellenes politikába való bevonását az angol—francia koalíció által. 1940. január 5-én az oslói és a stockholmi szovjet követ azt az utasítást kapta kormányától, hogy tegyen nyilatkozatot a svéd és a norvég külügyminiszternek a szovjet—finn fegyveres konfliktus idején folyó szovjetellenes kampány kapcsán. Adják tudtul — hangzott az utasítás —, hogy a hagyományos semlegesség álláspontjáról való letérés és az angol—francia politikához való felzárkózás semmiféle előnnyel nem járhat országaik számára. A szovjet kormány e demarsa nagy benyomást gyakorolt a skandináv országok vezető köreire. Svédország és Norvégia kormánya ismét hitet tett amellett, hogy normális kapcsolatokat tart fenn a Szovjetunióval.

Az angol—francia koalíció katonai vezetése tovább folytatta a szovjetellenes fegyveres intervencióra való felkészülést. 1940. január 28-án Ronald Hugh Campbell angol nagykövet közölte Párizsból, hogy a francia hadvezetés a következő ajánlattal állt elő: „indítsanak a Szovjetunió ellen északon egy kettős katonai műveletet. Először is szervezzenek meg egy Petsamóba irányuló tengeri expedíciót, hogy elvághassák a kikötő összeköttetését Murmanszkkal." Másodszor pedig „hajtsanak végre partraszállást Petsamóban"[37]. A nagykövet ezután, a francia külügyminisztérium vezető

[36] Ugyanott, 72. old.
[37] Ugyanott, 76. old.

tisztviselőivel folytatott beszélgetéseire hivatkozva, így folytatta: „Egy Petsamóba irányuló előzetes tengeri expedíciónak az az előnye, hogy a szövetségeseknek a népszövetségi határozat alapján jogukban áll megsegíteni Finnországot, és ha az ott állomásozó szovjet hajók ellenállást tanúsítanak — márpedig valószínűleg megteszik —, akkor ezzel maga a Szovjetunió tette meg az első ellenséges lépést, s nekünk jogunk van légi bombatámadásokat intézni a bakui kőolajforrások ellen, amit Szíria irányából könnyű megoldani. A törökök nyilván megnyitják előttünk a tengerszorosokat. A bakui olajkutak lebombázásával érzékeny csapást mérnénk a szovjet iparra és mezőgazdaságra."[38]

A levéltári anyagok fontos megállapítást tesznek lehetővé arra nézve, hogyan politizált az angol—francia koalíció a háború elején a Szovjetunió irányában. London és Párizs provokálni igyekezett az országot, olyan irányban szerette volna cselekvésre bírni, amelyet azután ki lehet használni a szovjet állam elszigetelésére. Ez az álláspont és a megvalósítására tett gyakorlati lépések jól mutatják, mennyire voltak őszinték az angol—francia koalíciónak „a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok megjavításáról" tett nyilatkozatai.

Az angoloknak és a franciáknak feltétlenül tisztában kellett lenniük a tervezett intervenció következményeivel. Az angol vezérkari főnökök bizottságának 1940. január 28-i esti ülésén megállapították: „szinte bizonyosra vehető, hogy a francia javaslat elfogadása az Oroszországgal való nyílt fegyveres harchoz vezet... Ez pedig erőink nagyarányú elvonását jelentené."[39]

1940. február 5-én az angolok és franciák Legfelsőbb Szövetséges Tanácsa úgy döntött, hogy több mint 100 000 fős erőt küld Finnországba. Ennek fele február végére már álljon útra készen.[40] Az angol és francia csapatok tehát nem a hitleri Németországgal folyó harccselekmények körzetébe szándékoztak elindulni, hanem a szovjet—finn konfliktus körzetébe. Ennek kapcsán megjegyzendő, hogy az angol kormány saját hatáskörében tartott két hadosztályt, melyeknek február 6-án Franciaországba kellett volna indulniuk, s most ezeket is a szovjetellenes intervencióra akarta felhasz-

[38] PRO Cab. 79/3. 76. old.
[39] Ugyanott, 74. old.
[40] *W. Medlicott:* British Foreign Policy since Versailles. London 1940. 323. old.

nálni. A Legfelsőbb Szövetséges Tanács amellett volt, hogy a csapatok Narvikban vagy más norvég kikötőkben végezzék el a partraszállást, bár a petsamói partraszállásról sem tett le.[41] „A február 5-i ülés egészében véve »Finnország megsegítése« jegyében zajlott le — írta emlékirataiban Churchill. — Hozzájárult, hogy felkészítsenek három vagy négy hadosztályt, s meggyőzzék Norvégiát és Svédországot arról, hogy engedélyezniük kell a finnek utánpótlással és csapaterősítésekkel való ellátását."[42]

Ugyanazon a napon, február 5-én, megint tárgyaltak arról, hogy a Szovjetunióval megszakítsák-e a diplomáciai kapcsolatokat. Megint csak azt tartották volna kívánatosnak, ha a Szovjetunió kezdeményezi.[43] Korábban, január közepén, William Bullit Franciaországban akkreditált amerikai nagykövet közölte Washingtonnal, hogy „a franciaországi jobboldal szüntelenül a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok megszakítását követeli". Egy másik jelentésében Bullit kiemelte: „A francia álláspont abban foglalható össze, hogy Franciaország nem szakítja meg a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, és nem üzen neki háborút, de ha lehetőség nyílik a Szovjetunió megsemmisítésére, ennek érdekében szükség esetén hajlandó megszólaltatni az ágyúkat."[44]

A Daladier-kormány azonban ezúttal sem szánta el magát arra, hogy egyoldalúan megteszi ezt a lépést. Maga Daladier sajnálkozva állapította meg: „Sem Anglia, sem Törökország nem akarja magára vállalni a legcsekélyebb felelősséget sem azért, hogy diplomáciailag vagy katonailag törésre vigye Oroszországgal a dolgokat."[45] Miként Szuric megjegyezte a külügyi népbiztossághoz küldött levelében, a diplomáciai kapcsolatok megszakításáért folytatott kampánynak zsarolás szaga volt.

1940. február 11-én Majszkij ismét találkozott Lloyd Georgedzsal. Lloyd George úgy véli, hogy a szovjet—angol viszony a finn események kezdete óta szisztematikusan rosszabbodik, és ma már igen veszélyes e téren a helyzet... Félő, hogy a finnországi hadműveletek elhúzódásával a viszony tovább romlik, s adott esetben

[41] PRO Cab. 99/3. 4—5. old.
[42] *W. Churchill:* The Second World War. London 1949. 1. köt. 442—443. old.
[43] PRO Cab. 99/3. 12. old.
[44] FRUS 1940. 1. köt. 277. old.
[45] Comités secrets. 42. old.

ez szakításhoz, sőt háborúhoz vezethet a két ország között. Lloyd George meglátása szerint az a legfontosabb, hogy a Szovjetunió „ne engedje magát provokálni se a kapcsolatok megszakítása, se háború céljából, bármilyen próbálkozások történnek is erre angol és francia részről".[46]

A Szovjetunió szilárd is maradt, nem hagyta provokálni magát Németország ellenfeleitől, így nem nyílt módjuk a diplomáciai kapcsolatok megszakítására. Kormánya megbízásából a londoni szovjet nagykövet 1940. január 30-án külön kiemelte, hogy „Nagy-Britannia és a Szovjetunió között meg kell őrizni a kellő kontaktust".

1940. február 16-án R. Butler a következőképpen fejtette ki az angol kormány álláspontját a szovjet nagykövetnek: „Egyrészről a brit kormány szeretné »megmenteni Finnországot«, másrészről viszont nem kívánja szakításig, még kevésbé háborúig vinni a dolgokat a Szovjetunióval. A brit kormány véleménye szerint ebből a helyzetből az lenne a kiút, ha békésen rendeznék a szovjet—finn viszályt." Ennek kapcsán Butler megkérdezte, van-e lehetőség a békés rendezésre, és elképzelhető-e valamiféle közvetítés? Majd Butler áttért a finn kérdés „lokalizálásának" ügyére. Ő úgy képzelte a „lokalizálást", hogy a Szovjetunió háborúzik Finnországgal, Anglia pedig a jelenlegi határok között segíti a finneket, azaz fegyvert, repülőgépeket stb. szállít, meg önkéntesek utaznak oda. „A lokalizálás azonban kizárja azt — mondotta Butler —, hogy az angolok reguláris csapatokat küldjenek Finnországba." Kijelentette azt is, hogy az angol kormány „bizonyos fokig csökkenthetné a Finnországnak való segítségnyújtást, ha teljesen bizonyos lehetne abban, hogy Svédországot és Norvégiát semmiféle veszély nem fenyegeti. Skandinávia veszélybe kerülése esetén Anglia kétségtelenül a legaktívabb módon beavatkozna az eseményekbe."

Butler nyilatkozata kitűnően megmutatja, hogyan közeledett London a Szovjetunióhoz, s milyen kétkulacsos volt az angol diplomácia.

Először is: a „lokalizálásra" vonatkozó fejtegetés, amely Butler állítása szerint kizárta, hogy az angolok reguláris csapatokat küldjenek Finnországba, tizenegy nappal azután hangzott el, hogy az

[46] AVP SZSZSZR. — A következő idézetek ugyanebből az anyagból valók.

angol—francia Legfelsőbb Szövetséges Tanács meghozta említett határozatát, nevezetesen, hogy 100 000 fős expedíciós hadtestet küldenek a szovjet—finn konfliktus körzetébe, ha nem is Finnországban, hanem Narvikban vagy más norvég kikötőkben szállítják partra őket. Ezek a csapatok nem reguláris erőként, hanem „önkéntesekként" szerepeltek. Úgyhogy Butlernek a „lokalizálásra" vonatkozó javaslata beleillett a készülő intervenció kereteibe. Csakhogy éppen a küszöbönálló intervenció tette nyilvánvalóvá ennek a formulának a szovjetellenes értelmét.

Másodszor: csakhogy Londont továbbra is aggasztotta a Szovjetunióhoz fűződő viszonyának rendkívüli kiéleződése. Ezért érződött Butler fejtegetésében az angol vezetésnek az az erősödő kívánsága, hogy „bebiztosítsa" magát, s szeretett volna „két vasat a tűzben tartani", annál is inkább, mivel a finn militaristák helyzete egyre romlott. Ezzel magyarázhatók a „békés rendezésre" és a „valamiféle közvetítésre" vonatkozó puhatolózások.

Végezetül: Butler tézise a skandináv országok viszonylatában nyilvánvalóan légből kapott volt. Nem a Szovjetunió „fenyegette" Svédország és Norvégia semlegességét, hanem éppen az angol—francia koalíció szerette volna, ha ezek az államok a semlegesség útjáról letérve belépnek a háborúba. A szovjet állam a maga részéről figyelmeztette ezeket az államokat, hogy helyesen teszik, ha megőrzik a függetlenségüket, s ebben ő maga is segítette őket, kiváltképpen Németországgal szemben. London és Párizs a Svédországot és Norvégiát állítólag szovjet részről „fenyegető veszéllyel" csak a talajt akarta előkészíteni ahhoz, hogy maga hatoljon be ezeknek az országoknak a területére. Ezenkívül Angliának az a törekvése, hogy a semleges skandináv országok biztonságának garantálását összefüggésbe hozza a finneknek nyújtott segítség „bizonyos mértékű csökkentésével", nem volt más, mint jó előre megtervezett „tisztes" kiútkeresés a szovjet—finn konfliktus folytán kialakult helyzetből, ha London végleg meggyőződik, hogy a finnek esetében rossz lóra tett. Az angolok konstruktívnak beállított irányvonala később egyre markánsabb lett, s ez bebizonyította, hogy London valóban „biztosításra" törekedett.

1940. február 21-én a Külügyi Népbiztosság utasította Majszkijt, hogy a következő szellemben válaszoljon Butlernak: „A szovjet kormánynak semmilyen követelése nincs Svédországgal és Norvé-

giával szemben ... A szovjet kormány a félreértések elkerülése érdekében figyelmeztetni szeretné az angol kormányt, hogy a Ryti—Tanner-kormánnyal csakis abban az esetben hajlandó tárgyalni, és megegyezésre jutni, ha az hajlandó elfogadni a Leningrád biztonságának garantálására kikötött feltételeket." Az angol vezető körök azonban továbbra sem vetettek számot a Szovjetunió biztonsági érdekeivel. London nem volt hajlandó elvállalni a közvetítést ama kölcsönösen előnyös feltételek alapján, melyeket a szovjet fél szabott. Ezért tovább forgatta fejében a Szovjetunió elleni intervenció tervét.

KRITIKUS PONTON

A háborús kabinet 1940. február 23-i ülésén a következőképpen fogalmazták meg a tervezett művelet célját: „A finnek megsegítése érdekében Petsamo közelében csapatokat kell partra tenni, elvágni a murmanszki vasútvonalat, majd pedig elfoglalni Murmanszkot, a következő műveletek bázisául kiszemelt várost."[47] Február második felében Franciaországban sietve megalakították a Finnországba küldendő expedíciós hadtestet. Úgy tervezték, hogy lesz benne egy lövészdandár (6 zászlóalj), részt vesz a „lengyel" dandár (4 zászlóalj) és egy tüzérdandár.[48] Daladier 1940. március 12-én a következőket jelentette a képviselőházban: „már február 26-ra megalakultak a francia egységek, és speciálisan felszerelve két nagy kikötőnk várta behajózásukat. Teljes készenlétben álltunk tehát az emberek elszállítására."[49]

Február utolsó és március első napjaiban Anglia és Franciaország, valamint az Egyesült Államok a szovjet—finn konfliktus kapcsán minden korábbinál élénkebb szovjetellenes tevékenységet folytatott, olyannyira, hogy ez már kritikus pontot ért el. Nagy-Britannia Kommunista Pártjának Politikai Irodája nem alaptalanul állapította meg: „Anglia népe a Szovjetunió elleni háború küszöbéhez érkezett. A háború hívei már nem is leplezik szándékaikat. Most már csak a támadás időpontjáról és miként jéről vitáznak".[50]

[47] PRO Cab. 99/3. 24. old.
[48] Ugyanott, 28. old.
[49] PRO Cab. 10/3. 12. old.
[50] *The Daily Worker*, 1940. február 26.

Franciaország készen állt, hogy amint megérkezik a finn kormánynak az intervencióra vonatkozó kérése, nyomban megszakítja a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatokat.[51] „Újra és újra csak arról biztosíthatom Önöket — írta Daladier Finnország kormányának —, hogy készek vagyunk haladéktalanul a segítségükre sietni. A repülőgépek és az intervenciós csapatok indulásra készen állnak."[52] Steinhardt, a Szovjetunióban akkreditált amerikai nagykövet Washington utasítására a svéd követen keresztül értesítette a finneket, hogy az Egyesült Államok támogatja Anglia és Franciaország finnországi lépéseit.[53]

Anglia és Franciaország kormánya gyorsan megszerezte a skandináv országok beleegyezését, hogy területükön áthaladhassanak a Finnországba tartó expedíciós csapatok. Az angol és a francia követ március 2-án megjelent Oslóban a norvég külügyminisztériumban, és hivatalos kérdést tett fel a két állam csapatainak Norvégia területén való átvonulására vonatkozóan. Hasonló demarsra került sor ugyanazon a napon Stockholmban is. Mindkét megkeresésben rámutattak arra, hogy a szövetségesek már felkészítették az expedíciós erőket, és készek őket Finnországba küldeni, ha a finn kormány katonai segítséget kér Nagy-Britanniától és Franciaországtól. Arra az esetre, ha Svédországot és Norvégiát az a veszély fenyegetné, hogy a szövetséges csapatok partraszállása következtében háborúba sodródik Németországgal, Anglia és Franciaország széles körű katonai segítséget ígért.

Március 3-án a svéd, március 4-én pedig a norvég kormány elutasító választ adott a szövetségeseknek. Egyik állam sem akart belesodródni a háborúba, ahova az angol—francia koalíció gyakorlatilag taszigálta őket. Álláspontjukat nem utolsósorban meghatározta az is, hogy a szovjet kormány januárban figyelmeztette őket, mennyire kívánatos, hogy megőrizzék semlegességüket a Szovjetunió irányában.

V. G. Truhanovszkij szovjet történész okkal jegyzi meg: „A háború utolsó szakaszában Anglia és Franciaország készek lettek volna bevonultatni csapataikat Finnországba, hogy a finnekkel együtt

[51] *V. Tanner:* Olinulkoministerina Talvisodan aikana. Helsinki 1951. 387. old.
[52] *I. Wuorinen* (ed): Finland in World War II, 1939—1944. 78. old.
[53] *W. Langer and S. Gleason:* Id. mű, 401. old.

harcoljanak a Szovjetunió ellen. És a Németország elleni háború? Eduard Beneš, Csehszlovákia volt elnöke, aki közel állt az angol és a francia vezető körökhöz, azt írta: 1939—1940 telén e körök arra törekedtek, hogy Németországgal megegyezésre jutva, országukat a Szovjetunió elleni háborúba vigyék. »Németországnak akkor egyedül csak a Szovjetunióval kellett volna szembenállnia, mert a nyugati hatalmakkal békét kötött volna.« A *Times* ekkoriban arról elmélkedett, hogy a nyugati hatalmaknak, Németországot is beleértve, »esetlegesen át kell rendeződniük egy szovjetellenes frontba«."[54]

A szovjet—finn katonai konfliktusba való beavatkozással kapcsolatos angol—francia huzavona céljáról a következőket írta A. G. Taylor angol történész: „A Finnországba tervezett expedíció indokai ellentmondanak a józan észnek. A Németországgal hadban álló Nagy-Britannia és Franciaország számára kész őrültség háborút provokálni Oroszországgal; mi több, ez a gondolat még gonoszabb dologgá is fajulhat, oda vezethet, hogy a Németország elleni háborút elfelejtik vagy egyenesen befejezik."[55]

„Az, hogy az angol és a francia uralkodó körök Finnországot támogatják a Szovjetunióval szemben, nem a kis országok megvédelmezésével vagy a népszövetségi jogok védelmével magyarázható. Ennek a támogatásnak egyszerűen az a magyarázata — mondotta Molotov a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának hatodik ülésszakán —, hogy Finnország kész hídfő volt számukra a Szovjetunió ellen indítandó támadáshoz."[56]

3. A SZOVJETELLENES ELVAKULTSÁG ÁRA

A német hadseregparancsnokság már 1939. október 19-én elfogadott egy direktívát arról, hogy a „Fall Gelb" fedőnevű terv végrehajtása érdekében Nyugatra csoportosítja és ott bontakoztatja szét erőit. A támadást 1939. november elejére tervezték. A megvalósí-

[54] *V. G. Truhanovszkij:* Anthony Eden. Sztranyici anglijszkoj gyiplomatyii. 30—50-e godi. Moszkva, 1974. 211. old.

[55] *A. G. Taylor:* English History. 1914—1945. Oxford 1965. 269. old.

[56] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940 god. 34. old.

tást azonban különböző okoknál fogva többször is elhalasztották, leginkább amiatt, mert nem tartották megfelelőnek a felkészültséget. A Wehrmacht harcereje azonban rohamosan nőtt. A könnyűhadosztályokat páncélosokká alakították át. A tüzérség fegyverzete összesen 3000 páncéltörő ágyúval és 75 milliméteres vagy ennél nagyobb kaliberű löveggel gyarapodott. Csaknem másfél ezer új harci repülőgépet adtak át. 1940 márciusára a német hadsereg elérte a 3,3 millió főt. A hitleri Németország teljes mértékben kihasználta azt a körülményt, hogy imperialista ellenfelei a szovjetellenes fronton voltak elfoglalva, Nyugaton pedig tétlenkedtek.

INTERVENCIÓS TERVEK A SZOVJETUNIÓ ELLEN DÉLEN

Anglia és Franciaország azonban még akkor is folytatta korábbi szovjetellenes manővereit, amikor Hitlerék nagy erejű csapásának lezúdulásáig már csak hetek voltak hátra. Az angol—francia vezérkarokban tovább tervezgették a Szovjetunió elleni intervenciós cselekményeket, ezúttal déli irányban.

1940. március 28-án Londonban, a Legfelsőbb Szövetséges Tanács hatodik ülésén, amelyen részt vett Chamberlain, Halifax, Churchill és mások, francia részről pedig Reynaud, az új miniszterelnök és a katonai vezetők, Franciaország indítványára a szövetségesek elvi döntést hoztak a kaukázusi szovjet kőolajkutak elleni bombatámadásról. Chamberlain felhívta a franciák figyelmét, hogy egy ilyen bombatámadás „egyenlő a Szovjetunió elleni háborúval".[57] Ugyanakkor az angol—francia parancsnokság megtárgyalta azt a tervet is, hogy a Közel-Keleten vonjanak össze 15 bombázóköteléket, a szovjet Kaukázusontúl olajkörzeteinek támadására. A francia vezérkar úgy vélekedett, hogy ha erről a közel-keleti bázisról felszáll 100 bombázó, hat napon belül tönkretehetik Baku és Groznij kőolajkutjait, valamint a Szovjetunió fekete-tengeri kikötőinek 30%-át. Az 1940. április 4-én, illetve 12-én tartott francia minisztertanácson a miniszterek többsége egyetértett ezzel a tervvel.

Az angolok és a franciák — de különösen a franciák — szinte biztosra vették, hogy egy ilyen intervencióba Törökország és Irán

[57] PRO Cab. 99/3. 14—16. old.

is bekapcsolódik, de legalábbis segíti azt. Így teljesen magától értetődő dologként tervezték, hogy az angol és a francia tengeralattjárók török kikötőkből kiindulva hajthatják végre feladatukat a Földközi-tengeren, azaz megbénítják a szovjet hajózást. Ezenkívül Törökországnak és Iránnak bele kellett egyeznie abba, hogy a szíriai bázisokról felszálló francia bombázók átrepüljenek területük felett. Feltételezték továbbá, hogy a török kormány szárazföldi csapatokat is rendelkezésre bocsát az intervenció céljaira. Chamberlain, amikor Reynaud-nak a Legfelsőbb Szövetséges Tanács március 28-i ülésén tartott beszédét ismertette, megjegyezte: Reynaud „egyáltalán nem volt hajlandó a törökök tiltakozásával foglalkozni abban az esetben, ha a szövetségesek megpróbálják Törökország előzetes értesítése nélkül végrehajtani akciójukat Baku ellen".[58]

A Szovjetunió déli szomszédainak ilyeténképpen való kezelése nyilvánvalóan azt mutatta, hogy lebecsülték a szovjet külpolitika képességeit, amely semlegesíteni igyekezett a Törökország és Irán politikájában megnyilvánuló szovjetellenességet. A Szovjetunió politikájának nagy szerepe volt abban, hogy e két állam végül is milyen álláspontra helyezkedett az angol—francia koalíció intervenciós terveivel kapcsolatban. Végül is se Törökország, se Irán nem nyilvánította készségét az intervencióban való részvételre.

A Legfelsőbb Szövetséges Tanács katonai bizottsága 1940. április 26-án megtárgyalta, milyen lehetőségek vannak rá, hogy Románia térségéből kiindulva katonai akciót indítsanak a Szovjetunió ellen a Kaukázus térségében. Paul Reynaud előadta a francia vezérkarnak azt a javaslatát, hogy egyes közel-keleti és balkáni országokban, így Romániában légibázisokat kell kiépíteni.[59] Ezeket a terveket azonban nem fogadták túl nagy lelkesedéssel a romániai uralkodó körök, jól tudva, hogy megvalósításuk az ország háborúba sodródását jelenti a Szovjetunióval. A királyi Bukarestben attól is tartottak, hogy az angol—francia blokkal való katonai együttműködés kiváltja Németország retorzióját.

Ily módon tehát az a kísérlet, hogy a Szovjetunió ellen északon hadjáratot szervezzenek, része volt az általános angol—francia

[58] PRO Cab. 65/5. 125. old.

[59] *P. Reynaud:* Au coeur de la mêlée. 371. old.; J. H. *Jauneaud:* De Verdun à Dien Bien Phu. Párizs 1960. 133., 142. old.

szovjetellenes elgondolásoknak. Koordinálták ezt a Szovjetunió déli szárnyán és a Balkán vonatkozásában kidolgozott stratégiával. A svéd kormány által 1947-ben „Fehér könyv" címen kiadott dokumentumban nyíltan megírták: egy angol—francia csapatkontingens kiküldése a Szovjetunió elleni általános támadás része volt, és ezt „a március 15-től kezdődően megvalósítandó tervet, melynek célpontja Baku volt, később Finnország felé kellett volna továbbfejleszteni".[60]

LONDONBAN MINDEN VÁLTOZATLAN

A Szovjetunió és Anglia viszonyában nem következett semmi újabb fejlemény. Az események a már ismert séma szerint alakultak: a Londonból kiinduló szovjetellenes nyomás „biztonsági" intézkedésekkel párosult.

Butler 1940. március 18-án ismét megbeszélést folytatott a szovjet nagykövettel, s kifejezte ama reményét, hogy a szovjet—finn fegyveres konfliktus befejeződése után a szovjet—angol viszony meg fog javulni. „Meglehetősen átlátszó módon azt fejtegette, hogy célszerű lenne visszatérni a két ország közti kereskedelem kérdéseire, egyebek között arra, hogyan lehetne megállapodás útján rendezni a »kalózkodás elleni harccal« kapcsolatos ügyeket."[61] A Szovjetunió gyorsan reagált. A Külügyi Népbiztosság március 22-én utasította a nagykövetet, közölje az angol féllel: „A szovjet kormány hajlandó kereskedelmi tárgyalásokat folytatni, amennyiben az angol kormány kifejezi valódi készségét az angol—szovjet kereskedelem kérdéseinek pozitív megoldására, s még a tárgyalások megkezdése előtt hajlandó útjukra bocsátani a »Szelenga« és a »Majakovszkij« nevű, általa feltartóztatott szovjet hajókat azon ígéret kíséretében, hogy a jövőben nem fogja akadályozni a Szovjetunióba irányuló teherszállítmányokat."

1940. március 27-én a nagykövet közölte Halifaxszel ezt a nyilatkozatot. Halifax azonban ismét megpróbálta megindokolni az angoloknak azt az eljárását, hogy a Szovjetunió kereskedelmi hajóit

[60] Idézi: Falszifikatori isztorii (Isztoricseszkaja szpravka). Moszkva 1952. 62. old.

[61] AVP SZSZSZR. — A következő idézett részek ugyanebből az anyagból valók.

feltartóztatták és átvizsgálták. „Ha lehetne olyan módszert találni, amely garantálná, hogy a Szovjetunióba irányuló import kizárólag a szovjet szükségletek fedezésére szolgál, az angol kormány boldogan teljesítené a szovjet kormánynak azt a kérését, hogy ne tartóztassák fel hajóit és teherszállítmányait" — fejtegette a Foreign Office vezetője. Szavai mögött egyébként az angol kormánynak az a törekvése is meghúzódott, hogy szinte példátlan módon, nyíltan beavatkozzék a Szovjetunió belügyeibe. Jellemző, hogy egy 1940. április 4-i keltezésű dokumentumban, amelyet az angol gazdasági hadviselés minisztériumában dolgoztak ki, még attól a követeléstől sem riadtak vissza, hogy a Szovjetunió területén angol ellenőrző pontokat kell létesíteni a szovjet export ellenőrzésére.[62]

Mindennek ellenére a Szovjetunió megőrizte önuralmát, és április 27-én is hajlandónak mutatkozott arra, hogy kölcsönösségi alapon helyreállítsák a kereskedelmi kapcsolatokat. Ismételten tudtára adta az angoloknak, hogy a „Szelenga" és a „Majakovszkij" szabadon engedése lenne a kereskedelmi tárgyalások megkezdésének és a megállapodásnak is a legjobb előfeltétele. London azonban ezt mintha nem is hallotta volna. Május 8-án a szovjet félnek adott válaszában kitérően nyilatkozott, s nem volt hajlandó konkrét javaslatokat sem tenni a szovjet—angol kereskedelem fejlesztésének mikéntjére. Ehelyett a Szovjetunió és Németország kereskedelmi szerződéseinek tartalmát kezdte firtatni, s követelte, hogy a Szovjetunió csökkentse Németországba irányuló szállításait.

A helyzet tehát maradt a régi: London nem kívánt igazán tárgyalni a Szovjetunióval, ami megjavíthatta volna közöttük a politikai légkört. Az angol uralkodó körök, akárcsak korábban, mind a kétoldalú kapcsolatok kis és nagy kérdéseiben, mind pedig nemzetközi viszonylatban csorbítani igyekeztek a Szovjetunió érdekeit.

1940. március 21-én Butler M. Szigemicu londoni japán nagykövettel beszélgetett, és beismerte előtte: a Chamberlain-kormány egyre nagyobb mértékben ellenséges érzelmeket táplál a Szovjetunióval szemben, s azt a célt követi, hogy „a Szovjetuniót (blokád útján vagy más módon) a Németország elleni háború folytatására késztesse".[63]

[62] Lásd: Isztorija gyiplomatyii. 4. köt. 161. old.

[63] Idézi: *G. N. Szevosztyjanov:* Podgotovka vojni na Tyihom okeanye. (Szentyjabrj 1939 god.—gyekabrj 1941 god.) Moszkva 1962. 123. old.

1940. május 20-án a szovjet kormány memorandumban hozta az angol fél tudomására, hogy a Szovjetunió kereskedelempolitikáját nem óhajtja alárendelni egyik vagy másik idegen állam háborús feladatainak, s mind a harcban álló, mind pedig a semleges országokkal olyan külkereskedelmet folytat, amely a teljes egyenjogúság és a kölcsönös kötelezettségvállalás elvein alapszik. A memorandumot május 22-én közzétevő TASZSZ-nyilatkozatban a következők olvashatók: „Az angol kormánynak azok az intézkedései, amelyeket a Szovjetunióval folytatott kereskedelem csökkentésére és korlátozására tett (például a berendezésekre vonatkozó szovjet megrendelések annullálása), a Szovjetunióba tartó kereskedelmi hajók feltartóztatása, az az ellenséges álláspont, amelyet az angol kormány a Szovjetunió és Finnország konfliktusa kapcsán elfoglalt, mindmegannyi olyan dolog, ami nem mozdíthatta elő a két ország tárgyalásainak kielégítő haladását. London tovább folytatódó szovjetellenes irányvonala következtében tehát kiaknázatlanok maradtak a Szovjetunió és Anglia gazdasági, kereskedelmi kapcsolatainak rendezésére mutatkozó lehetőségek.

A FRANCIAORSZÁGHOZ VALÓ VISZONY CSAKNEM NULLPONTON

A Szovjetunió kapcsolatai Franciaországgal még rosszabbak voltak mint Angliával. A francia reakció gyakorlatilag elszánta magát a szakításra. Párizst annyira elvakította a szovjetellenesség, hogy nem látta a legfontosabbat: a növekvő katonai veszélyt. A francia uralkodó köröknek a „furcsa háború" idején folytatott politikáját Charles de Gaulle a következőképpen jellemezte emlékirataiban, az akkori Párizsban „bizonyos körök ... azon töprengtek, hogyan lehetne lesújtani Oroszországra, talán úgy, hogy Finnországot segítik, vagy Baku bombázásával, vagy isztambuli partraszállással. Sokkal inkább foglalkoztatta őket ez, semmint az, hogyan számolhatnának le a Reichhel."[64] Hervé Alphand, az ismert francia diplomata, 1939—1973 között készített naplófeljegyzéseiben szintén helyesen jegyezte meg, hogy Franciaország akkori kormányának

[64] *Charles de Gaulle:* Id. mű, 25. old.

köszönheti az 1940-es vereséget, egyebek között éppen azért, mert nem volt olyan hatalmas szövetségese, mint a Szovjetunió. „Be kell ismernünk — írja Alphand —, hogy Albert Sarraut, Blum és Daladier különböző okok folytán következetlen álláspontra helyezkedett és nem mérte fel az oroszokkal kötendő katonai megegyezés jelentőségét, ami kétségtelenül megszabadított volna bennünket a háborútól."[65]

A francia kormány azonban ahelyett, hogy felhagyott volna a szovjetellenes politikával, és a Szovjetunióhoz való közeledés útját kereste volna, minden területen nyomást gyakorolt a Szovjetunióra. Így például, amikor a Szovjetunióhoz csatlakozott Nyugat-Ukrajnában és Nyugat-Belorusszijában államosításokat hajtottak végre [amely nyilván francia tulajdont is érintett. — *A szerk.*], a Szajna megyei törvényszék elnöke az ún. „Francia olajkitermelési és olajkereskedelmi társaság" követelésére még 1939. december 28-án úgy döntött, hogy a Szovjetunió franciaországi kereskedelmi képviseletének értékei és számlája rovására zárol mintegy egymilliárd frankot. Másnap a szovjet követség erélyesen tiltakozott a francia külügyminisztériumban, követelve, hogy haladéktalanul hatálytalanítsák ezt a döntést, amely sérti a szovjet kereskedelmi kirendeltségnek a még 1934. január 11-i ideiglenes kereskedelmi egyezményben rögzített státusát.[66]

Az 1939-ben is érvényben levő szovjet—francia kereskedelmi egyezmény kötelezettségeinek betartásával a szovjet fél éppen ekkor akart eszközölni egy több mint kilencmillió rubeles megrendelést Franciaországban, ám a francia fél megtagadta a kereskedelmi egyezmény érvényességének meghosszabbítását, és 1940. március 15-től a szovjet eredetű árukra vonatkozóan megtagadta a legnagyobb kedvezmény elvét (kivételt képeztek egyes kőolajtermékek). A francia kormány lefoglalta a szovjet megrendelésre elkészült fegyvert és felszerelést, és megtiltotta számos árufajtának a Szovjetunióba szállítását. Mindez nagy kárt okozott a Szovjetuniónak.

1940. február 5-én a francia rendőrség példátlanul törvénytelen módon támadást intézett a párizsi szovjet kereskedelmi képviselet

[65] *H. Alphand:* Létonnement Détre. Tournal 1939—1973. Párizs 1977. 112. old.
[66] AVP SZSZSZR.

hivatali helyiségei ellen. Mintegy 100 polgári ruhás rendőr behatolt a képviseletre, és elfoglalta épületét. Házkutatást tartottak, és elkobozták a talált dokumentumokat. A kereskedelmi képviselet dolgozóit őrizetbe vették, rendőri kísérettel lakásukra cipelték, s csak a házkutatás befejeződése után engedték szabadon őket. A munkatársakat azonban nem engedték be a képviselet épületébe. Házkutatást rendeztek az Inturiszt helyiségeiben és a régi párizsi szovjet iskolában is. A Szovjetunió franciaországi követsége a rendőri akciót „olyan kirívóan ellenséges akciónak" nevezte, amilyet csak „ellenséges országokkal szemben szoktak alkalmazni".

A szovjet külügyi népbiztos a Legfelsőbb Tanács hatodik ülésszakán hangsúlyozta: „Az utóbbi hónapokban számos tény mutatja, hogy az angol és a francia politika ellenséges érzéseket táplál a Szovjetunióval szemben.

Elég arra emlékeztetni, hogy a francia hatóságok semmi jobbat nem tudtak kitalálni, mint hogy két hónappal ezelőtt rendőrségi támadást intézzenek párizsi kereskedelmi képviseletünk ellen. A kirendeltségen végrehajtott házkutatás azonban, bármennyire igyekeztek is, semmiféle eredménnyel nem járt számukra. Csupán e hallatlan eljárás kezdeményezőit állította pellengérre, és azt bizonyította be, hogy semmi alap nem volt erre az országunkkal szembeni ellenséges akcióra. Egyébként azokból a körülményekből is, amelyek Szuric elvtársnak, teljhatalmú képviselőnknek a visszahívását kísérték, azt láthatjuk, hogy a francia kormány még mesterséges indokokat is keres a Szovjetunióval szembeni barátságtalanságának hangsúlyozására. Szuric elvtársat azért hívtuk vissza franciaországi követi megbízatásából, hogy világossá tegyük: a Szovjetuniónak sem fontosabbak a két ország kapcsolatai, mint Franciaországnak."[67]

A szovjet—francia viszony egészében véve fagypontra süllyedt. 1940-ben a Szovjetuniónak a Franciaországgal való áruforgalma csaknem tizenegyszer kisebb volt, mint az előző évben; mindössze 4,3 millió rubel értékű.[68]

[67] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940 god. 27. old.

[68] AVP SZSZSZR.

Azt, hogy az ország uralkodó körei mennyire nem kívánták javítani a kapcsolatokat a Szovjetunióval, jól mutatja egyebek között az is, hogy Erik Labonne-nak, Franciaország új szovjetunióbeli nagykövetének a kinevezéséhez csak június 4-én kérték a szovjet kormány hozzájárulását, akkor, amikor már nagy erővel folyt a német támadás. A nagykövet június 22-én, Franciaország kapitulációjának napján nyújtotta át Moszkvában a megbízólevelét.

Még Paul Reynaud volt francia miniszterelnök is, akit közvetlen felelősség terhel hazája vereségében, kénytelen elismerni emlékirataiban, hogy a francia vezető körök maguk utasították vissza a Szovjetunióval a szövetséget, s így történt, hogy Franciaországnak „az Oroszországgal való szövetség nélkül" kellett háborúba lépnie Németország ellen. Ez a vereség — Reynaud szavai szerint — „francia diplomáciai Waterloo" volt, amit azután a francia hadsereg katonai csődje követett.[69]

A német fasizmusnak elég ideje volt arra, hogy felkészüljön a döntő csapásra Nyugaton. Le is sújtott. A francia hadsereg vereséget szenvedett.

A kétségbeesett francia kormány 1940. május végén a Szovjetunióhoz fordult. Május 25-én a francia légügyi miniszter az iránt érdeklődött a szovjet kormánynál, hogy tudna-e harci repülőgépeket szállítani Franciaországnak. Pierre Cotot, az ismert baloldali politikust és a Szovjetunió barátját akarták Moszkvába küldeni a tárgyalások lefolytatására.[70] A Szovjetunió beleegyezett a dologba. A francia reakciósok azonban Bullitt amerikai nagykövet hatására meghiúsították Cot utazását.

Molotov a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának hatodik ülésszakán összefoglalta az angol—francia koalíciónak a „furcsa háború" időszakában tapasztalható szovjetellenes akcióit. „Mindezek az ellenséges cselekmények — hangsúlyozta — annak ellenére történtek Anglia és Franciaország részéről, hogy a Szovjetunió az ő irányukba mindeddig egyetlen barátságtalan lépést sem tett... Ideje volna, hogy ezek az urak megértsék: a Szovjetunió nem volt és soha nem is lesz idegen politika eszköze; hogy a Szovjetunió min-

[69] *P. Reynaud:* La France a sauvé l'Europe. 1. köt. 16., 23. old.
[70] *I. Bouvier—J. Gacon:* La Vérité sur 1939. Párizs 1953. 244. old.

dig is a saját maga politikáját folytatta és fogja is folytatni, mit sem törődve azzal, tetszik-e ez ezeknek az uraknak vagy sem."[71]

A SZOVJET DIPLOMATÁK VICHYBEN

1940. június 22-én a Compiègne-i erdőben, egy vasúti kocsiban aláírták a francia—német fegyverszüneti egyezményt. A németek által elfoglalt Észak- és Közép-Franciaországban, az országnak mintegy kétharmadán volt található az ipari potenciál zöme, gyakorlatilag az egész szén- és kohászati ipar; itt volt az élelmiszerbázis is. A meg nem szállt Dél-Franciaországban, Vichy városkában rendezkedett be Pétain marsall rendszere, amely a reakciós francia burzsoázia diktatúráját valósította meg. Németország ezt a rezsimet elsősorban arra tartotta alkalmasnak, hogy az ott gyülekező kollaboránsok kezével rabolhassa ki Franciaországot. A fegyverszüneti feltételek szerint Franciaország köteles volt átadni Németországnak a meg nem szállt zóna termelésének 40%-át, a megszállt zóna termelésének 50%-át, az ún. zárt övezetből pedig, amely teljesen német közigazgatás alá tartozott, elvitte a termékek 95%-át. Vichy naponta 400 millió frankot folyósított a megszállók eltartására. De Berlin szemében még ez a Franciaország is csak ideiglenesnek számított.

Moszkvában tisztában voltak vele, mire jók Vichy franciái. Ugyanakkor Vichyből részletesebb információkat lehetett kapni a politikai helyzetről, a kormány politikai irányvonaláról, s ennek az információs forrásnak a fontosságát fokozta az a körülmény is, hogy mélyen a németek hátában volt, és hivatalosan a fasiszta Németországgal való együttműködés politikáját folytatta. Mi is ment végbe valójában Vichyben? Milyen a megszállt Franciaország általános helyzete? Mi történik a német fennhatóság alatt álló munkáskörzetekben? Vajon nagy sikereket tudtak-e felmutatni a kollaboránsok, avagy ellenfeleik ereje volt nagyobb? Mit lehet tenni a francia—szovjet kapcsolatok javításáért?

„Kérdés volt elég" — írja emlékirataiban A. J. Bogomolov, aki 1940 novemberében érkezett Vichybe mint a követség és az ügyvivőség tanácsadója. Mindaz, ami Franciaországban történt, magára

[71] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940. 28—29. old.

vonta a szovjet vezetés figyelmét. Bogomolovot elutazása előtt fogadta Sztálin.[72]

1940 decemberében a francia hatóságok érdeklődni kezdtek afelől, hogyan lehetne helyreállítani a kereskedelmi kapcsolatokat a Szovjetunióval. A szovjet fél válaszul rámutatott, hogy először az ennek útjában álló akadályokat kell eltávolítani. Fel kell szabadítani a Szovjetunió külkereskedelmi képviseletének zárolt vagyonát, át kell adni a szovjet állami banknak a balti köztársaságok tulajdonát képező három tonna aranyat. Ezután a Szovjetunió hajlandó lett volna élelmiszerrel és fűtőanyaggal segíteni Franciaországot. A kereskedelmi kapcsolatok helyreállítása azonban egyre késett, s a szovjet kormány azt is tudta, miért: Pétain kormányát aggasztotta egy ilyen lépés belpolitikai következménye. „Azok a hírek, hogy a Szovjetunióval esetleg felújítják a kereskedelmi kapcsolatokat, elterjedtek a francia nép körében is. A nép az erre vonatkozó tárgyalásokban joggal látta annak jelét, hogy a Szovjetunió baráti segítséget akar nyújtani a francia dolgozóknak. Már a háború kitörése után hallottam, hogy az illegális kommunista sajtó nagy lelkesedéssel méltatta az arról szóló első híreket, hogy hamarosan helyreállítják a Szovjetunió és Franciaország kereskedelmi kapcsolatait. Ami a hitleristákat illeti, ők nem mertek tiltakozni e kereskedelem ellen, mivel maguk is kereskedtek a Szovjetunióval, de a Vichy üzleti köreiben és hivatalnoki karában levő embereik révén valószínűleg mindent elkövettek a tárgyalások akadályozására."[73]

A Vichyben dolgozó szovjet missziót foglalkoztató egyik kérdés a Szovjetunió állampolgárainak repatriálása volt; nagy részük a spanyolországi internacionalista brigádokban harcolt. A franciák korábban megkezdték a nemzetközi brigádok szovjet harcosainak hazaszállítását, ám amikor Litvánia, Lettország, Észtország, Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija a Szovjetunió része lett, újabb szovjet állampolgárokat kellett kiengedni az internálótáborokból. De csupán néhány száz embernek sikerült hazatérnie.

A Szovjetunió kapcsolatai a Pétain-kormánnyal igen korlátozottak voltak, lényegében másodrendű gazdasági kérdések megtárgya-

[72] *A. J. Bogomolov:* Na gyiplomatyicseszkom posztu v godi vojni. *Mezsdunarodnaja Zsizny,* 1961. 6. sz. 100. old.

[73] Ugyanott, 1961. 7. sz. 131. old.

lására szorítkoztak. 1940. december 25-én a moszkvai francia nagykövet mégis köszönetét fejezte ki a szovjet kormányt képviselő A. J. Visinszkijnek, a szovjet külügyi népbiztos első helyettesének azért, hogy a Szovjetunió továbbra is normális kapcsolatokat tart fenn a francia féllel. A válasz így hangzott: „Azok a nehézségek, amelyekkel Franciaország küzd, nem befolyásolhatják a Szovjetunióval való normális kapcsolatait."[74]

Franciaország veresége nem jelentette azt, hogy a „tengelyhatalmak" nyugati szárnyán most már egy megtört ország húzódott volna meg. Mély illegalitásban megindult az ellenállás; vezető nemzeti ereje a Francia Kommunista Párt volt. 1940. július 10-én a *l'Humanité* illegális számában megjelent „A francia néphez!" címzett felhívás, melynek szerzője Maurice Thorez és Jacques Duclos volt. „Oly nagy nép, mint a mienk, sohasem lesz rabszolgák népe — hangzott a felhívás. — A népben rejlenek a nemzeti és társadalmi felszabadulás hatalmas reményei. Csak a munkásosztály körül — amelynek nemes eszményekért lángoló lelke telve van bizalommal és bátorsággal — alakulhat ki a Franciaország szabadságáért, függetlenségéért és az újjászületésért küzdő front."[75]

A szovjet diplomácia jól látta a különbséget a francia kollaboránsok és az igazi Franciaország között. A. J. Bogomolov 1940 végén Párizsba látogatott. „Nyomban érzékelhettem a különbséget az ún. nemzeti forradalmát élő játék-Vichy, a klerikális-fasiszta politika, a nyomorúságos kétkulacsosság és Párizs között. Itt minden világosabb és ezáltal tragikusabb volt. A francia nép nem tört meg. Valahol mélyen a föld alatt dolgozott Jacques Duclos, Gabriel Péri, Benoit Frachon s a francia proletariátus más vezetői és harcosai. Eljutottak ide Maurice Thorez szavai, melyek felgyújtották a francia nép fiainak szívét; ők a németekben nem egyszerűen megszállókat láttak, hanem a munkásosztály esküdt ellenségeit."[76]

A. Z. Manfred ismert szovjet történész írja: „Franciaország nem vett részt abban a megalázó és szégyenletes színjátékban, amelyet Montoire-ban rendeztek, s ahol az alázatos marsall megszorította a gőgös, győzedelmes Führer kezét. Franciaország szavát illegális

[74] AVP SZSZSZR.
[75] *Maurice Thorez:* A nép fia. Moszkva 1960.
[76] *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1961. 7. sz. 127. old.

felhívásokban és a kommunista párt röpcéduláin lehetett olvasni, a franc-tireurök első lövéseiben lehetett hallani, meg a szabad franciákhoz Londonból intézett felhívásban, mely a német megszálló elleni harc folytatására szólított.

François Mauriac, az ismert francia író, aki sohasem tagadta, hogy katolikus meggyőződésű, és igen távol áll a baloldali politikai erőktől, ezt mondta: »A francia társadalom valamennyi osztálya közül csak a munkásosztály volt képes mint osztály megfelelni hazafias kötelességének« ... A munkásosztály és élcsapata, a kommunista párt, a hazára zúduló megpróbáltatások, a széthúzás, a tanácstalanság, a kiábrándultság órájában, amikor az államhatalmat oly sokáig gyakorló pártok és vezetők mindennek átadták magukat, az ország vezető nemzeti erejévé vált, s meghirdette az illegalitásban születő ellenállást."[77]

4. A SZOVJET—ANGOL KAPCSOLATOK FRANCIAORSZÁG VERESÉGE UTÁN

Winston Churchill 1940. május 10-i kormányalakítása után létrejöttek a szovjet—angol kapcsolatok sok vonatkozásban új feltételei. Az új kormány állásfoglalásában tapasztalható volt bizonyos, arra irányuló kívánság, hogy kijavítsák Chamberlain „münchenista" kabinetjének hibáját, minek folytán nem sikerült megállapodásra jutni az 1939. évi tárgyalásokon. Churchill kormánya már nem kergette oly mértékig a Hitlerrel való megegyezés illúzióját, mint elődei. Hiszen a fasiszta agresszió már túlságosan előrehaladt, a szövetséges Franciaországot szétzúzta, s immár Anglia létét fenyegette. Churchill, bár esküdt ellensége volt a kommunizmusnak, számot vetett azzal, hogy kemény és elhúzódó háború következik Németországgal, s ebben Anglia semmiképpen sem boldogulhat a Szovjetunió nélkül. Ezek a meggondolások határozottan kedveztek annak, hogy javítani lehessen a szovjet—angol viszonyt.

[77] *A. Z. Manfred:* Tradicii druzsbi i szotrudnyicsesztva. Iz isztorii russzko—francuzszkih i szovjetszko—francuzszkih szvjazej. Moszkva 1967. 255. old.

A Churchill-kormány politikája azonban a gyakorlatban egyelőre úgy festett, hogy a szovjet kormánynak az „új kapcsolatok" szükségességéről tett nyilatkozatokat még olyan cselekmények kísérték, melyekben fellelhető volt a „münchenisták" szovjetellenes politikájának hatása. Churchillre és környezetére még befolyást gyakorolt az angol uralkodó köröknek az a része, amely nem tudott megszabadulni a Szovjetunió elleni gyűlöletétől. Az angol vezetés eközben úgy tevékenykedett, mintha nem venné észre, hogy a háború folyamán Nagy-Britannia pozíciói és lehetőségei erősen romlottak. Churchill kabinetje nem utasította vissza azoknak a kísérleteit, akik megpróbálták alárendelt helyzetbe hozni a Szovjetuniót; nem ritkán maga is az erő pozíciójából próbált tárgyalni az országgal. Éppen az angol kabinet kettős politikája volt a fő oka annak, hogy a szovjet—angol kapcsolatok továbbra sem fejlődtek kedvezően.

1940. május 20-án Halifax, aki Churchill kormányában is megtartotta a külügyminiszteri posztot, magához kérette a szovjet nagykövetet. Halifax kijelentette, hogy az angol kormány elhatározta: „Mielőbb Moszkvába küld egy tekintélyes politikust, aki a Szovjetunió vezetőivel folytatandó személyes megbeszélések útján helyben fogja felderíteni, milyen lehetőségek vannak általában a szovjet—angol viszony, különösképpen pedig a kereskedelmi kapcsolatok megjavítására. Ha a szovjet kormánynak nincs ellene kifogása, az angol kormány sir Stafford Crippset szeretné különmegbízottjaként Moszkvába küldeni."[78] A szovjet kormány beleegyezett, hogy nagyköveti rangban fogadja Crippset; azt azonban fölöslegesnek tartotta, hogy valamiféle különleges státust adjanak neki. 1940. június 2-án a Foreign Office értesítette a Szovjetunió londoni nagykövetségét, hogy az angol kormány kinevezte Crippset általános megbízatással nagykövetté; „speciális misszióról" nem történt említés. Anglia új nagykövete június 12-én a Szovjetunióba érkezett.

Még 1940. május 23-án értesítette Butler a szovjet nagykövetet arról, hogy „az új kormány teljesen új alapokon fel szeretné újítani a tárgyalásokat". Kész áruforgalmi megállapodást kötni a Szovjetunióval. Az angol kormány javasolni fogja a francia kormánynak,

[78] AVP SZSZSZR. — A következő idézetek szintén innen valók.

hogy engedjék útjára a „Szelenga" és a „Majakovszkij" nevű szovjet hajókat. Május 25-én Dalton gazdasági miniszter közölte Majszkijjal, hogy „nem tartja okosnak azt az álláspontot, amit a korábbi angol kormány a Szovjetunióval folytatott kereskedelem kérdésében elfoglalt. A korábbi memorandumot tekintsék semmisnek, és elölről kell kezdeni a tárgyalásokat." Az új angol kormány — biztosította Majszkijt Dalton — komolyan kívánja Anglia és a Szovjetunió viszonyának javítását, „félre akarja dobni az összes jegyzéket és memorandumot, s teljesen új úton akar elindulni". Annak demonstrálására, hogy az angol kormány általános irányvonala megváltozott, elhatározta, hogy szabadon engedi a „Szelengát" és a „Majakovszkijt", s e célból már tárgyalásokba is bocsátkozott a francia kormánnyal, melynek rendelkezése alatt állnak ezek a hajók. 1940. június 18-án elengedték a „Szelenga", 20-án a „Majakovszkij" gőzöst.

London nyugtalansága, melyet Anglia katonai és politikai helyzetének romlása miatt érzett, Franciaország veresége után aggodalommá nőtt. Ennélfogva az angolok mindinkább érdekeltté váltak a Szovjetunióval való konstruktív kapcsolatok fejlesztésében. 1940. június 25-én Churchill az új angol nagykövet, Stafford Cripps útján személyes üzenetet küldött Sztálin szovjet kormányfőnek. Ilyesmi azelőtt nem történhetett meg. „A múltban, és nem is a távoli múltban — hangzott az üzenet — kapcsolatainkat beárnyékolta a kölcsönös gyanakvás ... Mára azonban jelentkezett egy új tényező, amely kívánatossá teszi, hogy a két ország között helyreálljanak a régi kapcsolatok annak érdekében, hogy szükség esetén konzultálhassanak egymással az európai ügyekről, hiszen ezek óhatatlanul mindkettőjüket érdeklik."[79] Az angol kormányfő azt ajánlotta, hogy a két kormány sokoldalúan vitassa meg „mindazokat a nagy problémákat, amelyek Németország jelenlegi politikája folytán előálltak".[80]

A szovjet kormány ezúttal is kinyilvánította, hogy kész konstruktívan foglalkozni az Angliához fűződő kapcsolatokkal. 1940. június 15-én Moszkvában szovjet—angol kereskedelmi tárgyalások kezdődtek, ahol Angliát Cripps képviselte. Az angol nagykövet ta-

[79] *W. Churchill:* The Second World War. London 1949. 2. köt. 119. old.
[80] Ugyanott, 120. old.

lálkozott Molotovval és Mikojan külkereskedelmi népbiztossal. 1940. július 1-én Crippset fogadta Sztálin. Megtárgyalták az európai hadihelyzetet, valamint Anglia és a Szovjetunió politikai és kereskedelmi kapcsolatainak problémáit.

Úgy tűnt, hogy Churchill kabinetje végre felülvizsgálja Angliának a Szovjetunióval való korábbi irreális politikáját. 1940 nyarán azonban az angol kormánynak volt egynéhány olyan akciója, amely újabb nehézségeket támasztott a szovjet—angol kapcsolatokban. London nem óhajtotta elismerni a balti köztársaságoknak a Szovjetunióval való újraegyesülését; zárolta a balti köztársaságok tulajdonát képező és az angol bankokban őrzött aranyat; elkobozta az angol kikötőkben tartózkodó 24 észt és lett hajót, s a hazatérni kívánó tengerészeket pedig speciális táborba internálta. A Szovjetunió Külügyi Népbiztossága egymás után tiltakozott ezek ellen a törvénytelen lépések ellen.

Az angolok politikájának cikcakkjai nehéz helyzetbe hozták Crippset, aki erősíteni szerette volna a szovjet—angol kapcsolatokat. E. Estorick angol történész ezt írja: „Cripps úgy találta, hogy minden lépés, amit a szovjet—angol viszony javítása érdekében Moszkvában tett, nyomban valami durva ellenlépést váltott ki az angol kormány részéről Londonban ... Úgy vélte, hogy az angol kormány egyenesen a németek kezére játszik."[81]

1940. augusztus 7-én Molotov beszélgetést folytatott az angol nagykövettel, s ismét megerősítette a Szovjetunió elvi álláspontját a szovjet—angol gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok területén. „A Szovjetunió és Anglia gazdasági kapcsolatai csakis abban az esetben fejlődhetnek megfelelően, ha valóban jóakarat nyilvánul meg bennük, különösen pedig, ha Anglia jóakarattal visszaadja aranyunkat." Befejezésül a népbiztos hangsúlyozta, hogy a szovjet fél kívánatosnak és lehetségesnek tartja az angol—szovjet kereskedelmi kapcsolatok javítását, különösen, ha Anglia felhagy a Szovjetunió iránti barátságtalan lépésekkel.[82] 1940. augusztus 22-én Mikojan közölte Crippsszel: mindaddig, amíg Anglia nem rendezi a balti köztársaságok Szovjetunióhoz csatlakozásának kérdésével

[81] *E. Estorick:* Stafford Cripps. Master Statesman. New York 1949. 239. old.
[82] AVP SZSZSZR.

összefüggő problémákat, nem lehet szó egy átfogó kereskedelmi megállapodás megkötéséről.[83].

A Szovjetunió Külügyi Népbiztossága számtalanszor tiltakozott az angol kormánynál a baltikumi arany ügyében. London azonban szerette volna összeegyeztetni az összeegyeztethetetlent: miközben ellenséges lépéseket tesz a Szovjetunió irányában, előnyösen kereskedik vele.

Telt-múlt az idő, s London hibájából elvileg nem történt változás a szovjet—angol viszonyban. Mind sürgetőbbé vált azonban, hogy az angol uralkodó körök feladják korábbi álláspontjukat. Cripps 1940. október 13-án Londonba küldött táviratában több reális szempontot fejtett ki. Javasolta, hogy határozottan korrigálják Anglia szovjetellenes álláspontját. A nagykövet mindenekelőtt abból indult ki, hogy „a szovjet kormány végső soron nem szeretné, ha Németország győzne", s abban reménykedik, hogy „a tengelyhatalmakkal való megegyezés révén lehetőséget kap a német veszély távoltartására mindaddig, amíg Oroszország elég erős lesz, hogy leszámoljon velük, és vereséget mérjen rájuk". Cripps kimutatta, mennyire kilátástalan Angliának az az irányvonala, hogy „az angol kormány, miközben semmiféle lényeges javaslatot nem tesz Szovjet-Oroszországnak, továbbra is azt várja tőle, hogy a szovjet kormány majd vállalja az ellenségeskedést a tengelyhatalmakkal is és Japánnal is".[84]

Churchill kormánya gyakorlatilag visszautasította Cripps valamennyi javaslatát. Egyidejűleg az angol vezetés nagyarányú provokációs manőverbe kezdett a Szovjetunió ellen. 1940. október 22-én Cripps, kormánya megbízásából, azt a javaslatot terjesztette elő Visinszkijnek, a külügyi népbiztos első helyettesének, hogy kössenek Angliával kereskedelmi egyezményt, majd pedig egy ugyanolyan jellegű megnemtámadási egyezményt, mint a szovjet—német szerződés. Cripps nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ez a javaslat rendkívül bizalmas.[85] November elején azonban, közvetlenül azelőtt, hogy a szovjet kormányfő Berlinbe utazott volna, az angol külügyminiszter kifecsegte e javaslat lényegét. A szovjet külügyi népbiztos

[83] Ugyanott.
[84] PRO Premier. 1/443.
[85] AVP SZSZSZR.

első helyettese november 11-én találkozott Crippsszel, és elutasította javaslatait. November 19-én Visinszkij kijelentette, hogy a londoni szovjet nagykövetség közlése szerint „a híresztelések forrása a Foreign Office, melynek hivatalnokai az utóbbi napokban informáltak különböző újságírókat Cripps október 22-i demarsáról".[86]

1940. november 17-én Steinhardt, az Egyesült Államok szovjetunióbeli nagykövete közölte az amerikai külügyminisztériummal, hogy „a nagykövet [Cripps— *A szerző]* mindettől annyira dühbe gurult, hogy kijelentette: a Foreign Office szabotázsára gyanakszik. Cripps azt mondta, hogy az angol kormányban vannak olyanok, akik annyira ellenségesen viszonyulnak a Szovjetunióhoz, hogy inkább hajlandók reszkírozni a birodalmat, mintsem, hogy Anglia és a Szovjetunió közeledjen egymáshoz."[87]

Ezek az akciók és a Churchill-kormányzat más cselekedetei is azt mutatták, hogy az angol kormánynak továbbra sem az angol—szovjet viszony javítása a célja, hanem az a törekvés érvényesül, hogy feszültté tegyék a Szovjetunió és Németország kapcsolatait, s mielőbb konfliktusba kergessék őket egymással. Megerősítette ezt Londonnak a nemzetközi problémák megítélésében, a Szovjetunió biztonságát érintő kérdésben tanúsított szovjetellenessége is. 1940. október 15-én például Halifax a következő direktívát küldte Crippsnek: „Nem lenne kívánatos, hogy a szovjet kormány valamiféle paktumot kössön Japánnal. Ez ugyanis azzal járna, hogy a Szovjetunió megszüntetné vagy csökkentené a Kínába irányuló szállításokat, s mivel így Japánnak nem kellene többé félnie északon, lehetősége nyílna rá, hogy nyomást gyakoroljon ránk és a hollandokra délen."[88] Az angolok a Szovjetunió határaitól délre mind aktívabban igyekeztek letéríteni Iránt a semlegesség politikájáról, s szovjetellenes politika folytatására akarták rábírni. A Szovjetunió és Németország között 1940 novemberében Berlinben folytatott tárgyalások alkalmával az angol diplomácia olyan propagandahadjáratot folytatott, hogy „a Szovjetunió eladta Iránt Németországnak". Ettel, a teheráni német követ beismerte: ennek a propa-

[86] Ugyanott.
[87] FRUS 1940. 1. köt. 629. old.
[88] PRO F. O. 418/86 43. old.

gandának az volt a célja, hogy „ismét a viszály magvát hintse el Irán és a Szovjetunió között".[89]

1940. december elején az angol kormány elkobozta a baltikumi hajókat, s feltűzték rájuk az angol zászlót. December 6-án a szovjet nagykövet erélyesen tiltakozott Halifaxnál az angol kormány erőszakos és törvényellenes eljárása ellen.[90]

GÖRÖNGYÖS ÚT CHURCHILL POLITIKAI REALIZMUSÁHOZ

1940. december 27-én a szovjet nagykövet először találkozott Anglia új külügyminiszterével, Anthony Edennel.[91] Londonban megkezdődött a Szovjetunióval való „konstruktív" kapcsolatok újabb fordulója.

Eden kijelentette, hogy véleménye szerint Anglia és a Szovjetunió között nincsenek leküzdhetetlen ellentétek, s teljesen lehetséges köztük a jó viszony. Megígérte, hogy ennek érdekében minden tőle telhetőt megtesz. A nagykövet megjegyezte: ha Eden valóban elő akarja segíteni a szovjet—angol viszony javulását, akkor egyebek között tisztázni kell a dolgokat a baltikumi kérdésben. 1941. január 3-án a nagykövettel Butler beszélgetett, s elmondta: „Eden jelenleg azon töpreng, hogyan lehetne a legjobb módon hozzáfogni az angol—szovjet viszony rendezéséhez". Butler következő szavaiból kiderült, hogy az angol kormány szerette volna megkerülni a balti kérdést, az áruforgalmi megállapodás kérdését helyezve előtérbe; ha ez az út nem bizonyul járhatónak, akkor a balti kérdés likvidálása fejében akarja elérni az áruforgalmi megállapodást.[92]

Anglia részéről tehát továbbra is tapasztalható volt az összeegyeztethetetlen feladatok összeegyeztetésére irányuló törekvés. A Szovjetunió reagálása meg is felelt ennek. 1941. február elsején Molotov fogadta Crippset. A népbiztos leszögezte, hogy a Szovjetuniónak az Angliával való kapcsolatokhoz fűzött várakozásai nem igazolódtak. Ellenkezőleg: miközben a Szovjetunió semmiféle barátságtalan lépést nem tett Anglia irányában, London 1940 folya-

[89] DGFP Series D. Washington 1960. 11. köt. 597., 632. old.
[90] AVP SZSZSZR.
[91] Eden 1940 december 10-én váltotta fel Halifaxet a külügyminiszteri székben.
[92] AVP SZSZSZR. — A legközelebbi lábjegyzetig az idézetek innen valók.

mán egész sor újabb barátságtalan akciót kezdeményezett a Szovjetunióval szemben, ami arról tanúskodik, hogy az angol kormány nem kívánja javítani a két ország kapcsolatait. A népbiztos példaként említette a balti köztársaságokat (az aranyat és a hajókat stb.). A szovjet kormánynak ez volt a hivatalos válasza az angol kormány javaslataira.

1941. február 24-én Stafford Cripps jelentette Visinszkijnek, a szovjet külügyi népbiztos első helyettesének, hogy utasították: találkozzék Edennel február 28-án, Isztambulban. Ennek kapcsán saját kezdeményezésére szeretné tudni, mi a véleménye Sztálinnak arról, kívánatos-e és lehetséges-e Sztálin és Eden találkozója az angol—szovjet kapcsolatok megvitatása céljából. 1941. február 25-én a népbiztoshelyettes közölte Crippsszel, hogy a szovjet kormány úgy véli: „most még nem jött el az ideje annak, hogy nagy kérdéseket a Szovjetunió vezetőivel való találkozókon döntsenek el, annál kevésbé, mivel egy ilyen találkozót jelenleg politikailag nem is készítettek elő".

1941. április 18-án a szovjet kormány figyelemre méltó memorandumot vett át Crippstől. Abban az esetben, ha a háború hosszabb ideig elhúzódik — írta a nagykövet —, bizonyos angol körök csak „mosolyogni" fognak azon, hogy a Németországgal folyó háborúnak a német feltételek alapján vessenek véget, azaz, hogy korlátlan lehetőségeket biztosítsanak a hitleristáknak a keleti irányú terjeszkedésre. Ez az ötlet Cripps szavai szerint az Egyesült Államokban is híveket szerezhet magának. Ugyanakkor Cripps átlátszó módon utalt arra a lehetőségre, hogy a világimperializmus esetleg újabb szovjetellenes összeesküvést sző.

Az ilyen elmélkedéseknek természetesen megvolt a maguk alapja. Ahhoz, hogy a Szovjetunió rovására alkut kössenek a német fasizmussal, az angol uralkodó körök már előkészítették a talajt a hitlerizmus iránti sok éves elnéző magatartásukkal és egész müncheni politikájukkal. 1940. március 7-én Lord Buxton a Lordok Házának több tagja nevében memorandumot nyújtott át Chamberlainnek, amelyben béketárgyalásokat követelt a hitleri Németországgal, arra hivatkozva, hogy „Hitler nehéz helyzetben van, különösen az Oroszországhoz való viszonyt illetően, és mert magában Németországban ellentétes vélemények tapasztalhatók az orosz kérdés-

ben".[93] Calvin angol történész megjegyzi, hogy „az ilyen javaslatok közül sok tartalmazott közvetett utalást arra, hogy (Németországnak) szabad kezet kellene adni Oroszországban keleten, mintegy a békekötés fejében".[94]

Cripps memoranduma nem csupán az imperialisták új szovjetellenes összeesküvésére való figyelmeztetés volt. A nagykövet nyilvánvalóan nyomást akart gyakorolni a szovjet kormányra, hogy a Szovjetunió mondjon le a nem hadviselés politikájáról. „Ezzel kapcsolatban emlékeztetni kell arra, hogy Nagy-Britannia kormánya nem érdekelt annyira a Szovjetunió sérthetetlenségének megőrzésében, mint például Franciaország vagy egynémely más nyugat-európai ország sérthetetlenségének megőrzésében." Cripps megkérdezte: „szándékában áll-e a szovjet kormánynak javítani Angliához fűződő kapcsolatait, vagy pedig olyan állapotban kívánja hagyni őket, amilyenben vannak".

Szovjet részről Cripps tudomására hozták, hogy „ilyen kérdéseknek már a felvetése is különös és helytelen, mivel nem a szovjet kormány, hanem az angol kormány vitte abba az állapotba kapcsolatainkat, amelyben most vannak".[95]

Az angol kormány arra a megállapításra jutott 1941. március végén, felderítőinek jelentései alapján, hogy Németország támadásra készül a Szovjetunió ellen. Churchill április 3-án levelet küldött a moszkvai nagykövetnek, hogy adja át Sztálinnak. Ezt írta a levélben: „Megbízható ügynöktől hitelt érdemlő információim vannak arról, hogy a németek, amikor Jugoszláviát már a hálójukban érezték, azaz március 20. után, öt páncéloshadosztályukból hármat Romániából Dél-Lengyelországba kezdtek átdobni. Csak akkor állították le ezt az átcsoportosítást, amikor a szerb forradalomról értesültek. Excellenciád könnyen átláthatja ennek a ténynek a jelentőségét."[96]

Moszkvában azonban ezt a közleményt vizsgálva, nem tekinthettek el a brit diplomácia fő feladatának figyelembevételétől, attól ti., hogy a legkülönbözőbb eszközökkel, köztük a legprovokatívabbakkal is, igyekeztek meggyorsítani a Szovjetunió és Németország

[93] PRO Premier 1/443.
[94] *The Daily Telegraph*, 1971. január 1.
[95] AVP SZSZSZR.
[96] *W. Churchill:* The Second World War. London 1950. 3. köt. 320. old.

összecsapását. Így például a New York-i angol felderítőközpont, az FBI-jal együttműködve, a következő tartalmú anyagot csempészte az amerikai német nagykövetségre: „Rendkívül megbízható forrásból megtudtuk, hogy a Szovjetunió abban a pillanatban szándékozik agressziót végrehajtani, amikor Németország valamilyen nagyobb katonai műveletet indít." Ezt maguk az angol felderítők nevezték „stratégiai jelentőségű dezinformációs anyagnak".[97] Ilyen módon tulajdonképpen Anglia értéktelenítette el a valós tényeken alapuló londoni információt.

Az amerikai B. Whaley a „Fedőneve: Barbarossa" című munkájában hangsúlyozza, hogy a szovjet kormánynak nem voltak illúziói Németország terveit illetően, és az volt a célja, hogy az országot megóvja a háborútól 1942-ig, „amikorra a Vörös Hadsereg legyőzhetetlenné válik".[98] Kitér a szerző arra is, mennyire ellentmondásosak voltak azok a tőkés országokból szerzett értesülések, amelyek Németországnak a Szovjetunió megtámadására való készülődéséről szóltak. A dezinformációs hullám olyan magasra csapott — írja Whaley —, hogy gyakorlatilag még Japán — Németország leghatalmasabb szövetségesének — kormánya sem tudott a készülő támadásról; a Keleten tapasztalható német készülődést „csupán manővernek tartotta, amelynek az a célja, hogy leplezze az Anglia elözönlésére irányuló előkészületeket".[99]

A fasiszta veszély növekedésével az események logikája arra kényszerítette Churchill kabinetjét, hogy reálisan szemlélje a kialakult helyzetet. Stafford Cripps egyik, 1941. április 22-én Moszkvából érkezett táviratát kommentálva Churchill beismerte: „A szovjet kormány nagyon jól tudja, hogy mekkora veszély fenyegeti, de azt is, hogy nekünk szükségünk van az ő segítségére."[100] Cripps már március végén tudósította Londont: a szovjet kormány olyan magatartást tanúsít, mintha demonstrálni akarná, hogy „szeretné előkészíteni a talajt a hozzánk való közeledésre".[101] Június 13-án An-

[97] *Hyde H. Montgomery:* Room 3603. The Story of the British Intelligence Center in New York during the World War II. New York 1963. 58. old.

[98] *B. Whaley:* Codeword Barbarossa. Cambridge (Mass.). 1973. 226. old.

[99] Ugyanott, 237. old.

[100] *L. Woodward:* British Foreign Policy in the Second World War. London 1962. 149. old.

[101] *W. N. Medlicott:* The Economic Blockade. London 1952. 1. köt. 656. old.

thony Eden, Churchill megbízásából, értesítette a szovjet nagykövetet, hogy ha a legközelebbi jövőben a Szovjetunió és Németország között háború tör ki, akkor az angol kormány kész teljes mértékben a Szovjetuniót támogatni légierejével a Közel-Keleten, katonai missziót küld a Szovjetunióba, mely képviseli mindhárom haderőnemet, s átadja a tapasztalatait; kész továbbá fejleszteni gazdasági együttműködését a Szovjetunióval, amelyhez felhasználhatják a Perzsa-öbölön át vagy a Vlagyivosztok felől vezető utat.[102]

Az angol uralkodó körök bonyolult utat jártak meg odáig, míg meghozták a Churchill 1941. június 22-i, esti rádióbeszédében kinyilvánított döntést: Anglia a szovjet—német háborúban a Szovjetunió mellé áll, mert a Szovjetuniót segítve Anglia saját magát fogja megmenteni.[103]

5. A SZOVJETUNIÓ ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK „MIÉRT NEM VITTE ROOSEVELT EGÉSZEN A SZAKÍTÁSIG?"

„Ami az Amerikai Egyesült Államokkal való viszonyunkat illeti — mondotta 1940. március 29-én, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának hatodik ülésszakán V. M. Molotov —, ez az utóbbi időben nem javult, és valószínűleg nem is rosszabbodott, ha nem számítjuk a Szovjetunió elleni ún. morális embargót, aminek semmi értelme sincs, különösen hogy a Szovjetunió és Finnország békét kötött."[104] K. A. Umanszkij szovjet nagykövet ezt a nyilatkozatot a következőképpen kommentálta Cordell Hull amerikai külügyminiszternek: „Abból indulunk ki, hogy az Egyesült Államok szintén semlegességi politikát folytat, csakhogy a két legnagyobb semleges nagyhatalomnak, a Szovjetuniónak és az Egyesült Államoknak a viszonyán van mit javítani, hiszen mindenekelőtt az nyomja rá a bélyegét, hogy az amerikai kormány a Szovjetunióval folytatott kereskedelemben diszkriminációs politikát folytat . . ." Hull egyebek-

[102] AVP SZSZSZR.

[103] *The Times*, 1941. június 23.

[104] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940 god. 41.old.

ben nem ígért semmit, de új hangot ütött meg, és először ejtett szót a kapcsolatok javításának lehetőségéről.[105]

A Szovjetunió külpolitikáját a második világháború első időszakában az Egyesült Államok irányában az a készség jellemezte, hogy konstruktív kapcsolatokat alakítsanak ki a két állam között. Ugyanakkor a szovjet kormánynak — irányvonala kialakításakor — azzal is számolnia kellett, hogy milyen politikát folytatnak valójában az USA uralkodó körei, melyek egy pillanatra sem adták fel antikommunista álláspontjukat.

Az amerikai diplomácia irányvonala a Szovjetunióval szemben a második világháború első időszakában bizonyos fokig Londonéra emlékeztetett. Angliának a Szovjetunióhoz való „konstruktív közeledését" a szovjet—német viszony kiélezésére spekulálás indította el, s ez az irányzat akkor élénkült meg, amikor Nagy-Britanniát komoly veszély fenyegette a német fasiszták részéről. Körülbelül hasonló indítékai voltak az amerikaiak azonos irányú fellépésének is. A különbség az volt köztük, hogy az USA állásfoglalására nemcsak a német tényező hatott, hanem a másik agresszív imperialista hatalomnak, Japánnak a politikája is. Az „újdonság" az általánosságokban mozgó, terméketlen nyilatkozatok közzététele volt.

Washington mindenképpen szerette volna megakadályozni, hogy Japán expanziót indítson az Egyesült Államok imperialista érdekszférái ellen, s megpróbálta a japán militarizmust a Szovjetunió ellen irányítani. Az amerikai vezetés jól tudta, hogy a Távol-Keleten Japán ellen a Szovjetunió ereje a legfontosabb ellensúly. Ezért nem kívánta a végletekig rontani a Szovjetunióhoz fűződő viszonyt. Amikor Japán már nagyon fenyegette az amerikai érdekeket, a Szovjetunió irányában „új tónus" következett. Ennek az volt a lényege, hogy miközben általános nyilatkozatokat tettek a szovjet—amerikai kapcsolatok javításának kívánatos voltáról, az Egyesült Államokban ezzel teljesen összeegyeztethetőnek tartották a szovjetellenes politikát mind a nagy horderejű nemzetközi kérdésekben és a kétoldalú szovjet—német kapcsolatokban, mind pedig a kevésbé lényeges kérdésekben, egészen olyan taktikáig merész-

[105] AVP SZSZSZR.

kedve, hogy — mint Harold Ickes amerikai belügyminiszter kifejezte — „állandóan arcul csapkodják a Szovjetuniót".[106]

1939 szeptemberében, amikor a Szovjetunió megtette a már ismertetett intézkedéseket nyugati határainak védelmére, az Egyesült Államok várakozó álláspontra helyezkedett. 1939. szeptember 23-án a Szovjetunió washingtoni ideiglenes ügyvivője hírt adott Hullnak egy sajtókonferencián tett kijelentéséről. „Hull erről semmit sem tud mondani, mivel az USA kormánya még nem tanulmányozta minden részletében a kialakult helyzetet. Hull egyebek között értésre adta, hogy az Egyesült Államok nem siet nyilatkozatokat tenni erről a kérdésről, különösen olyan időpontban nem, amikor a közvetlenül érdekelt országok még nem határozták meg álláspontjukat."[107]

Mindenesetre az Egyesült Államokban a korábbiaknál észrevehetően rosszabbul alakult az általános helyzet a szovjet—amerikai kapcsolatok körül. V. P. Patyomkin, a szovjet külügyi népbiztos első helyettese, amikor L. Steinhardt amerikai nagykövettel beszélgetett, 1939. október 17-én felhívta az amerikai nagykövet figyelmét arra: „az Egyesült Államokban a szovjetellenes hangulat növekedése időnként már a Szovjetunió és az USA-ban működő szervei elleni nyílt támadások formáját ölti". Válaszul Steinhardt kijelentette, hogy „először hall erről", és okát „az európai háború által kiváltott általános izgalom növekedésében" látja. S jóllehet az Egyesült Államok kormányát nem szabad egyes személyek felelőtlen megnyilvánulásai alapján megítélni, minden szükséges lépést meg fog tenni.[108] A helyzet azonban változatlan maradt.

Harold Ickes „Titkos naplóiban" azt írja, hogy a finnországi konfliktus hatására nagyarányú szovjetellenes kampány indult az Egyesült Államokban, nemcsak a sajtóban, hanem a kormánykörökben is. A Szovjetunió washingtoni képviselőinek minden arra irányuló kísérlete, hogy megvilágítsák a szovjet álláspontot, beleütközött a Fehér Ház legkonzervatívabb beállítottságú vezetőinek szinte leküzdhetetlen szovjetellenes előítéleteibe.[109] 1940. február

[106] The Secret Diary of Harold L. Ickes. New York 1954. 3. köt. The Lovering Clouds. 436. old.

[107] AVP SZSZSZR.

[108] Ugyanott.

[109] The Secret Diary of Harold L. Ickes. 3. köt. 134—135. old.

17-én a Szovjetunió washingtoni követe közölte Moszkvával, milyen jellegűek az amerikai kormány leglényegesebb szovjetellenes intézkedései: gazdasági és katonai segítséget nyújtani Finnországnak, diplomáciai nyomást gyakorolni a Szovjetunióra, korlátozásokat eszközölni a szovjet—amerikai kereskedelmi kapcsolatokban („morális embargó"), biztatni az európai szovjetellenes erőket, végül pedig az amerikai diplomácia igyekezzen hatást gyakorolni azokra a kormányokra, melyeknek döntő szavuk van a finn kérdésben a népszövetségi döntésre.[110]

1939. november 30-án az Egyesült Államok kormánya felajánlotta „békeközvetítését" a Szovjetuniónak Finnországgal való viszonyában. E javaslat éppen abban a pillanatban futott be, amikor a szovjet fél már minden lehetséges politikai és diplomáciai eszközt felhasznált a feszültség leküzdésére a szovjet—finn kapcsolatokban. Az adott helyzetben az Egyesült Államok kezdeményezése a finn uralkodó körök agresszív törekvéseit segítette elő. A Szovjetunió elutasította az ilyen „közvetítést".

Azt, hogy mit jelent az amerikaiak „békeszeretete", nagyon jól megmutatta a finn militaristáknak nyújtott katonai, gazdasági, pénzügyi segítség. Egyidejűleg pedig a „morális embargó" következtében, amelyet az Egyesült Államok elnöke 1939. december 2-án hirdetett meg, megtiltották a Szovjetuniónak, hogy repülőgépeket, hozzájuk való tartalék alkatrészeket, alumíniumot, molibdént, bármiféle, repüléshez szükséges felszerelést vásároljon az Egyesült Államokban. Kiterjedt az embargó a magas oktánszámú benzin előállításához szükséges felszerelések, szabadalmak és más dokumentumok kivitelére is. Mindez természetesen jelentősen rontotta a szovjet—amerikai kapcsolatokat. 1940 második negyedében az Egyesült Államokból a Szovjetunióba irányuló export az előző negyedévhez képest mintegy a felére csökkent. Májusban ez az export felállította az alacsonysági rekordot: értéke még a félmillió dollárt sem érte el.

1940 elején A. A. Gromiko, a Szovjetunió amerikai követségének tanácsosa, a következőket írta a Külügyi Népbiztosságnak: „A szovjet—finn tárgyalások megszakadása, a finnországi események továbbgyűrűzése és a Szovjetunió elleni rágalmak özönének

[110] AVP SZSZSZR.

megjelenése után olyan helyzet állt elő, hogy egyesek már annak szükségességét kezdték hangoztatni, hogy meg kell szakítani a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval."[111] Az USA kongresszusában már 1939 decemberében hoztak egy olyan határozatot, hogy szakítani kell a Szovjetunióval olyan ürüggyel, hogy a szovjet fél állítólag „megsértette" a Szovjetunió és az Egyesült Államok között létesített diplomáciai kapcsolatok feltételeit. Ez azonban oly kevéssé felelt meg a valóságnak, hogy Cordell Hull 1940. január 18-án kénytelen volt ezt megcáfolni.

Február 8-án a külügyminiszter ezt írta a szenátusnak: az Egyesült Államok kormányának semmi oka nincs rá, hogy a szovjet kormányt figyelmeztesse bármiféle, az 1933. november 16-i egyezményekben vállalt kötelezettségeinek megszegéséért.

1940 februárjában Sumner Welles amerikai külügyminiszterhelyettes Rómába, Berlinbe, Londonba és Párizsba látogatott. A Szovjetunió érintése nem szerepelt az útvonalban. Ezzel kapcsolatban 1940. március 3-án a Szovjetunió amerikai követe a következőket jegyezte meg: „Roosevelt számításaiba nyilván nem illik bele a háború idő előtti befejezése; ennek csakis akkor lenne aktuális jelentősége, ha Sumner Welles ki tudná puhatolni, van-e lehetőség arra, hogy éket verjenek közénk és a németek közé." A követség véleménye szerint Welles feladata a következő volt: „meg kellett tudnia, milyen mértékben lehet a németeket felhasználni a Szovjetunió ellen, s egyben lehetőséget kellett teremteni Rooseveltnek arra, hogy a választások küszöbén a béketeremtő pózában tetszelegjék". Cadogan, Anglia külügyminiszterének akkori állandó helyettese később ezt írta: „Kimondottan az a benyomásunk támadt, hogy Wellesnek olyan béketerve volt, amelyben nem szerepelt Hitler náci rezsimjének megdöntése."[112]

Welles missziója valószínűleg összefüggésben volt Roosevelt február 9-i nyilvános kijelentésével, hogy az Egyesült Államoknak szándékában áll továbbra is támogatni Finnországot a Szovjetunió elleni háborújában.[113] Jay Moffat amerikai diplomata megjegyezte,

[111] AVP SZSZSZR.

[112] *The Daily Telegraph*, 1971. január 1.

[113] Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt 1940. New York 1941. 9. köt. 79. old.

hogy Welles véleménye szerint meg kellett volna szakítani a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.[114]

Németországban azonban eközben már befejezték az előkészületeket Norvégia és Dánia elözönlésére, ezért a német vezetők inkább abban voltak érdekeltek, hogy Angliát és Franciaországot félemlítsék meg. Ilyen utasítást kaptak a Wellesszel tárgyaló hivatalos német személyek, s hangvételüket alapjában az jellemezte, hogy Németország eltökélte magát „a háború győzedelmes befejezésére".[115]

A. A. Gromiko 1940 első hónapjaiban behatóan elemezte a Roosevelt-kormány elképzeléseit a Szovjetunióhoz fűződő viszonyról. A Külügyi Népbiztosságnak küldött levelében ezt írta: „Miért nem szánta el magát Roosevelt a kapcsolatok megszakítására, s miért oly kevéssé valószínű, hogy az 1940-es elnöki választások előtt vagy a választások után, ha Roosevelt marad az elnök, megszakítják a kapcsolatokat? A válasz nem Rooseveltnek a Szovjetunióhoz fűződő valamiféle különös viszonyában rejlik . . ."

A levél írója a továbbiakban rámutat azokra a legfontosabb okokra, amelyek Rooseveltet visszatartják a Szovjetunióval való kapcsolatok megszakításától.

„Az amerikai burzsoázia, jóllehet mélységesen gyűlöli a Szovjetuniót mint a szocializmus országát, amely az idők folyamán egyre erősebbé és erősebbé válik, hiába próbálnak óriási energiával ráuszítani egy csomó országot, szóval ez a burzsoázia tudja, hogy a Szovjetunió a földgolyón mindennek ellenére létezik . . .

A távol-keleti probléma. Az Egyesült Államok pénzmágnásai és a Roosevelt vezette kormány, bár tanúi lehettek annak a nagy felindulásnak, amelyet Japánnal való viszonyunk javulása keltett, még mindig abban reménykednek, hogy a Szovjetunió továbbra is Japán ellenében ható erő lesz a Távol-Keleten . . . Az amerikai burzsoázia legszélesebb látókörű tagjai tisztában vannak azzal, bármilyen cikcakkok következtek is be az amerikai—japán kapcsolatokban, a két állam alapvető távol-keleti érdekellentéte megmarad. Kína, ahol az Egyesült Államok érdekei nem lebecsülendők, vala-

[114] The Moffat Papers. Selections from the Diplomatic Journals of Jay Pierrepont Moffat. 1919—1943. Massachussetts 1956. 280—281. old.

[115] DGFP Series D. 8. köt. 819., 864. old.

mint a Fülöp-szigetek, ma is és a jövőben is olyan területek, ahol veszélybe kerülhetnek az amerikai érdekek.

Ez egyáltalán nem ellentétes azzal a feltevéssel, hogy az USA kész lenne feláldozni kínai érdekeltségeit egy szovjetellenes hadjárat megszervezésének oltárán. Mindaddig azonban, míg erre sor kerülne, az amerikai burzsoáziának számolnia kell a tényekkel, még ha ezek nem is kellemesek számára.

Roosevelt, aki kész törésre vinni a dolgokat a Szovjetunióval, ilyeténképpen a saját presztízsét ássa alá, hiszen mint elnök részt vett ezeknek a kapcsolatoknak a kialakításában. Ez feltétlenül csökkentené esélyeit az 1940. évi elnökválasztáson, hiszen ezzel a republikánusok egy újabb adut kapnának.

Ami azt a vádat illeti, hogy a Szovjetunió kommunista propagandát folytat az Egyesült Államokban, s alá akarja ásni az USA államrendjét stb., mindez csakis arra szolgál, hogy félrevezessék a tömegeket, főként pedig, hogy ürügyet találjanak a haladó szervezetek, mindenekelőtt az Egyesült Államok Kommunista Pártja elleni hadjáratra.

Szerepet játszanak a kereskedelmi érdekek is. Egyes tőkéscsoportok jó piacot látnak a Szovjetunióban áruik elhelyezésére. A diplomáciai kapcsolatok megszakítása óhatatlanul kihatna a két ország kereskedelmi kapcsolataira is.

A fentebb kifejtettek egyáltalán nem adnak alapot arra a következtetésre, hogy a továbbiakban ne kellene számítani a reakciós elemek olyan javaslataira, hogy szakítsák meg a kapcsolatokat a Szovjetunióval"[116] — fejezte be Gromiko.

A SZOVJET—AMERIKAI KAPCSOLATOK NORMALIZÁLÁSÁNAK AKADÁLYAI

Eközben az események Európában nem az angol—francia koalíció javára alakultak. Belgium eleste és Franciaország várható összeomlása nyugtalanította a Fehér Házat. Kongresszusi körökben mind népszerűbbé vált a gondolat, hogy a Szovjetuniót meg kellene nyerni az angol—francia koalíció partneréül. 1940. június 2-án Ickes a következőket írta naplójába: „Nyilvánvaló, hogy Churchill,

[116] AVP SZSZSZR.

amint hatalomra jutott Angliában, közeledni próbált a Szovjetunióhoz. Amikor legutóbb az elnöknél jártam, az egyéb megvitatásra ajánlott problémák között szerepelt az is, hogy mi diplomáciai csatornákon keresztül elősegíthetnénk ezt a közeledést."[117] Az elnök környezetében — folytatta Ickes — egyre gyakrabban és gyakrabban beszélnek arról, hogyan lehetne bevonni a Szovjetuniót az európai háborúba. „Csakhogy nem veszik számításba azt a körülményt, hogy a Szovjetunió, amely tisztában van azzal, hogy elkerülhetetlenül össze kell majd mérnie erejét a hitleri Németországgal, ezt a lehető legmesszebb szeretné kitolni."[118]

1940 áprilisában Washingtonban szovjet—amerikai kereskedelmi tárgyalások indultak; a Szovjetuniót K. A. Umanszkij washingtoni szovjet nagykövet és A. A. Gromiko követségi tanácsos képviselte. Nyomatékosan követelték, hogy az amerikai fél vessen véget a Szovjetuniót sértő amerikai diszkriminációnak. Washingtonnak számolnia kellett vele, hogy e ponton a Szovjetunió hajthatatlan. Cordell Hull 1940. július 1-i jegyzékébe bevették hát, hogy az Egyesült Államok kész együttműködni a Szovjetunióval, s hajlandó „a jelenlegi nemzetközi helyzetben lehetséges mértékben normális kereskedelmi kapcsolatokat kiépíteni a két ország között".[119]

Egyidejűleg azonban az USA nem hagyott fel az ellenséges lépésekkel sem, elsősorban a „balti kérdésben". A külügyminisztérium 1940. július 23-án jegyzéket tett közzé a balti köztársaságokban végbement szocialista forradalmakkal kapcsolatban, s kiforgatta a reális tényeket. Meghamisította Litvánia, Észtország és Lettország népeinek igazi akaratát, melyek a Szovjetunióhoz akartak tartozni, s a történteket képmutató moralizálással és demagógiával körítette. Még a *The New York Times* is úgy találta, hogy a külügyminisztériumi nyilatkozat ama kivételes dokumentumok „egyikének tűnik, melyekben csak úgy hemzsegnek a valótlan állítások és a szovjetellenes kitételek". Az újság azt írta, hogy a nyilatkozat következtében „a Szovjetunió és az Egyesült Államok diplomáciai kapcsolatai olyan új, alacsony szintre süllyedtek, amire nem volt példa azóta, hogy 1933-ban megteremtették a diplomáciai kapcsolatokat".[120] Az

[117] The Secret Diary of Harold L. Ickes. 3. köt. 192. old.
[118] Ugyanott, 340—341. old.
[119] FRUS 1940. Washington 1958. 3. köt. 323—324. old.
[120] *The New York Times*, 1940. július 24.

USA-ban már korábban, július 15-én zárolták a három balti köztársaságnak és állampolgárainak amerikai vagyonát, megtiltottak mindenféle kifizetést vagy műveletet ezzel a pénzzel, s visszatartották még azt az aranyat is, amelyet a Szovjetunió állami bankja nem sokkal azelőtt vásárolt meg Litvánia, Lettország és Észtország bankjaitól.

A szovjet—amerikai viszonyról „semmi jót nem lehet mondani" — így jellemezte a helyzetet 1940. augusztus elsején a szovjet kormány beszámolója, amely a Legfelsőbb Tanács hetedik ülésszakán hangzott el.

A „tengelyhatalmak" Franciaország veresége utáni megerősödése, a háromhatalmi egyezmény aláírása, Anglia nehéz helyzetbe kerülése, Hitler dél-amerikai expanzionista tervei és különösen az amerikai—japán ellentétek további fokozódása folytán nagy veszélybe került az Egyesült Államok biztonsága. 1940. szeptember 28-án, Roosevelt „szűkebb kabinetjének" tanácskozása után, Ickes ezt írta a naplójába: „Nem tudom megérteni, miért nem teszünk meg mindent, amit csak tehetnénk, hogy a legbarátibb viszonyt alakítsuk ki Oroszországgal... Ha ez így megy tovább, és Anglia is vereségre van ítélve, akkor az Egyesült Államoknak egyetlen barátja sem marad a világon."[121]

Az Egyesült Államok politikai és társadalmi köreiben mind többen vélekedtek ugyanígy. Egyebek között a tekintélyes amerikai Külpolitikai Társaság bulletinjében olvasható: „az Egyesült Államokat teljes elszigeteltség fenyegeti mind Európától, mind Ázsiától". A társaság azt javasolta, hogy „a két leghatalmasabb semleges ország, az USA és a Szovjetunió, közeledjen egymáshoz". Világosak voltak e javaslat Japán-ellenes indítékai is. Az Egyesült Államoknak az érdekei védelmében kifejtett erőfeszítéseit ki kellene egészíteni — mutatott rá a bulletin — „egy szovjet—amerikai egyezménnyel, amelyben mindkét fél kötelezi magát, hogy védeni fogja a kínai semlegességet és a délkelet-ázsiai status quót".[122]

1940. augusztus 13-án több nagy amerikai újság megjelentette J. Stirling tengernagy cikkét, amely nagy visszhangot keltett. Stirling ezt írta: „A mi viszonyunk Moszkvához az utóbbi 20 évben

[121] The Secret Diary of Harold L. Ickes. 3. köt. 340—341. old.
[122] Foreign Policy Bulletin. 1940. június 23.

több időszakban nem volt szívélyes. Ennek ellenére a Szovjetunió-nak és az Egyesült Államoknak lényegében barátoknak kell lenniük. Ez nem azt jelenti, hogy helyeseljük kormányzati rendszerüket, hanem azt, hogy megértsük: gyakorlati érdekeink sok vonatkozásban párhuzamosak a Szovjetunióéval."[123]

Az amerikai kormánykörök-nek nyilván szükségük volt rá, hogy demonstrálják a Szovjetunióhoz való közeledés szándékát. Tokióból egyre riasztóbb jelzések érkeztek. 1940. októberben a japán miniszterelnök így nyilatkozott: „Ha az Egyesült Államok továbbra is ilyen kihívó magatartást tanúsít a német—japán—olasz tengely államaival szemben, abból kiindulva, hogy hármas szerződésük ellenséges aktus az USA-val szemben, akkor számukra [ti. Japán és szövetségesei számára — *A szerző]* egyetlen alternatíva marad: az Egyesült Államok elleni háború."[124] Japán katonai körökben mind gyakoribbak lettek az Egyesült Államoknak címzett fenyegetések. Szankicsi Takahasi admirális, a japán flotta volt főparancsnoka, hamarosan egy cikkben összegezte, hogy a japán expanzionizmusnak milyen sorrendben kell összegeznie „a nagy kelet-ázsiai térség új japán rendjének" megteremtésekor a feladatokat: „A nagy kelet-ázsiai térséget több szakaszban kell megteremteni. Az első szakaszban a japán szféra Mandzsukuóra, Kínára, Indokínára, Burmára, a Malakkai-tengerszoros körzetére, Holland-Indiára, Új-Guineára, a Csendes-óceán nyugati részének szigeteire, a japán mandátumterületet alkotó szigetekre és a Fülöp-szigetekre fog kiterjedni. Japán készen áll a háborúra e politikájának megvalósítása érdekében." Az, hogy háborúzni fognak-e az Egyesült Államokkal, vagy sem, teljes mértékben attól függ — jelentette ki Takahasi —, hogy készek-e elismerni az amerikaiak „a nagy kelet-ázsiai térség" új rendjét.[125]

1940. július 27-én Sumner Welles külügyminiszter-helyettes kijelentette Umanszkijnak: „Ideje már, hogy országaink ne csak a jelenlegi kapcsolatokon gondolkodjanak, hanem foglalkozzanak az elkövetkező hónapokkal és évekkel is, amelyek mindkét hatalomnak új veszedelmeket hozhatnak. Nem lenne-e már ideje kiküszö-

[123] *The New York Times,* 1940. augusztus 13.
[124] *Herald Tribune,* 1940. október 6.
[125] *The New York Times,* 1940. november 13.

bölni a viszályforrásokat, melyekből amúgy is van elég a világban, és tompítani az éleket, amelyek országaink viszonyában kialakultak?" A követ azt válaszolta Wellesnek, hogy a szovjet—amerikai kapcsolatokból az éleket két feltétellel lehet kiküszöbölni. „Először is, e kapcsolatokat meg kell tisztítani a diszkriminációs eljárásoktól, s véget kell vetni annak, hogy az amerikai kormány megsértse a Szovjetunió jogait és érdekeit; másodszor, az Egyesült Államok és a Szovjetunió kapcsolatait úgy kell felfogni, mint két nagy, politikailag önmagában is jelentős, gazdaságilag független hatalom kapcsolatait."[126]

A Szovjetunió külügyi népbiztosa 1940. július 31-i levelében, amelyet a washingtoni szovjet követnek küldött, a következőképpen értékelte az Egyesült Államoknak ezt a kezdeményezését: „Welles demarsában kétségtelenül arra törekedett, hogy előttünk csökkentse az amerikai—japán kapcsolatok közötti feszültséget, az Egyesült Államoknak és Japánnak a Csendes-óceánért vívott, egyre jobban élesedő harcát. Welles demarsának megszületésében közrejátszott az is, hogy megpróbálja elvenni az amerikai államférfiak, köztük elsősorban éppen Welles, irányunkban ellenséges fellépéseinek élét a Legfelsőbb Tanács ülésszaka munkájának megkezdése előtt."

1940. augusztus 6-án a szovjet és az amerikai fél megállapodott abban, hogy egy évre — tehát 1941. augusztus 6-ig — meghosszabbítják a szovjet—amerikai kereskedelmi egyezményt. A megállapodás hivatalos formája levélváltás volt A. I. Mikojan külkereskedelmi népbiztos és V. Torston moszkvai amerikai ügyvivő között. Egyidejűleg Washingtonban felújították a szovjet—amerikai gazdasági kapcsolatokról folytatott tárgyalást. A külügyminisztériumban Umanszkij és Gromiko rendszeresen tárgyalóasztalhoz ült Sumner Wellesszel. A szovjet képviselők előadták Wellesnek, melyek azok a kérdések, amelyeket a kapcsolatok normalizálása érdekében az amerikai kormánynak meg kell oldania. Eszerint át kell adni a Szovjetunió állami bankja által a balti köztársaságoktól vásárolt aranyat; engedélyeznie kell, hogy a szovjet szervezetek által megrendelt ipari berendezések licencét kivigyék az USA-ból; véget kell

[126] AVP SZSZSZR. — Ez és a következő idézetek a legközelebbi lábjegyzetig innen valók.

vetni a „morális embargónak"; nem szabad eltűrni, hogy egyes hivatalos amerikai személyiségek szovjetellenes megnyilvánulásokra ragadtassák magukat stb.

Az említett tárgyalások kezdetén, 1940. augusztus 7-én Welles kijelentette: „Az elmúlt évtizedekben és évszázadokban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között egyetlen olyan ellentét nem volt — az ideológiai ellentéten kívül —, amely az amerikai kormány véleménye szerint zavarhatta volna a két ország viszonyának normalizálását és javítását." Ezek hatásos nyilatkozatok voltak, ám az USA álláspontja a valóságban továbbra is kemény volt. Lozovszkij szovjet külügyi népbiztoshelyettes 1940. november 19-én L. Steinhardttal, az amerikai nagykövettel a szovjet—amerikai viszonyról beszélgetett. Steinhardtnak arra az állítására, hogy az amerikai kormány állítólag minden kérdésben engedékenynek mutatkozott a szovjet kormány irányában, kereken így reagált: „a tények mást mutatnak". Molotov 1940. december 26-án tárgyalt Steinhardttal. „A szovjet kormány mind ez ideig hasztalanul fáradozott azon — hangsúlyozta a népbiztos —, hogy az amerikai kormány szüntesse meg azt a rengeteg barátságtalan és diszkriminációs intézkedést, amelyet a Szovjetunióval szemben mind gazdasági, mind politikai téren foganatosított. Mindeddig az amerikai kormánynak még az olyan, teljesen alaptalan döntéseit sem hatálytalanították, mint a »morális embargó«".

A szovjet félnek azonban valamit mégis sikerült elérnie. Amerikában öt hónapon át folytak Wellesszel a szovjet megbízott tárgyalásai. A szovjet követ 1941. január 4-i jelentésében a következőképpen összegezte eredményeiket: „Egyetértés az arany kiszállítására vonatkozó jegyzékváltásban; rendelkezésünkre bocsátanak amerikai szállítóhajóteret, többek közt olajszállításra; kedvezőbbé teszik a »Right« repülőgépmotor-gyárban tartózkodó bizottságunk helyzetét; az amerikai kormány kész engedélyezni szerelők és más amerikai szakemberek Szovjetunióba utazását; az amerikai kormány a gyakorlatban véget vet annak az utóbbi hónapokban tapasztalható jelenségnek, hogy szovjet szervezeteket és állampolgárokat inzultáljanak; postaforgalmat létesítenek a Csendes-óceánon keresztül, s ebben a németek nem vehetnek részt; Welles egész sor nyilvános kijelentést tett arról, hogy a tárgyalások menete kielégítő stb." A többi, még fontosabb kérdésben azonban — fejezte be jelentését

a követ — a tárgyalások vagy nem kielégítő eredménnyel jártak (a berendezések kérdésében), vagy elhúzódnak (a „morális embargót" illetően), vagy pedig egyenesen azt mutatták, hogy az amerikai kormány változatlanul ellenséges velünk szemben, különösen, ha nyugati határainkról van szó. „Az amerikai kormány ezeken a tárgyalásokon azt a taktikát követte — olvasható a jelentésben —, hogy lehetőleg akadályozza a szovjet—japán kapcsolatok javulását, kipuhatolja, várható-e a szovjet—német viszony rosszabbodása, s a kereskedelmi kérdéseket megpróbálja felhasználni arra, hogy hatást gyakoroljon a szovjet külpolitikára."

Az Egyesült Államok 1940. évi gazdasági helyzetéről Gromiko követségi tanácsos készítette el az összefoglalót, s ebben kitért az amerikai—szovjet kereskedelmi kapcsolatok állására is. Felhívta a figyelmet rá, hogy a szovjet fél a korábbinál kevesebb berendezést — így repüléssel kapcsolatos felszerelést — vásárolt. A szovjet importban most már nem szerepelnek nyersolajlepárló berendezések, és hiányzik számos igen fontos szerszámgéptípus is. S bár az Egyesült Államokból származó szovjet import volumene nőtt, értéke jelentős mértékben csökkent éppen azért, mert hiányoznak belőle a szovjet felet elsőrendűen érdeklő gép- és felszerelésfajták. 1940-ben egészében 54%-kal nőtt az USA Szovjetunióba irányuló exportja 1939-hez képest, a Szovjetunióból történő behozatala viszont ugyanezen időszakban 17%-kal csökkent. A teljes amerikai exportban a Szovjetunió részaránya az 1939. évi 1,8%-ról 1940-ben 2,2%-ra emelkedett. 1940. évi teljes importjában viszont a Szovjetunióból származó behozatal 1,1%-ról 0,8%-ra csökkent. A külkereskedelmi szaldó, amely 1939-ben 31,6 millió dollár volt az USA javára, 1940-ben 66,2 millió dollárra nőtt.

1941. január 22-én a külügyminisztérium kihirdette a Szovjetunió elleni „morális embargó" megszüntetését. Welles külügyminiszter-helyettes a washingtoni szovjet követnek küldött levelében a következőket írta: „Nemrégiben lezajlott beszélgetésünk után örömmel közölhetem Önnel, hogy az Egyesült Államok kormánya úgy döntött: a Szovjetunióval szemben nem alkalmazza többé azt a politikát, amelyet az elnök által a sajtó képviselőinek 1939. december 2-án átadott nyilatkozat megfogalmazott, és amelyet általában mint »morális embargót« emlegetnek." Csakhogy az USA a „morális embargó" megszüntetése után sem hagyott fel teljesen a Szov-

jetunió elleni diszkriminációs intézkedésekkel. Így például 1941. január elsejétől májusig az amerikai kormány 29 millió dollár értékű áru kiszállítását nem engedélyezte vagy visszatartotta. A szovjet szervek újabb, 49,9 millió dolláros megrendelési igényéből 38 millió dollár értékű megrendelést visszautasítottak. A megrendelési igény fennmaradó, elfogadott részét pedig többnyire kedvezőtlen feltételekkel teljesítették.

Ez az irányvonal egészen a Nagy Honvédő Háború kirobbanását megelőző hetekig érzékelhető volt. Így például 1941. május 7-én az amerikai hatóságok feltartóztatták a Szovjetunió által Argentínában és Uruguayban vásárolt gyapjút és bőrt. Ezzel kapcsolatban a szovjet kormány 1941. május 14-én washingtoni követe útján tiltakozott az amerikai kormánynál.[127] Június 12-én az amerikai vámhatóságok átkutatták a „Jakut" nevű szovjet gőzöst, amelyet akkor éppen a San Franciscó-i kikötőben javítottak. Júniusban az amerikai hatóságok elkobozták a korábban Észtország és Litvánia tulajdonát képező „Maret", „Hardzsurand" és „Gyennyi" gőzösöket. Június 14-én az Egyesült Államokban törvényt fogadtak el arról, hogy befagyasztják Németország, Olaszország és a velük kereskedelmi kapcsolatot tartó számos ország vagyonát. Azok közé az országok közé, amelyeknek zárolták a vagyonát, besorolták a Szovjetuniót is.[128] Az amerikai hatóságok ellenséges indulata más, kisebb dolgokban is megmutatkozott, példának okáért az Egyesült Államokban működő szovjet intézményekkel szemben tanúsított magatartásban; megnehezítették a követség postaforgalmát, eltüntették a szovjet könyveket, újságokat, melyek oda voltak címezve stb.

Az USA moszkvai követsége elősegítette Washington kemény szovjetellenes irányvonalának érvényesülését. L. Steinhardt nagykövet 1941. június 17-én ezt írta a külügyminisztériumnak: „Teljes mértékben egyetértek azzal az irányvonallal, amelynek folytatása mellett a külügyminisztérium a Szovjetunió viszonylatában döntött ... A kemény politika, amint azt meghatározták, a lehető legjobb abból a célból, hogy Moszkvában emelje a presztízsünket."[129]

[127] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 553. old.

[128] AVP SZSZSZR.

[129] FRUS 1941. Washington 1958. 1. köt. 764—765. old.

A két ország kapcsolatainak pozitív fejlődését tehát továbbra is elsősorban az USA szovjetellenes tevékenysége fékezte. Ez a tevékenység üres frázissá tette Washingtonnak azokat a nyilatkozatait, amelyekben a két ország politikai kapcsolatainak javítására irányuló óhaj fejeződött ki. Nyilvánvaló volt, hogy a washingtoni vezetésben nincs meg a készség a Szovjetunióhoz való közeledésre a fasizmus növekvő veszélye közepette. Harold Ickes 1941. február 16-án ezt írta naplójába a szovjet követtel folytatott beszélgetése után: „Sem mi, sem Anglia nem folytattunk tisztességes játékot Oroszországgal szemben azóta, hogy Hitler dühöngeni kezdett; s még most is, amikor hihetetlenül válságos jövőre számíthatunk, tartózkodunk minden reális lépéstől annak érdekében, hogy legalább bizonyos fokig megegyezésre jussunk Oroszországgal. Umanszkij bírálata külpolitikai irányvonalunkról őszinte ott, ahol országa van érintve, s hajlok rá, hogy bírálatának van bizonyos alapja."[130]

Milyen elgondolásai voltak az amerikai diplomáciának a Szovjetunióhoz való viszonyról a második világháború első időszakában? Jellemző ebből a szempontból a külügyminisztérium 1941. június 21-i memoranduma. „A kelet-európai helyzetről érkező hírekből világosan kitetszik, hogy a legközelebbi jövőben nem zárhatjuk ki egy fegyveres konfliktus lehetőségét Németország és a Szovjetunió között. Abban az esetben, ha mégiscsak háborúra kerül sor, úgy gondoljuk, hogy a Szovjetunióval kapcsolatban politikánknak legalábbis az első időszakban a következőnek kell lennie:

1. Ha a Szovjetunió nem kéri, nem kell javaslatokat tennünk, vagy tanácsokat adnunk neki . . .

3. Ha a szovjet kormány közvetlen segítségkéréssel fordul hozzánk, teendőnk a következő: anélkül, hogy Nagy-Britanniának és az agresszió áldozatainak megsegítése megsínylené, és ha nem sínylik meg a segítségnyújtásra irányuló erőfeszítéseink, a lehetséges mértékig enyhítenünk kell a Szovjetunióba irányuló export korlátozását, s engedélyeznünk kell még olyan hadiszállításokat is, amelyekre égetően szüksége lehet, és amelyekben meg tudunk egyezni . . .

5. Keményen tartanunk kell magunkat ahhoz az irányvonalhoz: az a tény, hogy a Szovjetunió Németországgal küzd, nem jelenti

[130] The Secret Diary of Harold L. Ickes. 3. köt. 436. old.

azt, hogy a nemzetközi kapcsolatoknak ugyanazokért az alapelveiért harcol, azokat védi vagy azokhoz tartja magát, amelyeket mi támogatunk.

6. Nem szükséges idő előtt ígéreteket tenni a Szovjetuniónak a segítségnyújtásra vonatkozóan, nem kell megígérni, amit egy szovjet—német konfliktus esetén adhatunk, és nem kell kötelezettséget vállalnunk arra, milyen politikát folytatunk majd a jövőben a Szovjetunióval vagy Oroszországgal szemben. S különösképpen nem szabad magunkra vállalnunk olyan kötelezettségeket, amelyek azt a benyomást kelthetik, hogy nem jóakarattal járunk el, amikor majd a Szovjetunió veresége és a szovjet kormánynak az országból való távozása esetén megtagadjuk az emigráns szovjet kormány elismerését, illetve a washingtoni szovjet nagykövetet nem ismerjük el többé Oroszország diplomáciai képviselőjének."[131]

Az amerikai félnek ez a beállítottsága és szovjetellenes cselekményei következtében az amerikai—szovjet viszony feszült maradt, egészen a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának kitöréséig.

★

A második világháború első időszakában főképpen azért szenvedtek kudarcot az Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok politikájában megnyilvánuló szovjetellenes törekvések, mert a Szovjetunió igen aktívan és céltudatosan tevékenykedett. Az angol—francia koalíciónak igen magas árat kellett fizetnie azért, hogy 1939 nyarán nem volt hajlandó katonailag és politikailag együttműködni a Szovjetunióval a fasizmus ellen. Franciaország megsemmisítő erejű katonai vereséget szenvedett, és Hitler diktátuma alá került; rendkívül nehézre fordult Anglia helyzete is. Az 1939—1941 közötti időszak nemzetközi eseménysorozata kétségtelenül bebizonyította, hogy a tőkés államok egymagukban nem képesek megbirkózni a fasiszta katonai gépezettel.

Az a tény, hogy nem valósult meg a két imperialista csoportosulás összefogása a Szovjetunió elleni együttes agresszióra, hogy tovább éleződtek és szaporodtak ellentéteik, végül pedig hogy az angol és az amerikai kormánykörök kénytelenek voltak belátni a

[131] FRUS 1941. 1. köt. 766—768. old.

müncheni politika perspektívátlanságát, mindez együttesen megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy a jövőben létrejöhessen az antifasiszta koalíció, egyben pedig igazolta a Szovjetunió politikájának helyességét. Mindebben különösen fontos szerepet játszott az a körülmény, hogy a Szovjetunió a második világháború első időszakának hihetetlenül nehéz viszonyai között is megőrizte hidegvérét, s jóllehet a Hitler-ellenes koalícióban várható partnerei nemegyszer próbálták sérteni érdekeit, nem ment bele abba, hogy kapcsolataik végletesen elromoljanak.

A hitleri Németország nyugati ellenfelei fokozatosan ráébredtek arra, hogy létfontosságú számukra a Szovjetunióval való együttműködés a fasizmus elleni harcban.

IV. FEJEZET

Délnyugaton és a Balkánon

A második világháború kitörése után a hitleri Németország egyre hevesebben küzdött azért, hogy Délkelet-Európában megteremtse egyeduralmát. Hitleréket ebbe a körzetbe mindenekelőtt a Szovjetunió közelsége vonzotta. Gondoltak azután az első világháború tanulságaira is, amikor az angol—francia tengeri blokád sok hagyományos nyersanyagforrásától megfosztotta Németországot. Berlinben tehát szerették volna megoldani a nyersanyag- és élelmiszerellátás problémáit, jelentős részben éppen a délkelet-európai államok számlájára. 1938-ban már Németország volt e régió államainak első számú külkereskedelmi partnere. A második helyet Olaszország foglalta el. A Közép-európai Gazdasági Tanács (Német Kereskedelmi Kamara) 1939. szeptember 9-i jelentésében célul tűzték ki a délkelet-európai országok gazdaságának „totális átalakítását" annak érdekében, hogy kielégíthessék a Harmadik Birodalom szükségleteit.[1]

A délkelet-európai fasiszta expanzió nem ment könnyen. Kemény harcot kellett vívni Angliával és Franciaországgal, amelyek szerették volna visszaszerezni az agresszor „megbékítésére" irányuló müncheni politika következtében elvesztett itteni pozícióikat, nem akarták átengedni Németországnak a körzet katonai és gazdasági erőforrásait, hanem inkább maguk mellett kívánták tudni ezeket az országokat. Így például Anglia nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy megakadályozza Németországnak a román olajjal való ellátását. Franciaország 1939—1940-ben katonai-politikai és kereskedelmi egyezmények kötésére törekedett Romániával, Bulgáriával

[1] Lásd: *V. T. Fomin:* Fasisztszkaja Germanyija vo vtoroj mirovoj vojnye. Szentyjabrj 1939 god. — ijuny 1941. Moszkva 1978. 181—182. old.

és Jugoszláviával. Párizsban és Londonban azt tervezték, hogy saját égiszük alatt kialakítják a „balkáni blokkot".

Maurice Gamelin beismeri az emlékirataiban, hogy az angol—francia hadvezetés jobbnak látta volna, ha „Németország nem Franciaország ellen koncentrálja erőit, hanem a Balkánon bonyolódik hadműveletekbe".[2] Az e tervre vonatkozó „minimális variáns" szerint angol—francia csapatoknak kellett volna partra szállniuk Szalonikiben. A „maximális" variáns angol és francia gyalogság, légierő és tengeri flotta Balkánra irányítását tartalmazta. Úgy tervezték, hogy csatlakoznak Franciaország szövetségeseinek — Görögországnak, Romániának, Jugoszláviának és Törökországnak — a haderői is, s így együttesen rendelkezésre fog állni 110 hadosztály. A háború fő terhét természetesen más népeknek kellett volna viselniük — elmélkedik Gamelin. — „Mi a magunk részéről friss erőkkel kapcsolódtunk volna be a játékba... Időt nyertünk volna."[3] A „balkáni hídfő" gondolatát fejtegeti Churchill is 1941. március 28-án Edenhez írt levelében, nyíltan rámutatva ennek titkos szovjetellenes indítékaira: a cél az, hogy Anglia érdekszféráiban megnehezítsék a német expanziót, s a hitleri vezetést ezzel közvetve a Szovjetunió elleni gyorsabb támadásra ösztönözzék. „Ha a Balkán-félszigeten létrejönne egy egységes front — hangsúlyozta Anglia miniszterelnöke —, Németország esetleg célszerűbbnek tartaná, ha Oroszország ellen fordul."[4]

A szovjet diplomáciának az volt a feladata, hogy megszilárdítsa az ország délnyugati határvidékének és a Balkánnak a biztonságát. Eközben nemcsak Németország és Olaszország expanziójának visszaveréséről kellett gondoskodnia, hanem Anglia és Franciaország szovjetellenes manővereinek meghiúsításáról is.

1. NEM KÖNNYŰ ROMÁNIÁVAL

Nagy problémákat okozott a Szovjetuniónak a királyi Románia politikája. A Szovjetunió szomszédai közül Románia kitűnt szovjetellenességével. Ennek legkirívóbb megnyilvánulása — amely lehetetlenné tette a szovjet—román viszony bármilyen komolyabb

[2] *M. Gamelin:* Servir. 3. köt. 110. old.

[3] Ugyanott.

[4] *W. Churchill:* The Second World War. 3. köt. 151. old.

javítását — Romániának az a törekvése volt, hogy továbbra is megtartsa a Szovjetuniótól jogtalanul elragadott Besszarábiát, valamint Észak-Bukovinát, amelynek lakossága már 1918-ban kifejezésre juttatta azt az óhaját, hogy a Szovjetunióhoz csatlakozna. Egyidejűleg Románia uralkodó körei állandóan készen álltak arra, hogy bekapcsolódjanak az imperialista hatalmak bármiféle szovjetellenes kombinációjába.

A SZOVJETELLENESSÉG FOGSÁGÁBAN

Románia szovjetellenes aktivitását, amelyet a második világháború első időszakában tanúsított, a polgári történészek a Szovjetunió „agressziójától" való félelemmel magyarázzák: a román vezetés a feltételezés szerint attól félt, hogy a burzsoá Lengyelország sorsára jut, amelytől 1939 szeptemberében a Szovjetunió állítólag „elragadta" keleti területeit. Románia és Lengyelország helyzetében az utóbbi vereségéig valóban volt valami közös, csakhogy egészen más értelemben, mint ahogy a polgári történészek beállítják a dolgot. Hiszen mindkét állam birtokában voltak szovjet területek, amelyeket erőszakkal vettek el az akkor még katonailag gyenge szovjet államtól. Mindkét ország visszatartotta ezeket a területeket, minden módon akadályozva az igazság érvényre jutását. Ezért az, amit Nyugaton a román uralkodó körök „félelmének" mondanak valamiféle „szovjet agressziótól", nem volt más, mint az idegen tulajdont őrző rabló félelme.

A bojári Románia 1917 decemberében Besszarábiába küldte hódító csapatait, amikor a fiatal szovjetköztársaság még igen nehéz helyzetben volt. A fiatal Szovjet-orosz Köztársaság határozottan tiltakozott a területi épsége ellen intézett merénylet ellen és visszavonulásra késztette Romániát; 1918. március 5—9. között szovjet—román megállapodást írtak alá arról, hogy Románia elhagyja Besszarábiát. A megállapodásban egyértelműen rögzítették, hogy a román félnek két hónapon belül ki kell vonnia csapatait Besszarábiából, és semmiféle katonai vagy más barátságtalan lépést nem szabad tennie az Oroszországi Föderatív Köztársaság ellen.

De már egy hónappal később, 1918. április 9-én az történt, hogy Averescu kormánya kinyilvánította Besszarábia annexióját. Anglia, Franciaország, Olaszország és Japán asszisztált ehhez; Romá-

niával aláírtak egy olyan jegyzőkönyvet, hogy Besszarábia Romániához csatolását törvényesnek ismerik el. A jegyzőkönyvet a szovjet kormány nélkül és akarata ellenére írták alá, de figyelmen kívül hagyták Besszarábia népének akaratát is. A román csapatok önkényesen megszállták a zömmel ukránok lakta Észak-Bukovinát is, jóllehet az országrész nemzetgyűlése a Szovjet-Ukrajnához való csatlakozásra szavazott.

Besszarábia elfoglalása felfokozta a román uralkodó körök agresszivitását, s rendkívüli módon érdekeltté tette őket a különféle szovjetellenes „keresztes hadjáratokban". Bukarestben úgy vélekedtek, hogy a Szovjetunió megsemmisítése vagy feldarabolása következtében majd nemcsak a már elfoglalt területeket tarthatják meg mindörökre, hanem lehetőség nyílik a Szovjetunió rovására újabb területszerzésekre is, és megvalósíthatják „Nagy-Romániát". Lengyelországhoz hasonlóan Románia is szovjetellenes hídfőnek számított az imperialista politikában, része volt a Szovjetunió elleni „egészségügyi övezetnek". A román vezetésnek ez a politikája egyáltalán nem felelt meg a néptömegek érdekeinek, amelyek hű barátot láttak a Szovjetunióban.

A Szovjetunió a két háború közti időszakban végig nem ismerte el Besszarábia elfoglalását. A szovjet kormány a besszarábiai kérdés igazságos megoldását követelte már 1918. november elsején Anglia, Franciaország, Olaszország és Románia kormányának küldött jegyzékében. Majd amikor 1929. február 9-én aláírták a Briand—Kellogg-paktum határidő előtti bevezetéséről szóló Moszkvai Jegyzőkönyvet, a Szovjetunió képviselője helyénvalónak látta, ha kijelenti: a szovjet—román viszonyban vannak még megoldatlan kérdések. Az SZK(b)P XVI. kongresszusán tartott beszédében J. V. Sztálin, a Központi Bizottság főtitkára kijelentette: „Nemzetközi jogról, nemzetközi kötelezettségekről beszélnek. De miféle nemzetközi jog alapján vették el a »szövetséges« urak a Szovjetuniótól Besszarábiát és adták oda rabságba a román bojároknak?... Ha ezt nemzetközi jognak és nemzetközi kötelezettségnek hívják, akkor ugyanígy kell nevezni a rablást is."[5]

A román kormány minden tőle telhetőt megtett, hogy neki is része lehessen az angol—francia—szovjet tárgyalások meghiúsulásá-

[5] XVI. szjezd Vszeszojuznoj kommunyisztyicseszkoj partyii (b). 26 ijunja—13 ijulja 1930 god. Sztyenograficseszkij otcsot. Moszkva 1935. 1. köt. 51. old.

ban 1939-ben. Gafencu román külügyminiszter 1939 áprilisában angol politikusoknak kijelentette: Románia nem vehet részt „egy Oroszországra támaszkodó általános segítségnyújtási rendszerben", mert ez kompromittálná Romániát Németországhoz fűződő viszonyában.[6] II. Károly román király Inönü Izmet török köztársasági elnökkel 1939. augusztus 11-én folytatott beszélgetésében kijelentette, hogy Románia még abban az esetben sem engedi területére az orosz hadsereget, ha a harcoló román hadsereget akarná megsegíteni. Egyértelműen a Szovjetunióval kötendő kölcsönös segítségnyújtási egyezmény ellen nyilatkozott.[7]

1939. szeptember 4-én Bukarestben kommünikét tettek közzé, amelyben kimondták, hogy Románia a háború kitörése után úgy döntött: „a jövőben is megőrzi békés pozícióját, amelyhez eddig is tartotta magát, készen a megegyezésre valamennyi szomszédjával."[8] Csakhogy Gafencu román külügyminiszter már 1939. augusztus 27-én értesítette Fabricius német követet, hogy Románia el fogja látni Németországot kőolajjal, nyersanyaggal és mezőgazdasági termékekkel. Külön hangsúlyozta a román külpolitika változatlanul szovjetellenes irányvonalát. Románia — mondotta Gafencu — nem tett semmit sem annak érdekében, hogy Szovjet-Oroszországgal javítsa kapcsolatait; legfontosabb politikai céljának ugyanis a Németországhoz fűződő kapcsolatok javítását tartja. Az orosz kérdésben — folytatta a miniszter — „kéz a kézben akarunk haladni Németországgal".[9]

A romániai uralkodó körök csak akkor szándékoztak bekapcsolódni a fegyveres világkonfliktusba, amikor már nem lehetett kétséges a kimenetele. Ezért a burzsoá-földesúri Románia, miközben a „tengelyhatalmakhoz" közeledett, Angliával és Franciaországgal is megőrizte kapcsolatait, s „egyensúlypolitikát" igyekezett folytatni. Antonescu, a későbbi fasiszta diktátor, a királyi Románia kormányának politikáját mint „két vas tűzben tartását" jellemezte. Az ilyen politika lehetővé tette a román vezetésnek, hogy maga válassza meg a pillanatot, amikor az erősebbnek bizonyuló imperialista csoportosulás mellé áll.

[6] Lás: *N. I. Lebegyev:* Krah fasizma v Ruminii. 230. old.
[7] Ugyanott, 234. old.
[8] DGFP Series D. London 1956. 7. köt. 363—364. old.
[9] Ugyanott, 364. old.

1939. április elején London és Párizs egyoldalú garanciát adott Romániának. A román kormány még a háború kitörése előtt beleegyezett abba, hogy átengedi területén a Lengyelországba irányuló hadianyag-szállításokat, s ígéretet tett arra is, hogy román területen raktározhatják ezeket az anyagokat és repülőgépeket szerelhetnek össze. Egyik angol—francia tervvariáns szerint csapataikkal Románia területén keresztül nyújtottak volna segítséget Lengyelországnak. Hírek érkeztek a németekhez arról, hogy a román kormány 1939 szeptemberében tárgyalásokat kezdett Nagy-Britanniával az angol—francia csapatok romániai partraszállásáról.[10] Románia kormánya azonban, látva, hogy a hitleri hordák mekkora sikerrel támadnak a nyugati szövetségesei által sorsára hagyott Lengyelországban, kételkedni kezdett az angol—francia garancia értékében, mindamellett nem szándékozott lemondani Angliához és Franciaországhoz fűződő kapcsolatairól sem. „Elmondhatjuk, hogy 1939 végére Anglia és Franciaország Romániában bizonyos mértékig meg tudta bénítani Németország befolyását, és megnövelte a sajátját" — hangsúlyozta a bukaresti szovjet követség egyik jelentése.[11]

Románia további manőverezési lehetőségeit azonban mindenekelőtt Berlinben szabták meg, ahol az a vélemény uralkodott, hogy Románia balkáni kulcshelyzete „döntő befolyással van Németországnak a Balkán többi országával, sőt Olaszországgal, de különösen Szovjet-Oroszországgal fenntartott kapcsolataira".[12] Helmuth Wohlthat, a német gazdasági minisztérium tanácsosa már 1939 márciusában azt javasolta a román kormánynak, hogy hagyjon fel a saját iparának megteremtésére irányuló törekvésekkel, és inkább bővítse a mezőgazdasági termelést. A román uralkodó körök hajlandónak is mutatkoztak erre, és gazdasági szerződést kötöttek Németországgal. Románia elindult azon az úton, hogy a hitleri Németország „agrárfüggvényévé" váljon.

A román külpolitika szovjetellenes jellege tovább erősödött azután, hogy a Vörös Hadsereg 1939 szeptemberében felszabadította Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziját. Szeptember 21-én Gafencu a következő tartalmú nyilatkozatot tette a bukaresti olasz kö-

[10] DGFP Series D. 8. köt. 5. old., *P. E. Flandin:* Politique française 1919—1940. Párizs 1947. 317. old.

[11] AVP SZSZSZR.

[12] DGFP 11. köt. 281. old.

vetnek: „Lengyelország és Románia mind ez ideig teljesítette a bolsevizmus elleni védőgát funkcióit. Románia egymagában már nem fog tudni ennek eleget tenni . . ."[13] Egyidejűleg a román diplomácia fáradságot nem kímélve igyekezett megszerezni Németország támogatását. Szeptember 25-én a bukaresti olasz követ azt jelentette Rómába, hogy a németek képviselőinek meggyőződése szerint „számukra kedvezően alakul a helyzet. A dolgok mai állását figyelembe véve a Romániával való békés együttműködés talán még előnyösebb Németországnak, mintha erőszak nélkül meg is hódította volna."[14]

Gafencu román külügyminiszter egyenesen arra szólította fel a nyugati hatalmakat, hogy kössenek békét Németországgal, és vele együtt induljanak a Szovjetunió ellen. Szeptember 29-én újabb román—német kereskedelmi megállapodást kötöttek, amelyben még jobban felemelték a Németországnak szállítandó román áruk (kőolaj, búza, kukorica, rozs, hús stb.) mennyiségét.[15]

Bukarestben a szovjetellenes érzelmeket valósággal a robbanásig fokozta, amikor a szovjet kormány úgy döntött, hogy nem enged a finn szoldateszka provokációinak. Románia sürgősen tudni akarta, mekkora volumenű segítségre számíthat Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Olaszország részéről abban az esetben, ha megindul a Szovjetunió elleni „keresztes hadjárat", szovjet—román háború esetére pedig az angol—francia garancia megerősítését követelte. Románia 1939. december 14-én kapott hivatalosan választ az angoloktól a garanciák ügyében. A bukaresti angol követ közölte a román kormánnyal, hogy Románia keleti határaira két feltétellel terjesztik ki az angol—francia garanciákat: ha Törökország haladéktalanul beleegyezik a segítségnyújtásba, és ha Olaszország magatartása megfelelő lesz, azaz nem ellenzi ezt a segítségnyújtást.[16] Franciaország a maga részéről kijelentette, hogy az angolok és a franciák csakis Törökország álláspontjától függően nyújthatnak segítséget a románoknak a Szovjetunió elleni háború esetén.

[13] I Documenti Diplomatici Italiani /DDI/. Nona serie. 1939—1943. Róma 1954. 1. köt. 226. old.

[14] Ugyanott. 257. old.

[15] DGFP Series D. 8. köt. 5. old.

[16] Lás: *N. I. Lebegyev:* „Zseleznaja gvargyija". Karol II. i Gitler. 267. old.

Anglia és Franciaország kész volt ugyan bátorítani a román politika szovjetellenes tendenciáit, de azt már nem tartotta lehetségesnek, hogy minden körülmények között belebocsátkozzék a román vezető réteg készülő kalandjába; arra törekedett, hogy kedvezőbb feltételeket alakítson ki a Szovjetunió elleni agresszióhoz. Pillanatnyilag a szovjet—finn konfliktus kiterjesztésére helyezték a fő hangsúlyt. Emellett saját érdekeik azt követelték a német csoportosulás elleni háborúban, hogy biztosítva legyen a déli szárnyuk, Olaszország és Törökország álláspontja viszont 1939 végén még nem volt elég megbízható egy olyan akcióhoz, amilyent Bukarest siettetett.

Mindennek ellenére Angliának és Franciaországnak a Szovjetunióval szemben ellenséges akciói a németek agresszív irányvonalával párosulva azt eredményezték, hogy a román vezetés igen harciassá vált és indokolatlan reményeket táplált. Bukarestben demonstratívan hangoztatták a szovjet földekre vonatkozó igényeket, gyakorlatilag nem törődve a körülményekkel. 1939. szeptembertől 1940. június végéig, azaz a „besszarábiai kérdés" végleges megoldódásáig, a román kormány tagjai egyenként is és együttesen is számtalanszor utaztak Besszarábiába. Minden ilyen akciót szovjetellenes éllel bonyolítottak le. Külpolitikai téren Románia fokozott buzgalommal kereste a partnereket szovjetellenes szövetségekhez, s ekkor már nem egyszerűen az imperialista csoportosulások „két vasát" tartotta a tűzben, hanem minden lehetséges vasat, ha a politikai játék a Szovjetunió rovására folyhatott. Folyt az erőltetett fegyverkezés, nem is titkolva ennek a háborús politikának a „keleti irányát". Végül az országban már szinte parttalanul folytak az éles szovjetellenes kampányok.

1939 karácsony ünnepén Gheorghe Tătărăscu miniszterelnök a tábornoki kar kíséretében demonstratív utazást tett a szovjet—román demarkációs vonalhoz. Tătărăscu beszédeket tartott, melyekben Besszarábiát „mindörökre román területnek" nyilvánította, s képmutató módon azt állította, hogy „Besszarábia szükségletei és problémái a kormány legfőbb gondjai közé tartoznak". 1940. január 6-án a király Kisinyovba érkezett, s erre az alkalomra a városban katonai díszszemlét rendeztek.

1940. január 27-én Kisinyovban a román miniszterek és a besszarábiai vezető közigazgatási tisztségviselők ünnepi ülést tar-

tottak az országrész Romániához csatlakozásának 22. évfordulóján. A bukaresti szovjet képviselet értékelése szerint az egész felhajtás nem volt más, mint arcátlan szovjetellenes provokáció, demonstratív fegyvercsörtetés a nagy szomszéd, a Szovjetunió ellen. A román sajtó, a Kaukázus meghódítását célzó angol—francia tervekhez igazodva, nem titkolta az uralkodó köröknek azt az óhaját, hogy katonai erővel bekapcsolódjanak a Szovjetunió elleni „keresztes hadjáratba", hátha nekik is leesik valami. Így azután nem is lehet csodálkozni azon, hogy kisinyovi látogatásakor a király Odesszát „ősi román városnak" nevezte.[17]

A romániai szovjet diplomáciai képviselet a következőképpen összegezte a román királyság politikájának eredményeit a második világháború első hónapjaiban: „1939 végén—1940 elején Románia tevékenyen részt vett a szovjetellenes éllel megalakítandó Balkán Antant Tanácsának előkészítésében. A román kormány a szovjetellenes angol—francia kombinációk legfőbb szócsöve lett. Amikor Finnországgal kitört a háború, nagy reményeket fűzött a Szovjetunió elleni hadjárat megindulásához."

Romániában a sajtóban rendszeresen közzétettek olyan írásokat, amelyekben közvetve vagy közvetlenül a Szovjetunió megtámadására szólítottak fel. 1940. január 20-án például megjelent a sajtóban, hogy a finn hadsereg „az angol—francia csapatok előőrse", és hogy „haladéktalanul a leghathatósabb segítséget kell kapnia Norvégiától és Svédországtól". „Később közvetlenül a Szovjetunió ellen kell irányítani a harccselekményeket, mégpedig szövetséges deszántokkal Murmanszk partvidékén. Erre a célra igen alkalmasak a francia hegyivadászok. A Franciaországban lévő lengyel és cseh seregeket szintén át kell dobni Finnországba." Az egyik román lap január 22-én azt ajánlotta, hogy a Fekete-tenger felől készítsék elő a Szovjetunió elleni támadást, s erre a célra oda kell vezényelni az angol—francia szövetségesek flottáját. A bukaresti szovjet követség külön felhívta Moszkva figyelmét arra, hogy Romániában végletesen szovjetellenes provokatív propagandakampány folyik.

Szembetűnő volt a román királyság katonai készülődése is. Mint 1940. január 5-én a szovjet követség jelentette, „Besszarábia és Bukovina körzetében tovább folynak a csapatösszevonások". Az

[17] AVP SZSZSZR. — A következő lábjegyzetig az idézetek innen valók.

egyes helyi katonai körzetekből érkezett hírek szerint a románok 20 hadosztályt akartak a Szovjetunió ellen összevonni. 1940. március 18-i rádióbeszédében Gheorghe Tătărăscu kijelentette: „Be kell fejezni a határainkat övező, vasból és kőből kialakított védőgyűrűt, mégpedig haladéktalanul, az ország felfegyverzésével együtt." 1940 tavaszán a román kormány demonstratív módon mozgósította a hadsereget: több mint egymillió tartalékost hívtak be. Azzal a kéréssel fordultak Németországhoz, hogy „útépítés" ürügyén nyújtson segítséget a Dnyeszter menti „keleti fal" kiépítésében. Románia katonai kiadásai az 1936. évi 3,6 milliárd lejről 1940-re már a 4,5-szeresükre nőttek.[18]

Romániában a háborús készülődés következtében a gazdaság amúgy is rossz helyzete tovább romlott. 1940. februárban a bukaresti szovjet követség megállapította: „A lakosság proletár rétegeinek helyzete a folyamatban levő mozgósítás arányában napról napra romlik. Hivatalosan nem rendeltek el újabb behívásokat, a lakosság azonban személyekre szólóan megkapja a felszólítást, hogy a csapategységeknél jelenjen meg. Esténként a bukaresti pályaudvaron tanúi lehetünk az újoncokkal zsúfolt szerelvények megérkezésének, majd az újoncokat nyomban átcsoportosítják és egységeikhez irányítják. Szomorú látvány ez a tömeg. Mezítlábas, rongyos parasztok, akiknek csak azért kell a határra menniük, mert Románia tehetségtelen vezetőinek egy kis csoportja elszánta magát a Szovjetunió elleni harcra. Még az idősebb korosztályokat is behívják."[19]

A hadsereg felfegyverzésének erőltetése, az ország militarizálása és a szovjetellenes hullám mindmegannyi jele volt annak, hogy a román uralkodó körökben megerősödtek a veszélyes tendenciák. Mindennek következtében a Szovjetunió délnyugati határvidékén tovább erősödött a feszültség.

[18] Lás: Isztorija gyiplomatyii. 4. köt. 145. old.
[19] AVP SZSZSZR.

A román királyság Németországhoz igazodása lehetővé tette a Harmadik Birodalomnak, hogy alapjában véve megoldja egyik legnehezebb és legégetőbb hadigazdasági problémáját, vagyis a nyersolaj kérdését. Berlin az 1939 szeptemberében kötött megállapodással elérte, hogy a román fél évente 1,2 millió tonnára növelje az olajszállítást. 1940 márciusában Románia olyan kötelezettséget vállalt a német féllel szemben, hogy évente egyenesen 2,4 millió tonna kőolajat szállít. Ezzel összefüggésben Ribbentrop hangsúlyozta, hogy „a legnagyobb mértékben kielégítő" kötelezettségvállalásról van szó, amely „teljesen biztosítja a kőolajszállításban való létfontosságú érdekeinket".[20] Még március végén a román vezetés újabb nagy lépést tett Berlin étvágyának kielégítése érdekében a hadigazdasági szférában: Tătărăscu megígérte, hogy mintegy 9,5 millió tonna olajat fog évente szállítani Németországnak.[21]

A német csapatok nyugat-európai katonai sikerei 1940 tavaszán Romániában jeladásul szolgáltak újabb szovjetellenes hisztéria keltéséhez. Románia még inkább fokozta arra irányuló erőfeszítéseit, hogy Besszarábiát és Észak-Bukovinát a Szovjetunió elleni hídfővé változtassa. 1940. január—március folyamán a román katonai vezetés 26 fegyveres provokációt szervezett a dnyeszteri demarkációs vonalnál, határsértésekkel egybekötve.[22] Román repülőgépek hatoltak be a Szovjetunió légterébe. A romániai fasiszta körök nyíltan feszólítottak a Szovjetunió elleni háborúra; a bukaresti rendőrség önkényesen lefogta a szovjet követség munkatársait. Besszarábiában és Észak-Bukovinában erősödött a lakossággal szembeni katonai és rendőri terror.

A tények azt mutatják, hogy Románia uralkodó körei minden addiginál jobban a fasiszta államoknak kívánták alárendelni az országot. 1940 áprilisában Wilhelm Fabricius azt jelentette Berlinbe, hogy „Románia miniszterelnöke, külügyminisztere és hadügyminisztere szilárdan követik ... Németországra orientálódó politikai irányvonalukat".[23] 1940. május 28-án megkötötték az ún. olajpak-

[20] DGFP Series D. 8. köt. 926. old.

[21] DGFP Series D. Washington 1956. 9. köt. 50. old.

[22] Lásd: Ocserki isztorii Kommunisztyicseszkoj partyii Moldavii. Kisinyov, 1968. 243. old.

[23] DGFP Series D. 9. köt. 61—62. old.

tumot, amelyben Románia kötelezettséget vállalt arra, hogy ellátja Németországot olajjal és olajtermékekkel; Németország viszont arra kötelezte magát, hogy nagy mennyiségű fegyvert szállít Romániának a lengyelországi hadizsákmányból. Ez a fegyver „igen alkalmas lesz arra, hogy Oroszországgal szemben megerősítse Románia politikai pozícióit" — magyarázta Tătărăscu miniszterelnök a német követnek. Tătărăscu, amikor március 28-án Fabriciusszal beszélgetett, nem győzte bizonygatni Románia arra való készségét, hogy gyakorlatilag korlátlanul együttműködjön Németországgal. Kiemelte, hogy nincs szó Románia semlegességéről, hanem sokkal inkább a Németországra való orientálódásról.[24]

Bukarestben továbbra is arra irányult a fő figyelem, hogyan lehetne megtartani a Szovjetuniótól elragadott „keleti területeket". 1940. április 19-én tanácskozást tartottak a királynál Tătărăscu miniszterelnök és Gafencu külügyminiszter részvételével. Úgy döntöttek: ha a Szovjetunió megpróbálja megoldani a „besszarábiai kérdést", ellenállást tanúsítanak. T. Albord, Budapesten szolgálatot teljesítő francia katonai attasé, M. Weygand tábornoknak [a francia keleti hadsereg főparancsnokának — *A ford.*] az utasítására Bukarestbe látogatott, s onnan a következőt jelentette: a román kormány a Dnyeszternél vonta össze csapatait, és az ország gazdaságát Németországnak rendelte alá.[25]

Moszkvában növekvő nyugtalansággal figyelték, mekkora tempóban közeledik Románia vezetése Németországhoz, miközben egyre jobban eluralkodik a szovjetellenessége. A szovjet kormány szükségesnek látta, hogy erőfeszítéseket tegyen a „besszarábiai kérdés" megoldására. 1940. március 29-én a Szovjetunió külügyi népbiztosa kijelentette: „. . .nincs Romániával megnemtámadási egyezményünk. Ennek magyarázata a megoldatlan besszarábiai kérdés. A Szovjetunió sohasem ismerte el Besszarábiának Románia általi elfoglalását, bár sohasem tette fel úgy a kérdést, hogy Besszarábiát fegyverrel kell visszaszerezni." A szovjet kormány ezzel a nyilatkozattal megcáfolta azt a vádat, hogy a Szovjetunió agresszív terveket sző Románia ellen — hiszen éppen a Szovjetunió-

[24] Ugyanott, 466—467. old.

[25] *T. Albord:* Weygand deyant le problème oriental (1939—1940). La revue des deux Mondes. 1965. június 1. 333—334. old.

tól korábban elrabolt területről volt szó! V. M. Molotov hangsúlyozta: „nincs rá semmi ok, hogy a szovjet—román viszony bármiképpen romoljék".[26]

Az a körülmény, hogy a Szovjetunió feleleventette a jog szerint hozzá tartozó besszarábiai terület kérdését, óhatatlanul kiváltotta Bukarest politikájának reakcióját. A romániai szovjet követség jelentéseiben olvashatjuk, hogy „a Szovjetunió nemzetközi helyzetének megerősödése, továbbá azoknak a reményeknek a megfakulása, hogy Anglia segítséget fog nyújtani a Szovjetunióval kirobbanó fegyveres konfliktusban, arra késztette a román kormányt, hogy átgondolja a Szovjetunióhoz való viszonyát. Olyan hangok hallatszottak, hogy javítani kellene a két ország gazdasági kapcsolatait... De teljesen nyilvánvaló — hangsúlyozta a követségi jelentés —, hogy a román kormány lényegében a rendezetlen politikai kérdések megoldása nélkül képzeli el a »közeledést«". 1940. június 21-én Ion Gigurtu román külügyminiszter[27] fogadta a szovjet követet, s beszélgetésük során érintették azt is, hogyan lehetne javítani a Szovjetunió és Románia kapcsolatait. A szovjet diplomata megjegyezte, hogy elsősorban a tisztázatlan politikai kérdéseket kell rendezni, egyebek között Besszarábia problémáját. A román külügyminiszter azonban nem volt hajlandó erről a témáról tovább tárgyalni.[28] Románia tehát ezután sem mutatkozott késznek arra, hogy igazságosan rendezzék Besszarábia kérdését.

Június 26-án Fabricius német követ jelentette Bukarestből, hogy II. Károly és a román kormány nem akarja visszaszolgáltatni Besszarábiát a Szovjetuniónak, ha erre vonatkozó kérést kap, inkább kész felvenni a harcot a Szovjetunióval.[29] Gheorghe Davidescu[30] moszkvai román követ ugyancsak június 26-án azt mondta amerikai kollégájának, hogy Románia még megvitatni sem hajlandó egy olyan szovjet követelést, hogy adják vissza Besszarábiát.[31]

[26] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940 god. 40. old.

[27] Ion Gigurtu 1940. június 2. és július 4. között volt Románia külügyminisztere.

[28] AVP SZSZSZR.

[29] DGFP Series D. London 1957. 10. köt. 19. old.

[30] Gheorghe Davidescu 1939. szeptember 30-án érkezett a Szovjetunióba, és október 14-én nyújtotta át megbízólevelét.

[31] FRUS 1940. 1. köt. 479. old.

A szovjet—román demarkációs vonalon állandósult a nyugtalanság. Molotov külügyi népbiztos 1940. április 9-én átnyújtott a román félnek egy memorandumot, tiltakozásul a legutóbbi 15 határincidens miatt. A román kormány válasza április 20-án érkezett meg, s a történtekre távolról sem adott kielégítő magyarázatot. A 15 incidensből nyolcat teljesen tagadott, ötért viszonvádat emelt, egyet egyáltalán ki se vizsgáltak. Román részről csak egyetlen esetben ismerték el a saját felelősségüket. A memorandum átnyújtásának időpontjában megint több incidens történt, rálőttek szovjet járőrre stb.[32] 1940. április 20. és május 23. között a román katonai egységek hetente 2—3 provokációt rendeztek.[33]

Külpolitikájában a román vezetés, mint említettük, teljes mértékben Németországra orientálódott. 1940. május 16-án II. Károly kijelentette a német követnek, hogy „Románia jövője egyedül Németországtól függ".[34] Május 25-én Gafencu beszélgetett Fabriciusszal, s kijelentette, hogy „a király maradéktalanul kész együttműködni Németországgal".[35] Az elmondottakból kiderül, mennyire tarthatatlanok a polgári történetírásnak azok a rágalmazó állításai, hogy Románia állítólag a „bolsevik nyomás" ellenében volt kénytelen támogatást keresni a „tengelyhatalmaknál", s hogy Romániát állítólag a Szovjetunió kergette a német birodalom karjaiba azzal, hogy 1940 nyarán vissza akarta szerezni Besszarábiát és Észak-Bukovinát. A „Németországhoz való igazodásról" és a vele való szövetkezésről még azt megelőzően döntöttek, hogy sor került volna a „besszarábiai kérdés" békés megoldására. 1940. május—júniusban azonban a román uralkodó csoport még nem mehetett át véglegesen formálisan is a „tengelyhatalmak" táborába, mivel Berlin és Róma mindaddig nem volt hajlandó garanciát adni Romániának, amíg nem elégíti ki Horthy-Magyarország területi követeléseit.

A TERÜLETI KÉRDÉS BÉKÉS MEGOLDÁSA

1940. június 26-án a Szovjetunió kormánya Davidescu moszkvai román követ útján a következő nyilatkozatot juttatta el a román

[32] AVP SZSZSZR.
[33] Ugyanott.
[34] DGFP Series D. 9. köt. 349. old.
[35] Ugyanott, 435—436. old.

kormánynak elvi álláspontja kifejezéséül: „A Szovjetunió sohasem fogja elfogadni azt a tényt, hogy erőszakkal elragadták tőle Besszarábiát; erről a Szovjetunió kormánya már nemegyszer nyíltan szólt az egész világ előtt.

Most, amikor a Szovjetunió katonai gyengesége már a múlté, s a kialakult nemzetközi helyzet a múlttól örökségbe kapott rendezetlen problémák megoldását követeli annak érdekében, hogy végre szilárdan megalapozzák az országok közötti békét, a Szovjetunió szükségesnek és időszerűnek tartja, hogy az igazságosság helyreállítása érdekében Romániával közösen azonnal rendezzék Besszarábia Szovjetuniónak való visszaadását." A nyilatkozat a továbbiakban még a következőket tartalmazta: „A Szovjetunió kormánya úgy véli, hogy Besszarábia visszaadásának kérdéséhez szervesen kapcsolódik még az is, hogy a Szovjetuniónak át kell adni Bukovina ama részét, amelynek lakossága túlnyomó többségében mind a történelmi sorsközösség, mind a nyelv és a nemzetiség közössége folytán Szovjet-Ukrajnához tartozik." A Szovjetunió kormánya azt javasolta Románia kormányának, hogy adja vissza a Szovjetuniónak Besszarábiát és adja át Észak-Bukovinát. Egyúttal kifejezésre juttatta reményét, hogy a román kormány „elfogadja a Szovjetunió jelen javaslatát, s ezzel lehetővé teszi, hogy békés úton megoldódjék a Szovjetunió és Románia közt oly régóta meglevő konfliktus".[36]

A romániai uralkodó körökben ez a javaslat szovjetellenes hisztériát keltett. I. Gigurtu külügyminiszter közölte Fabriciusszal, hogy II. Károly hangulatából ítélve „háborúra kell számítani".[37] 1940. június 27-én reggel összehívták a koronatanács ülését. A király, nyomban az ülés után, a német követ útján Hitlerhez fordult, azzal a kéréssel, hogy garantálja a román határt és küldjön katonai küldöttséget Romániába. Ugyanakkor kiadták a parancsot a román hadsereg általános mozgósítására.[38]

Románia kormánya nem adott világos választ a szovjet javaslatokra. Bukarestben szerették volna jó időre elhalasztani a besszará-

[36] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 515—516. old.

[37] DGFP Series D. 10. köt. 36. old.

[38] Ugyanott.

biai kérdés megoldását. E célból Tătărăscu kormánya június 27-én képmutató módon kinyilvánította: kész „haladéktalanul, a legszélesebb értelemben, a teljes egyetértés és barátság légkörében megvitatni a szovjet kormánytól származó javaslatokat".[39] Egyidejűleg a román kormány körkérdést intézett Németországhoz, Olaszországhoz, Jugoszláviához, Görögországhoz és Törökországhoz, hogy vajon mit szólnak a szovjet álláspontho.

Románia kérdésére az említett országok kormányai válaszul azt ajánlották, hogy Bukarest rendezze békés úton a konfliktust a Szovjetunióval. Berlinben, a romániai királyság számára legfontosabb fővárosban egyebek közt attól tartottak, hogy ellenkező esetben elveszíthetik a román olajat, amely nélkül később Németország nem tudott volna háborút viselni a Szovjetunió ellen. Szélesebb értelemben véve a dolgot, a fasiszta Németország azt sem szerette volna, ha a Romániába való behatolásra és az ország hídfővé változtatására vonatkozóan gondosan kidolgozott tervei idő előtt összeomlanak. Ugyanakkor Manfred Killinger, a teljhatalmú bukaresti német megbízott igen határozottan a román fél értésére adta, hogy az e kérdésben a Szovjetuniónak tett „engedmény" meglehetősen ideiglenes lesz. Bukaresti politikai körökben olyan hírek terjedtek el, hogy a német katonai attasé egy beszélgetés során ezt tanácsolta volna román katonai vezetőknek: „Adjanak csak oda mindent a Szovjetuniónak, amit akar. Néhány hónap múlva segíteni fogunk abban, hogy mindent busásan visszakapjanak."[40]

Mivel Románia lényegében azt mutatta, hogy nem kívánja békésen megoldani a „besszarábiai kérdést", a Szovjetunió kormánya egyenes választ követelt békés javaslataira. Június 28-án Tătărăscu kormánya közölte, hogy beleegyezik a dologba.

1940. június 28-án a G. K. Zsukov hadseregtábornok parancsnoksága alatt álló déli hadseregcsoport átkelt a Dnyeszteren, s Besszarábia és Észak-Bukovina földjére lépett. „Moldvai, orosz és ukrán testvérek! Elérkezett a román bojárok, földesurak, kapitalisták és rendőrség igája alóli felszabadulásotok nagy órája. Az elrabolt szovjet föld — Besszarábia — visszatér anyaországához" — hangzott a szovjet parancsnokságnak a lakossághoz intézett felhí-

[39] Ugyanott.
[40] Ugyanott.

vása. Június 30-án estére az egész terület felszabadult a román megszállás alól.[41]

A Szovjetunió határai ismét a Prut és a Duna mentén húzódtak. Ezáltal meghiúsultak az imperialisták által biztatgatott román uralkodó felsőréteg ama tervei, hogy az 51 000 km² területű, négymilliós lakosságú Besszarábiát és Észak-Bukovinát a Szovjetunió ellen készülő háborúban hídfővé változtassák. A Szovjetunió határát több mint 200 kilométerrel nyugatra tolták. Ezáltal könnyebbé vált a szovjetország létfontosságú központjainak védelme délnyugati irányban.[42]

A felszabadított vidék kenyérrel és sóval fogadta a szovjet harcosokat, s Románia haladó gondolkodású erői is helyesléssel fogadták a „besszarábiai kérdés" békés megoldását. „Annak következtében, hogy a szocializmus országának gigászi ereje felszabadította Besszarábiát és Észak-Bukovinát a román imperializmus fojtogató igája alól, most reális lehetőség nyílt arra, hogy románia népei testvéri viszonyban éljenek a nagy szovjet állammal" — hangsúlyozta Románia Kommunista Pártja Központi Bizottságának nyilatkozata.[43]

A felszabadított körzetekben helyreállították a szovjethatalmat, és nekiláttak a társadalom átalakításának. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának hetedik ülésszaka 1940. augusztus 2-án törvényt hozott arról, hogy megalakítják a Moldvai SZSZK-t, s az Ukrán SZSZK területéhez hozzácsatolják Észak-Bukovinát, valamint Besszarábia hotyini, akkermanszki és izmaili járását, mely zömében ukrán lakosságú. Ez a döntés nagy jelentőségűnek bizonyult nem sokkal a Nagy Honvédő Háború kitörése előtt. „Az, hogy 1940-ben Besszarábiában helyreállították a szovjethatalmat és a területet egyesítették a Moldvai SZSZK-val, történelmi igazságtevés volt."

[41] Idézi: A második világháború története 1939—1945. 3. köt. 492. old.
[42] Ugyanott, 493. old.
[43] Idézi: *N. I. Lebegyev:* Krah fasizma v Ruminyii. 267. old.

Szovjet—román viszonylatban tehát nem volt többé területi kérdés. Miután Besszarábia és Észak-Bukovina visszakerült a Szovjetunióhoz, szovjet—román vegyes bizottságot alakítottak, hogy jelölje ki és vigye térképre a Szovjetunió és Románia között húzódó határvonalat. Megteremtődtek annak a feltételei, hogy a két ország kapcsolatai barátian alakuljanak. Georghe Gafencu,[44] aki 1940. május végén a külügyminiszteri posztról Moszkvába került Románia követének, később ezt írta: „Már az első látogatás alkalmával, amelyet Molotov úrnál tettem, a leghatározottabb formában biztosítottak arról, hogy a Szovjetuniónak már nincs semmiféle követelése a románokkal szemben, és Romániával békés jószomszédi viszonyt szeretne kialakítani."[45]

A burzsoá-földesúri Románia azonban már a hitleri Németországhoz kötötte sorsát. 1940 szeptemberében megérkeztek Romániába az első német egységek. A Szovjetunió bukaresti követsége kiemelte: „A német csapatok Romániába érkezése azt jelenti, hogy Románia politikailag és gazdaságilag végképp alárendelte magát Németországnak, s Németország ismét előretört a Balkánon. Az, hogy a németek pozíciókat szilárdítottak meg a Fekete-tengeren, meg hogy légibázisokat építettek, közvetlenül fenyegeti a Szovjetunió érdekeit."[46]

1940 szeptemberében Ion Antonescu katonai-fasiszta klikkje került hatalomra. Nyíltan ellenséges külpolitikát folytatott a Szovjetunió irányában. Novemberben Antonescu Berlinbe látogatott, ahol aláírták a jegyzőkönyvet, mely szerint Románia csatlakozik a Németország, Olaszország és Japán által kötött háromhatalmi egyezményhez.

Antonescu, akit Hitler november 22-én fogadott, nem győzte hangsúlyozni, hogy „Románia vállvetve együtt küzd a tengelyhatalmakkal a győzelem kivívásáért".[47] Másnap Keitellel találkozott, s részletesen informálta őt arról, milyen katonai intézkedéseket tett

[44] Gafencu 1940. augusztus 10-én érkezett a Szovjetunióba, és augusztus 17-én nyújtotta át megbízólevelét.

[45] *G. Gafencu:* Prelude to the Russian Campaign. London 1945. 51. old.

[46] AVP SZSZSZR.

[47] DGFP Series D. 11. köt. 665. old.

Románia a szovjet határnál, s egészében véve hogyan készül a Szovjetunió elleni háborúra. Antonescu könnyű sétalovaglásnak ábrázolta ezt a háborút. Mint mondotta, a „román villámháborúhoz" elég lesz két gépesített hadosztály, amelyek könnyűszerrel áttörik a frontot, előrenyomulnak Kijev irányában stb. Keitel ugyan nem tárta fel a Szovjetunió elleni agresszió német tervének részleteit, beszélgetőpartnerét mégis biztosította arról, hogy Németország minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy „román barátaink maguk mögött tudhassák a német hadsereget".[48] Berlinben magasra értékelték Románia vezetőinek szovjetellenes buzgólkodását. Elutazása előtt Antonescu másodszor is találkozott Hitlerrel, aki nyíltan megígérte: „Németország minden vonatkozásban — politikai és gazdasági téren egyaránt — támogatni fogja Romániát. Ettől a perctől a román állam létét az egész német fegyveres erő garantálja."[49]

A Szovjetunió bukaresti követsége rámutatott: „Ha a németek most lemondtak arról, hogy Romániát hivatalosan protektorátusukká nyilvánítsák, akkor ezt egyedül gazdasági és taktikai megfontolásból tették (nehogy kedvezőtlen benyomást keltsenek a többi balkáni országban, mert ez lefékezhetné a távolabbi német terveket). Minden intézkedést, legyen az katonai vagy gazdasági, egy Szovjetunió elleni lehetséges háború szemszögéből kell értékelni."[50]

A szovjet kormány türelemmel fogadta a román fél szovjetellenes cselekedeteit, s a felmerült kérdéseket békés úton szerette volna megoldani. Így sikerült végrehajtani azt a nagyarányú evakuációt, melynek során Románia különböző vidékeiről a besszarábiai és észak-bukovinai illetőségű lakosok visszatértek hazájukba. 1940. december 16-ig mintegy 220 000 ember költözött át. Egyezményt kötöttek arról, hogy a Román Nemzeti Banknak átadják a Szovjetunió Állami Bankja által Besszarábia és Észak-Bukovina területén felvásárolt lejt.[51]

A szovjet kormánynak azok a törekvései azonban, hogy normalizálja a viszonyt Romániával, mindinkább beleütköztek Bukarest

[48] Ugyanott, 687. old.
[49] Ugyanott, 690. old.
[50] AVP SZSZSZR.
[51] Ugyanott.

ellenállásába, amelynek, tekintettel Németország készülő szovjetellenes támadására, már nem fűződött semmi érdeke ehhez. A Szovjetunió és Románia között gyakorlatilag megszűntek a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok.

1941. május végétől Románia teljes erővel folytatta a szovjetellenes háborús propagandát. Bukarestben úgy várták a Szovjetunió elleni háborút, mint amely Romániát majd jelentős területi nyereséghez juttatja. Antonescu egy 1941. május 10-én a berlini és római román követnek küldött táviratában kertelés nélkül kifejtette, hogy létre kell hozni „Románia és Németország között a közös határt". Nem elégszünk meg Besszarábiával és Bukovinával — magyarázta.[52] Hitler és Antonescu 1941. június 11-i müncheni találkozóján a román fél értesült Németország döntéséről, hogy megtámadja a Szovjetuniót. Válaszul Antonescu kijelentette, hogy a Szovjetunió elleni háború céljaira kész a Führer rendelkezésére bocsátani Románia összes katonai, politikai és társadalmi erőforrásait.[53] Hitler megerősítette, hogy a fasiszta Németország tudja, mi a kötelessége: a segítségnyújtás fejében Románia „visszakaphatja" Besszarábiát és Észak-Bukovinát, s megkaphat más szovjet területeket is a Dnyeperig.[54]

Két nappal azután, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót, Molotov fogadta Gafencu román követet. A szovjet kormány nevében tett nyilatkozatában rámutatott: „A besszarábiai kérdés megoldása óta a szovjet kormánynak semmiféle követelése nincs Romániával szemben; a szovjet kormánynak az a kívánsága, hogy jó kapcsolatai legyenek Romániával. A szovjet kormány annak idején Németország tudtára adta, hogy a Romániának nyújtott ún. garanciákat a Szovjetunió és Románia közötti jó viszony megbontásaként értékeli. A szovjet kormány ezeket a garanciákat úgy értelmezi, hogy Románia Németország függőségébe került, alárendelődött a német nemzetiszocialisták akaratának. A német csapatoknak Románia területére lépését a szovjet kormány úgy minősíti, hogy Romániát megszállták a német csapatok. Most pedig úgy látjuk,

[52] Lásd: *A. A. Sevjakov:* Ekonomicseszkaja i vojennopolityicseszkaja agresszija germanszkovo imperalizma v Ruminyii (1936—1941). Kisinyov 1963. 141. old.

[53] DGFP Series D. Washington 1962. 12. köt. 997. old.

[54] Lásd: Njurbergszkij processz... 2. köt. 689. old.

hogy Románia tovább haladt ezen az úton, és részt vesz a Szovjetunió elleni rablótámadásban. Ebből a tényből minden következtetést levontunk, jóllehet Románia nem szánta el magát a nyílt hadüzenetre és nem nyilvánította ki, mit akar a Szovjetuniótól. Románia részt vesz a Szovjetunió elleni rablóháborúban, s álláspontunkat ebből a tényből kiindulva alakítjuk ki."[55]

A Szovjetunió elleni háború a román uralkodó körök részéről a román nép érdekeinek legmesszebb menő elárulása volt.

2. A SZOVJETUNIÓ ÉS BULGÁRIA

A második világháború első időszakában a Szovjetunió és Bulgária viszonyát sok sajátos körülmény befolyásolta. A szovjet kormány azon az álláspontón volt, hogy a Szovjetunió és Bulgária között kevesebb elkülönítő mozzanat van, mint a Szovjetunió és a vele Európában határos többi állam között. Finnország, Románia és Lengyelország viszonylatában a szovjet külpolitikának nyíltan ellenséges akciókkal kellett számolnia, a Szovjetunió és Bulgária között azonban semmi alapja sem volt a komolyabb nemzetközi ellentéteknek. Bulgáriában, mint valószínűleg sehol másutt a kelet-európai államokban, nagy erejű társadalmi-politikai áramlat létezett, amely a Szovjetunióhoz való közeledést óhajtotta. Ez a tendencia, bár történelmi hagyományokra támaszkodott, kifejezte a bolgár haladó erők őszinte törekvéseit.

A második világháború kezdeti időszakában Bulgária kormánya elvben körülbelül ugyanolyan külpolitikai koncepciót követett, mint a Szovjetunióval határos több más állam. Szófia lavírozni próbált az angol—francia és a német—olasz imperialista csoportosulások között, osztva szovjetellenes törekvéseiket. A hitleristák nyugat-európai katonai sikerei Bulgáriában a németbarát irányzat megerősödéséhez vezettek. A monarchista Szófia azonban nem szánhatta el magát a szovjet kapcsolatok megszakítására, s kénytelen volt mértéket tartani a szovjetellenes megnyilvánulásokban. Erre egyrészt a Szovjetunió aktív külpolitikája szorította, másrészt pedig a bolgár néptömegek nagyarányú szovjetbarát hangulata.

[55] AVP SZSZSZR.

A bolgár vezető körök egyre jobban szerettek volna közeledni a hitleri Németországhoz, a szovjet diplomácia pedig ezt minden lehetséges módon ellensúlyozni igyekezett.

A SZOVJETUNIÓ JAVASLATA BULGÁRIA FÜGGETLENSÉGÉNEK GARANTÁLÁSÁRA

1939. szeptember 20-án Molotov szovjet külügyi népbiztos fogadta a bolgár követet. Ez megkérdezte tőle, hogy szükség esetén Bulgária számíthat-e a Szovjetunió segítségére. „Számíthat — felelte a népbiztos —, de csak kölcsönösségi alapon."[56] A Szovjetunió úgy fogta fel a szovjet—bolgár viszonyt, hogy nehéz helyzetben az egyenjogúság és a kölcsönösség elve alapján akár megsegíteni is kész ezt az államot. Ennek az irányvonalnak egyik legfontosabb megnyilvánulása volt, hogy 1939 szeptemberében a Szovjetunió kölcsönös segítségnyújtási szerződés kötését javasolta Bulgáriának. Más, hasonló tartalmú szovjet kezdeményezések is történtek. Így például 1939. november 12-én a Külügyi Népbiztosság azt az instrukciót adta A. I. Lavrentyevnek[57], a szófiai szovjet képviselőnek, hogy hozza a bolgár kormány tudomására: „Ha a bolgárok bajba kerülnek, számíthatnak arra, hogy a Szovjetunió nem hagyja magukra őket, s ha a bolgárok kívánják, hathatós segítségben részesíti őket."[58]

A bolgár vezető körök azonban nem mutattak készséget rá, hogy megszívleljék az éppen jókor tett szovjet javaslatokat. Az ország néptömegei óriási felháborodással fogadták a monarchista Szófia ilyen álláspontját. Körülbelül másfél millió ember, egyénileg vagy csoportosan, több mint 340 000 petíciót intézett a kormányhoz, követelve, hogy az kössön kölcsönös segítségnyújtási egyezményt a Szovjetunióval.[59] Hiszen az ország haladó társadalmi-politikai erői jól tudták, hogy Bulgária függetlenségének és szuverenitásának megőrzése szervesen összefügg egy másik feladattal, nevezetesen

[56] Ugyanott.

[57] A. I. Lavrentyev 1939. szeptember 30-án érkezett Bulgáriába, és november 6-án nyújtotta át megbízólevelét.

[58] AVP SZSZSZR.

[59] Lásd: *R. T. Ablova:* Szotrudnyicsesztvo szovjetszkovo i bolgarszkovo narodov v borbe protyiv fasizma (1941—1945). Moszkva 1973. 40. old.

azzal, hogy baráti kapcsolatokat létesítsenek a Szovjetunióval. Egyre szélesebb körben követelték a Szovjetunióval való barátságot és együttműködést. Ezt a hangulatot a Szovjetunió iránti mélységes tisztelet táplálta, annak a tudata, hogy Bulgáriának rendkívül előnyös lenne, ha a szovjetországgal megjavítanák a kapcsolatokat.

A szófiai szovjet diplomaták óhatatlanul felfigyeltek Todor Poljakov képviselő 1939. május 10-én a parlamentben mondott igen jellemző beszédére: „Nekünk, a bolgár népnek, van barátunk: a Szovjet Szocialista Köztársaságok hatalmas, nagy erejű Szövetsége. Tudatában kell lennünk annak, hogy érdekeink a Szovjetunió segítségének mielőbbi megszerzését diktálják. Erre először is azért van szükségünk, mert a Szovjetunió hatalmas erő: erős gazdaságilag is, katonailag is. Másodszor azért, mert ezerszer is bebizonyította, hogy a népek szabadságának és függetlenségének védelmezője. Harmadszor, mert a Szovjetunió semleges ország, a népek közötti békének a híve. A béke megőrzése érdekében kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kell kötnünk vele... Mindenki tudja, hogy egész népünk vonzódik a Szovjetunióhoz. Összeköt vele bennünket a történelem. A külpolitikában számolni kell a néptömegek hangulatával. Ez a hangulat pedig kétségtelenül 100%-ig Szovjet-Oroszország javára formálódik."[60]

Plovdivban és Várnában akkoriban rendeztek nemzetközi kiállítást és vásárt, s a szovjet pavilonok látogatóinak véleménye egyértelműen a Szovjetunió iránti szimpátiát mutatta. Naponta átlag 15 000—20 000 ember kereste fel ezeket a pavilonokat. A Szovjetunió iránti baráti érzelmek különösen nagy erővel nyilvánultak meg akkor, amikor szovjet futballisták érkeztek Szófiába. Mintegy 100 000 ember fogadta őket, egyebek között igen figyelemreméltó jelszóval: „Éljen Szovjet-Bulgária!"[61]

1939 végén—1940 elején a szovjet—bolgár viszony javult bizonyos mértékben. 1939. december 11-én légi konvenciót kötöttek. Ami a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat illeti, 1940 elejéig a Szovjetunió és Bulgária között nem volt ilyen jellegű szerződés. Az első szovjet—bolgár kereskedelmi és tengerhajózási egyezményt, valamint kereskedelmi fizetési megállapodást az 1940. évre a Szov-

[60] AVP SZSZSZR.
[61] Ugyanott.

jetunió és Bulgária január 5-én írta alá, és február 5-én lépett életbe. A Szovjetunióval kötött kereskedelmi szerződés alapján Bulgáriának csaknem egymilliárd leva értékben kellett árukat szállítania a Szovjetuniónak, ez pedig a bolgár áruforgalom több mint 15%-a volt. A bolgár gazdaság számára igen nagy jelentőségű volt, hogy a Szovjetunió vállalta a Bulgáriában égetően hiányzó áruk, különösképpen kőolaj és gyapot szállítását.

A Szovjetunióval éppen akkor folytak a kereskedelmi tárgyalások, amikor Bulgáriában az 1940. januári nemzetgyűlési választásokra készültek. A szófiai szovjet képviselet így értékelte a helyzetet: „Jelenleg Bulgáriában a Szovjetunióhoz való viszony vált a politikai harc egyik legfontosabb kérdésévé, s nemcsak az osztálypártok között, hanem a politikai hatalomért küzdő burzsoá áramlatok között is. A választási kampány idején a Szovjetunióval való szorosabb, baráti kapcsolatok megteremtésének szükségességét hangoztatták mind a kormánypárt képviselői, mind az ellenzéki jelöltek."[62]

A bolgár kormány azonban, bár megkötötte a Szovjetunióval a kereskedelmi szerződést, egyáltalán nem akarta tovább erősíteni a gazdasági kapcsolatokat.

Egyre gyorsabban növekedett az ország Németországtól való gazdasági függése. 1939. október 11-én Bulgária és Németország több titkos gazdasági és politikai szerződést írt alá, melyekben Németország klíringmegállapodás alapján jogot szerzett arra, hogy nagy mennyiségű élelmiszert szállítson Bulgáriából.

Bulgáriának 1,2 milliárd leva adóssága volt Németországgal szemben 1940 végére.

A bolgár uralkodó réteg fékezni igyekezett a szovjet—bolgár kapcsolatok fejlődését, s a gazdasági szférára korlátozta őket. Ennek közvetlen oka egyrészt az volt, hogy Szófia folytatta a szovjetellenes irányzatú lavírozást, másrészt pedig az imperialista államok bulgáriai, a Szovjetunióval szemben ellenséges tevékenysége. A szófiai szovjet követség 1940. március 28-i jelentése szerint „Bulgária külpolitikai életében az eltelt március hónapban figyelemreméltóan megerősödött a Bulgáriára gyakorolt angol—francia nyomás, azzal a célzattal, hogy a bolgár külpolitikát az angol—francia

[62] AVP SZSZSZR.

törekvéseknek rendeljék alá. Ugyanakkor bizonyos hírek szerint az angolok azzal fenyegetik a bolgár kormányt, hogy ha tovább folytatja a Szovjetunióhoz való közeledést, akkor az angol kormány felmondja a hitelmegállapodást, és valamennyi adósságát követelni fogja Bulgáriától."[63]

A szovjet képviselet összefoglalót készített a monarchista Szófia 1940 első hónapjaiban folytatott politikájáról, s ebben a következőket tudatta a Külügyi Népbiztossággal: „A bolgár kormány a korábbinál is erőteljesebben folytatja az angol—francia blokk és Németország közötti manőverezés politikáját... Külpolitikáját jelenleg a kivárás politikája jelzi leginkább... Az adott pillanatban a bolgár kormány csupán a gazdasági kapcsolatokat kívánja fenntartani."[64]

A két imperialista koalíció közti manőverezés politikája a bolgár uralkodó körök szempontjából nagyrészt arra való volt, hogy elleplezze németbarát érzelmeiket, melyeket egyelőre, amíg nem lehettek tisztában az európai katonai-stratégiai helyzet alakulásával, nemigen akartak reklámozni. Németországgal való kontaktusaiban azonban a bolgár fél nem rejtette véka alá igazi szimpátiáit. Így például 1940 májusában Carl von Clodius [a német külügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetője — *A ford.*] megbeszéléseket folytatott több bolgár vezető politikussal, köztük I. Popov külügyminiszterrel, G. Daszkalov hadügyminiszterrel, D. Bozsilov pénzügyminiszterrel, s ezek egyöntetűen biztosították Berlin küldöttét arról, hogy Bulgária egyetlen „természetes" szövetségese Németország. „Az az általános benyomásom — írta Clodius a megbeszélésekről készített jelentésében —, hogy felelős bolgár politikusok, és mindenekelőtt a cár, az egyetlen lehetséges külpolitikai irányvonalnak a Németországgal való szövetséget tartják."[65] A monarchista Szófia szüntelenül arról biztosította a „tengelyhatalmak" képviselőit, hogy nem áll szándékában figyelembe venni az ország dolgozóinak érdekeit, nevezetesen azt, hogy fejlesszék Bulgária és a Szovjetunió baráti kapcsolatait.

[63] AVP SZSZSZR.
[64] Ugyanott.
[65] DGFP Series D. 9. köt. 287. old.

Körülbelül 1940 szeptemberétől, tehát Németország nyugat-európai katonai győzelmei után, a bolgár kormány vezetői nyíltabban kezdték hangoztatni, hogy Bulgária kész a „tengely államaival" való együttműködésre. 1940 második felében mind sűrűbben látogattak Németországba a bolgár államférfiak. Odautazott III. Borisz cár, B. Filov miniszterelnök kétszer, de elment a külügyminiszter, a földművelési, a kereskedelmi és az iparügyi miniszter is. Már 1940 tavaszán érkeztek Bulgáriába különleges megbízatású német egységek, mégpedig mint „turisták". Az év őszére pedig 30 000 volt ezeknek a „turistáknak" a száma. 300—400 fős csoportokban megtelepedtek a nagyobb bolgár városokban. Hadiüzemekben, a légierőnél, a légvédelemnél, a gépesített csapategységeknél legalább 1000 német tiszt működött.[66]

A bolgár vezetésnek a fasiszta Németországhoz való 1940. tavasz—nyári gyors ütemű közeledése ellentétes volt a dolgozó tömegek hangulatával, amelyek választható lehetőségként szívesen kötöttek volna baráti, segítségnyújtási megállapodást a Szovjetunióval. P. Sztajnov professzor április 7-én a szovjet követtel beszélgetett, s a következőket mondotta a bolgár nép Szovjetunió iránti érzelmeiről: „A bolgár népnek a Szovjetunió iránti szimpátiája oly nagyfokú, mint még soha. Ez a szimpátia nem olyasféle szentimentális okokkal magyarázható, mint a történelmi hagyomány és a vérrokonság, hanem a reális valósággal. A bolgár népet a szabadságról és az anyagi jólétről alkotott fogalmai kötik a Szovjetunióhoz. Ma Bulgária jószerivel Németország gyarmata. A németek végleg gyarmatukká szeretnék tenni, s a bolgár nép ezt nem akarja. Bulgária kormánya nem határozza meg pontosan a Szovjetunióhoz való viszonyát, mert kiszolgálja az udvart és fél a néptől. Az udvar és a kormányzó felső réteg önző, személyes megfontolásokból nem akar a Szovjetunióhoz közeledni, de ezt nem mondja ki, mert fél a néptől."[67] 1940. március 2-án Gankovszkij bolgár újságíró ezt mondta a szovjet követnek a bolgár hadsereg Szovjetunió iránti szimpátiájáról: „A tisztek egy része úgy gondolja, hogy Bulgária függetlenségét igazán csak a Szovjetunióhoz való közeledés garantálhatja."[68]

[66] AVP SZSZSZR.
[67] Ugyanott.
[68] AVP SZSZSZR.

1940 második felében az országban tömegméreteket öltött azoknak a mozgalma, akik a Szovjetunióhoz való közeledést és vele a kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötését követelték. Szófiában ilyen tartalmú felhívások, röpcédulák voltak olvashatók. A nemzetgyűlés 48 tagja levélben kérte a kormánytól, hogy kössön kölcsönös segítségnyújtási paktumot a Szovjetunióval.[69] Hasonló nyilatkozatot szeretett volna átadni Filov miniszterelnöknek a bolgár értelmiségiek egy csoportja is. 1940. november elején Szófia különböző negyedeiből hat munkásküldöttség kereste fel a parlamentet és több minisztériumot: gyakorlati lépéseket követeltek a kormánytól annak érdekében, hogy megjavuljon a Szovjetunióval való viszony. A rendőrség, bármilyen keményen járt is el, nem tudta megakadályozni azt, hogy a belügyminisztérium épületén naponta meg ne jelenjenek a szovjet—bolgár kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötését követelő jelszavak.

A NÉMETORSZÁGGAL SZEMBENI SZOVJET ELLENAKCIÓK

1940 őszén a szovjet kormány fokozott erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy akadályozza a hitleri Németország befolyásának bulgáriai és általában balkáni növekedését. Novemberben különleges megbízatással Bulgáriába küldte A. A. Szoboljevet, a Külügyi Népbiztosság vezértitkárát. A. A. Szoboljev november 25-én találkozott III. Borisz cárral, és a szovjet kormány nevében ismét előterjesztette azt a javaslatot, hogy a Szovjetunió és Bulgária kössön barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt. Ezt a javaslatot Ivan Sztamenov, a moszkvai bolgár követ útján is megismételték.[70]

A szovjet küldöttség nyilatkozatában, amelyet átadott a cárnak, többek között a következők olvashatók: „Tekintetbe véve azt, hogy a Szovjetunió és Bulgária érdekei közösek, a Szovjetunió felújítja 1939. szeptemberi javaslatát, hogy kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kötne Bulgáriával . . . A Szovjetunió a paktumban kötelezné magát, hogy minden segítséget, a fegyvereset is, megad Bul-

[69] Ugyanott.

[70] Ivan Sztamenov 1940. július 11-én érkezett a Szovjetunióba, és július 16-án nyújtotta át megbízólevelét.

gáriának, amennyiben az országot harmadik ország vagy országcsoport részéről támadás fenyegetné. Bulgária ugyancsak kötelezné magát, hogy segítséget nyújt a Szovjetuniónak abban az esetben, ha reális veszély fenyegetné érdekeit a Fekete-tengeren vagy a tengerszorosokban. A Szovjetunió kész rá, hogy hitel formájában pénzzel, élelmiszerrel, fegyverrel és anyagféleségekkel segítse Bulgáriát, ha szüksége van rá. Ugyanakkor a Szovjetunió hajlandó bővíteni bulgáriai áruvásárlásait... A Szovjetunió és Bulgária között kötendő kölcsönös segítségnyújtási paktum semmilyen mértékben nem érintené Bulgária belső rendjét, szuverenitását és függetlenségét."[71]

Bulgária számára a barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötése azt jelentette volna, hogy garanciát kap független létezésére. A monarchista uralkodó felső réteg azonban egészen más irányba taszította az országot, mit sem törődve nemzeti érdekeivel. Az akkor épp Szófiában tartózkodó német katonai küldöttség közvetlen nyomására hozzáláttak, hogy megfogalmazzák a szovjet javaslatra az elutasító válasz tervezetét. A. A. Szoboljev elutazásának napján a cárnál tartott tanácskozás végleg úgy döntött, hogy elutasítják a Szovjetunió javaslatát.[72]

A Szovjetunió kezdeményezését azonban a Filov-kormány elutasító magatartása ellenére is úgy fogadták a balkáni országokban, mint újabb nagy jelentőségű lépést, melyet a Szovjetunió azért tett, hogy Európának ezt a részét megóvja a német fasiszta veszélytől. A belgrádi szovjet követség Moszkvába küldött jelentése szerint például a jugoszláv társadalom köreiben a szovjet kezdeményezést a Szovjetunió számottevő fellépéseként értékelték a Balkán békéje érdekében, a német agresszió ellen.[73]

Bulgária uralkodó körei, mint a bolgár monarchista-fasiszták fölött ítélkező népbíróság anyagai is bizonyítják, már 1940 novemberében készek voltak csatlakozni a háromhatalmi egyezményhez. 1940. november 17-én III. Borisz cár és Popov külügyminiszter Berlinbe utazott, s a németekkel folytatott tárgyalásokon megígér-

[71] Lásd: Isztorija Bolgarszkoj kommunyisztyicseszkoj partyii. Moszkva 1971. 414—415. old.

[72] Lásd: *R. T. Ablova:* Id. mű, 37—38., 63—65. old.

[73] AVP SZSZSZR.

ték, hogy csatlakoznak a paktumhoz.[74] A Hitlerrel való megegyezés azonban óhatatlanul a bolgár nép óriási felháborodását váltotta volna ki, s ettől tartva úgy döntöttek, hogy szigorú titokban marad. Időközben Szófia monarchista urai olyan híreket terjesztettek, hogy Bulgária politikáját állítólag helyesli a Szovjetunió, és a szovjet kormány „nem ellenzi" a német csapatok Bulgáriába érkezését. 1941. január 13-án a TASZSZ közleményben cáfolta meg az ilyesfajta híreszteléseket.[75]

Sőt, január 17-én a Szovjetunió külügyi népbiztosa von Schulenburg moszkvai német nagykövetnek tiltakozó nyilatkozatot nyújtott át, amelyben rámutatott arra a tényre, hogy Romániában német csapatokat vontak össze abból a célból, hogy megszállják Bulgáriát, majd pedig Görögország területét és a tengerszorosok vidékét. Ez az akció — hangsúlyozta a nyilatkozat — hadszíntérré változtathatja Bulgária területét.[76]

Az 1941. évre vonatkozóan Bulgária kül- és belpolitikájáról készített összefoglalóban a szovjet képviselet így összegezte véleményét: „Mindaddig, amíg Bulgária nem csatlakozott a »hármak« paktumához, a bolgár kormány többé-kevésbé lojális volt a Szovjetunióhoz. A kormány arra törekedett, hogy a bolgár—szovjet kapcsolatok javulásának látszatát keltse. Ez a politika szilárdabbá tette a kormány helyzetét az országon belül, és megkönnyítette lavírozását a nemzetközi színtéren. A kormány a Szovjetunióval helyreállította a kereskedelmi kapcsolatokat, amennyire neki is előnyös volt gazdaságilag. A kulturális kapcsolatok bővítésétől már vonakodott, és mindenképpen igyekezett elkerülni a Szovjetunióhoz való bármiféle politikai közeledést. Kedvező számára leginkább az volt, hogy semmire se kötelező protokolláris formák közt kinyilvánítsa a Szovjetunió iránti lojalitását."[77]

A bolgár kormány politikájában a szovjetellenesség annak arányában nőtt, ahogy Bulgária Németországhoz közeledett. 1941 februárjában például levették a mozik műsoráról a szovjet filme-

[74] Lásd: *R. T. Ablova:* Id. mű, 38. old.
[75] *Pravda,* 1941. január 13.
[76] AVP SZSZSZR.
[77] Ugyanott.

ket. Amikor megérkeztek a német csapatok, bezárták valamennyi bolgár—szovjet társaságot.[78]

Azt a mozgalmat, amely a Szovjetunióval való megegyezésért, a hitlerista csapatok bevonulása ellen küzdött, a Bolgár (kommunista) Munkáspárt vezette. 1941 januárjában tartották a B(k)MP Központi Bizottságának VII. plénumát, amely fő feladatul azt tűzte ki, hogy harcoljanak Bulgáriának a fasiszta blokkhoz való csatlakozása ellen, valamint a Szovjetunióval való szövetségért. E kettős cél érdekében 1940 őszétől 1941 tavaszáig Szófiában, Plovdivban, Burgaszban, Plevenben és másutt egymást érték a megmozdulások.

A monarchista Bulgária képmutató módon igyekezett jó szándékairól biztosítani a Szovjetuniót. 1941. február 28-án Dimitur Sismanov, a bolgár külügyi vezértitkár kijelentette A. A. Lavriscsev[79] szovjet diplomáciai megbízottnak: „A minisztertanács ma úgy döntött, hogy Bulgária aláírja a háromhatalmi paktumhoz való csatlakozásról szóló megállapodást. A bolgár kormány úgy véli, hogy a hármas paktumhoz való csatlakozás nem akadályozza meg abban, hogy a Szovjetunióval és a szomszédos államokkal jó kapcsolatokat tartson fenn és fejlesszen, s kéri a Szovjetuniót, higgye el ezt neki."[80] A következő napon, március elsején, I. Altinov, a bolgár külügyminisztérium politikai osztályának vezetője nyilatkozatot adott át Lavriscsevnek, amelyben kifejtette, hogy a bolgár kormány megengedte a német csapatoknak, hogy Bulgária földjére lépjenek.

1941. március elsején Bécsben aláírták a jegyzőkönyvet Bulgáriának a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásáról. Amikor erre sor került, Bulgária területén már ott voltak a német csapatok. Bulgária monarchofasiszta klikkje még mindig megpróbált ködösíteni, azt állítva a Szovjetuniónak, hogy azért engedték meg a német csapatoknak a Bulgáriába való bevonulást, hogy azok „megőrizzék a békét a Balkánon". A szovjet kormány határozottan visszautasította ezt a hamis „indokot". Március 3-án a szovjet fél kijelentette, hogy az ilyen állítások teljes mértékben tarthatatlanok, és hogy az ilyen politika „nem a béke megerősítéséhez, hanem a há-

[78] Ugyanott.

[79] A. A. Lavriscsev 1940. június 22-én érkezett Bulgáriába, és július 18-án nyújtotta át megbízólevelét.

[80] AVP SZSZSZR.

ború szférájának kiterjedéséhez és Bulgária háborúba sodrásához vezet".[81] Egyidejűleg Németország felé is megtették a szükséges lépést. A Szovjetunió külügyi népbiztosa március elsején Moszkvában a német nagykövettel folytatott beszélgetésében hangsúlyozta, hogy „a Szovjetunió nagymértékben érdekelt Bulgária semlegességének megőrzésében."[82]

A bolgár nép ellenségesen fogadta a német fasiszta csapatokat. Antifasiszta jelszavak hangzottak fel: „Ki a németekkel Bulgáriából!", „Le a fasiszta Németországgal!", „Éljen a szabad Bulgária!" 1941. március 6-án a B(k)MP KB nyilatkozatot tett közzé az országnak a fasiszta blokkba való belépésével kapcsolatban. Ebben rávilágított, hogy az adott helyzetben, amikor az országot bevonták a hitlerista blokkba, s a háború tüze Bulgária határait fenyegeti, egyetlenegy mód van csak arra, hogy megakadályozzák a katasztrófát: ha barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kötnek a Szovjetunióval.

Így tehát Bulgária vezető körei megtagadták, hogy a barátságon és a kölcsönös segítségnyújtáson alapuló viszonyokat kialakítsák a Szovjetunióval. Később, a bulgáriai népbírósági tárgyaláson, a legfőbb népi ügyész megállapította: „Az akkori nemzetközi helyzetben a Szovjetunió javaslatainak elfogadása igen nagy jelentőségű lett volna Bulgária és a Balkán-félsziget megmentésében."[83]

A bolgár vezetés azonban még 1941 tavaszán is félt attól, hogy nagyon megromlik a Szovjetunióval való viszony. Miként a szovjet követség 1941. május 19-i információs jelentése megállapítja, „a bolgár nép körében népszerűtlen a szovjetellenes agitáció. A kormány, külpolitikai mozzanatokkal is számolva, hivatalosan hangsúlyozza, hogy baráti, jó kapcsolatokat kíván fenntartani a Szovjetunióval... Szüksége van erre azért is, hogy növelje tekintélyét a nemzetközi politikában, meg azért is, hogy enyhüljön a szakadék közte és a nép között, mivel a bolgár népnek a Szovjetunió iránti rokonszenvét semmiféle hivatalos szovjetellenes propagandával nem lehet megszüntetni, hiszen a bolgár nép Szovjetunió iránti rokonszenvének igen mélyek a társadalmi, nemzeti és történelmi gyökerei."[84]

[81] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 545. old.
[82] AVP SZSZSZR.
[83] Idézi: *R. T. Ablova:* Id. mü, 37. old.
[84] AVP SZSZSZR.

3. A SZOVJETUNIÓ ÉS MAGYARORSZÁG

A Szovjetunió nem titkolta, hogy érdeke a Magyarországgal való viszony javítása. Hiszen a két fél között nem volt semmiféle komolyabb vitás probléma vagy követelés, amely megnehezíthette volna kapcsolataikat. 1939 szeptemberében felújították a szovjet—magyar diplomáciai kapcsolatokat, amelyek 1939. februárban, Magyarországnak az „antikomintern paktumhoz" való csatlakozásakor szakadtak meg. A magyar nép örömmel fogadta a Szovjetunió ezt a döntését. Magyar kereskedelmi küldöttség utazott a Szovjetunióba, és 1940. szeptember 3-án Magyarország számára igen előnyös kereskedelmi és tengerhajózási szerződést, valamint áruforgalmi és fizetési egyezményt írt alá Moszkvában. A második világháború kitörése után, amikor Magyarország gazdasági kapcsolatai sok állammal megnehezültek, az ország ipara szempontjából igen kedvező fejlemény volt a Szovjetunióval való gazdasági és kereskedelmi megállapodás.

Az a körülmény, hogy a horthysta rezsim évtizedeken át intenzív szovjetellenes propagandát folytatott és kegyetlen megtorlással sújtotta a szovjet—magyar barátság híveit, nem tudta kitörölni a magyar dolgozók lelkéből az első szocialista ország iránti rokonszenvet. A Kommunisták Magyarországi Pártja, amely igen nehéz körülmények között tevékenykedett, a világháború kitörése után is folytatta felvilágosító munkáját, hangsúlyozva: baráti kapcsolatokat kell kialakítani a Szovjetunióval, mert ez az egyik legfőbb előfeltétele annak, hogy az ország valóban független legyen. A kommunisták legális kiadványokban számos olyan anyagot jelentettek meg, amely megismertette a dolgozókat az SZK(b)P szociális és nemzeti politikájával, a Szovjetunió tudományos és kulturális életével, s lefordították magyarra szovjet szerzők szépirodalmi műveit stb.

A magyar nép haladó gondolkodású fiai úgy tekintettek a szovjetországra, mint amely utat mutat az emberiségnek a kizsákmányolástól, egyenlőtlenségtől és nyomortól mentes társadalom megvalósítása felé. Jól érzékelhető volt ez egyebek között 1941 tavaszán, amikor a Szovjetunió részt vett a budapesti nemzetközi vásáron. A szovjet pavilon nagy érdeklődést keltett a magyar dolgozók körében, akiknek először nyílt lehetőségük arra, hogy saját

szemükkel lássák, milyen eredményeket ért el a Szovjetunióban a szocialista építés. Már a vásár megnyitása előtt azt közölte az egyik belügyminisztériumi jelentés, hogy „az ország minden részében a legszegényebbek is összeadták utolsó fillérjeiket, hogy a vásárra utazhassanak és megtekinthessék a szovjet pavilont".[85]

HORTHYÉK KARDCSÖRTETÉSE

A második világháború első időszakában a Szovjetunió és Magyarország viszonyában nem történt előrelépés. Ennek főképpen Horthy-Magyarország szovjetellenessége és kommunistaellenessége volt az oka, meg az, hogy nem volt érdekük a kapcsolatok erősítése. Horthyék azt szerették volna legjobban, ha a két imperialista csoportosulás, az Egyesült Államok részvételével, megalakítja a szovjetellenes koalíciót. Így például Horthy Miklós kormányzó Hitlerhez intézett 1939. november 3-i levelében egyebek közt a Szovjetunió elleni „keresztes hadjáratra" is kitért. Sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy nem valósult meg a francia Foch marsall 1918-ban tett javaslata, nevezetesen, hogy „minden ország: Franciaország, Anglia, Olaszország, Németország és Ausztria—Magyarország meneteljen Moszkva ellen". Horthy biztosította Hitlert, hogy mindazt rendelkezésére bocsátja, amit az ország nélkülözni tud.[86] Igen jellemző volt az is, ahogyan Horthy arra a Berlinből érkezett hírre reagált, hogy Németország megkezdte a Szovjetunió ellen a harccselekményeket. „22 éve sóvárogva várta ezt a napot, és most boldognak érzi magát."[87]

A Szovjetunióban természetszerűleg nem találhatott helyeslésre Horthyék hegemonisztikus külpolitikai programja, amely „Nagy-Magyarország" megvalósítását célozta.

Ennek rendelték alá Horthyék katonai politikájukat is. Az országra nagy terhet rótt a fegyverkezés. Mivel a magyar uralkodó köröknek nem volt elegendő erejük ahhoz, hogy más népekre rá-

[85] *A. I. Puskás:* Magyarország a II. világháborúban. Kossuth Könyvkiadó 1971. 98. old.

[86] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933—1944. Kossuth Könyvkiadó 1968. 459. old.

[87] Ugyanott, 594. old. — Erdmannsdorff budapesti német követ távirata Berlinbe.

kényszerítsék akaratukat, minden módon igyekeztek olyan imperialista államokhoz közeledni, amelyek ebben segítséget nyújthattak nekik. Magyarországot ez a körülmény és urainak antikommunizmusa vitte Németország és Olaszország vonzáskörébe. Ugyanakkor a magyar uralkodó körök nem adták fel a „tengelyhatalmak" imperialista vetélytársaiba vetett reményeiket sem.

A szovjetellenesség, a kommunistaellenesség és a revansista hódító tervek keverékét, amely a magyar vezető réteg elképzeléseit jellemezte, jól feltárja Werth Henrik magyar vezérkari főnök egyik memoranduma. Bár ez közvetlenül azelőtt készült, hogy Németország és szövetségesei megtámadták volna a Szovjetuniót, a benne foglalt főbb politikai elgondolások jól tükrözték a horthysta vezetés legharciasabb részének nézeteit a második világháború egész első időszakában. „Szilárd meggyőződésem szerint Magyarország a német—orosz háborúban nem maradhat tétlen — írta Werth tábornok. — E háborúban részt kell vennünk:

1. mert ezt megköveteli az ország területi épségének, valamint állami, társadalmi és gazdasági rendszerünk biztosítása;
2. mert jövőnk érdekében az orosz szomszédság gyengítése és eltávolítása határainkról elsőrendű nemzeti érdekünk;
3. mert erre kötelez a keresztény nemzeti alapon álló világnézetünk és a bolsevizmussal szembeni elvi állásfoglalásunk úgy a múltban, mint a jelenben is;
4. mert politikailag a tengelyhatalmak mellett véglegesen lekötöttük magunkat;
5. mert további országgyarapításunk is ettől függ."[88]

A horthysta vezetés ellenséges érzülete olyan nagy fokú volt a Szovjetunióval szemben, hogy a szovjet katonai-politikai tervezésben Magyarországot már 1940 első felében mint a hitleri Németország lehetséges szövetségesét vették számba egy Szovjetunió elleni agresszió esetén.[89]

Teleki Pál gróf kormányának azok a próbálkozásai, hogy megpróbáljon lavírozni a két imperialista csoportosulás között, lényegében már a világháború első hónapjaiban meghiúsultak. Ez a laví-

[88] Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Kossuth Könyvkiadó 1959. 358—359. old.

[89] Lásd: *A. Vaszilevszkij:* Id. mű, 105. old.

rozás igen viszonylagos volt, s főleg abban fejeződött ki, hogy a magyar uralkodó körök egy része, élükön Teleki miniszterelnökkel, kevésbé aktívan támogatta a németeket, mint ahogyan azok szerették volna. Emellett Budapesten azt szerették volna, ha Németország jobban számításba veszi Magyarországot, mindenekelőtt a területi követeléseit, különösen Romániával szemben. 1939 végén a horthysta kormányzat lényegében már Németország uszályában haladt. Az 1940 tavaszán folyó német—magyar gazdasági tárgyalások német vezetője, Clodius külügyminiszteri osztályvezető-helyettes megállapította: „a mértékadó politikai tényezők [Horthy, Varga József iparügyi, kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter, Werth vezérkari főnök stb. — *A szerző*] tisztában vannak azzal, hogy Magyarország csak Németország és Olaszország politikájával szolidáris politikát folytathat, és el vannak szánva, hogy az ebből fakadó gazdasági konzekvenciákat levonják."[90]

1940 nyarán és őszén Magyarország külpolitikájában a Szovjetunió fontos tényező lett. A magyar uralkodó körök szerették volna megvalósítani egyik legfontosabb céljukat, Erdély Magyarországhoz csatolását. Horthyék szerették volna ehhez Berlint is megnyerni, s e célból valamiféle, „a Szovjetunió felől fenyegető veszélyre" spekuláltak, jóllehet erre semmiféle alapjuk nem volt. A hitleri vezetés viszont, amely szítani igyekezett Románia és Magyarország között a versengést és a viszályt, abban már nem volt érdekelt, hogy a magyar—román viszony végletesen kiéleződjék és fegyveres konfliktusra kerüljön a sor, mert ez esetben a Szovjetunió még erőteljesebben beavatkozhatott a balkáni eseményekbe és erősíthette pozícióit. Ez a perspektíva teljesen ellentétes volt a „tengelyhatalmak" számításaival. 1940. augusztus 30-án Németország és Olaszország ún. bécsi döntőbíráskodásának eredményeként olyan döntés született, hogy Észak-Erdélyt át kell adni Magyarországnak. A német diplomácia úgy igyekezett elnyerni Romániának a dologba való feltétel nélküli beleegyezését, hogy „Oroszország interv encziójának" perspektívájával fenyegette. Ugyanezt ismételgette a magyaroknak is. A döntőbíráskodásnak az volt a legfontosabb politikai célja, hogy a nyomásgyakorlásnak ezzel az újabb eszközével Magyarországot és Romániát még szorosabban Németországhoz fűzzék.

[90] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 484. old.

Németország, miközben hozzálátott a Szovjetunió elleni agresszió gyakorlati előkészítéséhez, Magyarországon is fokozta aktivitását. 1940. november 20-án Magyarország a „tengelyhatalmak" csatlósai közül elsőként csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. A hitlerista propaganda ezt a tényt a Szovjetunió elleni újabb rágalomhadjárat céljából igyekezett kihasználni. Nem átallotta azt állítani, hogy Magyarországnak a paktumhoz való csatlakozása a Szovjetunió „közreműködésével és teljes helyeslésével" történt. Szovjet részről haladéktalanul reagáltak: november 23-án a TASZSZ közleménye megcáfolta az efféle kiagyalásokat.[91]

A Szovjetunió határozottan elítélte, hogy a Horthy-Magyarország részt vett Németország Jugoszlávia elleni agressziójában. A szovjet kormány 1941. április 13-án nyilatkozatot tett közzé, melyben Magyarország Jugoszlávia elleni támadásáról szólva hangsúlyozta: „A szovjet kormány nem helyeselheti Magyarországnak ezt a lépését. Különösen rossz benyomást tett a szovjet kormányra az a körülmény, hogy Magyarország ugyanazt a Jugoszláviát támadja meg katonailag, amellyel négy hónappal ezelőtt örök barátsági szerződést kötött. Magyarországnak, amelyet szintén szétdaraboltak, leginkább kellene megértenie, mit jelent, ha egy országot úgy széttépnek, mint most Jugoszláviát."[92] Kristóffy József moszkvai magyar követ[93] úgy ítélte meg, hogy a szovjetek igen élesen reagáltak Magyarországnak a Jugoszlávia elleni támadásban való részvételére. Horthyék azonban, mivel Berlin utasítására már végleg rátértek a Szovjetunió elleni háború előkészítésének útjára, úgy döntöttek, hogy nem veszik figyelembe a Szovjetunió nyilatkozatát.[94]

Jóllehet Horthyék messzemenően hajlandók voltak rá, hogy a fasiszta Németország érdekeit kiszolgálják, a magyar uralkodó körök egy része felismerte: Hitlerék gazdasági expanziója és politikai diktátuma Magyarországnak mint szuverén államnak a létét fenyegeti.

[91] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 534. old.

[92] Ugyanott, 549. old., Magyarország és a második világháború. 341.old.

[93] Kristóffy József 1939. október 12-én érkezett a Szovjetunióba, és október 25-én nyújtotta át megbízólevelét.

[94] Lásd: Magyarország és a második világháború. 341. old.

S bár a magyar vezetés nem tette kérdésessé a Berlinnel való szövetkezés elvi politikájának alapjait, különösen a szovjetellenességet és a kommunistaellenességet nem, Budapesten még mindig megvolt az az irányzat, amely óvatosságot ajánlott a „tengelyhatalmak" irányában, takarékoskodni akart az erővel, hogy majd csak biztos győzelmi kilátásokkal kapcsolódjanak be a háborúba. Ilyen megfontolásoknak Teleki Pál magyar miniszterelnök is hangot adott. 1941. március 3-án például, a londoni és a washingtoni magyar követnek küldött tájékoztatójában ezt írta: Magyarország szempontjából, bármilyen helyzet adódik, az a legfontosabb, hogy „megtépázatlanul álljon ott az európai konfliktus befejeződésének periódusában... A magyar kormánynak másik fő feladata az, hogy a magyarság nemzeti érzését és ezzel kapcsolatosan szabadságszeretetét, függetlensége fenntartásáért való áldozatkészségét... mindenféle idegen eszmével szemben fenntartsa."[95] A magyar miniszterelnöknek ezeket a realista meglátásait azonban megfosztotta értéküktől az, hogy Magyarország a német fasizmushoz kapcsolódás politikáját folytatta.

A Szovjetunió ebben az időben egy gesztusával igen jól tanúsította, hogy tiszteli a magyar nép nemzeti érzéseit, nemzeti büszkeségét és forradalmi hagyományait. 1941. március 20-án Moszkvában ünnepélyes körülmények között átadták a magyar képviselőknek azokat a hadi zászlókat, amelyeket I. Miklós cár csapatai 1849-ben, a magyar szabadságharc eltiprásakor zsákmányoltak. A Szovjetunió e nemes gesztusának különösen nagy volt a politikai jelentősége, ha figyelembe vesszük egyidejűleg a fasiszta Németország durva diktátumát, amely csatlósává igyekezett változtatni az országot. Ennek megfelelően a magyar dolgozók lelkesedéssel fogadták a zászlók visszaadását.

A Horthy-rendszer tovább erősítette Németországgal a Szovjetunió ellen irányuló együttműködést. 1941. február elején Magyarország kötelezettséget vállalt, hogy 15 operatív egységet bocsát Németország rendelkezésére a Szovjetunió elleni háború céljaira, befejezi a magyar—szovjet határnál a katonai előkészületeket, s mind a határ menti körzetekbe, mind pedig a Jugoszláviához közel esőkbe beengedi a német csapatokat, melyeknek ellátását Magyarországon

[95] Ugyanott, 321—322. old.

gon keresztül fogják biztosítani. 1941. május végén Horthyék nekiláttak a Kárpát-csoport megszervezéséhez a Szovjetunió elleni háború céljaira.

Magyarország vezető köreiben csupán azzal kapcsolatban voltak bizonyos nézeteltérések, hogy mikor kapcsolódjanak be a hitleri agresszióba. Az óvatosabbak egy kicsit várni akartak, mert arra számítottak, hogy ha Németország megtámadja a Szovjetuniót, Anglia szovjetellenes alapon kibékül vele, következésképpen megindul a Szovjetunió elleni „keresztes háború", amelyben Magyarország már a biztos győzelem reményében vehet részt. A legtürelmetlenebb horthysták, köztük maga a kormányzó és a katonai körök, haladéktalanul közölni akarták Berlinnel, hogy Magyarország önként csatlakozik a Szovjetunió elleni háborúhoz. Werth Henrik magyar vezérkari főnök 1941. június 14-i, Bárdossy László[96] miniszterelnöknek címzett emlékiratában a következőket írta: „A tengelyhatalmakhoz való csatlakozásunk is kötelességünkké teszi a háborúban való csatlakozásunkat, de ezen felül még az is, hogy a további országgyarapításunkat is csak akkor remélhetjük, ha továbbra is kitartunk a tengelyhez hű politika mellett, aminek jutalmaképpen biztosan visszakapjuk a történelmi Magyarország egész területét. Erre a német illetékes körök mindig céloztak, és ezt a tengelyhatalmak eddigi gesztiói után biztosan remélhetjük is."[97]

1941. június 23-án Magyarország kormánya megszakította a Szovjetunióval a diplomáciai kapcsolatokat. A moszkvai magyar követ aznap este értesítette a szovjet félt erről a döntésről. Válaszul közölték vele, hogy a Szovjetuniónak nincs semmiféle követelése Magyarországgal szemben, és nincsenek agresszív szándékai Magyarország irányában.[98] Horthyékat azonban nem lehetett visszatartani a Szovjetunió elleni támadástól.

Hogy ürügye is legyen a támadásra, a Horthy-rendszer kihasznált egy szennyes provokációt. Kidolgozott terv szerint 1941. június 26-án szovjet felségjelekkel ellátott német katonai repülőgépek

[96] Bárdossy László azt követően lett Magyarország miniszterelnöke, hogy Teleki Pál, felismerve külpolitikájának teljes kudarcát, 1941. április 3-án öngyilkos lett.

[97] Magyarország és a második világháború. 360. old.

[98] Lásd: *V. L. Iszraeljan — L. N. Kutakov:* Gyiplomatyija agresszorov. Germano—italo—japonszkij fasisztszkij blok. Isztorija jevo voznyiknovenyija i kraha. Moszkva 1967. 126. old.

Kassát bombázták, ami nagy áldozatokat követelt a polgári lakosság köréből. Ahogy elgondolták, a provokáció valóban jó ürügy lett arra, hogy a Horthy-Magyarország 1941. június 27-én hajnaltól megindítsa a harci cselekményeket a Szovjetunió ellen. Ezen a napon Bárdossy miniszterelnök a parlament jóváhagyása nélkül hivatalosan kinyilvánította: „a magyar nép szuverenitását sértő hallatlan szovjet támadás" miatt Magyarország és a Szovjetunió között beállt a hadiállapot. Amikor Bárdossy e szavakat kiejtette, ott volt a zsebében Krudy Ádám repülőezredesnek, a kassai repülőtér parancsnokának írásos jelentése arról: saját szemeivel látta, hogy a bombákat német repülőgépek dobták le.

Június 27-én Bárdossy miniszterelnök utasította Sztójay Döme berlini magyar követet, hogy kérjen beszélgetést a német külügyminisztériumban, és közölje: a magyar kormány minden elhatározásánál teljes összhangban kíván a tengelyhatalmakkal és elsősorban a birodalmi kormánnyal eljárni.

A magyar nép valódi akaratát, a Szovjetunió elleni rablótámadásról alkotott igazi véleményét természetesen nem Magyarország horthysta vezetői fejezték ki. A dolgozók döntő többsége nem helyeselte a szovjetellenes háborút, legöntudatosabb része pedig, a magyar kommunistákkal az élen, fellépett ellene. A Kommunisták Magyarországi Pártjának Központi Bizottsága 1941. június 28-i ülésén hangsúlyozta: az új körülmények között a Magyarországra leselkedő fő veszély a német fasizmusnak való alárendelődés, és hogy az egész magyar népnek érdeke a szovjetellenes háború abbahagyása. A magyar kommunisták valamennyi osztályt és politikai pártot harcra szólítottak ennek érdekében.[99]

4. A SZOVJETUNIÓ ÉS JUGOSZLÁVIA

A Szovjetunió nem sajnálta erejét, hogy megpróbálja megakadályozni a fasiszta agresszió kiterjedését Jugoszláviára. Az ország függetlenségéért és szuverenitásáért küzdő népnek azonban a Szovjetunió számos oknál fogva nem tudott kellő támogatást nyújtani. Elsősorban azért nem, mert Jugoszlávia gazdaságilag és politikai-

[99] Lásd: *A. I. Puskás:* Id. mű, 140—141. old.

lag Németországtól, meg a Franciaország 1940. júniusi veresége után megerősödött Olaszországtól függött; Anglia és Franciaország tevékenysége is akadályozó tényező volt. A fasiszta államok minden eszközzel igyekeztek teljes gazdasági függőségükbe vonni Jugoszláviát. A jugoszláv külkereskedelemben Németország már 1936-ban az első helyre került; 1940-ben pedig már feléje irányult a jugoszláv áruforgalom 60%-a. 1940 októberében aláírtak egy német—jugoszláv kereskedelmi egyezményt, amellyel Jugoszlávia még inkább német függőségbe került.[100] A jugoszláv kormány bonyolult egyensúlyozási politikát folytatott a két imperialista csoportosulás között.

A jugoszláv királyság külpolitikájának szerves része volt a kommunistaellenesség és a Szovjetunióval való ellenségeskedés. Azon kevés európai országok közé tartozott, amelyeknek nem volt diplomáciai kapcsolatuk a Szovjetunióval. Belgrádban 1940 elejéig a fehéremigráció képviselete foglalta el a cári Oroszország egykori követségi épületét.

De miután nőtt a Németországtól való fenyegetettség veszélye, a jugoszláv kormány is érdekeltté vált abban, hogy rendezze a Szovjetunióval viszonyát. A vezető köröknek az ország belső helyzetével is számolnia kellett, azzal, hogy milyen a közvélemény hangulata. Sok jugoszláv hazafi a Szovjetunióban látta a fasiszta államok agresszív törekvéseivel szembeni védőbástyát. A dolgozó tömegek, sőt az ország egyes befolyásos politikusai is a Szovjetunióhoz való közeledés hívei voltak. 1940. március végén a jugoszláv fél a Szovjetunió törökországi külképviseletén keresztül azzal a javaslattal fordult a Szovjetunió kormányához, hogy létesítsenek a két ország között kereskedelmi kapcsolatokat. 1940. május 11-én Moszkvában több szovjet—jugoszláv dokumentumot írtak alá: kereskedelmi és tengerhajózási szerződést, egy ehhez kapcsolódó jegyzőkönyvet arról, hogy a Szovjetunió kereskedelmi képviseletet nyit Jugoszláviában és Jugoszlávia ugyanezt teszi ideiglenes jelleggel a Szovjetunióban; végül aláírták az 1940—1941. évre vonatkozó áruforgalmi és fizetési megállapodást. A Szovjetunió és Jugoszlávia teljes áruforgalmát 1940—1941-re 176 millió dínárban irányozták elő. A Szovjetunió rezet, dúsított ólom- és horganyércet akart importál-

[100] Lásd: A második világháború története. 3. köt. 270. old.

ni Jugoszláviából, s helyette mezőgazdasági és más gépeket, petróleumot, gyapotot és más árukat kívánt exportálni.[101]

Amikor sikeresen befejeződtek a gazdasági tárgyalások és kicserélték a ratifikált okmányokat is, a Szovjetunió és Jugoszlávia között helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat. Az erről szóló közleményt 1940. június 25-én tették közzé.[102]

Jugoszláviában a Szovjetunióval helyreállított diplomáciai kapcsolatokat politikailag úgy értékelték, hogy Jugoszlávia népei ezzel támogatásra leltek abban a harcban, amelyet hazájuk függetlenségéért, a német fasizmus növekvő veszélye ellen vívnak. Mikor köztudottá vált, hogy Milan Gavrilović lesz Jugoszlávia moszkvai követe, az ország minden részéből csak úgy áradtak hozzá a levelek és a táviratok. A táviratok zömének feladója arra biztatta az új követet, hogy igyekezzen majd szorosabbra fűzni Jugoszlávia és a Szovjetunió kapcsolatait. Amikor megérkezett Belgrádba a Szovjetunió első diplomáciai megbízottja, V. A. Plotnyikov, a városban nagy tüntetés zajlott le, a résztvevők a Szovjetunióval való szövetséget hangoztatták.[103]

Németország és Olaszország nem fogadta örömmel Jugoszlávia és a Szovjetunió viszonyának normalizálását. F. G. Mameli belgrádi olasz követ, de Olaszország moszkvai ideiglenes ügyvivője is arról értesítette Rómát, hogy a két ország diplomáciai kapcsolatainak megteremtése kimondottan káros a „tengelyhatalmak" balkáni pozícióira, és ellene hat a jugoszláv uralkodó körök addig folytatott szovjetellenes politikájának.[104] Közvetlenül azelőtt, hogy Gavrilović elutazott volna a Szovjetunióba, a jugoszláviai német követ félreérthetetlenül értésére adta, hogy Berlinben nem nézik jó szemmel a küldetését.[105]

[101] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 502., 504. old.

[102] Lásd: ugyanott, 514. old.

[103] Gavrilović 1940. július 7-én érkezett meg a Szovjetunióba, és július 11-én nyújtotta át megbízólevelét.

V. A. Plotnyikov 1940. június 26-án érkezett Jugoszláviába, és július 12-én nyújtotta át megbízólevelét.

[104] Lásd: *N. D. Szmirnova:* Balkanszkaja polityika fasisztszkoj Italii. Ocserk gyiplomatyicseszkoj isztorii (1936—1941). Moszkva 1969. 171—173. old.

[105] *J. B. Hoptner:* Jugoslavia in Crisis 1934—1941. New York—London 1962. 177—178. old.

Németország és Olaszország arra törekedett, hogy a Balkánon uralkodó helyzetet vívjon ki magának, stratégiai jelentőségű pozíciókra tegyen szert a Fekete-tengeren és az Égei-tengeren, a tengerszorosok gazdája legyen. A belgrádi szovjet követség 1940 végén azt jelentette, hogy „Németország váratlan balkáni akciókkal szeretné megbénítani a Szovjetuniót".[106]

A németeknek arra a tervére, hogy aláássák a Szovjetunió balkáni befolyását, a Szovjetunió hathatós ellenlépéssel válaszolt. 1940. szeptember 10-én a Szovjetunió Külügyi Népbiztossága jegyzéket adott át Schulenburg moszkvai német nagykövetnek a dunai kérdésről. „A szovjet kormány demarsa és a hasonló tartalmú TASZSZ-közlemény, melyek hangsúlyozták a Szovjetunió érdekeltségét a dunai kérdés megoldásában, súlyos csapást mértek Jugoszlávia németbarát elemeire" — közölte a belgrádi szovjet képviselet.[107] Egyben arról is tudósított, hogy 1940 őszén, amikor a német csapatok bevonultak Romániába, rendkívüli módon megélénkült a német diplomáciai tevékenység Bulgáriában és Jugoszláviában. Szeptemberben a német kormány azt követelte Jugoszláviától, hogy engedélyezze területén német csapatok és hadianyag átszállítását Szaloniki felé, állítólag abból a célból, hogy Németország fontos hadműveletet indíthasson Afrikában. „Jugoszláviai diplomáciai körökben úgy vélik, ez a követelés arra irányul, hogy bocsássanak Németország rendelkezésére egy tíz kilométer széles korridort, amelyet német csapatok szállhatnak meg. Ha ezt a követelést kielégítenék, ez azt jelentené, hogy Jugoszlávia német protektorátussá válik" — mutatott rá a szovjet képviselet.[108]

1940. október 17-én a szovjet kormány utasította belgrádi képviselőjét, hozza a jugoszláv kormány tudomására, hogy a Szovjetunió „szolidáris Jugoszláviával és a jugoszláv néppek a politikai és gazdasági függetlenségéért vívott harcával".

A Szovjetunió ebben a helyzetben lépéseket tett, hogy hathatósabb politikai támogatást nyújthasson Jugoszláviának. 1940. november 5-én például Milan Gavrilović megbeszélést folytatott Moszkvában A. J. Visinszkijjel, a külügyi népbiztos első helyettesé-

[106] AVP SZSZSZR.
[107] Ugyanott.
[108] Ez és az alábbi idézetek az AVP SZSZSZR anyagából valók.

vel a legutóbbi balkáni eseményekről, és megjegyezte: a helyzet napról napra egyre bonyolultabb. Nincs kizárva, hogy a német csapatok bevonulnak Bulgáriába. Ennek kapcsán megállapították, hogy „a Szovjetunió érdekei egybeesnek valamennyi balkáni hatalom érdekeivel, egyebek között Jugoszlávia érdekeivel".

A szovjet kormány hamarosan közölte a jugoszláv féllel, hogy a Szovjetunió az 1940. novemberi tárgyalásokon figyelmeztette Németországot, nehogy kiterjessze a Balkánra a háborút. 1941 elején V. A. Plotnyikov belgrádi szovjet követ a jugoszláv külügyminiszter-helyettessel folytatott beszélgetésében hangsúlyozta: a Szovjetunió „a Balkán békéje mellett van".

A jugoszláviai szovjet külképviselet által 1940. második feléről készített politikai összefoglaló a szovjet diplomácia jövendőbeli tevékenységét a következő javaslatokban foglalta össze: a Szovjetunió „harcolhat és harcolnia is kell az ellen, hogy a háború tüze Európának erre a részére átterjedjen. Ahhoz azonban, hogy a Szovjetunió eredményesen cselekedhessen, Bulgáriának és Jugoszláviának aktív harcot kell folytatnia, nehogy akár az angolok, akár a németek átvigyék a háborút a Balkánra. A szovjet kormánynak csak akkor lesznek hatékony eszközei a balkáni béke megőrzésére, ha ez a két ország őszintén keresi a Szovjetunióhoz való közeledést."

1941. március 25-én a hitleri Németország erőteljes nyomására Jugoszlávia csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. Ez a lépés óriási felháborodást keltett az országban. Egész Jugoszláviában gyűléseket és tüntetéseket tartottak, tiltakozásul az uralkodó körök áruló politikája ellen. A tiltakozó mozgalomban részt vettek munkások, katonák, diákok. Sok ezer paraszt özönlött a városokba. Abból a célból, hogy ne a tömegeké legyen a kezdeményezés, március 27-re virradóan államcsíny zajlott le. Dušan Simović tábornok újonnan alakított kormánya nem nyilvánította semmisnek a háromhatalmi egyezmény aláírásáról szóló jegyzőkönyvet, de nem is ratifikálta azt.

Hitler nyomban átlátta, hogy a fordulat egészében véve a németek ellen irányul és nagyon kedvezőtlen fejlemény a Szovjetunió ellen küszöbönálló háború előtt. Ezért elhatározta, hogy megtámadja Jugoszláviát. Március 27-én Berlinben különtanácskozást tartottak a szárazföldi haderő, a légierő főparancsnokai és vezérkari főnökeik. Úgy döntöttek, hogy „minden szükséges előkészületet meg kell

tenni arra, hogy Jugoszlávia mind katonailag, mind nemzetileg megsemmisíthető legyen".[109] Hitler ehhez még hozzátette: „ha ez a kormányváltozás akkor történt volna, amikor már folyik a »Barbarossa-hadművelet«, a következmények számukra jóval kedvezőtlenebbek lennének".[110]

A szovjet diplomácia azonnal Jugoszlávia segítségére sietett a német agresszió elhárítása érdekében. Az új jugoszláv kormány a tömegnyomás hatására tárgyalni kezdett a szovjet kormánnyal. Milan Gavrilović vezetésével, aki ekkor tárca nélküli miniszter volt, küldöttség indult Moszkvába, s április 5-én aláírták a szovjet—jugoszláv barátsági és megnemtámadási szerződést. Ez a lépés is azt mutatta, hogy a Szovjetunió készen áll arra, hogy a Balkánon visszaverje a német fasizmus támadását. Az adott helyzetben, amikor a Jugoszlávia elleni német fasiszta agresszió már küszöbön állt, igen nagy jelentősége volt a szovjet—jugoszláv szerződésnek. Messze túlterjedt a két állam kapcsolatain, s nemzetközi visszhangot keltett.

A Szovjetunió és Jugoszlávia barátsági és megnemtámadási szerződése öt cikket tartalmazott. Az 1. cikk előírta, hogy a két fél kölcsönösen kötelezi magát, hogy tartózkodik egymás bárminemű megtámadásától, tiszteletben tartják egymás függetlenségét, szuverén jogait és területi épségét. A 2. cikk megállapította: abban az esetben, ha a szerződő felek egyikét harmadik állam részéről támadás érné, „a másik szerződő fél köteles irányában barátságos politikát folytatni".[111] Ez a formula igen lényeges volt Jugoszlávia szempontjából, különbözött a megnemtámadási szerződésekben általában vállalt kötelezettségektől. A szerződés megkötése komoly morális-politikai támogatást jelentett a számára oly nehéz időkben.

A fasiszta Németország azonban, amely már a legközelebbi jövőben meg akarta támadni a Szovjetuniót, döntött. Április 6-án hajnalban hitszegő módon rátámadt Jugoszláviára.

Jugoszlávia rövid időn belül katonai vereséget szenvedett, hiszen az erők nagyon egyenlőtlenek voltak. Április 15-én a jugoszláv kor-

[109] A második világháború története. 3. köt. 354. old.

[110] Njurnbergszkij processz. Szbornyik matyerialov. Moszkva 1954. 1. köt. 361. old.

[111] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 548. old.

mány elrendelte a fegyverletételt. S ugyanezen a napon teljes mértékben hírül adta a világnak létezését az a politikai erő, amely azután a jugoszláv nép ellenállását vezette a fasiszta hódítók ellen. Jugoszlávia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága a jugoszláv néphez intézett felhívásában a következőket mondotta: „Legyetek tudatában annak, hogy ez a harc győzelemmel végződik még akkor is, ha jelenleg a sokkal erősebb ellenség le is gyűr benneteket... Jugoszlávia kommunistái és egész munkásosztálya a területrablók elleni nemzeti felszabadító harc első soraiban küzd s kitart a végső győzelemig."[112] Jugoszláviában az ellenállási mozgalom kezdettől fogva a fegyveres harc formáját öltötte.

★

A balkáni szovjet politika bizonyos mértékig elősegítette a Szovjetunió és Anglia közeledését. Természetesen az angolok arra törekedtek, hogy saját imperialista pozícióikat megőrizzék a Balkánon. Mégis, nagy jelentősége volt annak, hogy a Szovjetunió ellenlépéseket tett a balkáni fasiszta agresszióval szemben, elősegítette a szovjet—angol viszony javulását és az erők mozgósítását a hitleri Németország ellen.

A második világháború kezdetén a szovjet diplomácia egyik fontos tevékenységi területe volt a Szovjetunió biztonságának erősítése délnyugati irányban és a Balkánon. Mindenekelőtt következetesen szemben állt Németország expanzionista politikájával, s küzdött a Románia, Magyarország, Bulgária, és Jugoszlávia vezető köreinek politikájában tapasztalható szovjetellenesség ellen. Ugyanakkor szovjet részről állandóan megnyilvánult az a törekvés, hogy ezekkel az államokkal ne csak normális viszonyt, hanem egyenjogúságon alapuló jószomszédi kapcsolatokat is kialakítson mindannyiuk biztonsága és annak érdekében, hogy békésen rendezzék megoldatlan problémáikat.

[112] Idézi: A második világháború története. 3. köt. 361. old.

V. FEJEZET

Délen

A szovjet diplomáciának igen bonyolult körülmények között kellett harcba szállnia délen a Szovjetunió biztonságáért. A Szovjetunió mindhárom déli szomszédja — Törökország, Irán és Afganisztán — semlegesnek nyilvánította magát, ez azonban nem volt egyértelmű. Egyik imperialista koalíció se sajnálta az erőfeszítéseket azért, hogy befolyásolja ezeknek az államoknak a külpolitikai orientációját; ami az utóbbiakat illeti, kormányaik — a török, de jelentős mértékben az iráni is — meglehetősen következetlenek voltak. Ankara és Teherán gyakorta konjunkturális megfontolásokra építette számításait, s azon volt, hogy az erősebb mellé álljon.

A szovjet politika, az ország biztonsági érdekeit tartva a legfontosabbnak, differenciált módon közeledett Törökországhoz, Iránhoz és Afganisztánhoz; mércéje az volt, mennyire készek ezek fejleszteni a Szovjetunióval a pozitív kapcsolatokat. Nem lanyhult a szovjet diplomácia ébersége azzal az aktív szovjetellenes tevékenységgel szemben sem, amelyet a két imperialista koalíció, mindenekelőtt Anglia és Németország folytatott Törökországban, Iránban és Afganisztánban.

1. A SZOVJETUNIÓ ÉS TÖRÖKORSZÁG

AZ IMPERIALISTÁK „PÁRVIADALA TÖRÖKORSZÁGÉRT" ÉS A SZOVJETUNIÓ

A Szovjetunió déli határainál az ország biztonságának erősítése és a béke megőrzése nagymértékben függött attól, hogy Törökország, amelynek a Kaukázusban közös határa volt a Szovjetunióval, s

amely a Boszporuszt és a Dardanellákat ellenőrizte, hogyan foglal állást. Így a Szovjetuniónak különösen körültekintően kellett intéznie külpolitikáját a háborús időkben, amikor a Földközi-tenger keleti medencéjének, a Fekete-tengernek és a tengerszorosoknak a vidéke egyre bonyolultabb diplomáciai harc színterévé lett. Úgy kellett megjavítani a szovjet—török viszonyt, hogy elkerülje a veszélyes csapdát, amit a két imperialista csoportosulás készített neki. Ugyancsak állandó figyelemmel kellett követni a török uralkodó körök manőverezését, s idejében reagálni Ankara szovjetellenes próbálkozásaira.

Törökország mindkét imperialista koalíció számára vonzó zsákmány volt több okból: uralta a tengerszorosokat, területén keresztül lehetett eljutni a legrövidebb úton a Közel- és a Közép-Keletre, ráadásul igen közel volt a Szovjetunió fontos körzeteihez. Az egymással küzdő csoportosulások erőfeszítéseit Franz von Papen német nagykövet „a Törökországért folyó párviadalnak" nevezte.

A hitleri vezetés nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a Közel- és Közép-Kelet országai közül Törökország fegyveres ereje volt a legnagyobb; ezért az országot igen fontos tényezőnek tekintette az Anglia és Franciaország elleni, majd pedig hosszabb távon a jövendőbeli szovjetellenes háborúban. Szerette volna a „tengelyhatalmak" mellé csatlakoztatni, ezért részletes tervet dolgozott ki a Törökországba való gazdasági és politikai behatolásra. Hogy mekkora jelentőséget tulajdonítottak a Törökországért vívott harcnak, azt jól mutatja maga az a tény, hogy 1939 áprilisában von Papent, a kémkedés, diverzió és nemzetközi provokációk nagy mesterét nevezték ki Ankarába követnek.

Nem kisebb figyelmet szenteltek a világ e sarkának az angol—francia csoportosulás fővárosaiban, különösen Londonban. L. Zsivkova bolgár történész ezt írja erről: „Jóllehet a török kormány szakadatlan pénzkérései és gazdasági követelései nagy terhet jelentettek Angliának, London ezt nem tartotta túl nagy árnak az Ankarával való politikai és katonai együttműködésért."[1] „A Törökországért folyó párviadalban" mindkét imperialista hatalmi csoportosulás igyekezett az állítólagos „szovjet veszéllyel" riogatni Törökországot.

[1] *L. Zsivkova:* Anglo-tureckije otnosenyija 1933—1939. Moszkva 1975. 141. old.

Winston Churchill 1939. október 6-án Londonban, a szovjet nagykövettel beszélgetve, hangsúlyozta: „Angliának különösen fontos, hogy Németország ne juthasson ki a Fekete-tengerre, mert ha megkaparintja a Duna torkolatát, óhatatlanul tovább hatol Kisázsia, Irán, India felé. Délkelet-Európában éppen ez szabja meg az angol politika fő vonalát. Angliának éppen ebből a szemszögből fontos a Törökországhoz fűződő barátság, illetve az, hogy szükség esetén a Fekete-tengerre küldhesse hajóit."[2] Churchill e nyilatkozata a hivatalos angol álláspontot tükrözte, a tekintetben, hogy mi Nagy-Britannia fő feladata a Balkánon és a Közel-Keleten a háború elején. Ezzel együtt, éppúgy, mint más esetekben, tudatosan nem ejtettek szót Anglia politikájának másik aspektusáról a térségben.

Londonnak nagy érdekei fűződtek ahhoz, hogy a Szovjetuniót e térségben olyan diplomáciai kombinációkba vonja be, melyek így vagy úgy a szovjet—német viszony éleződéséhez vezethettek. Az angol—francia diplomácia saját önző céljaira igyekezett kihasználni a Szovjetunió természetszerű érdekeltségét abban, hogy a Fekete-tenger és a tengerszorosok térségében megszilárdítsa biztonságát. Olyan módon akarta bevonni a Szovjetuniót az angol—francia—török szövetségi viszony formálódásába, hogy minimális kompenzáció fejében minél nagyobb egyoldalú, a Nyugatnak előnyös kötelezettségvállalásokat nyerjen tőle. 1939 őszén a Szovjetunió Törökországgal megnemtámadási paktum kötéséről folytatott tárgyalásokat, az ennek kapcsán zajló angol—török manőverek is azt mutatták: London és Párizs a Németországgal való konfrontációba szerette volna taszítani a szovjetországot anélkül, hogy bármiféle garanciát vállalt volna a maga részéről. Mindezt azzal leplezték, hogy sűrűn hivatkoztak arra, milyen „őszintén" érdekelt Anglia és Franciaország a szovjet—török viszony javulásában.

A Szovjetunió külpolitikájában különösen nagy jelentősége volt az annak érdekében vívott harcnak, nehogy valamelyik imperialista csoportosulás egy békeszerető állam elleni agresszióra használhassa fel a tengerszorosokat. 1939. szeptember 4-én a szovjet kormány utasította A. V. Terentyevet, ankarai követét: hozza tudomására Sükrü Saracoglu külügyminiszternek — és adott esetben Inönü Izmet köztársasági elnöknek —, hogy amennyiben Törökország

[2] AVP SZSZSZR.

igényli a szovjet segítséget a tengerszorosok térségéből jövő külső támadás visszaverésére, úgy Törökországnak a maga részéről hasonló segítséget kell nyújtania a Szovjetuniónak ugyanabban a térségben.[3]

Moszkvában Molotov ugyanaznap fogadta Aktay Ali Haydart, a Szovjetunióban akkreditált török nagykövetet.[4] A beszélgetés alkalmával a török nagykövet kijelentette: „kormányának nem áll szándékában semmiféle új döntést hozni a kirobbant háborúval kapcsolatban. Törökország továbbra is jó viszonyban marad mind Angliával és Franciaországgal, mind pedig ellenfeleikkel." A népbiztos erre megjegyezte, hogy „a nagykövet előtt ismeretes a Szovjetunió álláspontja a Legfelsőbb Tanács ülésszakának nyilatkozatából. Azok a tárgyalások, amelyeket a Szovjetunió Angliával és Franciaországgal folytatott, nem a mi hibánkból végződtek eredménytelenül. Ebben csakis az angolok, a franciák és a lengyelek a vétkesek. Más lehetőségeket kellett keresnünk békepolitikánk folytatására, mivel a Szovjetunió nem akar háborút viselni, ha nem támadják meg." A nagykövet megkérdezte, hogy a török kormány remélheti-e a Szovjetunió és Törökország között folyó paktumtárgyalások gyors befejeződését. A népbiztos azt válaszolta, hogy a nemzetközi helyzet megváltozott, tanulmányozni kell. Mi mindig Törökország barátai voltunk és azok is maradunk — tette hozzá. — Megtaláljuk vele a közös nyelvet.[5]

1939. szeptember 7-én Inönü Izmet török köztársasági elnök fogadta A. V. Terentyevet. Kijelentette, hogy teljes mértékben csatlakozik a szovjet kormánynak ahhoz a kijelentéséhez, hogy a Szovjetunió Törökország barátja volt és az is marad. A török kormány megelégedéssel állapítja meg — mondotta az elnök —, hogy „a két ország kapcsolatai továbbra is barátiak. Ahhoz, hogy Anglia és Franciaország irányában meghatározzuk álláspontunkat, tanulmányoznunk kell az új helyzetet. Ha megállapodásra jutunk, a háború nem érheti el a tengerszorosok vidékét". E beszélgetés alapján a szovjet követ a következő következtetést vonta le: „Inönü látható-

[3] AVP SZSZSZR. — A. V. Terentyev 1938. április 3-án érkezett Törökországba, és április 21-én nyújtotta át megbízólevelét.

[4] Aktay Ali Haydar 1939. augusztus 16-án érkezett a Szovjetunióba, és 20-án nyújtotta át megbízólevelét.

[5] AVP SZSZSZR. — Ez és az alábbi idézetek is innen valók.

an arra törekszik, hogy az országot nyomasztó bizonytalan légkör eloszlatása és a Szovjetunió Törökországgal kapcsolatos álláspontjának minél nagyobb mértékű tisztázása érdekében már most manifesztálja a két ország szilárd barátságát."

1939. szeptember 8-án Saracoglu magához kérette a szovjet követet, és átnyújtotta neki Törökország válaszát a szovjet kormány szeptember 4-i nyilatkozatára.

„1. A köztársasági elnök és a kormány élénk megelégedéssel fogadta barátainknak azt a nyilatkozatát, hogy a szovjetek a törökök barátai voltak és azok is maradnak.

2. A köztársaság kormánya teljes mértékben osztja azt a nézőpontot, melyet a szovjet kormány arra vonatkozólag kifejtett, hogy Törökország és a Szovjetunió baráti kapcsolatainak új alapokon kell felépülniük, és ennek kifejezésére közös nyelvet kell találniuk. Hasonlóképpen osztja azt a nézőpontot is, hogy Törökország és a Szovjetunió közös érdeke a kölcsönös segítségnyújtás a tengerszorosok és a Balkán térségében kívülről jövő agresszió esetén, amint erre már fentebb hivatkoztak."

A nyilatkozat ezután tartalmazta a török kormány által ajánlott szerződéstervezetet. A tervezet elvi megállapításai a következők voltak:

„a) Abban az esetben, ha európai hatalmak a fekete-tengeri térség irányában, beleértve a tengerszorosokat is, agressziót követnének el Törökország és a Szovjetunió ellen, a magas szerződő felek hathatósan együttműködnek egymással, s megadnak egymásnak minden segítséget és támogatást, amire csak képesek."

„b) Ha európai hatalmak a Balkán térségében indítanak agressziót Törökország vagy a Szovjetunió ellen, a magas szerződő felek hathatósan együttműködnek egymással, s megadnak egymásnak minden segítséget és támogatást, amire csak képesek . . ."

„c) Azok a kötelezettségek, amelyeket Törökország az a) és b) cikkben kifejtetteknek megfelelően magára vállal, nem indíthatják olyan cselekményekre, amelyeknek eredményeként Törökország fegyveres konfliktusba keveredhetne Nagy-Britanniával és Franciaországgal."

Figyelmet érdemel itt az a körülmény, hogy a szóban forgó tervezet szerint, amelyet Ankara az angolokkal és a franciákkal egyeztetett, a Szovjetuniónak fel kellett volna lépnie Németország ellen,

amennyiben az megtámadja Törökországot. Ugyanakkor Törökország nem volt köteles a Szovjetunió mellé állni abban az esetben, ha háborúba keveredik Angliával és Franciaországgal. Ez az elgondolás természetesen nem egyenlő mértékben vette számításba a felek biztonságát, és nyilvánvalóan egyoldalú volt. Ennek ellenére a Szovjetunió kormánya, a biztonság megszilárdításának érdekeit szem előtt tartva beleegyezett, hogy megkezdjék a tárgyalásokat.

SZOVJET—TÖRÖK TÁRGYALÁSOK MOSZKVÁBAN

1939. szeptember 25-én Moszkvába érkezett Sükrü Saracoglu török külügyminiszter. Azért jött, hogy a kétoldalú, a Fekete-tenger és a szorosok térségére korlátozódó kölcsönös segítségnyújtási paktum megkötéséről tárgyaljon. Emellett a szovjet kormány határozottan kinyilvánította azt is, hogy reális garanciákat kell kapnia arra, hogy a tengerszorosokat az agresszív hatalmak nem használhatják fel a Szovjetunió sérelmére.

Saracoglu, hogy nyomást gyakoroljon a szovjet félre, a tárgyalások során többször hangsúlyozta: már megszületett a megállapodás egy angol—francia—török paktumra vonatkozóan, s csak azért nem írták alá, mert a török kormány jónak látta, ha előbb Moszkvával is tanácskozik. Ezt a paktumot nem lehet a Szovjetunió ellen felhasználni — bizonygatta Saracoglu —, mivel a török fél belefoglalt egy olyan kikötést, hogy Törökország sohasem fog a Szovjetunió ellen harcolni.

1939. október 16-án a szovjet fél nyíltan kijelentette Saracoglunak, hogy a Szovjetuniót elsősorban a szorosok kérdése érdekli. Átadtak neki egy szövegtervezetet is a tengerszorosokra vonatkozólag aláírandó jegyzőkönyvről. Hangsúlyozták, hogy „a jegyzőkönyv elfogadása a kölcsönös segítségnyújtási paktum aláírásának elengedhetetlen előfeltétele". Saracoglu nem volt hajlandó megtárgyalni a tengerszorosokról szóló szovjet jegyzőkönyvet, mondván, hogy nem tartja időszerűnek „egy olyan, elsődleges fontosságú kérdés tárgyalását, amelyről nem volt előzetes megállapodás". A szovjet külügyi népbiztos erre ezt mondta: „Egy ilyen jegyzőkönyv nélkül semmi értelme a paktumnak, elveszti értelmét, ha nem állapodunk meg ebben a kérdésben."

Egyetérthetünk a bolgár tudós, Zsivkova véleményével, aki en-

nek kapcsán így ír: „Törökország vezető körei azzal, hogy visszautasították a szovjet kormány jogos kívánságát, azt ti., hogy reális garanciákat kell kapnia arra, hogy agresszív hatalmak nem fogják felhasználni ellene a tengerszorosokat, eleve lehetetlenné tették a kétoldalú kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírását, melyet maguk a szovjet képviselők ajánlottak a tárgyalásokon az 1939. szeptember végén Moszvkába érkezett török külügyminiszternek."[6]

Nagy aktivitást fejtett ki a moszkvai tárgyalások kapcsán az angol diplomácia. 1939. október 17-én Butler azt mondta a Szovjetunió londoni nagykövetének, hogy az angol kormány „nagyon szeretné, ha sikeresen fejeződnének be a szovjet—török tárgyalások". Az angol—török szerződés már régen készen van és aláírásra vár. Saracoglu moszkvai tartózkodása alatt — mondta Butler — a törökök konzultáltak az angol kormánnyal, és bizonyos változtatásokat ajánlottak a már korábban jóváhagyott angol—török szerződés szövegében, s az angol kormány ebbe bele is ment. Butler hangsúlyozta: az angol kormány „nem ellenezné, ha a szerződésbe bevennének egy olyan pontot, hogy Törökország semmiféle körülmények között sem fordul a Szovjetunió ellen", s kész elfogadni azt is, hogy „az öblöt valamennyi nemzet hadihajói előtt elzárják".[7]

Milyen célt követett az angol diplomácia azzal, hogy beleavatkozott a Szovjetunió és Törökország között folyó tárgyalásokba? Ha a Szovjetunió paktumot kötött volna Törökországgal az általa ajánlott feltételek szerint, akkor vállalt kötelezettségének teljesítése során háborúba keveredhetett volna Olaszországgal és Németországgal, mindenféle olyan garancia nélkül, hogy számíthatna Anglia és Franciaország támogatására. Ilyeténképpen Saracoglu javaslata alkalmas lehetett volna arra, hogy a Szovjetuniót kerülő úton, Törökországon keresztül belevigye egy egyenlőtlen katonai szövetségbe az angol—francia blokkal, s háborút provokáljon közte és Németország, Olaszország között. Az angol—francia diplomácia tehát most Törökországot használta fel arra, hogy újra megpróbálja elérni a régi célt, amit már az 1939. nyári tárgyalásokon is követett, hogy ti. bizonyos egyoldalú kötelezettségvállalásokra kényszerítse a Szovjetuniót.

[6] *Zsivkova:* Id. mű, 143. old.
[7] AVP SZSZSZR.

A szovjet kormány természetesen átlátott ezen a kombináción, és ilyen feltételekkel nem köthetett paktumot. Azt ajánlotta Törökországnak, hogy erősítsék meg az 1925. évi barátsági és semlegességi szerződést. Saracoglu azonban elutasította ezt.

A török kormány, miközben a Szovjetunióval tárgyalt, Angliával és Franciaországgal is tárgyalásokat folytatott. Ezek 1939. október 19-én, egy nappal Saracoglu Moszkvából való visszatérése után Ankarában fejeződtek be egy angol—francia—török kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírásával. Törökország a szerződésben kötelezte magát, hogy segítséget nyújt Angliának és Franciaországnak, ha háború keletkezne a Földközi-tenger keleti felében. Október 25-én a törökországi szovjet követ ezt írta a Külügyi Népbiztosságnak: „Inönü Izmet, aki hosszú éveken át nagyra értékelte a szovjet—török barátságot, az utóbbi időben teljesen az angol—francia politika uszályába került, és a Saracoglu vezette anglofil klikkel együtt mà mindent London utasításai szerint tesz az országban."[8]

Jellemző Saracoglunak az a beismerése, amely október 26-án a szovjet követtel Ankarában folytatott beszélgetésén hangzott el. Mint mondotta, „az angol—francia—török paktumot még az ő, Moszkvába való elutazása előtt parafálták, és a szerződés aláírását csak azért halasztották el, mert közbejött a török külügyminiszter és a szovjet kormány tárgyalássorozata". A szovjet követ viszont közvetítette Saracoglunak a szovjet kormány álláspontját arról a szerződésről, amelyet Törökország Angliával és Franciaországgal kötött. „A szovjet kormány úgy véli, hogy ennek a szerződésnek a megkötése anélkül, hogy elfogadták volna módosító javaslatainkat, kockázatos Törökországra nézve. A szovjet kormány ezt a dolgot nem tudja a magáénak tekinteni."[9]

1939. október 31-én Molotov beszédet mondott a Legfelsőbb Tanács ülésszakán, és a küldötteket a Törökországgal folytatott tárgyalásokról informálva ezeket mondotta: „E tárgyalások lényegéről külföldön sok valótlanságot írnak. Egyesek azt állítják, hogy a Szovjetunió állítólag azt követelte, adják át neki Ardahant és Karsszigetet... Mások azt erősítgetik, hogy a Szovjetunió állítólag a

[8] Ugyanott.
[9] Ugyanott.

montreux-i nemzetközi konvenció megváltoztatását követelte, mert előjogokat akar magának a tengerszorosok kérdésében. Ez mind csak kiagyalás és hazugság. Valójában egy olyan kétoldalú kölcsönös segítségnyújtási paktum megkötéséről volt szó, amely a Fekete-tenger és a tengerszorosok körzetére korlátozódott volna. A Szovjetunió úgy vélte, hogy egy ilyen paktum megkötésének, először is, nem szabad odavezetnie, hogy a Szovjetunió fegyveres konfliktusba keveredjen Németországgal, másodszor pedig a Szovjetuniónak garanciákat kell kapnia arra, hogy tekintettel a háború veszélyére, Törökország a Boszporuszon át nem enged be hadihajókat a Fekete-tengerre. Törökország a Szovjetunió mindkét kikötését elutasította, és ezzel lehetetlenné tette a paktum aláírását."[10]

A szovjet—török tárgyalások eredményeként több, a Szovjetuniót érdeklő politikai kérdést sikerült tisztázni. „Törökország politikájában — mondotta Molotov — egyrészt a moszkvai tárgyalások eredményeként, másrészt a török kormány legutóbbi külpolitikai lépései folytán most már sok minden sokkal világosabb számunkra."[11] Nem elhanyagolható egy másik körülmény sem: bár a tárgyalások eredménytelenül zárultak, emiatt nem romlottak a szovjet—török kapcsolatok, amire a Szovjetunió ellenségei számítottak. Döntő szerepe volt ebben a szovjet diplomáciának, amely az adott helyzetben nem engedhette, hogy Ankarában felerősödjenek a szovjetellenes tendenciák. A moszkvai tárgyalások után közleményt tettek közzé, amelyben rámutattak; „a két kormány arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy továbbra is kívánatos a kontaktusok fenntartása a Szovjetuniót és a Török Köztársaságot érdeklő kérdések közös megvitatása céljából."[12]

AZ ANKARAI POLITIKA CIKCAKKJAI

A szovjet diplomácia nem tétlenkedett abban a tekintetben, hogy a török hivatalos körök figyelmét felhívja arra: a két ország kapcsolatait pozitív irányban kell fejleszteni és erősíteni kell a kölcsönös

[10] Vnyeocserednaja pjataja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 31 oktyabrja—2 nojabrja 1939 god. 21. old.

[11] Ugyanott.

[12] *Pravda*, 1939. október 18.

megértést. Erre annál nagyobb szükség van, mivel bizonyos politikai erők és a török sajtó bekapcsolódott abba a szovjetellenes kampányba, amelyet Nyugaton a szovjet—finn fegyveres konfliktus kapcsán indítottak. Így történt, hogy a Szovjetunió külügyi népbiztosa 1939. december 28-án fogadta Aktay török nagykövetet és megkérdezte tőle: a török sajtó egyértelműen szovjetellenes irányvonala vajon a török közvéleményben vezető szerepet játszó körök véleménye-e, avagy csak véletlen jelenségekről van szó. A nagykövet „határozottan és hivatalosan biztosította" a népbiztost, hogy „a török vezető politikusokra egyáltalán nem jellemző semmiféle szovjetellenes vélemény".[13] 1940. január 5-én Saracoglu a szovjet diplomáciai megbízottal folytatott beszélgetésében kénytelen volt elismerni, hogy az utóbbi időben a török sajtó valóban „nem helyes" álláspontot foglal el a Szovjetunió irányában. A sajtó azonban — tette hozzá a miniszter — a legkisebb mértékben sem tükrözi a török kormány vezető politikusainak véleményét. Elismerte, hogy „a török sajtó szovjetellenes állásfoglalása egyáltalán nem segíti a Szovjetunió és Törökország kapcsolatainak erősítését". A szovjet diplomata nyomatékos sürgetésére Saracoglu megígérte, hogy „hathatós intézkedéseket foganatosítanak a török sajtóval kapcsolatosan". Miként a törökországi szovjet külképviselet megjegyezte, „a török kormány, amely 1940 első hónapjaiban nyíltan szovjetellenes álláspontot volt, később legalább a külsőségekben kénytelen volt változtatni hazánkhoz való viszonyán".

A török vezető körökben azonban csak nagy nehézségek árán tudott érvényesülni a reális belátás. Elég világosan megnyilvánult ez abban, ahogyan Ankara azokat az angol—francia elképzeléseket fogadta, amelyek Törökországnak a déli irányban tervezett szovjetellenes agresszív akciókba való bevonására irányultak.

Londonban és Párizsban úgy vélekedtek, hogy Törökországot be lehet vonni a tervezett agresszióba. Így történt, hogy 1940. január 19-én a francia kormány az angol vezetőkkel egyetértésben azt javasolta Gamelin tábornoknak és François Darlan admirálisnak, hogy dolgozzák ki „a Kaukázusba való közvetlen bevonulás" tervét. Hasonló megfontolásokra épült az angolok „MA—6" terve, a franciák „RIP" terve, melyek szerint bombatámadásokat kellett

[13] Ez és az alábbi idézetek az AVP SZSZSZR anyagából valók.

volna intézni a Szovjetunió déli körzetei ellen. Mindkét tervet 1940 tavaszán dolgozták ki. Amikor 1940. március 16-án Gamelin jelentést tett a hadvezetésről, szintén megjegyezte, hogy a francia csapatok Levantéban (Szíriában és Libanonban) számíthatnak a török csapatok kaukázusi műveleteire.

A török politikai és katonai vezetés nem utasította vissza azonnal a Szovjetunió ellen tervezett agresszióban való részvételt. Ezáltal Londonban és Párizsban még vérmesebbek lettek ezek a remények. Csakhogy a végeredmény volt a fontos: Törökország végül is tudtára adta az angol—francia koalíciónak, hogy nem kíván partnerré lenni a Szovjetunió megtámadásának megszervezésében. Indoklásul a török kormány az angol—francia—török katonai szövetségi szerződés mellékletére hivatkozott, amely kimondta, hogy a vállalt kötelezettségek „nem kényszeríthetik Törökországot olyan tevékenységre, amelynek eredménye vagy következménye bevonja őt a Szovjetunió elleni fegyveres konfliktusba".[14]

1940 nyarán, azzal kapcsolatban, hogy Olaszország belépett a háborúba, a Földközi-tenger térségében észrevehetően bonyolultabb lett a helyzet. Úgy látszott, hogy Törökország, az angol—francia—török szerződésben vállalt kötelezettségeinek megfelelően, ezúttal csatlakozik szövetségeseihez, s fellép a hitleri Németország és a fasiszta Olaszország ellen. Csakhogy Törökország, „nem kielégítő" felfegyverzettségére hivatkozva, nem teljesítette az 1939-es szerződésben vállalt kötelezettségeit. Bár Angliával és Franciaországgal kölcsönös segítségnyújtási egyezménye volt, Törökország egyre jobban számításba vette Németország nyugat-európai katonai sikereit, és tartózkodott attól, hogy németellenes élű külpolitikai lépéseket tegyen. Az a körülmény, hogy Ankara egyre jobban hajlik Németország felé, nem maradt észrevétlen a szovjet diplomácia előtt, melynek ezzel a körülménnyel számolnia kellett.

1940. október végén, amikor Olaszország Görögországra támadt, a Balkánon is felforrósodott a helyzet. A Szovjetunió ekkor kifejezésre juttatta: megérti Törökország aggodalmát az események újabb fordulatai miatt, és továbbra is pozitívan kívánja fejleszteni a szovjet—török kapcsolatokat. Ugyanakkor a szovjet fél kellő éberséget tanúsított annak érdekében is, nehogy bármiféle bizton-

[14] A második világháború története. 3. köt. 53—54. old.

sági garancia nélkül bevonják az országot a katonai konfliktusba. 1940. november 4-én a Külügyi Népbiztosságon átnyújtottak a török nagykövetnek egy hivatalos iratot, a szovjet kormány válaszát a moszkvai török nagykövetség által a balkáni helyzet kiéleződése kapcsán feltett kérdésekre.

„1. A megkezdődött olasz—görög háború újabb fázis a háború további kiszélesítésében. A Szovjetunió az olasz—görög háborút illetően ugyanolyan álláspontra helyezkedik, mint a most folyó háborúval kapcsolatban általában, azaz a háború bázisának szűkítésére törekszik.

2. A szovjet kormány tudomásul veszi a nagykövet úrnak azt a nyilatkozatát, hogy a Török Köztársaság kormánya nem maradhat kívül az olasz—görög eseményeken.

3. A szovjet kormányt némileg meglepetésként érte a török kormánynak az a kérdése, hogy a szovjet kormány segítséget tud-e nyújtani a Török Köztársaságnak az ország veszélyeztetése vagy háborús konfliktus esetén. Hiszen, mint ismeretes, a Szovjetunió és a Török Köztársaság között nincs kölcsönös segítségnyújtási szerződés, ami akár a Szovjetuniót, akár Törökországot segítségnyújtásra kötelezné katonailag vagy más módon."[15]

Eközben az imperialista hatalmak tovább „párbajoztak" Törökország külpolitikai irányvonalának számukra megfelelő alakulásáért, Ankara pedig manőverezett, megpróbálta összeegyeztetni a látszólag összeegyeztethetetlent. Az angol diplomácia azzal a gondolattal foglalkozott, hogy létrehozza a „balkáni frontot", s így megnehezíti Németország dél-európai expanzióját, és arra kényszeríti Hitlert, hogy — Churchill szavaival élve — „bevegye magát Oroszországba". London katonai bázisokat szeretett volna kiépíteni Törökország területén, és ennek indoklásául továbbra is a szovjet veszélyre hivatkozott. Egyedül Anglia képes valóban megvédelmezni Törökországot a Szovjetunió „agresszív szándékaitól" — hangsúlyozta Churchill 1941. január 31-én Inönü török elnökhöz intézett levelében. „... Egy Törökországban állomásozó, nagy erejű angol légierő támadhatná a bakui olajforrásokat... Ezeknek az olajellátó forrásoknak a tönkretétele kegyetlen éhséget hozna a Szovjetunióra."[16]

[15] AVP SZSZSZR.

[16] *W. Churchill:* The Second World War. 3. köt. 51., 31. old.

1941 februárjában Törökországba látogatott egy angol katonai küldöttség. Tagjai megtekintették Kelet-Thrákia megerődített körzeteit, a Dardanellák mentén és Izmírben létesített erődítményeket. Az ankarai tárgyalásokon, amelyeken részt vett Anthony Eden, Nagy-Britannia külügyminisztere és John Dill, a birodalmi vezérkar főnöke is, az angolok azt szerették volna elérni, hogy a törökök nyissák meg a Dardanellákat, s engedjék be a Fekete-tengerre Anglia földközi-tengeri haditengerészeti erőit. 1941. március 1-én közzétettek egy kommünikét, amelyben megállapították: „a két kormány megerősítette, hogy szilárdan tartja magát az angol—török szövetséghez" és „teljesen egyetért a balkáni problémákat illetően, melyek szorosan kapcsolódnak Törökország és Anglia érdekeihez".[17] Ilyen módon próbálták meg bevonni Törökországot a tervezett „balkáni frontba".

Németország Nyugaton aratott katonai sikereinek hatására Törökország vezető körei egyre hajlamosabbak lettek arra, hogy a fasiszta agresszió segítőjének szerepét vállalják. Ez a tendencia egyre gyakrabban kiolvasható volt a reakciós sajtó írásaiból, azokból a provokatív kiagyalásokból, amelyeket a Szovjetunió Törökországgal kapcsolatos politikájáról publikáltak. Ilyen körülmények között a szovjet kormány szükségesnek látta, hogy intézkedéseket tegyen Németország növekvő törökországi befolyásának ellensúlyozására.

1941. március 9-én A. J. Visinszkij magához hívatta Aktay török nagykövetet, és a következő nyilatkozatot tette: „Abból az információból, amelyet a szovjet kormány Visinszkij külügyi népbiztos útján a Törökországból minap visszaérkezett Cripps angol nagykövettől kapott, kitűnik, hogy Törökország aggódik: vajon ha megtámadja valamely külső hatalom, és kénytelen fegyvert fogni az ország területének védelmében, a Szovjetunió nem használja-e ki szorult helyzetét és nem támad-e rá. A kormány és a Külügyi Népbiztosság felhatalmazása alapján közölhetem, hogy ez az elgondolás egyáltalán nem felel meg a szovjet kormány álláspontjának, és hogy éppen fordítva áll a helyzet: ha valamely külföldi hatalom részéről támadás éri és fegyverrel kénytelen megvédelmezni területi sérthetetlenségét, akkor Törökország, a közte és a Szovjetunió

[17] *The New York Times*, 1941. március 1.

között fennálló megnemtámadási paktumra támaszkodva, számíthat a Szovjetunió teljes megértésére és semlegességére."[18]

Ezt a németellenes élű diplomáciai demarsot a szovjet fél London tudomására hozta. 1941. március 10-én A. J. Visinszkij magához kérette Stafford Crippset, és közölte vele annak a kijelentésnek a tartalmát, amelyet március 9-én tett Aktay Ali Haydarnak. Cripps ennek kapcsán megelégedését fejezte ki. 1941. március 25-én nyilatkozatot tettek közzé Moszkvában, amelyben a Szovjetunió még egyszer biztosította a török kormányt, hogy Törökország, ha megtámadják, „számíthat a Szovjetunió teljes megértésére és semlegességére". A török kormány e nyilatkozat kapcsán köszönetét fejezte ki a szovjet kormánynak, és a maga részéről kijelentette, hogy ha a Szovjetunió hasonló helyzetbe kerülne, ugyanúgy számíthatna Törökország teljes megértésére és semlegességére.[19]

Miután Németország újabb sikereket aratott a Balkánon, különösen pedig Jugoszlávia és Görögország elfoglalása után, a török kormány tovább kereste a közeledést a Harmadik Birodalommal. Inönü Izmet köztársasági elnök és Hitler rendszeres levelezésbe kezdett. Közvetlenül azelőtt, hogy a hitleristák hitszegő módon megtámadták a Szovjetuniót, Törökország külpolitikájában újabb éles fordulat következett be. 1941. június 18-án Törökország „barátsági és megnemtámadási" paktumot kötött a fasiszta Németországgal; a felek a paktumban arra kötelezték magukat, hogy „a jövőben baráti kontaktust alakítanak ki egymással minden, közös érdekeiket érintő ügyben".[20] Egyidejűleg érvényben maradt az a hasonló szerződés is, amelyet Törökország Angliával kötött. Bár nem tért le a semlegesség álláspontjáról, komoly fordulatot tett a Berlinnel való szorosabb politikai és katonai együttműködés irányában. A Szovjetunió kormányának ebben a helyzetben nagyarányú katonai jellegű intézkedéseket kellett foganatosítania a Kaukázuson túlon és a Fekete-tenger egész körzetében határainak megerősítésére. Ezek az intézkedések később, a Nagy Honvédő Háború idején komoly hatással voltak Törökország politikájára és a szovjet haderő egész helyzetére a déli irányban.

[18] AVP SZSZSZR.
[19] Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 547. old.
[20] DGFP Series D. 12. köt. 105. old.

Amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, Törökország semlegesnek nyilvánította magát. Mindamellett a legkülönbözőbb formákban segítette a fasiszta agresszorokat; egyebek között stratégiai anyagokat szállított Németországnak, s átengedte a tengerszorosokon a német és az olasz hajókat.

2. A SZOVJETUNIÓ ÉS IRÁN

Teheránban, akárcsak a Szovjetunióval határos számos más állam fővárosában, a második világháború egész első időszakában két fő erővel kellett szembenéznie a szovjet külpolitikának: egyrészt Anglia, másrészt Németország diplomáciájával. A háború kitörése után e kettő között nagy vetélkedés indult Irán külpolitikájának és külgazdasági kapcsolatainak befolyásolásáért.

Az angolok és a németek szinte párhuzamos irányban dolgoztak, és az Iránért vívott harcban ugyanazt a taktikát alkalmazták. Amikor Iránban erősen felfújt hírek terjedtek egyfajta állítólagos „szovjet veszélyről", Anglia is és Németország is nyomban Irán „védelmezőjének" nyilvánította magát. Ugyanakkor mindent megtettek, hogy az iráni területet közvetlenül szovjetellenes célokra használják fel. Teherán nem volt képes reálisan értékelni a nemzetközi helyzetet. Zavarta ebben az iráni uralkodó körök szűk osztályérdekektől meghatározott politikája, amely hosszú éveken át antikommunizmusba torkollt mind a kül-, mind a belpolitikában. 1939. szeptember 4-én Irán semlegesnek nyilvánította magát, ám az álláspontja nem volt valami szilárd.

A német diplomaták egyfolytában azt sugalmazták az iráni kormánynak, hogy a Szovjetuniónak agresszív szándékai vannak Iránnal szemben, saját maguk pedig úgy léptek fel, mint az ország függetlenségének garantálói. Azután, hogy a németek megtámadták a Szovjetuniót, az angol sajtóban rámutattak arra: Irán „szovjet fenyegetettségének" hírét Berlinben találták ki, és „szándékosan terjesztették a világban, hogy bizalmatlanságot keltsenek Irán és nagy északi szomszédja között".[21]

[21] FRUS 1940. 3. köt. 626. old. Great Britain and the East. 1941. augusztus 16.

A szovjet állam már fennállásának első éveiben kialakította elvi politikáját Iránnal kapcsolatban. 1921. február 26-án az Oroszországi Föderáció és Perzsia szerződést kötött, amelyben a szovjet kormány lemondott mindenfajta olyan traktátusról, szerződésről, konvencióról és megállapodásról, amelyeket egykor a cári kormány kötött, és amelyek csorbították az iráni nép jogait. A szovjet államot a keleti népekkel való kapcsolataiban a lenini politika és a békés egymás mellett élés elvei vezérelték, s ezért kinyilvánította: a jövőben sem fog soha részt venni „bármiféle olyan eljárásban, amely Perzsia szuverenitását gyöngítené vagy sértené".[22]

A második világháború első időszakában a szovjet—iráni viszonyban rendkívüli módon megnőtt a jelentősége a szerződés V. cikkének. Az V. cikk első pontjában ugyanis a felek arra kötelezték magukat, hogy területükön nem engedélyezik olyan szervezetek vagy csoportok alakulását vagy tartózkodását, melyeknek célja a másik fél elleni harc.[23] 1927. október 1-én egy újabb semlegességi és garanciális szerződéssel rögzítették a szovjet—iráni kapcsolatok elvi alapjait. A dokumentum 3. cikke egyebek között kimondta: „A Szerződő Felek mindegyike kötelezi magát, hogy nem vesz részt sem a gyakorlatban, sem formailag olyan politikai szövetségben vagy megállapodásban, amely akár szárazföldön, akár tengeren a másik Szerződő Fél biztonsága ellen, területi épsége, függetlensége vagy szuverenitása ellen irányul."[24]

Az említett szerződések, különösen az idézett részek, lényegében megjelölték azt a határvonalat, amelyen a szovjet külpolitika igyekezett tartani Irán uralkodó köreit. Ezzel persze még nem merültek ki a feladatai. A szovjet fél nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy normalizálja Iránnal a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat, különös tekintettel arra, hogy 1938 júniusában lejárt a szovjet—iráni kereskedelmi szerződés és a kereskedelmi kapcsolatok igen leszűkültek.

A „Világmindenség" című iráni évkönyv 1967/68-as számában közzétették Irán több külpolitikai dokumentumát, melyekből kide-

[22] Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. Moszkva 1959. 3. köt. 537. old.
[23] Lásd ugyanott, 538. old.
[24] Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. Moszkva 1965. 10. köt. 397. old.

rült, hogy az iráni diplomácia képviselői 1939 végén—1940 elején többször is az iráni kormány baráti hajlandóságáról biztosították a Külügyi Népbiztosságot Moszkvában és a szovjet követséget Ankarában. Az évkönyv dokumentumanyaga egy távirattal végződik, amelyet Mozaffar Aalam iráni külügyminiszter küldött 1940. február 5-én Moszkvába Mohamed Szaed ottani iráni nagykövetnek.[25] Ebben arra utasította őt, hogy biztosítsa a szovjet kormányt: Irán baráti magatartást tanúsít iránta „minden esetben és minden elképzelhető ügyben". A dokumentumpublikációt Ahmed Ali Szepehr, ismert iráni történész állította össze, és anyagaival azt igyekszik bebizonyítani, hogy Irán állítólag őszintén érdekelt volt a Szovjetunióval való baráti kapcsolatok fejlesztésében.[26] Számos burzsoá történész, köztük irániak is, azt állítják, hogy a Szovjetunió állítólag „alaptalanul nyugtalankodott" déli határainak biztonságáért, s a szovjet diplomácia „fölösleges aktivitást" tanúsított az Iránban „nem létező" szovjetellenes tendenciák elleni harcában, hiszen, úgymond, Irán „lojálisan semleges" volt. A Szovjetuniónak azt a törvényes és jogos kívánságát, hogy Irán maradjon hű a szerződésben vállalt kötelezettségeihez, valamiféle, Iránra gyakorolt „moszkvai nyomásként" értékelik.

Valójában azonban más volt a helyzet. Az iráni uralkodó körök kisebb-nagyobb mértékben szüntelenül megsértették a szovjet—iráni alapdokumentumokban rögzített szerződéses kötelezettségeket. Így például szándékosan megnehezítették a hivatalos szovjet képviselők iráni tevékenységét, különösen azt megelőzően, hogy 1940. március 25-én megkötötték az új szovjet—iráni kereskedelmi szerződést. Rendőrileg üldözték az Iránban dolgozó szovjet állampolgárokat, rendőri ellenőrzést gyakoroltak a Pehleviben működő szovjet klub felett. Az iráni kormány megtorló intézkedéseinek eredményeképpen Iránban beszüntették a szovjet filmek vetítését. A külügyminisztérium és más iráni minisztériumok és állami intézmények teljesen figyelmen kívül hagyták a Szovjetunió teheráni kereskedelmi kirendeltségének létezését. Még meg is jegyezték, hogy

[25] Szaed 1938. április 21-én érkezett a Szovjetunióba, és még ugyanezen a napon átnyújtotta megbízólevelét.

[26] Lásd: *Sz. L. Agajev:* Irán — vnyesnyaja polityika i problemi nyezaviszimosztyi. 1925—1941. god. Moszkva 1971. 308. old.

mivel nincs kereskedelmi szerződés, be kell zárni a kirendeltséget.

Nem honolt béke a szovjet—iráni határon sem. Irán hibájából időnként veszélyes incidensekre került sor. Az iráni hatóságok elnézéssel viseltettek a szovjet—iráni államhatáron tevékenykedő fegyveres bandákkal szemben. 1939 januárjától 1940 augusztusáig 38 esetet regisztráltak, amikor ilyen bandák iráni területről a szovjet határokra támadtak.[27]

AZ IMPERIALISTÁK HARCA IRÁNÉRT

Az iráni uralkodó körök politikai irányvonala azzal a reménnyel töltötte el Németországot, hogy hídfőként számításba veheti Iránt nemcsak a brit birtokok ellen, hanem Baku és a közép-ázsiai szovjet köztársaságok irányában is. A német vezérkar a második világháború első napjaitól foglalkozott olyan tervek készítésével, melyek a közel- és közép-keleti országokba, köztük az Iránba való behatolásra vonatkoztak.[28] Az iráni vezetés politikája megkönnyítette a hitleristák ama közvetlen céljának elérését is, hogy nagymértékben felhasználják az iráni nyersanyag- és élelmiszerforrásokat. 1939 októberében Irán és Németország aláírt egy titkos jegyzőkönyvet, amelyben garantálták a nyersanyagszállítást a Harmadik Birodalomba. Németországnak az iráni piacra való kereskedelmi, gazdasági behatolása olyan gyors ütemű volt, hogy az iráni áruforgalomban való részvétele 1940—1941-re elérte a 45,5 százalékot, míg Angliáé 4%-ra esett vissza. Lenczowcki, egykori, Iránban akkreditált lengyel sajtóattasé a következőképpen értékeli az iráni—német kapcsolatokat: „Ez a politika mind Németországnak, mind pedig Iránnak kedvező volt, mivel módot nyújtott kölcsönös kereskedelmük folytatására és fejlesztésére. Ha kifejezetten szövetségre lépnek egymással, ez mindkét országnak fölösleges kényelmetlenséget okozott volna. Irán egy esetleges brit akció folytán hadszíntérré válhatott volna, Németország pedig értékes ellátási forrásait veszíthette volna el."[29]

[27] AVP SZSZSZR.

[28] Lásd: *Halder:* Id. mű, 1. köt. 193., 205., 291. old.

[29] *G. Lenczowcki:* Russia and the West in Iran 1918—1948. A Study in Big-Power Rivalry. New York 1949. 167. old.

1939. március 21. és 1940. március 20. között a Németországba irányuló iráni export értéke 393,3 millió rial volt, a Németországból származó importé 159,6 millió rial. Német cégek építették fel az iráni nagyipari vállalatok és szállítási létesítmények nagy részét. Eközben a legkülönbözőbb formákban megnyilvánult az, hogy a német segítség lényegében politikai színezetű. Csak egy példa: a németek által épített teheráni pályaudvar várótermének mennyezetét horogkereszt formájában képezték ki. Az iráni német kolónia — gyakorlatilag „ötödik hadoszlop" — ötezer főnyi volt. Nem utolsósorban ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy a német misszió oly kivételesen jól tájékozott volt az iráni kormány intézkedéseiről. Az iráni szovjet képviselet ezt közölte Moszkvával: „A német diplomaták sűrűn utazgatnak Irán északi részében. Az irániak német és olasz szakemberek műszaki irányításával egy széles autóutat építenek, amely Teheránt a legrövidebb útvonalon, Demávenden és Ámolon át köti össze a Kaspi-tengerrel. A teheráni német iskolákban a tanítók arról »mesélnek« a tanulóknak, hogy a német csapatok Románia után Bulgáriába vonulnak, majd azután még tovább . . ."[30]

Ilyeténképpen az iráni kormányt antikommunizmusa és a német elemek iránti elnéző magatartása a fasiszta Németországhoz való közeledés irányába vitte. Miként az egyik Teheránban tartózkodó amerikai diplomata megjegyezte, „Németország tudja, hogy Irán alapvető nyugati orientációja erősebb, mint az orosz orientáció, s azt is tudja, hogy Nagy-Britannia pillanatnyilag nem elég erős; mindez hathatósan segíti Németországot abban, hogy Irán leghűbb barátjának pózában tetszelegjék. A sah a kommunizmustól való félelmében azt a reményt táplálja, hogy Hitler meg tudja védelmezni Iránt a bolsevik behatolástól."[31]

A szovjet fél ilyen körülmények között még nagyobb erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy déli szomszédjával jó legyen a viszonya, s ez a szerződések által megvetett alapon, konstruktívan fejlődjön tovább. Egyidejűleg a Szovjetunió határozottan szembeszállt mind az iráni vezetés politikájában tapasztalható szovjetellenes megnyilvánulásokkal, mind pedig Németország és Anglia iráni

[30] AVP SZSZSZR.
[31] FRUS 1940. 3. köt. 637. old.

szovjetellenes tevékenységével. E nélkül a szovjet politika nélkül az iráni vezetésnek az imperialista hatalmak intrikái által felszított szovjetellenes tendenciái még tovább vitték volna az országot az északi szomszédjához fűződő normális kapcsolatok kikezdésében, a baráti viszonyról nem is szólva. A szovjet diplomácia erőfeszítései nagymértékben elősegítették azokat a pozitív változásokat, amelyek a szovjet—iráni kapcsolatokban 1940 első felében bekövetkeztek.

Nem lebecsülendő szerepe volt ebben a nemzetközi helyzet változásának és annak, hogy maga az iráni vezetés is reálisabban mérte fel a körülményeket. A háború folytán erősen csökkent a Perzsa-öbölön át az áruszállítás, és Anglia is jóval kisebb mértékű katonai és gazdasági segítséget nyújtott, mint korábban. Ugyanakkor Észak-Irán kereskedőinek érdekei erősen megsínylették, hogy a Szovjetunióval nem folyt normális kereskedelem, főleg hogy az 1938. évinek a lejárta után nem kötöttek új kereskedelmi szerződést, s az iráni áruk nem haladhattak át szovjet területen. Az iráni közvélemény széles körei, köztük az üzletemberek, a Szovjetunióval való új kereskedelmi szerződés megkötését követelték.

A teheráni szovjet követség a következő helyzetértékelést adta: „Iránban Hollandia és Belgium német megszállását, majd Franciaország összeomlását csakis úgy értékelhették, mint az Anglia ellenállóképességére mért igen erős csapást. Ezek a sikerek nemcsak hogy megingatták, de egyenesen aláásták az Anglia erejébe vetett bizalmat. Az iráni kormány gyorsan igyekszik saját céljaira kihasználni a helyzetet. Jól tudja, hogy a Szovjetuniónak nem mindegy, milyen álláspontra helyezkedik Irán az Anglia és Németország között folyó háborúban. Iránnak most az a problémája, hogy a szovjet kormány előtt bebizonyítsa: olyan irányvonalat követ az angolokkal szemben, ami az angolok terveitől való távolmaradást tanúsítja."[32]

Nagy jelentőségű fejlemény volt az is, hogy az iráni kormány a korábbinál konstruktívabb álláspontra helyezkedett az új kereskedelmi szerződésről folyó szovjet—iráni tárgyalásokon, amelyek 1940. január 24-én kezdődtek Moszkvában. Itt elfogadták alapul azt a szovjet szerződéstervezetet, amelyet még 1939. március 4-én

[32] AVP SZSZSZR.

nyújtottak át az irániaknak a kereskedelemre és a tengerhajózásra vonatkozóan.

Iránnak ez a magatartása még fontosabbnak tűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy az angol—francia imperialista koalíciónak milyen érdekei fűződtek ahhoz, hogy Irántól a Szovjetunió ellen használja fel. Igen jól kifejezésre jutott ez abban a tervben, amelyet Londonban és Párizsban készítettek a Szovjetunió déli irányból való megtámadására. Lord Alfred Chatfield, az angol védelem koordinációjának minisztere 1939 októberében megküldte a vezérkari főnökök bizottságának a kormány által kidolgozott előterjesztést „Oroszország olajtermelő körzeteinek sebezhetőségéről". Ebben egyebek között felsorolták a szövetséges légierő számára a megfelelő támaszpontokat, ahonnan bombatámadásokat indíthatnak a szovjet Kaukázusontúl ellen. Gamelinnek „A hadviselésről" tartott, 1940. március 16-i előadásában pedig arról volt szó: „Nagy-Britannia magára vállalhatná a kezdeményezést, hogy Irán területét felhasználják a Szovjetunió elleni szárazföldi hadműveletek végrehajtására."[33]

Az iráni vezetés azonban végül is elutasítással reagált Angliának és Franciaországnak arra a próbálkozására, hogy Iránt felhasználják szovjetellenes elgondolásaikban. Ez is azt mutatta, hogy a szovjet politika igen hatékonyan építette kapcsolatait a déli szomszéddal.

A VISZONY TOVÁBBRA SEM FELHŐTLEN

1940. március 25-én aláírták az iráni—szovjet kereskedelmi és tengerhajózási szerződést, lényegében az 1935. évi szerződés feltételeivel. Az évi kontingensek keretében akkora értékű szovjet árut szállítottak Iránba, amely nem lehetett kevesebb a cserében Iránból kivitt áru értékénél. Elhatározták, hogy egyszerűsíteni fogják a kivitel és a behozatal vámkezelését. Rögzítették a szerződésben azt is, hogy a Szovjetunió kereskedelmi képviseletének vezető munkatársai a diplomatákéval azonos státust élveznek, s a képviselet helyiségei területen kívülinek számítanak.

[33] PRO Cab 80/4. 294—297. old.; A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. 51., 53. old.

A szerződés aláírásával egyidejűleg levélváltás történt a teheráni szovjet követ és az iráni külügyminiszter között, amelyben megszabták a hajóforgalom rendjét a Kaspi-tengeren, intézkedtek az áruvédjegyekről, a vasuti szállításról és a kereskedelmi ügyek bírósági eljárásairól.

1940. április 4-én a medzslisz egyhangúlag ratifikálta a szerződést; 7-én ratifikálta a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége is.

A szovjet félnek az volt a véleménye, hogy az Iránnal való kereskedelmi kapcsolatok normalizálása lehetővé tette a két ország egymáshoz való viszonyának konstruktív irányú fejlesztését. A Külügyi Népbiztosság a következőket hozta M. E. Filimonov teheráni szovjet követ tudomására táviratban:[34] „A március 25-én aláírt kereskedelmi szerződés véget vet a hosszú, szerződés nélküli periódusnak, és kétségtelenül nagy horderejű a két ország gazdasági kapcsolatainak normalizálásában és továbbfejlesztésében. Meg kell jegyezni azt is: a jelen szerződésnek kétségkívül politikai fontossága is lesz, tekintettel arra, hogy szovjetellenes forrásokból még mindig állandóan megkísérlik, hogy a Szovjetuniót Iránnal szemben valamiféle agresszív tervekkel vádolják, s jelentős mértékben megnőtt Anglia és más imperialista országok aktivitása is, melyek meg szeretnék szilárdítani iráni gazdasági és politikai pozícióikat."[35]

A szerződés szerint az évi áruforgalom volumenét mindkét részről 150 millió rialban szabták meg. 1940-ben az áruforgalom nem érte el ezt a szintet. Amint már a szovjet—iráni tárgyalásokon elhatározták, a szovjet fél kereskedelmi küldöttséget indított Teheránba, hogy összeállítsák a két ország áruforgalmának konkrét nómenklaturáját. Az iráni kormány azonban hosszú ideig húzta-halogatta a döntést. Ugyanakkor kiderült, hogy az iráni kormány a Németországgal való gazdasági kapcsolatok bővítésére használta fel a szovjet kormánynak azt a gesztusát, hogy az 1921. évi szovjet—iráni szerződés szerint a Szovjetunió területén tranzitszállítási jogot adott Iránnak. A Szovjetunió természetesen kategorikusan

[34] M. E. Filimonov 1939. szeptember 11-én érkezett Iránba, és szeptember 27-én nyújtotta át megbízólevelét.

[35] AVP SZSZSZR.

megtiltotta, hogy fegyvert, lőszert és bármiféle hadianyagot, valamint még egy egész csomó más árut átszállítsanak a területén. Ezért Irán kénytelen volt továbbra is a török területen áthaladó tranzit utat igénybe venni Németországgal való kereskedelmében.[36]

Jóllehet a Szovjetunió szeretett volna továbblépni a szovjet—iráni viszony javításában, a két ország kereskedelmi kapcsolatainak rendezése nem eredményezett lényeges javulást politikai vonatkozásban. Közrejátszott ebben mindenekelőtt az iráni vezetés következetlensége, valamint az imperialista hatalmak változatlan szovjetellenes aktivitása. „A sah továbbra is hű a nagy országok közötti lavírozás hagyományos politikájához, s tekintet nélkül arra, milyen nehéz idők járnak Iránra, nem tesz semmit a Szovjetunióval való viszony javítása érdekében" — közölte a teheráni szovjet követség.[37]

Ugyanakkor az iráni kormány, hogy a Szovjetunióval való kapcsolatok „szilárdságát" demonstrálja, több korlátozott mértékű intézkedést tett. Így például a teheráni mozikban bérletet hirdettek néhány szovjet filmre, nagy sikerrel; az iráni sajtó számos cikket közölt a *Pravdá*ból és az *Izvesztyijá*ból nemzetközi kérdésekről; az iráni könyvpiacon szovjet szépirodalmi és műszaki könyvek jelentek meg. 1940 szeptemberében újabb megállapodást írtak alá a Szovjetunió és Irán közötti vasúti forgalomról. A vasútügyben tárgyaló delegáció élére a sah egy magas rangú külügyminisztériumi tisztviselőt nevezett ki, azzal a diplomáciai megbízatással, hogy oszlassa szét a Szovjetunióban az iráni kormány külpolitikájával kapcsolatos „kedvezőtlen benyomást".

Eközben az iráni kormány, akárcsak azelőtt, továbbra is megsértette a Szovjetunió és Irán közti érvényes szerződéseket és megállapodásokat. Az iráni hatóságok megtagadták a kereskedelmi képviselet munkatársaitól a hivatali vízumot, s mintegy fél évig halogatták a kiküldött szovjet munkatársak vízumának kiadását is. Az Iránban működő hivatalos szovjet intézmények munkatársai közül többeket letartóztattak.

A szovjet fél határozottan tiltakozott az ilyen eljárások ellen. Többek közt Sz. A. Lozovszkíj külügyi népbiztoshelyettes 1940. ok-

[36] DGFP Series D. 9. köt. 380. old.

[37] AVP SZSZSZR. — Az alfejezet további forrásanyaga alább is innen való.

tóber 19-én beszélgetést folytatott Mohamed Szaid nagykövettel, és egész sor példát tárt eléje azokról a tűrhetetlen cselekedetekről, amelyeket Iránban szovjet állampolgárok ellen elkövettek. Kijelentette, hogy az ilyen tények „arról győznek meg bennünket, hogy az iráni kormány nemcsak hogy nem akadályozza, hanem inkább bátorítja az ehhez hasonló cselekedeteket... Ami pedig a nagykövet bizonykodását illeti, hogy az iráni kormány őszinte és baráti érzelmeket táplál a Szovjetunió irányában, mi ezt mindenekelőtt reális dolgokból és valós tényekből ítéljük meg, nem pedig szavakból."

1941 tavaszától a hitleristák hozzáláttak, hogy fasiszta fordulatot hajtsanak végre Iránban.

1941. június 26-án Mohamed Szaid moszkvai iráni nagykövet a szovjet kormánnyal szóbeli jegyzékben a következőket közölte: „Irán nagykövetségének — kormánya megbízásából — van szerencséje a Külügyi Népbiztosság tudomására hozni, hogy a Németország és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között háborúhoz vezető helyzet előálltakor Irán kormánya teljes semlegességet fog tanúsítani."

3. A SZOVJETUNIÓ ÉS AFGANISZTÁN

A Szovjetunió kabuli követsége Afganisztán 1939. évi és 1940. első félévi bel- és külpolitikai helyzetéről készített jelentésében „normálisnak és barátinak" nevezte a szovjet—afgán kapcsolatokat.[38] Ez az értékelés egyaránt vonatkozott a politikai és a gazdasági relációkra. Nyomban a második világháború kitörése után, 1939. szeptember 5-én Moszkvában sor került Molotov és Szultán Ahmed Hán afganisztáni nagykövet találkozójára.[39] Az afgán kormány azt szerette volna megtudni nagykövete útján, hogy a szovjet kormány továbbra is fenntartja-e Afganisztánnal a kereskedelmi kapcsolatokat, és engedélyezi-e területén az afgán tranzitot. „Miért ne — válaszolta a népbiztos. — Kereskedelmi szervezeteinknek azonban tudniuk kell, konkrétan milyen afgán árukat akarnak átvinni terüle-

[38] AVP SZSZSZR.

[39] Szultán Ahmed Hán 1939. március 5-én érkezett Moszkvába, és március 9-én nyújtotta át megbízólevelét.

tünkön és milyen mennyiségben." A nagykövet hálásan megköszönte a pozitív választ.[40]

Kabulra — azután, hogy 1939. szeptember 3-án hivatalosan kinyilvánította semlegességét — mindkét harcban álló imperialista csoportosulás nagy nyomást gyakorolt. Az afgán kormányt szerették volna eltéríteni az aktív szovjetellenesség irányába. A szovjet diplomácia rendszeresen felhívta az afgán vezető körök figyelmét arra, mennyire provokatív jellegű az az Afganisztánt fenyegető „szovjet veszélyről" szóló mese, melyet Angliában találtak ki. „A Szovjetunió Afganisztán elleni agresszív terveiről szóló hazugságok, amelyeket az angol sajtó terjeszt, arra késztettek bennünket, hogy a Külügyi Népbiztosság megbízásából 1940. február 13-án közöljük a külügyminisztériummal: ezeknek a kitalálásoknak semmi közük a Szovjetunió igazi politikájához, amely továbbra is szeretné megőrizni és fejleszteni békés kapcsolatait Afganisztánnal" — jelentette Kabulból a Szovjetunió külképviselete.

„Molotov 1940. március 29-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának hatodik ülésszakán tett nyilatkozatában kijelentette, hogy nyilvánvaló ostobaság — amelyet csak olyanok hihetnek el, akik nincsenek észnél — azt állítani, hogy a Szovjetunióban állítólag fantasztikus terveket szőnek a Vörös Hadsereg indiai bevonulásáról, Keletre meneteléséről. Molotovnak ezt a nyilatkozatát az afgánok igen pozitívan fogadták. Mindamellett az angol propaganda hatására az afgán kormánynak továbbra is kételyei vannak — jelentette a követség. — Az *Iszlah* [az afgán hivatalos lap — *A szerző*], nem utolsósorban a mi állandó kérésünkre, rendszeresen cáfolatokat publikált azokra a híresztelésekre vonatkozóan, amelyek az angol gyarmati sajtóban láttak napvilágot arról, hogy Afganisztán is katonai szövetségre lép Törökországgal, Iránnal és Irakkal a Szovjetunió ellen stb."

Az afgán kormánynak nem volt ellenére, hogy bővítse gazdasági kapcsolatait a fasiszta államokkal, mindenekelőtt Németországgal, ám az országban még mindig Nagy-Britannia politikai befolyása volt a döntő. A kabuli szovjet követség értékelése szerint Afganisztánban még azután is erős maradt az angolbarátság, hogy 1940 ta-

[40] AVP SZSZSZR. — A források és idézetek a következő lábjegyzetig innen valók.

vaszán—nyarán az angol—francia koalíció katasztrofális vereséget szenvedett. „Az afgán kormány egyes igen befolyásos tagjai is osztják a véleményt, hogy az angolok nem tudnak majd sokáig ellenállást tanúsítani a németek és az olaszok elleni háborúban. S mégis — szoros kapcsolatban lévén az angolokkal — abban reménykednek és arról álmodoznak, hogy a szerencse talán majd megmenti Angliát. Az afgán kormány jelenleg ilyen reményekre építi külpolitikáját."

Az angol diplomácia Afganisztánban is arra törekedett, amire a Szovjetunióval délen szomszédos többi országban: minél szorosabban magához kötni, letéríteni a semlegesség álláspontjáról és megzavarni a Szovjetunióhoz fűződő jószomszédi viszonyának fejlődését. Kabulban nem minden esetben utasították vissza következetesen Chamberlain és Churchill manővereit, melyek antikommunista hangulatot szítottak az afgán vezetésben. „Nem mondhatni, hogy az afgán kormány ne lenne tudatában annak, mennyire megerősödtek a Szovjetunió belső és nemzetközi pozíciói. A reakciós feudális földbirtokosi osztályálláspont azonban mindmáig akadályozza az afgán kormányt abban, hogy őszintén törekedjék a szovjet—afgán kapcsolatok fejlesztésére" — állapították meg a kabuli szovjet követségen. Az angol diplomácia, szinte versengve Berlinnel, ugyanúgy a „szovjet veszéllyel" ijesztgette az afgán uralkodó köröket, mint a törököket és az irániakat, kételyeket táplált a Szovjetunió szándékai iránt, szovjetellenes propagandát folytatott.

A szovjet kormány az imperialista hatalmak szovjetellenes intrikáira azzal válaszolt, hogy tovább folytatta azt a irányvonalat, amely még a szovjethatalom első éveiben formálódott ki, azaz fejleszteni igyekezett a jószomszédi kapcsolatokat. Az 1921. évi barátsági szerződés mellett nagy jelentőségű volt a Kabulban 1931-ben aláírt semlegességi és kölcsönös megnemtámadási szerződés. Ez kimondta, hogy a két fél kölcsönösen tartózkodik az egymás belügyeibe való beavatkozástól, és nem engedi meg, hogy területén a másik szerződő féllel szemben ellenséges fegyveres csapatok vagy szervezetek tartózkodjanak. A Szovjetunió és Afganisztán kötelezte magát, hogy nem vesz részt olyan katonai vagy politikai szövetségekben vagy megállapodásokban, amelyek a másik fél ellen irá-

nyulnak, s feltétlenül megőrzik semlegességüket, ha a másik fél harmadik hatalommal háborúba bonyolódik.[41]

A szovjet kormány annak érdekében, hogy a jószomszédság és a jóakarat jegyében továbbfejlődjenek kapcsolatai Afganisztánnal, felújította a tárgyalásokat néhány fontos, a két felet érintő kérdésben, elsősorban a határkérdésekben.[42] 1940. március 27-én a kabuli szovjet követség egy újabb emlékiratot nyújtott át az afgán külügyminisztériumnak, amelyben hangsúlyozta: „A szárazföldi határok kérdésének mielőbbi végleges rendezése a gyakorlatban fogja kifejezni azt, hogy a két fél őszintén törekszik a Szovjetunió és Afganisztán jószomszédi kapcsolatainak továbberősítésére. Ugyanakkor ennek alapján sikerrel lehet majd megoldani más kérdéseket is, egészében erősíteni lehet a békét és barátságot, a Szovjetunió és Afganisztán kapcsolatainak szilárd és változatlan alapját."[43]

Emlékiratában az afgán fél közölte, hogy beleegyezik a végleges szovjet javaslatok elfogadásába. Ami a határkérdéseket illeti, azokat először is a folyamatban levő tárgyalásokon kellett megoldani, másodszor teljes mértékben megfelelőnek tűnt a készülő megállapodás, harmadszor pedig a szovjet fél elvben már beleegyezett abba, hogy az afgán fél teljes megelégedésére módosítsák a határ egyes szárazföldi szakaszait. Megállapodtak abban, hogy Afganisztánnak nem szerződéses úton fognak segélyeket nyújtani, hanem mindig a konkrét helyzetnek megfelelően. Mindebben 1940 tavaszán egyeztek meg, a kölcsönös megértés és a konstruktivitás légkörében. A hivatalos jegyzőkönyv azonban csak 1946-ban született meg, s akkor írták alá a két ország határegyezményét is.[44]

1940. július 23-án a szovjet Vosztokintorg[45] kabuli képviselője, valamint az afgán nemzetgazdasági miniszter és a Nemzeti Bank elnöke egyéves kereskedelmi megállapodást írt alá. Kölcsönös áru-

[41] Lásd: Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. Moszkva 1968. 14. köt. 392—395. old.

[42] Az erről folyó tárgyalásokat 1939 közepétől 1940 februárjáig szüneteltették, hogy a felek elkészíthessék megfelelő javaslataikat.

[43] AVP SZSZSZR.

[44] Lásd: Vnyesnyaja polityika Szovjetszkovo Szojuza 1946. Moszkva 1952. 141—144. old.

[45] A Keletre irányuló szovjet külkereskedelemmel foglalkozó állami szervezet orosz rövidítése. — *A ford.*

forgalmuk volumenét 164 millió afganiban szabták meg. A megállapodás eredményeként az afganisztáni külkereskedelemben a szovjet részesedésnek 23—25%-ról 42—45%-ra kellett nőnie. 1939—1940 folyamán az afganisztáni gyapjúexport 84,6%-ának és a gyapotexport 36%-ának a Szovjetunióba kellett irányulnia. Ugyanazon évben az afgán benzinimport 52,3%-át szállította a Szovjetunió, s ő szolgáltatta a pamutszövetimport 25,9 és a cukorimport 33,2%-át is.[46]

Abdul Medzsid nemzetgazdasági miniszter a kereskedelmi megállapodás aláírása után beszédet mondott. „A két fél a régi barátság és jószomszédság érzésétől vezérelve kereskedelmi megállapodást írt alá, amely szem előtt tartja mindkettőjük hasznát. S ez nem is lehet másként, mivel Afganisztán, mióta csak kapcsolatai vannak a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségével, teljes bizalommal viseltetik iránta. Ő maga mindig is értékelte ezt a barátságot, s különösképpen tiszteli a szovjet kormányt azért, mert kapcsolatait Afganisztánnal a kölcsönös előnyökre és a békére alapítja, s őszintén és barátian jár el Afganisztánnal való viszonyában. A mostani megállapodás aláírása ismét megerősíti ezt a politikát."

A megállapodás arról tanúskodott, hogy a két állam a háborús viszonyok közepette is ápolni akarta hagyományos jószomszédi kapcsolatait. Az *Iszlah* 1940. július 27-i számában ezt írta: „A Szovjetunióval való kapcsolatok erősítésére irányuló minden lépés helyesléssel találkozik. A mostani szerződést, amely Afganisztán és a Szovjetunió kereskedelmi kapcsolatainak bővítését irányozza elő, ugyancsak hozsanna fogadja."[47]

1940 júniusában, majd 1941 februárjában Afganisztán kormánya megerősítette azt a döntését, hogy semleges marad a háborúban. A tények azonban azt mutatták, hogy az egymással harcoló imperialista csportosulások ellentéteinek kihasználására irányuló afgán politika időnként lavírozássá fajult, és lehetőséget nyújtott arra, hogy Németország tért nyerjen Afganisztánban. A németek szerették volna szövetségesükké tenni az országot, felmondatni vele semlegességét. Ezért történt, hogy 1940 nyarán Németország, kabuli

[46] AVP SZSZSZR.

[47] Idézi: *L. B. Tyeplinszkij:* 50 let szovjetszko—afgaszkih otnosenyij. 1919—1969. Moszkva 1971. 105—106. old.

követe útján, a következőket javasolta az afgán félnek: India északnyugati határtartományában szervezzék meg a pustu törzsek lázadását az angol hatóságok ellen. Ha Afganisztán hajlandó részt venni az Anglia elleni felkelésben, jelentős területgyarapodásra számíthat, a jövőben megkaphatja az észak-indiai területeket. Az afgán kormány elutasította a javaslatot.

A német diplomácia, hogy nyomást gyakoroljon Kabulra, megint használni kezdte az antikommunizmus ismert fegyverét, s a „szovjet veszéllyel" fenyegetőzött. 1940 nyarán német és olasz újságokban cikkek jelentek meg a Szovjetunió állítólag Afganisztán, India stb. ellen készülő támadásáról. Az *Iszlah*, a kormány szócsöve, közzétette az ankarai afgán nagykövet nyilatkozatát, amelyben ez állt: „Nem látok ilyen veszélyt. A Szovjetunió és Afganisztán barátok, baráti a viszonyuk. Nem gondolom, hogy a keleti országok békéjét veszély fenyegetné a Szovjetunió oldaláról, és hogy a Szovjetunió a keleti országokon át Indiára akarna támadni."[48]

1941. április 7-én Szultán Ahmed Hán afganisztáni nagykövet, alighogy visszatért Kabulból, meglátogatta Sz. A. Lozovszkij külügyi népbiztos-helyettest. „A nagykövet köszönetet mondott a szovjet kormánynak azért a következetes békepolitikáért, amelyet a Szovjetunió a háború kitörésétől kezdve egészen a legutóbbi időkig szilárdan folytat más országokkal való kapcsolataiban. Hangsúlyozva, hogy az afgán kormány a legmelegebb érzelmeket táplálja a Szovjetunió kormánya iránt, a nagykövet kijelentette: a miniszterelnök azzal bízta meg, hogy az üdvözleten kívül tolmácsolja Afganisztánnak azt a hő kívánságát is, hogy tovább fejlessze és erősítse baráti kapcsolatait a Szovjetunióval. Az afgán kormány kész ennek érdekében mindent megtenni, ami módjában áll. Mondatának utolsó részét a nagykövet kétszer is hangsúlyozta."

1941. június 23-án, a Szovjetuniót ért hitszegő német támadás másnapján, Muhamad Ali Hán afgán külügyminiszter kormánya megbízásából hivatalosan a kabuli szovjet követ tudomására hozta: az afgán kormány „tovább folytatja és erősíti Afganisztán baráti kapcsolatait a Szovjetunióval".[49] Ez igen fontos jele volt a két ország jószomszédi kapcsolatainak.

Az Afganisztánnal való jószomszédi kapcsolatok megőrzésére és

[48] Ugyanott, 104—105. old.
[49] AVP SZSZSZR.

fejlesztésére irányuló szovjet politika teljes mértékben helyesnek bizonyult a második világháború első időszakának feszültségei közepette. A Szovjetunió más déli szomszédaihoz — Törökországhoz és Iránhoz — viszonyítva Afganisztán reagált a legpozitívabban erre az irányvonalra, ha nem is azonosította magát vele teljesen.

★

A második világháború első időszakában a Szovjetunió következetesen arra törekedett, hogy Törökországgal, Iránnal, Afganisztánnal ápolja jószomszédi kapcsolatait. Szilárd s ugyanakkor konstruktív politikája számottevő befolyást gyakorolt Törökország és Irán uralkodó köreinek álláspontjára, s visszaszorította szovjetellenes törekvéseiket.

A szovjet külpolitika hatékonyságának komoly próbatétele volt, hogy Törökország és Irán az ország déli határainál hogyan reagál azokra az angol—francia tervekre, amelyek a Kaukázusba való behatolásra és a Kaukázusontúl bombázására irányultak. Sem Törökországot, sem Iránt nem sikerült rábírni e tervek támogatására. Morgan angol követ kellő ankarai tapogatózások után ezt jelentette kormányának: „Törökországot jelenleg nem lehet rávenni arra, hogy csatlakozzék a tervezett Baku elleni támadáshoz vagy technikailag segítse azt. Egy ilyen együttműködés vagy segítség ugyanis azt jelentené, hogy Törökország támadó háborúba sodródik a Szovjetunió ellen. Törökország pedig nem akar ilyen háborúban részt venni, és nem is készült fel rá."[50] Elvben ugyanilyen álláspontra helyezkedett Irán is. Jóllehet az ország kormánya megsértette a szovjet—iráni viszony szerződéses megállapodásait, s területén mindkét imperialista csoportosulás diplomáciája aktív szovjetellenes tevékenységet folytatott, Irán nem csatlakozott a német fasiszta blokkhoz. Törökország ugyancsak nem vált végleg a német fasiszta blokk tagjává, jóllehet jelentős lépéseket tett a Berlinhez való közeledés útján.

Mint láttuk, a Szovjetunió Afganisztán irányában is a jószomszédi kapcsolatok fenntartásának és fejlesztésének következetes irányvonalát folytatta. Kabul számára ebben az időszakban a szovjet politika döntő nemzetközi tényező volt annak elősegítésére, hogy megőrizhesse maga választotta semlegességét.

[50] Idézi: Isztorija gyiplomatyii. 4. köt. 37. old.

VI. FEJEZET

KELETEN

A második világháború kitörése után Ázsiában és főleg a Távol-Keleten a szovjet külpolitikának olyan feladatokat kellett megoldania, amelyek sem jelentőségükben, sem méreteikben nem sokkal voltak kisebbek, mint amilyeneket a szovjet diplomáciának a legfontosabb európai irányokban rendeznie kellett. Keleten ugyanis óriási földrajzi kiterjedésű hídfőt birtokolt a Szovjetunióval szemben a militarista Japán, a legerősebb ázsiai tőkés hatalom, a hitleri Németország imperialista partnere. A térségben a japán militaristák voltak a Szovjetunió számára a fő veszély; a harmincas években kétszer is kipróbálták, van-e ereje visszaverni agresszív akcióikat.

Ebben a helyzetben igen jelentős volt a testvéri Mongol Népköztársasággal kötött katonai szövetség. A Szovjetunió és Mongólia 1936 márciusában kölcsönös segítségnyújtási jegyzőkönyvet írt alá. A felek kötelezték magukat, hogy „ha a szerződő felek egyikét katonai támadás érné, a másik fél mindenfajta segítséget megad neki, beleértve a katonai segítséget is".[1] A mongol kormány kérésére szovjet katonai szakértők és tanácsadók érkeztek Mongóliába, akik azután közreműködtek a tisztek kiképzésében is és a távol-keleti mongol határ megerősítésében is. A Szovjetunió is és a Mongol Népköztársaság is minden erővel azon volt, hogy a Távol-Keleten normalizálódjanak a nemzetközi kapcsolatok.

[1] Szovjetszko—mongolszkije otnosenyija. 1921—1974. Dokumenti i matyeriali. 1—2. köt. Moszkva—Ulan Bator. 1. köt. 1975. 340. old.

1. A TÁVOL-KELETI KATONAI-POLITIKAI HELYZET SAJÁTOSSÁGAI

AZ IMPERIALISTA HATALMAK SZÁNDÉKAI ÉS POLITIKÁJA

1939—1941 között Japán imperialista vezetői nagyrészt befejezték a felkészülést a háborúra, s készen álltak arra, hogy európai imperialista partnereikkel, Németországgal és Olaszországgal együtt megindítsák a harcot a világ újrafelosztásáért. A második világháború kirobbanása után a japán militaristák még nagyobb erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megszilárdítsák a tervezett agresszió anyagi alapjait. Míg 1938-ban a japán ipar katonai ágazatai 2,7-szer gyorsabban fejlődtek, mint a többi feldolgozó és kitermelő ágazatok, addig ez a különbség 1940-ben már 4,5-szörös volt. 1939-hez viszonyítva a fegyverzet és a harci technikai eszközök előállítása 1940-re a következőképpen alakult: a tüzérség 51%-kal, a harckocsiállomány 82%-kal, a géppuskák száma 24%-kal nőtt. A felhalmozott fegyverkészletekkel fel lehetett szerelni 95 hadosztályt. Japánban a katonai kiadásokra ment az 1940—1941-es költségvetés több mint 80%-a.[2]

Tokió arra törekedett, hogy a már elfoglalt kínai területeket egy elhúzódó japán—kínai háború révén tovább növelje. Ezenkívül további harccselekményeket is terveztek: vagy északon a Szovjetunió, vagy pedig délen az Egyesült Államok, Anglia és szövetségeseik ellen. Hogy melyik irányt részesítik előnyben, az a nemzetközi helyzet konkrét alakulásától függött. Az „Ocu" fedőnevű hadászati terv, amely a Szovjetunió elleni háborút foglalta magában, előfeltételként a szovjet Távol-Kelet elfoglalását határozta meg. A császári főhadiszálláson 1940 végén elfogadott hadászati terv a főcsapást a Tengermellék, a kisegítő csapást pedig Blagovescsenszk irányában határozta meg. „A japánok a támadás első szakaszában Vlagyivosztokot, Imant, Blagovescsenszkot és más városokat, a második szakaszban pedig Nyikolajevszk-na-Amurét, Komszomolszk-na-Amurét, Szovjetszkaja Gavanyt, Észak-Szahalint és Petropavlovszk-Kamcsatszkijt akarták elfoglalni."[3]

[2] Lásd: A második világháború története. 3. köt. 248—249. old.
[3] Ugyanott, 245. old.

A második világháború első időszakában Japán mindvégig azon munkálkodott, hogy minél jobban felkészítse a Szovjetunió elleni támadáshoz mandzsuriai—koreai hídfőjét. A szovjet—mandzsuriai határ mentén gyors ütemben újabb katonai erődítményeket emeltek, egyebek között kiépítettek 13 megerődített körletet. 1939—1940-ben a Kvantung-hadsereg hadosztályainak számát 9-ről 12-re emelték, s állományában ekkor már 350 000 katona és tiszt volt. Megnövelték a Japán-barát Mandzsukuo bábállam és Belső-Mongólia kormányának csapatait is. 1940 decemberében Hokkaido szigetén megszervezték az északi körzet törzsét, majd csapatokat kezdtek felvonultatni Észak-Japánban, Dél-Szahalinon és a Kuril-szigeteken.

A szovjet kormány, amely tisztában volt a japán uralkodó körök agresszív szándékaival, kénytelen volt óriási fegyveres erőket állomásoztatni a Távol-Keleten. Ezeknek itt nemcsak a Szovjetunió védelme szempontjából volt nagy jelentőségük, hanem azért is, mert már mintegy jelenlétükkel is segítették a kínai népnek a japán militaristák elleni nemzeti felszabadító háborúját, korlátozva a japán hadsereg kínai akcióit.

A Szovjetunió erőfeszítéseit a Távol-Kelet biztonságáért megnehezítette azonban az, hogy az Egyesült Államok, Anglia és veresége ig Franciaország szovjetellenes alapon a japán militaristák „megbékéltetésének" politikáját folytatta.

Franciaország kormánya abban reménykedett, hogy indokínai gyarmatbirtokait megtarthatja olyan módon, hogy széles körű politikai kompromisszumra lép Tokióval, a japán expanzió irányát északra terelve. Párizs felhagyott korábbi, Kínát támogató politikájával. Ami Nagy-Britanniát illeti, Robert Craigie tokiói angol nagykövet 1939. szeptember 8-án átadta a japán külügyminiszternek Halifax üzenetét, mely a „kínai kérdés" békés rendezését javasolta. 1939 októberében a kínai kikötőkben állomásozó angol hadihajókat átvezényelték Szingapúrba. Franciaország veresége után Londonnak is megcsappantak a lehetőségei, hogy ázsiai gyarmatbirtokain megfelelő mértékű ellenállást tanúsítson a japán expanzióval szemben; ezért Anglia még aktívabban folytatta a Japán „megbékéltetésére" irányuló politikát, természetesen kizárólag Tokió déli irányú aspirációira vonatkoztatva. E célból hajlandó volt támogatni a japánok Kína elleni blokádját. Így kötötték meg 1940. június

20-án az angol—japán együttműködési szerződést a „Kínában levő japán katonai erők fennhatóságának és biztonságának megsértői" ellen. Július 17-én Tokióban újabb megállapodást írtak alá, amelyben Anglia kötelezettséget vállalt, hogy nem engedélyezi Burmán át a Kínába irányuló hadianyag-szállítást. Végül, 1940 augusztusában, Japán kívánságára kivonták Pekingből, Sanghajból és Tiencsinből az angol csapatokat.[4]

Az Egyesült Államok imperialistái továbbra is abban reménykedtek, hogy megegyezésre juthatnak Japánnal a „vitás kérdésekben". Ez szabta meg a japán militaristákhoz való viszonyukat. Washington a korábbiakhoz hasonlóan ahhoz a perspektívához fűzte számításait, hogy a japán expanzió a Szovjetunió ellen fog irányulni. Ilyen szempontból próbálta értékelni azt is, hogy a japán expanzió a déli irányban élénkült meg; Washingtonban úgy hitték, hogy ez az expanzió mindenekelőtt arra irányul, hogy a japánok a szovjetellenes agresszióhoz megszerezzék a szükséges stratégiai erőforrásokat. Ugyanakkor Kínától megtagadtak bármiféle komolyabb katonai, politikai és gazdasági segítséget.

Az amerikai vezetés, mivel szerette volna „megbékéltetni" Japánt, valójában meg sem kísérelte, hogy korlátozza a japán agressziót. Pedig Washingtonnak óriási erőforrásai voltak, különösen gazdaságilag. Számos hadászati anyagban az Egyesült Államok volt Japán fő szállítója. 1940-ben amerikai szállítások fedezték Japán nyersolaj- és nyersolajtermék-szükségletének 60%-át. A kohászati nyersanyagoknál japán számítások szerint az volt a helyzet, hogy 1940-ben az acéltermelés 25%-ban az Egyesült Államokból érkezett nyersvas rudakat használt fel.[5] Azok a korlátozások, amelyeket az amerikaiak 1940 szeptemberében vezettek be a Japánba irányuló vas- és acélexportra, nem voltak számottevő hatással ezekre a szállításokra. Sőt, a Japánba irányuló amerikai nyersvas, acéllemez és kohászati áru exportértéke 1940-hez képest 1941-ben 4-5-szörösére emelkedett. Egészében véve a második világháború elején a japán import 33-35%-a az Egyesült Államokból származott.[6]

[4] Ugyanott, 234. old.

[5] Japan's Decisions for War. Stanford. California 1967. 187., 6. old.

[6] Lásd: Isztorija vojni na Tyihom okeanye. Moszkva 1958. 3. köt. 204. old.; A második világháború története. 3. köt. 395. old.

Mindez arról tanúskodik, hogy Japán „megbékéltetése" és északra, a Szovjetunió ellen fordítása érdekében az amerikai kormány tudatosan kockáztatta az Egyesült Államok nemzetbiztonsági érdekeit. Közvetlenül segítette Japánt abban, hogy megteremtse az anyagi alapokat ahhoz az agresszióhoz, amely azután, a washingtoni várakozások ellenére, éppen az Egyesült Államok ellen fordult. Az amerikai vezetők ezt a példa nélkül álló stratégiai melléfogásukat annak köszönhették, hogy egy „távol-keleti Münchenben" reménykedtek. Nem véletlen tehát, hogy ugyanazok az amerikai politikusok és történészek, akik a Szovjetuniót alaptalanul azzal próbálják megvádolni, hogy a második világháború első időszakában „gazdasági segítséget" nyújtott a német fasizmusnak, sokkal kevésbé akarnak emlékezni arra a teljesen reális katonai fontosságú gazdasági segítségre, amelyet az Egyesült Államok szinte gigantikus méretekben nyújtott a japán militarizmusnak, legfőbb ázsiai ellenségének.

Ilyen nemzetközi háttérrel a távol-keleti helyzet figyelemre méltó sajátosságaként értékelhető a német diplomácia itteni tevékenysége a második világháború kitörése után. Berlinben a háború kezdetétől bizonyos fokig felülvizsgálták Németország távol-keleti diplomáciai taktikáját. Hitlerék időlegesen „félretették" azokat a messzire tekintő elgondolásaikat, hogy a militarista Japán segítségével keleten lekötik a Szovjetuniót, egészen a fegyveres konfliktusig fejlődő viszályt szítanak a szovjet—japán viszonyban, míg végül bekövetkezik a nagy háború. Most úgy alakult a helyzet, hogy Németországnak fontosabb volt, ha a japán expanzionizmust az Angliával és Franciaországgal folyó háború legközelebbi feladatainak megoldása érdekében használja fel. Ezért taktikai megfontolásokból Berlinben hajlandók voltak közreműködni abban, hogy ideiglenesen „stabilizálódjék" a szovjet—japán viszony, sőt ennek érdekében még a közvetítést is felajánlották. „Ha ezt sikerül tető alá hozni — magyarázta Ribbentrop —, akkor Japánnak lehetősége nyílik arra, hogy Kelet-Ázsiában déli irányban kiterjessze a hatalmát, majd még tovább nyomuljon." Németország azért lett hirtelen „béketeremtő", hogy az angol—francia koalíció, valamint az Egyesült Államok erőit lekösse a Japánnal való harc, s így ő maga mielőbb végezhessen Európában Angliával és Franciaországgal. 1940 második felétől, ahogy Németországban hozzáláttak a

Szovjetunió elleni támadás operatív terveinek kidolgozásához, Berlinnek már semmiféle érdeke nem fűződött ehhez a „stabilizáláshoz".

A német diplomácia fentebb ismertetett irányváltoztatása nagyrészt azzal a ténnyel magyarázható, hogy 1939 augusztus—szeptemberében nyugaton megszilárdult a Szovjetunió határainak biztonsága, egyebek között a szovjet—német megnemtámadási paktum megkötése következtében. Ilyeténképpen a szovjet diplomácia 1939 második felében meglehetősen ritka s látszólag paradox helyzetet tudott teremteni: a Szovjetunió európai potenciális fő ellenfele az ázsiai potenciális fő ellenfelet a Szovjetunióhoz való viszony stabilizálására biztatta! Jó példája volt ez annak, milyen mesterien tudta kihasználni a szovjet diplomácia az imperialista ellentéteket nemcsak az egymással háborúban álló két államcsoportosulás között, hanem a legagresszívabb imperialista csoportosulás táborán belül is.

SZOVJET—MONGOL GYŐZELEM HALHIN-GOLNÁL

1939. szeptember elseje nem volt békés napja a Szovjetuniónak a Távol-Keleten. Végéhez közeledtek azok a négy hónapon át tartó harcok, amelyeket a szovjet és a mongol csapatok a japán militaristák ellen vívtak. A japánok május 11-én nyomultak be a testvéri Mongólia területére a Halhin-Gol folyó térségében. A Szovjetunió és Mongólia ellen kibontakoztatott harccselekmények egyértelműek voltak „a japánok agresszív háborújával". Így értékelte később az eseményeket a Távol-keleti Nemzetközi Katonai Törvényszék a japán háborús főbűnösök tokiói perén.[7]

K. J. Vorosilov marsall, honvédelmi népbiztos a Halhin-Gol-i győzelem alkalmából üdvözlő táviratot küldött a Vörös Hadsereg harcosainak, parancsnokainak, komisszárjainak. „Egységeink a felbőszült japán hódítókkal vívott harcokban nemcsak a Szovjetunióval baráti viszonyban álló Mongol Népköztársaság és a Szovjetunió által kötött szerződés sérthetetlenségét védelmezték meg, hanem a szovjet földet is a Bajkáltól Vlagyivosztokig — hang-

[7] *M. J. Raginszkij—Sz. J. Rozenblit:* Mezsdunarodnij processz glavnih japonszkih vojennih presztupnyikov. Moszkva—Leningrád 1950. 199. old.

zott a távirat. — A japánoknak az a provokációs kísérlete, hogy elfoglalják a Mongol Népköztársaság területét, azt célozta, hogy hídfőt teremtsenek a Szovjetunió, a szovjet Bajkálontúl elleni támadáshoz."[8]

Az 1939. augusztus 29-ről keltezett táviratot másnap küldték el, egy nappal azután, hogy a konfliktus körzetében végleg eldőlt a küzdelmek kimenetele. Augusztus 28-án bekerítették O. Rippo tábornok 75 000 fős 6. japán hadseregét. A második világháború kitörését megelőző napra a Mongol Népköztársaság egész területét megtisztították a hódítóktól.

Mindez igen nehéz küzdelmek eredménye volt. Japán fegyveres erőinek a mandzsúriai csapatokkal együttműködésben 1939. július 2-án indított támadását szovjet—mongol részről számszerűleg háromszorta kisebb csoportosítással verték vissza. S bár a japánok júliusi támadása kudarcba fulladt, az ellenség egyre újabb egységeket vont a hadszíntérre, köztük a Kínában állomásozó japán légierő alegységeit és a Porth Arthurból átirányított tüzérséget. Azokban a napokban, amikor Moszkvában az angol—francia—szovjet tárgyalások folytak, teljesen világossá vált, hogy a nyugati hatalmak szabotálják a Szovjetuniónak a világháború megakadályozására irányuló törekvéseit, sőt a Szovjetuniót az agresszív hatalmak kettős csapásának szeretnék kitenni, a Távol-Keleten hadüzenet nélküli háború folyt a szovjet—mongol és a japán csapatok között.

1939. szeptember elsejére Japán megvert fél volt. Az 1939. májustól szeptemberig tartó harcokban légiereje 660 gépet vesztett. A japán—mandzsúriai csapatok ez idő alatt elvesztettek 52 000-55 000 embert, akik közül mintegy 25 000 volt a halott.[9] A Szovjetunió és Mongólia kormánya nagy elismeréssel adózott a szovjet és a mongol csapatok hősiességének. Augusztus 29-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége a harcfeladatok példamutató teljesítéséért és a hősies magatartásért a Halhin-Gol-i harcokban részt vevők közül 31 embert kitüntetett a Szovjetunió Hőse címmel. Sok ezer szovjet és mongol harcos kapott szovjet és mongol kitüntetéseket, érmeket.

[8] Szovjetszko—mongolszkije otnosenyija. 1921—1974. 1. köt. 429. old.

[9] Lásd: A Nagy Honvédő Háború története. 1941—1945. 1. köt. Zrínyi Katonai Kiadó 1964. 243. old.

1939. szeptember 9-én Togo Szigenori moszkvai japán nagykövet[10] jelentkezett a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságán, és javasolta, hogy kössenek fegyverszünetet. Hozzanak létre egy-egy bizottságot a Szovjetunió és Mandzsukuo, illetve a Mongol Népköztársaság és Mandzsukuo közti demarkációs vonal kijelölésére. A japánok azonban még most se tagadták meg önmagukat, még mindig fenyegetőztek. Togo megjegyezte, hogy Japán a konfliktus körzetében nagy erőket összpontosított, s újabb komoly összecsapásokra lehet számítani.[11] A katonai vereség ténye azonban vitathatatlan volt, és ezt Tokióban is jól tudták. A japán kormány azt ajánlotta, hogy Halhin-Gol térségét változtassák demilitarizált övezetté. Egyidejűleg a nagykövet kijelentette, hogy a japán kormány kereskedelmi szerződést szeretne kötni a Szovjetunióval.[12] A japán kabinet — mondotta Togo — érdekelt abban is, hogy ennél átfogóbban megjavuljanak a Szovjetunió és Japán kapcsolatai.

Másnap a japán fél azt a választ kapta, hogy a Szovjetunió a harci cselekmények beszüntetése mellett van. A Szovjetunió kormánya célszerűnek tartja, ha megalakítják a javasolt bizottságokat. Beleegyezett abba is, hogy létrehozzanak egy bizottságot a konfliktusok rendezésére. Javasolta a következőket: Halhin-Gol térségében állítsák vissza a konfliktus keletkezése előtti helyzetet, azaz Mongólia és Mandzsukuo között hagyják meg a régi határt, s vonják vissza a határvonaltól a csapatokat. A szovjet kormány készségét nyilvánította a szovjet—japán kereskedelmi szerződés megkötésére.[13]

Tokióban azonban nem fogadták el azt a javaslatot, hogy állítsák vissza a Halhin-Gol folyónál a régi határt, s egyidejűleg vonják vissza onnan a szovjet—mongol és a japán—mandzsu csapatokat. Japán azt ajánlotta, hogy hagyják ott ezeket a csapatokat azokon a vonalakon, ahol 1939. szeptember 15-én voltak. A szovjet kormány, a konfliktus rendezése érdekében, belement ebbe. Íly módon a csapatok ott maradtak azokon a vonalakon, amelyeket szep-

[10] Togo Szigenori 1938. október 29-én érkezett a Szovjetunióba, és november 4-én nyújtotta át megbízólevelét.

[11] Lásd: *M. Sz. Kapica—V. I. Ivanyenko:* Druzsba, zavojevannaja v borbe. (Szovjetszko—mongolszkije otnosenyija.) Moszkva 1965. 102. old.

[12] Lásd: *L. N. Kutakov:* Isztorija szovjetszko—japonszkih gyiplomatyicseszkih otnosenyij. Moszkva 1963. 231. old.

[13] Lásd: Ugyanott, 231—232. old.

tember 15-én 13 órakor elfoglaltak. Megállapodásra jutottak abban is, hogy a Mongol Népköztársaság és Mandzsukuo határát a nemrég lezajlott konfliktus körzetében a két fél képviselőiből alakított közös bizottság fogja megállapítani.[14]

Azt a megállapodást, hogy 1939. szeptember 16-án 2 órától beszüntették a harccselekményeket, a helyi parancsnokságok képviselőinek közös jegyzőkönyvében rögzítették. Szovjet részről M. I. Potapov dandárparancsnok, japán részről Fudzimoto vezérőrnagy volt az aláíró.[15]

A konfliktus kimenetele és rendezése azt mutatta, hogy a Szovjetunió és Mongólia nagy katonai és politikai győzelmet aratott nemcsak a Távol-Keleten. A japán imperialisták visszaverésével a Szovjetunió gyakorlatilag részt vállalt az agresszió elleni harcban, bebizonyította, hogy kész védelmére kelni a barátainak, s változatlanul hű internacionalista kötelességéhez. „Ellenségeink nem egyszer tapasztalhatták a mongol—szovjet barátság szilárdságát és erejét — mondotta Jumdzsagin Cedenbal —, egyebek között éppen a Halhin-Golnál vívott véres csatákban. A Szovjetunió a proletár internacionalizmustól vezérelve, internacionalista kötelességét teljesítve segítséget nyújtott fegyveres erőivel a mongol népnek a japán agresszió elleni harcban, s ezzel megvédelmezte hazánk szabadságát és függetlenségét, elősegítette az antiimperialista erők pozícióinak erősödését a Távol-Keleten."[16]

G. K. Zsukov, a Szovjetunió marsallja emlékirataiban leírja, milyen nagy munkát végzett a Halhin-Gol-i harccselekmények idején Cedenbal és a mongóliai szovjet követség.

A Halhin-Golnál aratott győzelem egyben gyakorlati segítség volt Kínának is a japán hódítók elleni harcában. A Halhin-Gol-i események kimenetele csapás volt a nyugati hatalmak „ázsiai München"-politikájára, mindenekelőtt Angliának és az Egyesült Államoknak arra a próbálkozására, hogy háborút provokáljanak a Szovjetunió és Japán között.

[14] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 461—462. old.

[15] Lásd: Szovjetszko—mongolszkije otnosenyija. 1921—1974. 1. köt. 434—435. old.

[16] *Pravda*, 1957. május 16.

Ami magát Japánt illeti, a konfliktusban elszenvedett vereség komolyan befolyásolta expanzionista terveit, s erősen közrejátszott abban, hogy Tokió mind a második világháború elején, mind pedig később mérsékelte szovjetellenes törekvéseit.

1939 szeptemberében Konoe Fumimaro herceg Eugen Ott tokiói német nagykövettel folytatott beszélgetésekor beismerte: „Japánnak még két évre van szüksége ahhoz, hogy technikában, fegyverzetben és gépesítettségben elérje azt a fokot, amelyen a szovjet hadsereg állt a Halhin-Gol-i harcokban."[17] Ez a tényező később nagymértékben hatott a japánokra, amikor a német—szovjet háború kilátásait értékelték; ebben jóval realisztikusabbaknak bizonyultak, mint például London és Washington. Amikor Tokióba hírek érkeztek arról, hogy Németország rövidesen megtámadja a Szovjetuniót, ott azonnal kifejezték kételyeiket aziránt, hogy Hitler Blitzkriegstratégiája célra vezethet.

2. A SZOVJETUNIÓ ÉS JAPÁN AZ 1939—1940. ÉVI TÁRGYALÁSOKON. A SZOVJET DIPLOMÁCIÁRA NEM LEHET NYOMÁST GYAKOROLNI

Tokió urai, a Szovjetunióval 1938—1939-ben történt konfliktus kimenetelének hatására, kénytelenek voltak egy sor kérdésben tárgyalásokat kezdeni a Szovjetunióval. Eközben megpróbáltak maguknak egyoldalú előnyöket kivívni. A japán diplomácia irányvonala nem volt egyértelmű, visszatükröződött benne a japán uralkodó köröket megosztó politikai harc. Eugen Ott tokiói német nagykövet a következő terjedelmes értékelést küldte haza külügyminisztériumának arról, miképpen oszlanak meg a japán belpolitika erői a legfontosabb külpolitikai kérdések megítélésében: „Jelenleg Japán legfőbb célja a kínai konfliktus lezárása ... Azok, akik hagyományosan a német politikai orientáció hívei, különösen a hadsereg tagjai, úgy látják, hogy abban az esetben van lehetőség az Anglia elleni további együttműködésre, ha meg tudjuk győzni a Szovjetuniót arról, hogy fel kell hagyni Kína támogatásával. Katonák és

[17] A második világháború története. 1939—1945. 246. old.

politikusok körében mind erősebb a hangulat, hogy Anglia közös ellenségünk... Japán kormánya teljes mértékben eltökélte, hogy Angliára való tekintet nélkül tovább folytatja saját politikáját Kínában, s reméli, hogy a közeljövőben kikényszerítheti a harcoló felek csapatainak kivonását a kínai idegen negyedekből... Az üzleti körök mindinkább szembefordulnak az Angliával szemben ellenséges erőkkel, mivel arra számítanak, hogy az európai harci cselekmények eredményeképpen jelentősen növelhetik az angolszász országokba irányuló exportjukat." Ott a továbbiakban megírja, hogy Japánban két gazdasági csoport érdekei ütköznek. Egyikük legfőképpen Kínát és a többi távol-keleti országot szeretné kirabolni, a másik viszont abban érdekelt, hogy extraprofit bezsebelésére használják ki az európai háborús helyzetet, azaz hogy nyersanyagot, fegyvert, lőszert, élelmiszert szállítsanak a harcoló feleknek.[18]

A Szovjetunió kormánya attól a törekvéstől vezettetve, hogy elejét vegye a szovjet—japán kapcsolatok további éleződésének és fékezze Tokió agresszivitását, kész volt Japánnal az átfogó dialógusra: mind gazdasági és kereskedelmi, mind pedig politikai területen. A japán vezetés, amikor ismét tárgyalni kezdett a Szovjetunióval, egyidejűleg a német diplomaták segítségével puhatolni kezdte a szovjet szándékokat abból a célból, hogy azután együttesen gyakoroljanak nyomást a szovjet félre. Igen aktívan tevékenykedett Eugen Ott, Hitler tokiói nagykövete. Amikor K. A. Szmetanyin[19], az újonnan kinevezett tokiói diplomáciai megbízott, megérkezése után protokolláris látogatást tett a német követségen, E. Ott rögtön arról kezdett neki beszélni, hogy a japán katonai körök állítólag változtattak álláspontjukon a Szovjetunió irányában, érdekeltek valamennyi vitás kérdés megoldásában és a kereskedelmi szerződés mielőbbi megkötésében. Befejezésül E. Ott biztosította kollégáját, hogy a japán katonai körök megnemtámadási paktumot akarnak aláírni a Szovjetunióval.[20]

1939. november 27-én a német nagykövet ismét arról tartott beszédet, hogy „a japánok, különösen a hadsereg tagjai, baráti kap-

[18] DGFP Series D. 8. köt. 28—29. old.

[19] K. A. Szmetanyin 1939. szeptember 21-én érkezett Tokióba, és november 20-án nyújtotta át megbízólevelét.

[20] Lásd: *L. N. Kutakov:* Id. mű, 244. old.

csolatokat szeretnének kialakítani a Szovjetunióval". Részletesen ismertette a Németországból nemrégiben visszatért Teraucsi Maszatekának a felsőházban tartott beszédét: a gróf Németország példájával érzékeltette, hogy fejleszteni kell a Szovjetunió és Japán között a normális kapcsolatokat. Azt állította, hogy a Japán katonai körök megváltoztatták irányvonalukat a Szovjetunióval szemben, s megnevezte ennek a „békeszeretetnek" az árát is: a Szovjetuniónak elvi jellegű politikai engedményeket kell tennie, el kell ismernie Mandzsukuót, legfőképpen pedig be kell szüntetnie Kína nemzeti kormányának segélyezését.[21] A japán uralkodó körök mindebben Németországgal egyetértésben jártak el.

1939. október 4-én Togo, Japán moszkvai nagykövete találkozott a szovjet külügyi népbiztossal. Togo kijelentette: mivel a szovjet fél beleegyezett a kereskedelmi szerződés megkötésébe, ő előterjeszti az adott kérdésben a javaslattervezetet. A nagykövet hangot adott annak a véleményének, hogy a dolog elvi részében meg kell állapodni, a gyakorlati kérdéseket pedig majd megvitathatják Tokióban a Szovjetunió diplomatájával. A japánok azt javasolták, hogy mind a kivitt, mind pedig a bevitt áruk vámkezelésénél alkalmazzák a legnagyobb kedvezmény elvét.

A japán nagykövet azt a választ kapta, hogy tervezetét átadják tanulmányozásra a Külkereskedelmi Népbiztosságnak. Hamarosan meglesz a döntés. Mindenesetre a szovjet fél kifejezésre juttatta azt a kívánságát, hogy szeretné Moszkvában folytatni a tárgyalásokat. Togo azonban ragaszkodott ahhoz, hogy Tokióban tárgyaljanak. Molotov ekkor így nyilatkozott: „Meg fogjuk vizsgálni a japán kormánynak ezt a javaslatát, és ha a legkisebb lehetőség van rá, teljesítjük kérését."

1939. november 13-án Togo átnyújtott a Külügyi Népbiztosságnak egy nyilatkozatot, felsorolva számos olyan kérdést, amelyekről a japán fél véleménye szerint tárgyalhatnának. A javaslatban a következők szerepeltek: kössenek halászati konvenciót és kereskedelmi szerződést, alakítsanak egy bizottságot a határok kijelölésére és a konfliktusok rendezésére. A nyilatkozat mellékleteként olyan javaslattervezeteket is átadtak, melyek szerint bizottságot kell alakí-

[21] AVP SZSZSZR. — Az alfejezet forrásanyaga a következő lábjegyzetig végig ez.

tani a Szovjetunió és Mandzsukuo, illetve a Mongol Népköztársaság és Mandzsukuo konfliktusainak rendezésére és megelőzésére. Tervezetet készítettek a demarkációs vonal megállapítására alakítandó bizottság létrehozására is.

Két nap múlva Nomura Kicsiszaburó japán külügyminiszter K. A. Szmetanyinnak átnyújtott egy megállapodás-tervezetet annak a határmegállapító-bizottságnak a funkcióiról, amelynek megalakítását még a Halhin-Gol-i konfliktus likvidálásáról szóló egyezményben előírták, valamint átnyújtotta a halászati konvenció tervezetét is. A miniszter kijelentette, hogy a japán kormány egy hosszú időre, nvolc évre szóló halászati konvencióról szeretne tárgyalásokat kezdeni. Nomura arról is biztosította a követet, hogy Japánnak érdeke „a közreműködés a Kelet-kínai Vasúttal kapcsolatos fizetési problémák rendezésében", s kérte, továbbítsa Moszkvába a japán kormánynak azt a kérését, hogy gyorsítsák meg a kereskedelmi szerződésről folytatott tárgyalásokat.

1939. november 19-én végre megállapodtak abban, hogy milyen lesz az összetétel, milyen funkciókat lát el, és hol végzi munkáját az a vegyes bizottság, melynek feladata Mongólia és Mandzsukuo határának megállapítása Halhin-Gol térségében. A megegyezés szerint a vegyes bizottság Csitában lát munkához, majd üléseit a második szakaszban Harbinban folytatja. Ugyanazon a napon átadták a japán nagykövetnek a szovjet kormány nyilatkozatát, amely a következőképpen körvonalazta a megkötendő kereskedelmi szerződést:

„1. A Szovjetunió kormánya kinyilvánítja beleegyezését, hogy szerződést vagy ideiglenes megállapodást kössön Japánnal a kereskedelemről és a tengerhajózásról.

2. A Szovjetunió kormánya egyetért Japán kormányának azzal a véleményével, hogy a Szovjetunió és Japán közti kölcsönös kereskedelmi kapcsolatokat a legnagyobb kedvezmény elvére kell alapozni, s hogy azokat a közeljövőben klíring-elszámolásokkal kell rendezni.

3. A Szovjetunió és Japán között a kereskedelemről és a tengerhajózásról kötendő szerződésben vagy ideiglenes megállapodásban egyebek között a következő feltételeket kell figyelembe venni:

a) a vámtarifák és más hasonló illetékek megszabásánál mind kivitel, mind bevitel esetén a legnagyobb kedvezmény elvét kell alkalmazni;

b) legyen általános szabály, hogy a felek tartózkodnak minden olyan korlátozástól és tilalomtól, amelyet kivitelben és behozatalban nem alkalmaznak, illetve nem alkalmazhatnak harmadik országgal szemben;

c) a szerződő felek számára a kereskedelmi tengerhajózásban biztosítani kell a legnagyobb kedvezmény rendszerét."

Kijelentették a japán nagykövetnek: „A Szovjetunió kormánya kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy a kereskedelemről és tengerhajózásról szóló szerződés vagy ideiglenes megállapodás úgy fog megszületni, hogy likvidálják a japán cégek és a szovjet szervezetek között a szovjet megrendelések teljesítésével kapcsolatosan támadt félreértéseket. A Külügyi Népbiztosság tudatja, hogy a szovjet kormány készen áll a kereskedelmi tárgyalások haladéktalan megkezdésére Moszkvában."

1939. december elsején Togo átadta Molotovnak a japán kormány emlékeztető feljegyzését a halászati kérdésről. „A halászati kérdést magában Japánban és Japánon kívül is mindig úgy tekintették, mint a Szovjetunió és Japán viszonyának barométerét — mondotta a nagykövet. — Mivel pedig Japán arra törekszik, hogy javítsák a két ország kapcsolatait, szeretné természetesen mielőbb rendezni a halászat kérdéseit." Togo ezután felolvasta az emlékeztetőt. „A halászati konvenció tervezete, amelyet 1936. november 9-én hagytak végleg jóvá, azon alapszik, hogy maradjon érvényben a Japán és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége által 1928-ban aláírt tengerhajózási konvenció, valamint a hozzácsatolt összes dokumentum, 1937. január elsejétől számított nyolcévi időtartamra... Ez a tervezet mindenekelőtt stabilizálja az említett időszakra mind a japán alattvalók által bérelt halászati helyek döntő részét, mind pedig a szovjet állami ipar által igényelt halászati helyeket, ahol ötmillió pudnyi halat lehet kifogni... A mostani konvenciótervezetet az említett, 1936-os tervezet alapján dolgoztuk ki, de mivel annak végleges jóváhagyása óta már eltelt három év, a halászati helyekben bekövetkezett változások figyelembevételével változásokat eszközöltünk benne."

A bemutatott tervezet azon az 1936-os japán tervezeten alapult, amelyet a szovjet fél annak idején egyszer már elutasított. A szovjet kormány nem kívánt változtatni álláspontján. Számításba kellett venni azt is, hogy a japánoktól függő Mandzsukuo nem folyósította a Kelet-kínai Vasút árának utolsó részletét. Így a Szovjetunió, akárcsak 1938-ban, mindaddig most sem óhajtott halászati konvenciót kötni, amíg a japán kormány nem teljesíti garanciális kötelezettségét, amelyet a Kelet-kínai Vasút kifizetése ügyében vállalt. 1939. december 15-én a Szovjetunió külügyi népbiztosa közölte a japán nagykövettel: a szovjet kormány nem lát lehetőséget arra, hogy a japán fél által ajánlott feltételekkel megkösse a halászati konvenciót. Elfogadható feltételek esetén természetesen hajlandó tárgyalásokat kezdeni egy hosszabb időre szóló halászati konvenció megkötéséről. Ehhez az szükséges, hogy a japán kormány legalább a Kelet-kínai Vasúttal kapcsolatos garanciális fizetési kötelezettségeit teljesítse, melyek már 1938 márciusában esedékesek voltak. „Nagyon jó lenne, ha a japán kormány magáévá tenné ezt a szempontot; ha nem teszi, az ő dolga" — végezte beszédét a Szovjetunió külügyi népbiztosa.

A következő események azt mutatták, hogy a japán kormány engedni kényszerült. Egyrészt a szovjet diplomácia szilárd magatartása miatt, másrészt pedig azért, mert számításba kellett vennie a japán üzleti köröknek a szovjet halászati helyek használatával kapcsolatos érdekeit. Tokió azonban nem sietett teljesíteni azt az ígéretét, hogy folyósítják a vasútvásárlás utolsó fizetési részletét. Ennek kapcsán a Szovjetunió Külügyi Népbiztossága sajnálatát fejezte ki: a japán kormány azzal, hogy halogatja a Kelet-kínai Vasút részletének kifizetését, egyben a hosszú távú halászati konvenció megkötésével kapcsolatos tárgyalások megkezdését is halogatja.

1939. december 27-én átadták Togónak a halászati konvenció jegyzőkönyvével kapcsolatos szovjet tervezetet. Ennek első cikke így hangzott: „A Japán és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége által 1928. január 23-án aláírt halászati konvenció és a hozzá csatolt s ugyancsak aláírt dokumentumok 1940. december 31-ig érvényben maradnak." A szovjet fél a későbbi időszakra azt javasolta, hogy ezt a régi konvenciót váltsák fel egy újjal, amiről már folytak tárgyalások Japán és a Szovjetunió között.

Tokióban elfogadták a szovjet tervezetet, de a Kelet—kínai Vasúttal kapcsolatos fizetési ügyekben módosítással. „Mandzsukuo kormánya készen áll arra — mondotta a nagykövet —, hogy fizessen a Kelet-kínai Vasútért, rögtön a megállapodás aláírása utáni napon, amint megállapítják a pontos összeget, amit adnia kell a szovjet kormánynak. Van azonban egy kívánsága a fizetés módját illetően, mégpedig az, hogy a kifizetés után a kapott összegből a Szovjetunió vásároljon japán és mandzsúriai eredetű árukat... Ami az Ideiglenes Halászati Megállapodást illeti, Togo kijelentette, hogy a jegyzőkönyv tervezetét érthetőnek tartja, s kéri, jelöljék meg azokat a pontokat, amelyeket a jegyzékek kicserélésekor meghagynak."

A japán fél már ugyanazon a napon választ kapott.

„1. A szovjet kormány hajlandó japán—mandzsúriai eredetű árukat vásárolni annak a pénznek a 2/3-án, amit a Kelet-kínai Vasút utolsó fizetési részleteként kap.

2. Annak érdekében, hogy ne halasztódjék az 1940. évi halászati konvenció meghosszabbításáról szóló jegyzőkönyv aláírása, nem ellenezzük, hogy a jegyzőkönyv 2. cikke változatlan maradjon."

A japán nagykövet javasolta, hogy adják írásba: az összegnek nem kevesebb mint kétharmadán japán—mandzsúriai eredetű árukat fognak vásárolni. Egy ilyen formula — magyarázta Togo — megkönnyíti neki, hogy az elhalasztott teljes fizetési összeg után százalékot számíttasson föl. A szovjet fél beleegyezett a dologba.

Ily módon aláírásra készen állt mindkét egyezmény: a vasútról szóló is és a halászati konvenciót meghosszabbító is. Megállapodtak abban, hogy parafálják az ideiglenes halászati konvenciót, és a dokumentumokat egy időben teszik közzé. Togo kijelentette: örömmel tölti el őt, hogy a halászati kérdés kielégítő módon megoldódott, és a megállapodás második pontjának értelmében célszerűnek tartaná, ha a két fél tárgyalóasztalhoz ülne egy hosszú időre szóló halászati konvenció megkötése érdekében... Ami Szahalint illeti — folytatta a japán nagykövet —, a szovjet fél úgy látja, hogy az ottani japán koncessziósok nem tartják be teljes mértékben kötelezettségeiket. Természetesen óvatosnak kell lenniük; de vajon nincs-e mód rá, hogy a gyakorlatban rendezzék ezt a kérdést? A szovjet képviselő azt felelte, hogy rendezni lehet az olaj- és szénkoncessziók ügyét, ám ehhez mindkét fél erőfeszítései szükségesek.

Ami viszont a tengeri határmegállapító bizottságot illeti, ezt a kérdést gondosan mérlegelni kell, és olyan helyzetet kell teremteni, hogy elejét vegyék az incidenseknek.

1939. december 31-én aláírták mindkét egyezményt: a Kelet-kínai Vasútról szólót is, és a halászati konvenció meghosszabbításáról szólót is. Az *Izvesztyijá*ban megjelent egy cikk, melynek címe: „A szovjet—japán megegyezések kapcsán". Ebben hangsúlyozták, hogy a szovjet kormány és a szovjet közvélemény nagy jelentőséget tulajdonít a szovjet—japán kapcsolatok normalizálásának, és a maga részéről kész közreműködni e feladat megoldásában.[22]

Miután megtörtént a Kelet-kínai Vasút utolsó részletének a kifizetése, kedvezett a helyzet az újabb tárgyalásokhoz, egy, immár hosszabb távra szóló halászati konvenció megkötéséhez. A további sikeres tárgyalásokat azonban akadályozta, hogy Japán húzta-halogatta Halhin-Golnál a mongol—mandzsu határ kijelölését. A szovjet—mongol és japán—mandzsukuói delegáció képviselőiből álló bizottság 1939. december 7-én látott munkához Csitában. Összesen 16 alkalommal üléseztek: 1939. december 7-től 25-ig Csitában, 1940. január 7-től 30-ig Harbinban. A két fél álláspontja teljes mértékben ellentétes volt.[23] Ilyen körülmények között a szovjet kormány nem tartotta lehetségesnek, hogy egy új halászati konvenció megkötéséről tárgyaljon, amíg a minapi konfliktus körzetében nem rendezik Mongólia és Mandzsukuo határának kérdését. Olyan benyomás keletkezett, hogy a japán félnek nagyrészt azért van szüksége a határkérdés rendezetlenségére, hogy bizonyíthassa az Egyesült Államok uralkodó köreinek: Japán nem óhajtja normalizálni a Szovjetunióval való viszonyát.

A Szovjetunió ekkorra már számos kérdésben nem lebecsülendő eredményeket ért el Japánnal való viszonyában. Most tovább harcolt azért, hogy ne húzzák el a szovjet—japán tárgyalásokat, s teremtsenek új politikai alapot a két állam kapcsolataihoz. Ez visszhangra talált azoknak a japán üzletembereknek a körében is, akik érdekeltek voltak a Szovjetunióval való gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében. Nagy benyomást gyakorolt rájuk a

[22] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 477—481. old.

[23] Lásd: Szovjetszko—mongolszkije otnosenyija. 1921—1974. 1. köt. 557. old.

Szovjetuniónak az a szilárd magatartása, amelyet a halászati megállapodás meghosszabbításáról, illetve a Kelet-kínai Vasútról folytatott tárgyalásokon tanúsított. A japán politikai és katonai vezetésre pedig változatlanul kijózanítóan hatottak a japán fegyveres erők Halhin-Golnál elszenvedett vereségei, valamint a szovjet külpolitika európai sikerei. E hangulat hatása alatt írta a moszkvai japán nagykövetség egyik munkatársa: „Teljesen abszurd a vélemény, hogy Oroszország állítólag összeomlik, amikor a háború kitör. Oroszország, hatalmas területével, gazdag erőforrásaival és nagyszámú lakosságával nem szenved vereséget olyan könnyen..."[24]

Ilyen körülmények között nagyon sok politikus rájött, hogy a Szovjetuniónál fenyegetéssel és nyomással aligha érhetnek célt. Arita Hacsiro, az új japán külügyminiszter[25], 1940. január 19-én K. A. Szmetanyin tokiói szovjet követtel folytatott beszélgetésében megjegyezte, hogy „az utóbbi időben javulás kezdődött a Szovjetunió és Japán viszonyában, s ő boldog, hogy elősegítheti a további javulást". Két hét múlva Arita ismét jónak látta, ha hangsúlyozza: „a két ország kapcsolatainak atmoszférája megváltozott".[26] 1940 elején Arita bejelentette a parlamentben, hogy Japán elhatározta: igyekszik megoldást találni a Szovjetunió és Japán közti legfontosabb, még rendezetlen problémákra. A japán üzleti körök még inkább érdekeltté váltak a Szovjetunióval való gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében. Szajondzi altengernagy, az észak-szahalini olajkoncessziós társaság elnöke 1940. február 5-én meglátogatta a szovjet követet, és kifejezte neki azt a meggyőződését, hogy Japán és a Szovjetunió kölcsönös megértésre juthat és baráti viszonyt alakíthat ki egymással.[27]

Tokióban azonban, a szovjet—japán viszony megjavításáról tett nyilatkozatok ellenére, nem siettek, hogy megoldják a még rendezetlen problémákat, és nem tartották be maradéktalanul a már elért megállapodásokat. 1940. február 28-án a tokiói szovjet követ felke-

[24] Idézi: A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. 235. old.

[25] Abe Nobojuki kormánya 1940. január 14-én, nem egészen öt hónapot volt hatalmon, és lemondott. Az új miniszterelnök, Jonai Micumasza tengernagy lett, a külügyminiszter Arita Hacsiro.

[26] AVP SZSZSZR.

[27] Lásd: AVP SZSZSZR.; *Izvesztyija*, 1940. február 2.

reste a japán külügyminisztert és közölte vele: a japán kormány megszegte az 1939. december 31-i egyezményt. Állítását egyebek között a következő tényekkel igazolta: 1. a kereskedelmi hivatal nem akarja kiadni az engedélyt azoknak a cégeknek, amelyeknek teljesíteniük kell a szovjet kereskedelmi képviseletnek a Kelet-kínai Vasút ára fejében tett megrendeléseit; 2. a Csoszen Bank a megállapodással ellentétben nem akarja átutalni a Szovjetunió Állami Bankjának számlájára a vasútért fizetendő összeg egyharmadát; 3. nem történt semmi annak érdekében, hogy a Macuo Dokjrad cég teljesítse vállalt kötelezettségeit.[28]

A szovjet kormány a történtekkel kapcsolatban nem szorítkozott diplomáciai lépésekre. Véleményének nyíltan hangot adott a legfőbb állami fórumon, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának ülésén is. „Japánnal úgy alakult a viszonyunk, hogy az ismert nehézségek közepette ugyan, de sikerült néhány kérdést megoldanunk — jelentette ki a szovjet kormány feje a Legfelsőbb Tanács hatodik ülésszakán 1940. március 29-én. — Mutatja ezt a múlt év december 31-én megkötött szovjet—japán halászati egyezmény, amely erre az évre szól, valamint az is, hogy Japán megígérte, megfizetik a Kelet-kínai Vasút árának utolsó, sokáig halogatott részletét. Mégsem lehetünk elégedettek Japánnal való viszonyunkkal. Hiszen bár a szovjet—mongol és a japán—mandzsúriai delegáció már hosszas tárgyalásokat folytatott, még mindig megoldatlan a legfontosabb kérdés, a határvonal megállapítása azon a területen, ahol a múlt évben katonai konfliktus zajlott le. A japán hatóságok akadályokat gördítenek az elé, hogy normális módon felhasználhassuk a Kelet-kínai Vasútért folyósított utolsó pénzrészletet. Sok esetben egyáltalán nem tanúsítanak normális magatartást a Japánban és Mandzsúriában dolgozó szovjet szervek munkatársai iránt. Japánban végül is meg kell hogy értsék: a Szovjetunió semmi esetre sem tűri, hogy érdekeit csorbítsák. A szovjet—japán kapcsolatok csakis akkor fejlődhetnek kielégítően, ha ennek mindenki tudatában van."[29]

A szovjet fél szilárd álláspontja láttán Tokiónak változtatnia kellett magatartásán a Mongol Népköztársaság és a Mandzsukuo köz-

[28] AVP SZSZSZR.

[29] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940 god. 40—41. old.

ti határ megállapításáról folyó tárgyalásokon. Ezek 1940. június 9-én befejeződtek egy olyan megállapodás aláírásával, amely a Halhin-Gol-i konfliktus vidékén kijelölte a két ország határvonalát.[30]

1940 közepén ismét megkezdődtek a tárgyalások, ezúttal az új halászati konvenció megkötéséről, amelyben a japán üzleti körök oly nagy mértékben érdekeltek voltak. Japán megint arra az álláspontra helyezkedett, hogy minden változtatás nélkül 10 évre meg kell hosszabbítani az 1928-as konvenciót. A szovjet kormány június 20-án kijelentette, hogy a konvenciót az azóta történt változások figyelembevételével számos ponton módosítani kell. A szovjet fél úgy vélekedett, hogy az új konvenció szerint japán alattvalók csak kereskedelmi alkuval juthassanak halászati helyhez, s elfogadhatatlannak tartotta, hogy ezeket a helyeket a Szovjetunióval való alku nélkül csak úgy kiosszák a japánok között. Japán viszont kötötte magát korábbi javaslatához. Így a tárgyalások nem jártak eredménnyel.

A SZOVJET—JAPÁN KAPCSOLATOK POLITIKAI ALAPJAI

1940. július elején Japán moszkvai nagykövete azzal az ajánlattal állt elő, hogy kezdjenek tárgyalásokat egy szovjet—japán semlegességi paktum megkötéséről. Ehhez a japán fél véleménye szerint az 1925-ös pekingi konvenciót kellett alapul venni, amely viszont az 1905. évi porthsmouth-i békeszerződésen alapult. Ezt az oroszországi hitszegő japán támadás után kötötték, és egy egész sor, egyoldalúan csakis Japánnak előnyös kitételt tartalmazott. A pekingi konvenció átvette egyebek között a porthsmouth-i szerződés területi vonatkozású cikkeit, s átadta Japánnak Távol-Keleten Dél-Szahalint. A szovjet kormány, amikor 1925-ben aláírta a pekingi konvenciót, kijelentette: nem osztozik a volt cári kormány politikai felelősségében a porthsmouth-i szerződés aláírásáért. Világos volt tehát, hogy Tokió a szovjet—japán kapcsolatok új politikai alapjainak megteremtésekor szeretné megőrizni egyoldalú előnyeit, ezekbe az alapokba szeretné beépíteni a korábbi évek diszkriminációs elveit.

[30] Lásd: *Izvesztyija*, 1940. június 10.

A szovjet kormány mégis úgy döntött, hogy tárgyalásokba bocsátkozik a semlegességi paktum megkötéséről. Hiszen már maga a tény, hogy ilyen tárgyalások folyamatban vannak, nagy jelentőségű abból a szempontból, hogy a Szovjetunió távol-keleti határainál erősítsék a békét. Ugyanakkor javasolta azt is, hogy kezdjenek tárgyalásokat az észak-szahalini japán koncessziók megszüntetéséről.[31] Togo javasolta kormányának, hogy fogadják el a szovjet ajánlatot. Már 1940 nyarán meg is kellett volna kezdeni a tárgyalásokat, ezek azonban Japán bűnéből elhúzódtak. Tokió úgy vélekedett, kivárja, hogyan alakulnak Nyugat-Európában az események.

A Szovjetunió számára azonban 1940 nyarán, Németország európai katonai győzelmei után, még égetőbbé vált a Távol-Kelet biztonságának a kiharcolása. Nagy teret szentelt ennek a szovjet kormány is a Legfelsőbb Tanács 1940. augusztus eleji hetedik ülésszakára készített jelentésében. „Elismerhetjük, hogy általánosságban vannak bizonyos jelei a japán fél ama kívánságának, hogy javítsa a Szovjetunióval való viszonyt... De még sok minden nem világos atekintetben, milyenek e politikai körök valódi törekvései, hogyan viszonyulnak a szovjet—japán kapcsolatokhoz" — mondotta Molotov. Hangsúlyozta, hogy a világban, s így a Távol-Keleten is, továbbra is robbanásveszélyes a helyzet. Ami Japánt illeti, annak „imperialista étvágya növekszik".[32]

Az Európában kialakult új katonai és politikai erőviszonyok kedvező helyzetet teremtettek a tokiói politika megélénküléséhez. Megnövekedtek az Egyesült Államok uralkodó köreinek ama reményei, hogy előmozdíthatják a japán expanzió északi irányú fejlődését. „Japán és a Szovjetunió között a közeli vagy a távolabbi jövőben a fegyveres konfliktus elkerülhetetlen" — jósolta Joseph Grew tokiói amerikai nagykövet 1940. október 8-án a külügyminisztériumnak küldött jelentésében.[33] Tokióban azonban úgy látták, hogy egy északi irányú japán agresszió nem lenne könnyű dolog. 1940. július végén a japán kormány elfogadta „A nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásoknak megfelelő intézkedési prog-

[31] AVP SZSZSZR.

[32] Szegymaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 1 avguszta—7 avguszta 1940 g. 30—31. old.

[33] *The US National Archives*, 861 20/541. 10—11. old.

ramot". Ebben megfogalmazták azt a feladatot, hogy a Déltengerek körzetében meg kell teremteni Japán politikai hegemóniáját, és ennek alapján ki kell építeni a „Nagy Kelet-ázsiai Felvirágzási Szférát". Feladatul szabták azt is, hogy Németországgal és Olaszországgal erősíteni kell a kapcsolatokat, s katonai szövetséget kell kötni velük. A Szovjetuniót illetően fontosnak tartották a szovjet—japán kapcsolatok mielőbbi rendezését.[34]

Joszuke Macuoka,[35] az új japán külügyminiszter, meg is magyarázta, miért lett hirtelen Tokió oly békeszerető a Szovjetunió irányában. 1940. szeptember 26-án a Titkos Tanács végrehajtó bizottságának ülésén kijelentette, hogy Németország majd segíteni fogja Japánt, ha összeütközésbe kerül a Szovjetunióval. Taktikai célokból azonban „egy időre célszerűbb lesz az orosz—japán kapcsolatok javítása". Macuoka hangsúlyozta: „Mi nem döntünk előre a Szovjetunióval való háborúról. Még ha az orosz—japán kapcsolatok javítását tartjuk is szem előtt, ez aligha tarthat tovább három évnél."[36]

A szovjet diplomáciának óhatatlanul aggodalmat okozott az az aktivitás, amit Japán a Németországgal és Olaszországgal való kapcsolatok erősítése érdekében tanúsított. A hitleri diplomácia is egyre kitartóbban dolgozott az imperialista hatalmak fasiszta csoportosításának megszilárdításán. Berlinben megbízták E. Ott tokiói követet, hogy állandóan tudatosítsa a japán kormányban, mennyire érdeke Japánnak is Németország megerősödése. 1940. szeptember 9-én E. Ott jelentést küldött Ribbentropnak arról, hogyan értékelik Tokióban a nemzetközi helyzetet és Japán külpolitikájának perspektíváit. A japán uralkodó körök meggyőződtek arról — írta E. Ott —, hogy Németország a megnemtámadási egyezmény megkötésével még nem változtatta meg a Szovjetunió irányában nem túl barátságos viszonyát, és továbbra is az antikomintern paktum meg a háromhatalmi egyezmény mellett van. Más szóval a hitleri Németország, miután hozzálátott a Szovjetunió elleni háború gyakorlati előkészületeihez, ismét taktikát változtatott, s most már ehhez igyekezett megnyerni a japán kormány támogatását.

[34] Lásd: Isztorija vojni na Tyihom okeanye. 3. köt. 67. old.

[35] Macuoka 1940 júliusában lett külügyminiszter Konoe herceg kormányában.

[36] *M. J. Raginszkij—Sz. J. Rozenblit:* Id. mű, 242. old.; *L. N. Kutakov:* Id. mű, 274. old.

Németország és Japán képviselői 1940 júliusában, amikor a háromhatalmi egyezmény előkészítésén dolgoztak, szerkesztettek egy előzetes dokumentumot. Ebben megszabták a felek legfontosabb kötelezettségeit és kimondták, hogy „fokozni kell a harmóniát Japán, Németország és Olaszország között".[37] A japán kormány a háromhatalmi egyezményben kikötötte, hogy mint ázsiai hatalom „különleges jogokkal" rendelkezik; a nyugati és az afrikai frontoktól messzire fekszik, de arra van hivatva, hogy döntő szerepet vigyen az „ázsiai új rend" megteremtésében. Európai szövetségesei kötelesek Japánt mindenben segíteni. A japán kabinet állásfoglalása határozottan erősítette az uralkodó osztályok körében az expanzionista hangulatot. Togo később azt írta emlékirataiban, hogy amikor moszkvai megbízatása végeztével hazatért, meglepetéssel tapasztalta, mennyire megnőtt az országban azoknak a befolyása, akik a háromhatalmi egyezménybe vetették reményeiket.[38]

Hivatalos nyilatkozataikban a japán politikusok úgy igyekeztek beállítani a háromhatalmi egyezményt, mint ami állítólag előmozdítja a szovjet—japán viszony rendezését. A paktum 5. cikkére hivatkoztak, amely kimondta, hogy a paktum „semmilyen módon nem érinti azt a politikai státust, ami jelenleg a megállapodás három résztvevőjének mindegyike és a Szovjetunió között fennáll".[39] Ez a cikk azonban köztudottan csakis azért került be a paktumba, hogy elleplezze szovjetellenes irányultságát. Valójában a japán uralkodó körök a paktum megkötésével nyomást akartak gyakorolni a Szovjetunióra. Macuoka külügyminiszter a Titkos Tanács már említett 1940. szeptember 26-i végrehajtó bizottsági ülésén kijelentette: „Japán segíteni fogja Németországot, ha szovjet—német háború tör ki."[40]

Japánnak azok az iparos és kereskedő körei, amelyek kapcsolatban voltak a Csendes-óceán északnyugati részén folyó halászattal, valamint az észak-szahalini szén- és kőolajkoncessziókkal, abban reménykedtek, hogy a Szovjetuniónak a kapcsolatok megjavítására való hajlandóságát gazdasági engedmények szerzésére használhat-

[37] *D. I. Goldberg:* Vnyesnyaja polityika Japonyii (Szentyjabr 1939 god.—gyekabr 1941 god.) Moszkva 1959. 60—61. old.

[38] *Sh. Togo:* The Cause of Japan. New York 1956. 46—48. old.

[39] *Izvesztyija,* 1940. szeptember 28.

[40] *L. N. Kutakov:* Id. mű, 273. old

ják ki, s esetleg megvásárolhatják a Szovjetuniótól Észak-Szahalint. De legalább az észak-szahalini koncessziók kiterjesztését akarták elérni. Ezek a körök segítették a moszkvai nagyköveti posztra Tatekava Josicsugu vezérőrnagyot. 1940. október elsején Macuoka a szovjet követtel beszélgetve ezt mondta: „Tatekava az egyik legjobb ismerősöm, és ugyanúgy fog beszélni, mint én." Hangsúlyozta, hogy Tatekava a Szovjetunióhoz való közeledés híve, majd biztosította a szovjet követet: „E nagykövet tevékenységével szeretnék új korszakot nyitni országaink kapcsolatainak történetében."[41]

1940. október 30-án a japán kormány olyan javaslatot tett a Szovjetuniónak, amely lényegében egy megnemtámadási szerződésre vonatkozott, s nem semlegességire, mint a korábbi javaslat. A Szovjetunió és Japán közötti valamennyi vitás kérdést a paktum megkötése után kívánták volna megoldani. A szovjet kormány számára ez elfogadhatatlan volt.

3. A SZOVJETUNIÓ ÉS JAPÁN SEMLEGESSÉGI EGYEZMÉNYE

Molotov 1940. novemberi berlini látogatása alkalmával teljes mértékben feltárultak a Szovjetunió és a fasiszta Németország ellentétei. Így a Szovjetunióban még sürgetőbb feladat lett, hogy elkerüljék az ország nemzetközi elszigetelését, s elejét vegyék annak, hogy a hitleri Németország és a militarista Japán egyszerre a Szovjetunióra támadjon.

1940. november 18-án a szovjet kormány elküldte Japánba egy semlegességi szerződés tervezetét. Moszkvában úgy vélekedtek, hogy ezt csakis akkor lehet aláírni, ha vele párhuzamosan a szovjet—japán viszonnyal kapcsolatos több fontos kérdést is rendeznek. A Szovjetunió javasolta, hogy a paktummal együtt írjanak alá egy megállapodást arról is, hogy Észak-Szahalinon megszüntetik a japán szén- és kőolajkoncessziókat. Ennek fejében megígérték Japánnak, hogy öt éven keresztül garantálni fogják évi 100 000 tonna mennyiségben a szahalini kőolaj szállítását, szokásos kereskedelmi feltételekkel.[42]

[41] Ugyanott, 264—265. old.

[42] Lásd: Isztorija vnyesnyej polityiki SZSZSZR. 1917—1980. 1. köt. 415. old.

Japán ebbe nem ment bele. Tokió inkább azt ajánlotta, adják el neki Észak-Szahalint, és akkor végleg rendeződnek a vitás kérdések a Szovjetunió és Japán között. A japán diplomácia gyakorlatilag azt szerette volna elérni Szahalin vonatkozásában, amit már 1905-ben Porthsmouth-ban sem ért el a cári Oroszország katonai veresége után. A szovjet kormány határozottan kijelentette, hogy a japán kormánynak ez a javaslata elfogadhatatlan.

A japán kormány a szovjet fél szilárdsága láttán engedni kényszerült. Lemondott arról a követelésről, hogy kössenek újabb halászati konvenciót az 1928-as alapján, és kijelentette, hogy 1941-re is kész aláírni egy ugyanolyan ideiglenes megállapodást, mint amilyet 1940-re aláírtak. Így azután 1941. január 20-án megszületett egy szovjet—japán egyezmény arról, hogy az év végéig meghosszabbítják a korábbi halászati konvenciót, megalakítanak egy szovjet—japán bizottságot egy új halászati konvenció kidolgozására.[43]

A Szovjetunió és Japán gazdasági tárgyalásainak eredményes befejeződése jó lehetőséget teremtett arra, hogy felújítsák a véleménycserét egy szovjet—japán semlegességi paktum aláírásáról. 1941. február 3-án a japán kabinet elfogadta azt a Macuoka által előterjesztett programot, amelynek címe így hangzott: „A Németországgal, Olaszországgal és a Szovjetunióval folytatandó tárgyalások alapelvei".[44] Február 11-én Macuoka közölte a szovjet követtel, hogy a német kormány meghívására Berlinbe utazik, s ez alkalommal Moszkvába is ellátogathatna. A szovjet kormány beleegyezett, hogy fogadja a japán külügyminisztert.

Március 26-án Macuoka elutazott Berlinbe, ahol több ízben tárgyalt Hitlerrel és Ribbentroppal. Tárgyalásaik fő témája a szovjet—német viszony volt és az a kérdés, milyen álláspontra helyezkedjen Japán Németország Szovjetunió elleni háborúja esetén. Ribbentrop kijelentette a japán külügyminiszternek: „Ha a Szovjetunió egyszer olyan magatartást tanúsítana, amelyet Németország fenyegetésnek foghatna fel, a Führer szétzúzza Oroszországot." Schmidt tolmács visszaemlékezése szerint „e szavak hallatán még a kifürkészhetetlen Macuoka szeme is felragyogott, túlságosan meglepték az előtte felcsillant kilátások". Búcsúzóul Hitler ezt

[43] Lásd: *Izvesztyija*, 1941. január 21.

[44] Isztorija vojni na Tyihom okeanye. 3. köt. 211—212. old.

mondta neki: „Ha visszatér Japánba, közölje a császárral, hogy nincs kizárva egy konfliktus lehetősége Németország és a Szovjetunió között." Macuoka biztosította őt, hogy Japán mindig Németország „lojális szövetségese" lesz.[45]

Tokióban jól tudták, ha a hitleri Németország megtámadja a Szovjetuniót, azzal új szakasz kezdődik a második világháborúban. A japán uralkodó körök eleve biztosak voltak a Harmadik Birodalom győzelmében, s nem szerettek volna kimaradni a Szovjetunió területén való osztozkodásból. A Németország oldalán való azonnali háborúba lépés azonban kevésbé vonzotta őket, mint a déli irányú expanzió. Ráadásul Tokióban azt sem tartották kizártnak, hogy egy szovjet—német háború közeledést eredményezhet a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok között németellenes alapon. Így azután, ha Japán később a „déli területekért" háborút indít Anglia és az Egyesült Államok ellen, északon egy olyan Szovjetunióval kell számolnia, amelyet közös érdekek fűznek a nyugati államokhoz. Jól tudta mindezt a szovjet kormány is, ezért rendre visszautasította Japán alaptalan követelőzéseit. Helyesen számított: lemondott a semlegességi paktum japán változatában foglalt diszkriminációs tételekről. A tárgyalások tovább folytatódtak.

1941. április 7-én Macuoka Moszkvába érkezett. Újra előállt azzal a már visszautasított javaslattal, hogy adják el Japánnak Észak-Szahalint. Cserében Japán kész más megállapodásokkal felváltani a porthsmouth-i szerződést és a pekingi konvenciót, s kész lemondani bizonyos „halászati jogairól" is. A szovjet fél kategorikusan elutasította Macuoka javaslatát. Macuoka viszont a legutolsó pillanatig — azaz elutazása napjáig — nem ment bele abba, hogy megszüntessék az észak-szahalini japán koncessziókat.

A japán miniszter, amikor Sztálin fogadta, megpróbálta részletesen elmagyarázni a „nyolcszögletű ház", azaz a Japán égisze alatt egyesítendő Ázsia gondolatának jelentőségét. Erről maga Macuoka számol be. Fejtegetéseivel a fő dologról igyekezett elterelni a figyelmet, ám Sztálinnál nem ért célt. Akkor a japán politikus elővette Észak-Szahalin ügyét. Világosan értésére adták: erről nincs vita.

[45] *Paul Schmidt:* Hitler tolmácsa voltam. Gondolat Könyvkiadó 1971. 332., 338—339. old.; *M. J. Raginszkij—Sz. J. Rozenblit:* Id. mű, 255. old.

Hatástalan maradt Macuokának az a provokációs javaslata is, hogy a Szovjetunió „nyomuljon előre India és Irán" felé; ezt az ötletet berlini tárgyalásaiból, a hitleristák érveléséből merítette. Végül is engednie kellett.

1941. április 13-án Moszkvában aláírták a Szovjetunió és Japán semlegességi egyezményét. A felek megállapodtak „a békés és baráti kapcsolatokban, és abban, hogy kölcsönösen tiszteletben tartják egymás területének épségét és sérthetetlenségét". A dokumentumban leszögezték: ha a felek egyike „egy vagy több harmadik hatalom részéről kiinduló harci cselekmények objektumává válik, a másik Szerződő Fél a konfliktusban végig semlegességet tanúsít". A paktumot öt évre kötötték. A hozzá csatolt nyilatkozatban a Szovjetunió kötelezte magát, hogy tiszteletben tartja Mandzsukuo állam területi épségét és sérthetetlenségét. Japán a maga részéről ugyanilyen kötelezettséget vállalt a Mongol Népköztársaság vonatkozásában.[46]

A semlegességi paktum aláírásával egy időben Macuoka írásba adta, hogy néhány hónapon belül megoldják az észak-szahalini koncessziók felszámolásának kérdését. Erre a japán fél 1941. május 31-én ismét kötelezettséget vállalt egy újabb nyilatkozatban, amelyet Tatekava moszkvai japán nagykövet útján nyújtottak át a szovjet kormánynak.[47] Japán ezúttal vállalta, hogy a koncessziók ügyét nem később, mint hat hónappal a semlegességi paktum aláírása után megoldják.

A Szovjetunió és Japán semlegességi egyezményének megkötése nagy csapás volt a hitleristákra, akik már tevékenyen készültek a Szovjetunió elleni háborúra. A Japánnal kötött paktum gyakorlatilag olyan hatással volt Németországra, mint másfél évvel korábban a szovjet—német megnemtámadási egyezmény Japánra: megbontotta az agresszív hatalmaknak a Szovjetunióval szembeni egységét.

Washingtonban a paktum zavart keltett. Hogy mentsék legalább a látszatot, Cordell Hull külügyminiszter 1941. április 14-én kije-

[46] Lásd: Vnyesnyaja polityika SZSZSZR. Szbornyik dokumentov. 4. köt. 549—551. old.

[47] J. Tatekava 1940. október 23-án érkezett a Szovjetunióba, és október 28-án nyújtotta át megbízólevelét.

lentette a sajtó képviselői előtt: a paktum megkötése „nem hatott váratlanul, bár az iránt voltak kételyek, hogy vajon a két kormány megegyezésre jut-e egymással vagy sem a fennálló helyzet dokumentáris rögzítésében. Kormányunk politikája természetesen változatlan."[48] A hivatalos amerikai személyiségeknek azokkal a kísérleteivel szemben, hogy kisebbítsék az egyezmény aláírásának jelentőségét, egy csomó újság beismerte, hogy ennek megkötésével „az Egyesült Államok diplomáciai vereséget szenvedett". Az amerikai sajtó egybehangzóan arra a megállapításra jutott, hogy a Szovjetunió „ezzel a lépéssel biztosította távol-keleti hátországát, és szabad kezet nyert nyugati határainál".

A szovjet—japán semlegességi egyezmény végleg meghiúsította a Szovjetunió, Kína és más ázsiai országok érdekeit fenyegető ún. távol-keleti München-politikát. Hiszen 1941. február—márciusban még tárgyalások indultak Washingtonban Nomura Kicsiszaburó washingtoni japán nagykövet és Cordell Hull külügyminiszter között. Fő témájuk az Egyesült Államok és Japán érdekszféráinak elhatárolása volt Kínában és a Csendes-óceánon. Megtárgyalták „a kommunizmus elleni közös harc" kérdéseit is. Az amerikai és a japán imperialistáknak azonban nem sikerült megegyezniük, legfőképpen azért, mert túlzottnak tartották egymás étvágyát.

A józanul mérlegelő nyugati diplomaták úgy találták, hogy a szovjet—japán semlegességi egyezmény elő fogja segíteni a helyzet stabilizálódását a Távol-Keleten. Laurence Steinhardt moszkvai amerikai nagykövet 1941. június 5-én azt mondta Lozovszkij szovjet külügyi népbiztos-helyettesnek: „Nem hiszi, hogy a Szovjetunió és Japán semlegességi megállapodása az Egyesült Államok ellen irányulna. Valójában ez inkább egy újabb lépés a csendes-óceáni béke megvédelmezésében. Ha valaki azt állítja, hogy a szovjet—japán paktum fenyegetést jelent az Egyesült Államokra, annak ő azt válaszolja, hogy a Szovjetuniónak, mivel veszélyes szomszédja van nyugaton, érdeke a béke fenntartása keleten. Ő maga ugyanígy járna el."[49] Stafford Cripps moszkvai angol nagykövet a szovjet—japán semlegességi paktumot úgy tekintette, mint „németellenes lépést, mivel egyetlen célja csakis a keleti orosz határok védelme

[48] AVP SZSZSZR.
[49] Ugyanott.

lehet arra az esetre, ha Németország megtámadná a nyugati szovjet határokat."[50]

Ugyanakkor, bár a semlegességi paktum aláírása nagy jelentőségű volt a Szovjetunió biztonságának megerősítése szempontjából, még egyáltalán nem jelentette azt, hogy teljesen elmúlt volna a japán agresszió veszedelme. A szovjet kormány, akárcsak annak idején a szovjet—német megnemtámadási szerződés aláírásakor, most is, a Távol-Kelet esetében, továbbra is éberséget tanúsított. S ez az éberség teljes mértékben jogos volt: Tokióban egészen 1941 augusztusáig ingadoztak, milyen irányban fejlesszék tovább az agressziót. Amikor a Barbarossa-terv kudarca már meglehetősen nyilvánvaló volt, a japán vezetés úgy döntött, hogy egész figyelmét a déli irányú expanzióra fordítja. Csak 1941 szeptemberében dobta át délre a Kvantung-hadsereg néhány nagyobb légi egységét, valamint a japán szárazföldi erők egységeit Észak-Kínából.[51]

1939 és 1941 között a szovjet külpolitika olyan irányban hatott a militarista Japánra, hogy lehűtötte uralkodó köreinek hevét egy északi irányú expanziót illetően. Japánban jobban megértették, mint bármikor, hogy Japánra északon nem vár könnyű út. A japán uralkodó köröknek jelentékeny mértékben át kellett értékelniük „északi" ambícióikat, illetőleg realizálásukhoz jobb pillanatra kellet várniuk. Mint a későbbi események mutatták, Japán gyakorlatilag az egész második világháborút ebben a várakozásban töltötte. A szovjet diplomácia tevékenysége a Távol-Keleten nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy megerősödjön a haza biztonsága olyan helyzetben, amikor megnőtt a hitleri Németország felől fenyegető veszély: a Távol-Keleten sikerült megőrizni a békét. Nem jártak sikerrel a nyugati hatalmak, mindenekelőtt az Egyesült Államok ama próbálkozásai, hogy egymásra uszítsák a Szovjetuniót és Japánt. Japán nem csatlakozott a hitleri Németországnak a Szovjetunió ellen indított háborújához.

[50] *E. Estorick:* Id. mű, 268. old.

[51] *V. I. Csujkov:* Id. mű; *Novij Mir,* 1979. 12. sz. 218—222. old.

4. SZOVJET SEGÍTSÉG A NÉPI KÍNÁNAK

1939 szeptemberében, amikor Európában már folyt a második világháború, az északnyugati országúton, Alma-Atától Hszincsiangon át Lancsouig, szakadatlanul áradt a Szovjetunióból Kínába a teheráru. Lényegében teljesen új út volt ez, a Szovjetunió közreműködésével építették és még 1939 nyarán befejezték. Életfontosságú ütőér lett, ezen át táplálták a japán hódítók elleni kínai ellenállást. Nem volt másik megbízható útvonal, hiszen a japán flotta lezárta az ország partvidékét, az angol és a francia hatóságok pedig akadályokat gördítettek a szovjet szállítmányok útjába.

A SZOVJETUNIÓBAN A KÍNAI NÉP MEGSEGÍTÉSE ELVI KÉRDÉS

A második világháború kitörése után a Szovjetunió változatlanul jelentős katonai, pénzügyi és egyéb anyagi segítséget nyújtott a kínai népnek a japán militarizmus elleni harcában. Lényegében ez jellemezte a szovjet—kínai kapcsolatok fejlődését.

„Amióta Japán behatolt Kínába — mondta Jang Ce moszkvai kínai nagykövet Molotovnak 1939. szeptember 10-én —, a kínai kormány a legnagyobb segítséget erkölcsileg is és anyagilag is a Szovjetuniótól kapta. Bizonyos mértékű segítséget más országoktól is kapott. Most olyan hírek terjednek, hogy Japán javítani akarja a viszonyát Angliával, az Egyesült Államokkal és Franciaországgal, s ennek káros következményei lehetnek Kínára, mivel ezek az országok még azt a kevés anyagot sem fogják szállítani, amit eddig szállítottak."

„Mi a jövőben ugyanúgy fogjuk segíteni Kínát, ahogy eddig is segítettük — mondotta a népbiztos. — Saját biztonságunk érdekében komoly intézkedéseket teszünk, de Kína segítése a korábbiakhoz hasonlóan folytatódni fog."[52] Akkoriban maga Mao Ce-tung is elismerte, hogy miután Kína megkezdte a japán hódítók elleni háborút, egyetlen imperialista állam sem nyújtott a kínai népnek igazi segítséget; katonai légierejével és anyagi erőforrásaival egyedül a Szovjetunió sietett a segítségére.[53]

[52] AVP SZSZSZR.

[53] *Mao Ce-tung* Válogatott Művei. 3. köt. Moszkva 1953. 190. old. (Lásd magyarul: Szikra 1954. 92., 101. old.)

Kína igen nehéz katonai és politikai helyzetben volt, amikor a Szovjetunió — elvi irányvonalának megfelelően — segítséget nyújtott neki Japán elleni háborújában. A Csang Kaj-sek vezette, Csungcsingben székelő kuomintangista kormány meg volt róla győződve, hogy Németország és Japán megtámadja a Szovjetuniót. A kuomintangista kormány számításai szerint az események ilyetén alakulása nagyon kedvező lenne, mert elvonná Japánt a Kína elleni háborútól, s a kuomintangisták minden erejükkel a kínai kommunisták ellen fordulhatnának. Ezért a csungcsingi kormány kettős játékot űzött: elfogadta a Szovjetuniótól a segítséget, s ugyanakkor élezni igyekezett a szovjet—japán viszonyt. Csang Kaj-sek terveibe nem illett bele a japán hódítókkal szembeni aktív és következetes ellenállás.

Tokióban számításba vették a Kuomintang vezetésének nagymértékű antikommunizmusát. Nem véletlen hát, hogy a japán katonai-politikai tervezés nem zárta ki a Kínával szovjetellenes alapon kialakítandó együttműködést. Az amerikai Rochesteri Egyetem egyik történész professzora áttekintést készített a második világháború problémáival foglalkozó japán publikációkról, így arról a hétkötetes kollektív munkáról is, amelynek címe: „A csendes-óceáni háború előzményei. A háború előtti időszak diplomáciai története". Erről az áttekintésben azt olvashatjuk, hogy szerzői meggyőzően bebizonyították: a militarista Japán agresszív szándékokat táplált a Szovjetunióval szemben. A japán katonai vezetés dokumentumainak tanulmányozása alapján levonható a következtetés: Tokióban foglalkoztak azzal a lehetőséggel, „hogy együttműködnek Kínával a Szovjetunió elleni harcban".[54]

Kína Kommunista Pártja az ország több vidékét ellenőrzése alatt tartotta. Óvakodott attól, hogy hosszas harcokba bonyolódjon Japánnal, inkább a Kuomintang elleni harcra tartogatta erőit. Mao Ce-tung 1940 végére elérte, hogy a párt legfontosabb katonai alakulatai lényegében beszüntessék a japán csapatok elleni háborút. A háború elhúzódott, a japánok elfoglalták és pusztasággá változtatták Kína nagy területeit. Legtöbbet a kínai nép szenvedett, hiszen ő lett az áldozata annak, hogy a legfontosabb kínai politikai

[54] *E. Robertson* (ed): The Origins of the Second World War, 252. old.

erők között nem jött létre egység a japán hódítók határozott visszaverésének megszervezése érdekében.

A kínai helyzetnek ezt a sajátosságát, ami nem kis hatással volt a nemzetközi politikára Kelet-Ázsiában, megfelelően értékelte a szovjet vezetés. A Szovjetunióban tudták, hogy a kuomintangista kormány kettős politikát folytat: egyrészt bekapcsolódott, ha következetlenül is, a kínai társadalmi-politikai erők közös Japán-ellenes frontjába, másrészt viszont harcol is ugyanezen erők ellen. Ezért a Szovjetunió olyan mértékben segítette a csungcsingi kormányt, amennyire az a kínai nép érdekeit képviselte. Moszkvában úgy gondolták, hogy végső soron nem a kormányt segítik, hanem a függetlenségét védelmező kínai népet.

V. I. Csujkov, a Szovjetunió marsallja, aki 1940—1942-ben mint katonai attasé teljesített szolgálatot Kínában, majd ő vezette a csungcsingi kormány mellé rendelt szovjet katonai missziót, emlékirataiban beszámol arról a beszélgetésről, amelyet Kínába való elutazása előtt Sztálinnal és Sz. K. Tyimosenko honvédelmi népbiztossal folytatott. A szovjet vezetők elébe tárták a Szovjetunió elvi állásfoglalását Kínával és az egész távol-keleti helyzettel kapcsolatban. Feladatunk nem csupán az — mondotta Sztálin —, hogy „Csang Kaj-seket és tábornokait megtanítsuk arra, hogyan kell ügyesen bánni az általunk küldött fegyverekkel, hanem az is, hogy erősítsük Csang Kaj-sekben annak biztos tudatát, hogy a japán hódítók felett győzelmet aratnak. Csang Kaj-sek, ha biztosnak érzi a győzelmet, nem fog alkudozni az agresszorral, hiszen fél az angolok és amerikaiak támogatásának elvesztésétől, s félti a bankjaikban elhelyezett tőkéit is... Valamennyi, Kínában tartózkodó emberünknek az a feladata, hogy erősen megkösse a japán agresszor kezét. Ha a német agresszorok rátámadnának hazánkra, csakis úgy menekülhetünk meg a kétfrontos háborútól, ha megkötjük a japán agresszor kezét." A honvédelmi népbiztos arra hívta fel a katonai attasé figyelmét, hogy milyen nagy fontosságú „Csang Kaj-sek harci hevének fékezése a kínai kommunisták által ellenőrzött területeken lévő kommunista hadseregek és partizánkörzetek ellen. Másképp fogalmazva: vissza kell tartani őt a belháborútól, hogy a nemzet minden erejét az agresszor visszaverésére fordíthassa... A kínai Vörös Hadsereg szintén hajlamos arra, hogy Csang Kaj-sek ellen fordítsa a fegyvert, s eközben figyelmen kívül hagyja, milyen nagy

veszélynek tenné ki ezzel az egész kínai népet és forradalmi vívmányait."[55]

A KÍNÁNAK NYÚJTOTT SZOVJET TÁMOGATÁS JELENTŐSÉGE

A Kínába irányuló szovjet segítség értékét rendkívüli mértékben növelte, hogy az ország ezt minden vonatkozásban nagyon nehéz helyzetben kapta. Kína évszázadokkal elmaradt a fejlődésben, emberek milliói éheztek, a mezőgazdaságban nagyon primitív módon dolgoztak. Mindezt tetézte, hogy a kínai népnek háborút kellett vívnia Japánnal. Kína ezáltal elvesztette fő ipari központjait, legfontosabb kereskedelmi útvonalait, s az egyes vidékek között megszakadt a gazdasági kapcsolat. 1941-ben, amikor a termelési eredmények az előző évekhez viszonyítva a legnagyobbak voltak, az ország meg nem szállt területein 4400 tonna nyersvasat és mindössze 116 tonna acélt állítottak elő. Meglátszott ez a kínai hadsereg haditechnikai ellátottságán is. Elég annyit említeni, hogy a háború alatt a japán hadseregnek négyszer—ötször akkora tüzérsége volt, mint a kínainak, a légierőben tizenháromszorosan, a harckocsikban harminchatszorosan múlta felül.[56] Kínának tulajdonképpen nem is volt saját hadiipara.

A katonai támogatás különböző formái közül, melyekben a szovjet fél Kínát részesítette, a legnagyobb jelentőségű a légi technikai eszközök szállítása volt. Az ország fölött gyakorlatilag nyitott volt a légtér az agresszor számára, hiszen a Japán elleni háború kezdetén a kínai légierő alig 150 harci gépből állt. Ráadásul a kínai repülőgépek zömét a japánok már 1937 végére megsemmisítették. A kínai légierő maradványait pedig óvták, gyakorlatilag nem küldték légi csatákba, a gépek kitértek az összecsapások elől.[57]

A Szovjetunióból érkező segítség nagymértékben változtatott a helyzeten. 1937—1941 folyamán 1250 repülőgépet küldtek Kiná-

[55] Lásd *V. I. Csujkov:* Id. mű; *Novij Mir,* 1979. 11. sz. 201—203. old.

[56] Lásd Isztorija ekonomicseszkovo razvityija Kitaja 1940—1948. gg. Szbornyik sztatyisztyicseszkih matyerialov. Moszkva 1958. 156. old.; *B. A. Borogyin:* Pomoscs SZSZSZR kitajszkomu narodu v antijaponszkoj vojnye. 1937—1941. Moszkva 1965. 146. old.

[57] Lásd ugyanott, 145. old.; Lásd még *G. Bertram:* Na frontah Szevernovo Kitaja. Moszkva, 1940. 282. old.

nak.[58] 1938 februárjától Kína fölött szovjet önkéntes repülők küzdöttek. A kínai hadvezetés már a szovjet önkéntesek első csatái után arra a megállapításra jutott, hogy most már nincs szüksége külföldi zsoldosok szolgálataira, s fel is oszlatta századukat.

Számos kiváló szovjet katonai repülő harcolt Kínában: Sz. P. Szuprun, G. A. Kulisenko, A. G. Ritov, Sz. I. Gricevec, G. P. Kravcsenko, K. K. Kokkinaki és mások. A szovjet önkéntes osztagok olyan hatékonyan folytatták harctevékenységüket, hogy a kínai hadvezetőségnek módja nyílt felfokozni egész légierejének aktivitását. Végül is a japánok arra kényszerültek, hogy bombázó légierejüket, amely addig a fronttól 50 kilométer távolságra, 500—600 kilométeres vonalban elhelyezkedő repülőtereken állomásozott, összevonja és áthelyezze. De ez sem segített. 1939. ősz elején a szovjet önkéntes távolsági nehézbombázó osztag két támadást intézett Hankou ellen, ahol Japán kínai katonai légiereje állomásozott. Több mint száz japán repülőgépet a földön megsemmisítettek. A szovjet pilóták különben már addig is végrehajtottak több rendkívüli légi műveletet, így például bombázták a tajvani japán légi bázist, vagy berepültek Japán fölé, és egymillió antimilitarista röpcédulát szórtak szét. Számtalan légi csatát vívtak vadászrepülőkkel.

A kínai nép igaz ügyéért ekkor több mint 200 szovjet repülő áldozta életét.

Szállítottak Kínának könnyű lőfegyvereket is, ágyúkat és aknavetőket, harckocsi-elhárító fegyvert és repülőgépet, lőszert, fűtőanyagot. A Kínának nyújtott hitel teljes összege 1939-ben elérte a 250 millió dollárt.[59] Ez nyolcszor annyi volt, mint az 1939-ben Kínának nyújtott első amerikai hitelek összege. Anglia nem adott többet hárommillió font sterlingnél. Ráadásul a nyugati hatalmak e szerény hiteleket is évi 4—6,5 százalékos kamatra adták, s befagyasztották a hiányzó stratégiai anyagok szállítását. Egészen más jellegű volt a szovjet segítség: évi 3 %-os kamattal adtak hitelt, főleg mezőgazdasági termékek formájában. Kína a nyugati országoktól készpénzért volt kénytelen fegyvert vásárolni, míg a Szovjetunió a hitelkeretben szállította a fegyvert.[60]

[58] Lásd V nyebe Kitaja. 1937—1940. Voszpominanyija szovjetszkih ljotcsikov-dobrovolcev. Moszkva 1980. 7. old.

[59] Lásd: A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. 236. old.

[60] Lásd: *B. A. Borogyin:* Id. mű, 146—151. old.

Igen nagy segítséget nyújtottak a kínai népnek a szovjet katonai tanácsadók, köztük K. M. Kacsanov, V. I. Csujkov, P. I. Batov, M. I. Pankevics, Sz. Sz. Ocsnyev és mások. 1941 elején 140 tanácsadó dolgozott Kínában.[61] A proletár internacionalizmus szellemében közvetlen segítséget nyújtottak a kínai hadvezetésnek a nagyobb horderejű hadműveleti kérdések eldöntésében, a csapatok kiképzésében. Nem volt könnyű a dolguk, mivel a kuomintangista katonai vezetés nem mindig volt hajlandó megfogadni a Szovjetunióból érkezett katonai szakemberek javaslatait. Sőt, mi több, a kuomintangista tábornokok nemegyszer háttérbe igyekeztek szorítani a szovjet katonai tanácsadókat, a szovjet embereket el akarták szigetelni a kínai katonáktól és a lakosságtól, figyeltették őket, vizsgálatokat tartottak náluk stb.

A Szovjetunióban külön, Kínának szóló rádióadásokat szerveztek, melyeket Kína egész területén venni lehetett. 1939 októberétől havonta követték egymást az adások. R. L. Karmen filmet forgatott Kínáról. 1939 szeptemberében tért haza, 10 000 méter kivételesen érdekes filmdokumentum-anyaggal.

A Szovjetuniónak azt a törekvését, hogy bővítsék a szovjet—kínai kulturális kapcsolatokat, nem viszonozta a csungcsingi kormány. A kuomintangisták megakadályozták, hogy a Kínai—Szovjet Kulturális Társaság tömegszervezetté váljon. 1939 októberében a Társaság Csengtu városban kiállítást rendezett a Szovjetunióról. A hatóságok mindent megtettek, hogy a lakosságot visszatartsák a kiállítás megtekintésétől. Minden téren ugyanezt a politikát folytatták a Társasággal szemben, így nem csoda, ha központi szervezetének 1940-ben alig több mint ezer tagja volt.

A Kínának nyújtott szovjet katonai és egyéb anyagi segítség bizonyos mértékig ellensúlyozni tudta a kuomintangista kormány politikájának reakciós tendenciáit. Így például 1940 elején kiderült, hogy a kuomintangisták szakításra készülnek a Japán-ellenes nemzeti fronttal; beszüntették a KKP 8. és új 4. hadseregének anyagellátását, és fegyveres támadásokat intéztek ellenük. Várható volt, hogy a szovjet segítséget egyenesen az ország haladó erői elleni harcra fogják felhasználni. Ezt a Szovjetunió nem tűrhette. A szovjet kormány kijelentette, hogy beszünteti a fegyverek szállí-

[61] Lásd: A második világháború története. 3. köt. 236. old.

tását, ha azokat a kínai nép ellen fordítják. 1940 tavaszán Csungcsingban tárgyalások kezdődtek a KKP és a Kuomintang között arról, hogy ismét akcióegységre lépnek a japán imperialisták ellen.[62] A Szovjetuniónak a kínai nép nemzeti felszabadító harcában nyújtott segítségét Japánban méltatlankodva fogadták. Hiszen Kína a Japán elleni háborúban 1941 végéig reálisan csakis a szovjet fegyverszállítmányokra számíthatott, mivel az amerikai és angol katonai segítségbe vetett reménye nem igazolódott. A japán uralkodó körök hiába várták, hogy a semlegességi paktum megkötésével megváltozik a Szovjetunió politikája Kína irányában. Miként A. Sz. Panyuskin, a kínai szovjet nagykövet mondotta a kínai külügyminiszternek, „a Szovjetunió és Japán viszonyának alakulása semmilyen körülmények között sem befolyásolhatja károsan a szovjet—kínai kapcsolatokat".[63] 1941 elején, amikor Kínában különösen nagy szükség volt repülőgépekre, a Szovjetunióból 200 bombázó és vadászgép érkezett. A szovjet önkéntes repülők Kínában harcoltak egészen a Nagy Honvédő Háború kitöréséig, amikor is haza kellett menniük szülőföldjük védelmére.

B. A. Borogyin szovjet történész joggal írja: „Nem volt olyan esemény a kínai nép életében, amely ne keltett volna visszhangot a szovjet országban."[64] A fronthírek, a kínai nép életéről, harcáról, nélkülözéseiről szóló sokrétű információ, a szovjet párt és állami vezetők beszédei, az újságírók, művészek, tudósok megnyilatkozásai Kína függetlenségi harcának támogatásáról — mind-mind központi helyen szerepelt a szovjet sajtóban.

[62] Lásd: Ugyanott, 241. old.

[63] *M. Sz. Kapica:* Szovjetszko—kitajszkije otnosenyija. Moszkva 1958. 299. old. — A. Sz. Panyuskin 1939. augusztus 28-án érkezett Kínába, és 1939. szeptember elsején nyújtotta át megbízólevelét.

[64] *B. A. Borogyin:* Id. mű, 128. old.

VII. FEJEZET

A Szovjetunió viszonya Németországhoz és Olaszországhoz

1. BELSŐ KÜZDELMEK NÉMETORSZÁGBAN AZ EURÓPAI „FURCSA HÁBORÚ" IDŐSZAKÁBAN

„Amikor Németország és Lengyelország között megindultak a hadműveletek, ez rendkívül nyugtalanítóan hatott a Szovjetunió közvéleményére" — jelentette 1939. szeptember 6-án Berlinbe von Schulenburg moszkvai német nagykövet.[1] Ezen nem is lehet csodálkozni, hiszen ezáltal a háború a Szovjetunió közvetlen közelébe ért. A szovjet—német viszonyt meghatározó megnemtámadási egyezmény nem adott garanciát semminemű olyan provokáció vagy egyéb ténykedés kiküszöbölésére, amely árthatott a Szovjetunió édekeinek. Folyt a háború, teljes gőzzel működött a német hadigépezet; ilyen körülmények között a szovjet vezetésnek a legnagyobb éberséget kellett tanúsítania és fel kellett készülnie a legváratlanabb fordulatokra is. Molotov külügyi népbiztos már 1939. augusztus végén, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának negyedik, rendkívüli ülésszakán hangsúlyozta: a megnemtámadási szerződés megkötésével sem „lankadhat éberségünk".[2]

A SZOVJET—NÉMET KATONAI SZEMBENÁLLÁS KEZDETEI ÉS A SZOVJETUNIÓ HITLER-ELLENES AKCIÓI

A tények, amelyek ma a történészek rendelkezésére állnak, azt mutatják, hogy 1939 szeptemberében a hitleristák részéről nagyarányú szovjetellenes akciókra lehetett számítani. Jó példája ennek a né-

[1] DGFP Series D. 8. köt. 13. old.

[2] Vnyeocserednaja csetvjortaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR, 28 avguszta—1 szentjabrja 1939. Sztyenograficseszkij otcsot. Moszkva 1939. 205. old.

met katonai felderítés ún. Canaris-hadművelete (a felderítés vezetőjéről nevezték el), amelyre a szovjet—német megnemtámadási egyezmény aláírása után is készülődtek.

Az említett tervnek az volt a lényege, hogy a német—lengyel háborút kihasználva Lengyelország keleti területein „népfelkelést" robbantanak ki. Fel akarták használni ehhez a Wehrmachttal együttműködő szovjetellenes emigráns szervezeteket és csoportokat, és segítségükkel a „felkelést" majdan Szovjet-Ukrajna területére is ki akarták terjeszteni. A végső cél az volt, hogy Ukrajna egy részét elszakítsák a Szovjetuniótól. Évek óta készültek erre.

Az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN) és az Abwehr már 1937-ben hivatalosan megállapodott arról, hogy együttműködnek a Keleten folytatandó politikai felforgató tevékenységben. A német fegyveres erőkkel együtt Nyugat-Ukrajna területére kellett lépniük azoknak a diverzáns csoportoknak, amelyeket előzőleg speciális kiképzőtáborokban készítettek fel, s amelyekhez összesen mintegy 12 000 ember tartozott. Megszervezték a Nyugat-Ukrajnának szóló rádióadásokat Bécsből, Grázból, Lipcséből. Az „ukrajnai felkelés" vezérévé az OUN egyik vezetőjét nevezték ki, a „felkelés" általános irányításának szálait azonban a német katonai felderítés diverziós szolgálatának emberei tartották kezükben.

1939. augusztus 23-a után nem állították le Canaris „tervét". Ellenkezőleg Canaris admirális, miután hazatért Lengyelországból, a német csapatok déli frontján tett látogatásáról, 1939. szeptember 11-én egy értekezleten kijelentette: „Ha most kirobbantanánk egy ukrán felkelést, ez Lengyelország és Oroszország ellen irányulna." Az ukrajnai műveletek megkezdését követelte a német szárazföldi hadsereg vezérkara is. L. A. Bezimenszkij szovjet történész a következőképpen ír az eseményekről: „Szeptember 12-én Canaris sürgős direktívát kért Keiteltől, aki az OKW nevében engedélyt adott a diverziós tevékenységre. Engedélyét jóváhagyta Hitler is. Szeptember 15-én Canaris megparancsolta, hogy az OUN osztagai illeszkedjenek be List hadseregébe.[3] Minden készen állt, amikor szeptember 17-én korán reggel jelentették Canarisnak: a Vörös Hadsereg csapatai megindították felszabadító hadjáratukat Nyugat-Ukrajna és

[3] Wilhelm List tábornok a német—lengyel háborúban a Felső-Sziléziából Krakkó felé támadó 14. hadsereget vezette.

Nyugat-Belorusszija visszacsatolása érdekében. Miként az Abwehr egyik munkatársa írta, „füstbe ment minden remény, amely az utóbbi időben oly szép eredményeket ígért".[4]

1939. szeptember elején a Szovjetunióban harckészültségbe helyezték a kijevi és a belorusz különleges katonai körzet csapatait, s megszervezték az Ukrán és a Belorusz Front törzsét. Több katonai körzetben kiképzésre hívták be a tartalékos kontingenseket. A Vörös Hadsereg akkor indította meg nyugat-ukrajnai és nyugat-belorusszijai felszabadító hadjáratát, amikor a német csapatok már nemcsak hogy a Nyugati-Bug és a Szan folyó vonalát érték el, hanem több ponton át is lépték e folyókat, a keleti parton Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija földjére léptek, és tovább nyomultak előre. Az, hogy a szovjet kormány oly határozottan fellépett a fasiszta hódítók ellenében, mértéktartásra bírta a német vezetést.

A rendkívüli szovjet intézkedések megállították azt a folyamatot, melynek következtében tovább romolhatott a Szovjetunió hadászati helyzete. Ha a Szovjetunió tétlenkedik, a német fegyveres erők a szovjet állam létfontosságú központjainak hadműveleti közelségébe kerülnek. Angol politikai körökben hadászati szempontból ugyanígy értékelték a Szovjetunió eljárását Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija viszonylatában. „Az orosz hadseregek által elért vonal feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy Oroszország biztonságban legyen a német fenyegetéssel szemben. Ezeket az állásokat mindenesetre megszállták, és létrejött a keleti front, amelyet a náci Németország nem mer megtámadni" — mondotta Winston Churchill 1939. október elsejei rádióbeszédében.[5]

A lengyel nép tragikus sorsa, mely osztályrészéül jutott, jól példázza, mi várt volna Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszija lakosságára már 1939 szeptemberében. Hans Frank, akit a megszállt területeken kialakított „főkormányzóság" élére állítottak, a bevezetendő „új rendről" és a „főkormányzóságról" a következőket mondotta: „Az a feladatom, hogy irányítsam a meghódított keleti körzeteket, és azt a rendkívüli parancsot kaptam, hogy ezeket a része-

[4] *L. Bezimenszkij:* Kanun vtoroj mirovoj vojni. Tajnoje i javnoje.; *Novoje Vremja,* 1979. 33. sz. 26. old.

[5] *W. Churchill:* The Second World War. 1. köt. 353. old.; Idézi: A második világháború története 1939—1945. 3. köt. 469. old.

ket mint háborús és mint meghódított területeket könyörtelenül elpusztítsam. Nekem ezt a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai szerkezetet romhalmazzá kell változtatnom." Mind a „főkormányzóságban", mind pedig a Németországhoz csatolt lengyel területeken iszonyatos népirtási programba kezdtek. Egyedül az „AB-akció", a „rendkívüli megbékéltetési akció" során megsemmisítették a lengyel tudomány, kultúra és művészet 3500 neves képviselőjét, bezárták a közép- és a főiskolákat.[6] 1940-ben már működött az auschwitzi koncentrációs tábor.

Így aztán a Szovjetunió intézkedései Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziját tekintve a fasiszta agresszió feltartóztatásának reális fegyverténveként értékelhetők. A szárazföldi Európa számottevő körzete kikerült a hitleri megszállással fenyegetett szférák közül. A fasizmus németországi hatalomra jutása és az ausztriai, csehszlovákiai, lengyelországi hódító tervek megvalósítása óta a hódítók először láttak maguk előtt nagy erejű akadályt. Ráadásul nem is került sor nyílt konfrontációra. Az 1939. szeptemberi helyzetből következő feladatok megoldása az erőviszonyok gondos számbavételét, nagy állami bölcsességet követelt.

1939. szeptember 28-án a német kormány beleegyezett abba, hogy a Szovjetunióval szerződést kössön a Nyugati-Bug és a Narev mentén húzódó határvonal elismeréséről. A határ pontosan követte az ún. Curzon-vonalat, amelyet Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok még 1919-ben ajánlott etnikai alapon. Demarkációs vonalként mindenekelőtt azért volt szükség folyókra, hogy a szovjet fegyveres erők és a német Wehrmacht között ne lehessen közvetlen érintkezés. Ez persze nem feledtethette a legfontosabbat: azt, hogy 1939 szeptemberének második felétől a Szovjetunió és a legerősebb, agresszív imperialista hatalom fegyveres erői közvetlenül szembekerültek egymással.

A német fél betartotta azt a berlini politikai irányelvet, hogy mértéktartóan kell viselkedni és nem szabad provokálni a Szovjetuniót. Így elkerülte a helyzet élezését. A szovjet fél ugyanígy tett. „Parancsnokainknak gyakran el kellett menniük a német törzsekhez a határvonal megállapítása érdekében — emlékszik vissza V. I. Csujkov. — Tisztelettudóan fogadták őket, gondosan tanulmá-

[6] Lásd: A második világháború története 1939—1945. 3. köt. 39., 273. old.

nyozták javaslataikat és teljesítették a megállapodásban foglalt követeléseiket... De a német katonák nem provokáltak...

Nemigen hittünk e baráti ömlengéseknek. Pártunk okos politikájában és saját erőnkben hittünk, s a végsőkig kitartottunk, miközben sietve védelmi erődítményeket emeltünk a kétes barátok ellenében. Egyikünk sem kételkedett benne, hogy a Németországgal kötött megnemtámadási békepaktum csak ideiglenes, kényszerű dolog."[7]

Az SZK(b)P és a szovjet kormány, tekintettel a Németországgal való közvetlen katonai szembenállás bekövetkeztére, már a háború kitörése utáni első hónapokban nagyon sok katonai és hadigazdasági jellegű döntést hozott. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa már 1939. szeptember elsején törvényt fogadott el az általános hadkötelezettségről, amely jogilag megerősítette a fegyveres erők kerethadsereggé fejlesztését. A sorköteles és az altiszti állomány tényleges szolgálati idejét a szárazföldi csapatoknál és a légierőnél három évre, a flottánál öt évre emelték. 1939 őszétől hozzáláttak a fegyveres erők átszervezéséhez: több tucat új hadosztályt alakítottak. 1939 szeptemberében a Politikai Bizottság határozatot fogadott el arról, hogy korszerűsítik a repülőgépgyárakat és újakat építenek; ezáltal a szovjet repülőgépgyártás volumenét csaknem kétszeresére szándékozták növelni. 1939 decemberében a szovjet csapatok megkapták a KV—1-es nehéz és a T—34-es közepes méretű harckocsikat. A világ harckocsigyártásában ez a típus új minőséget hozott. Egészében véve a Szovjetunió hadigazdaságát illetően 1939 végéig olyan és annyi határozatot hoztak, amelyeknek végrehajtásával 1940-ben több mint egyharmadával növelni lehetett a szovjet hadiipar termelését.[8]

Az a körülmény, hogy a Szovjetunió a német fasizmus részéről fenyegető növekvő veszély közepette védelmi képességének gyors növelésére törekedett, önmagában megcáfolja azt a burzsoá legendát, hogy „a szovjetek megegyeztek Németországgal".

A párt gazdaságpolitikája ezekben az években arra irányult, hogy elősegítse a termelőerők ésszerűbb elhelyezkedését, meggyor-

[7] *V. I. Csujkov:* Id. mű.; *Novij Mir,* 1979. 11. sz. 199. old.

[8] Lásd: Isztorija Kommunyisztyicseszkoj partyii Szovjetszkovo Szojuza. Moszkva 1970. 5. köt. 1. rész. 120. old.; Szovjetszkije vooruzsennije szili. 226., 229—230., 243. old.

sítsa az új építkezéseket és elérje valamennyi vállalat termelő kapacitásának teljes kihasználását. A párt és a munkásosztály erőfeszítéseinek eredményeképpen a Szovjetunió ipara a Nagy Honvédő Háború előtti években nagyot fejlődött. A szovjet államnak e háború kitörésekor már igen sok hadiüzeme és más hadiipari vállalata volt, amelyek azután a háború éveiben onthatták a harckocsikat, repülőgépeket, lövegeket, a hadianyagot és egyéb fegyverzetet.

Különösen nagy fontosságot tulajdonítottak az ország keleti részén épülő hadiüzemeknek. Így történt, hogy 1940-ben már a keleti vidékeken öntötték a nyersvas 28,9%-át, az acél 32,2%-át, ott termelték ki a szén 35,9 és a kőolaj 11,6%-át, s ott alapozták meg a szovjet színesfém-kohászatot.[9] Nagy páncélosgyártó bázissá lett az Urál. 1941 közepére befejezték az ottani KB-harckocsigyártó üzemet, s 1940-től az Urálban működött az egyik T—34-es gyártó vállalat is. Az Urál már a háború előtt is az egyik legnagyobb tüzérségi és lőfegyverszállító volt. D. F. Usztyinov marsall honvédelmi miniszter, az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja, aki a háború idején lett a fegyverzetgyártás népbiztosa, a következőket írta:

„A szovjet ipar, a mi nehéziparunk, amelyet a lenini párt az ötéves terve folyamán hozott létre, már a békés években lehetővé tette, hogy a Vörös Hadsereget felszereljük és ellássuk a legkorszerűbb típusú tüzérségi rendszerekkel. Később a háború megmutatta, hogy ezek technikailag felülmúlták nemcsak a németországi gyárakban, hanem a hitleristák által megszállt többi ország gyáraiban előállított fegyvereket is, amelyekkel a német fasiszta hadsereget felszerelték."[10]

Közvetlenül a háború kitörése előtt még inkább megnőtt a párt érdeklődése a Vörös Hadsereg ellátásához szükséges harci technika és fegyverzet kifejlesztése és gyártása iránt. A legjobb harckocsi-, repülőgép- és tüzérségi rendszertípusok a védelmi ipar valamennyi dolgozójának közös erőfeszítéséből születtek. Amikor ezeknek az eszközöknek a prototípusait kipróbálták és felvették a fegyverarzenálba, a párt Központi Bizottsága és a kormány elrendelte sorozatgyártásukat. Az új modellek sorozatgyártása természetesen igen nagy anyagi és munkaráfordításokat igényelt. Mindezt a

[9] Lásd: A második világháború története. 1939—1945. 3. köt. 502. old.

[10] *D. F. Usztyinov:* Válogatott beszédek és cikkek. Moszkva 1979. 56. old.

gyakorlatban csak 1941-től lehetett megkezdeni — és meg is kezdték —, s így az egész gazdaságnak a hadivágányra való átállítása a háború kitöréséig nem történhetett meg. E tekintetben helytálló B. L. Vannyikov egykori hadügyminiszter véleménye: „Egyetlen állam sem bírja ki azt, bármilyen erős is a gazdasága, hogy a védelmi ipart még békeidőben a háborús idők rendszerére állítsák át."[11] De az nagyon fontos, hogy még békeidőben megteremtsék azokat a feltételeket, amelyek azután a háború kirobbanásakor lehetővé teszik az ország gazdaságának a háborús vágányokra való gyors átállítását, a harci technika és a fegyverzet tömeges gyártását. „A háborút megelőző években létrehozott védelmi ipar lehetővé tette az ország fegyveres erőinek korszerű harctechnikával való ellátását" — állapították meg az SZKP KB-nak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójára kibocsátott téziseiben. Ám a kétségtelen sikerek ellenére a védelmi ipar fejlesztésében komoly fogyatékosságok is voltak.[12]

A gazdasági bázis, amely jelentősen megerősödött azokban az években, amíg a Szovjetunió nem vett részt a világháborúban, a Nagy Honvédő Háború időszakára is megalapozta a Szovjetunió védelmi képességét.

Az alatt a nem egészen két év alatt, amíg a Szovjetuniónak még nem kellett bekapcsolódnia a háborúba, a Szovjetunió Fegyveres Erőinek állománya csaknem a háromszorosára növekedett; 125 új hadosztályt alakítottak. Csupán az 1940. év 11 hónapja alatt 100 új hadihajót bocsátottak vízre. A szovjet haditengerészet új hajóinak, melyeket 1939 elejétől 1941-ig állítottak hadrendbe, a felszíni flottánál 107 718 tonna volt a teljes vízkiszorítása, a tengeralattjáróknál 50 385 tonna. Az 1940. márciusi központi bizottsági plénum felszólította a Honvédelmi Népbiztosság vezetőit, hogy hajtsanak végre lényegi változtatásokat a hadsereg és a flotta személyi állományának kiképzésében és nevelésében, s a hadgyakorlatokat olyan körülmények között végezzék, mely a lehető legjobban megközelíti a hadiállapotot.[13]

[11] *Voproszi Isztorii,* 1969. 1. sz. 131. old.

[12] Kommunyisztyicseszkaja partyija Szovjetszkovo Szojuza v rezoljucijah i resenyijah szjezdov, konferencij i plenumov CK. Moszkva 1972. 9. köt. 1966—1968. 299. old.: Isztorija Kommunyisztyicseszkoj partyii Szovjetszkovo Szojuza 455. old.

[13] Lásd: *A. A. Grecsko:* Id. mű, 60—61. old.; *Sz. G. Gorskov:* Morszkaja moscs goszudarsztva. Moszkva 1979. 198. old.

A Szovjetunió és Németország viszonyát továbbra is a megnemtámadási egyezmény határozta meg. Amíg Németország betartotta a paktumot, nem volt semmi ok a két ország kapcsolatainak lazítására. 1939. szeptember 28-án például a két kormány között levélváltás történt kereskedelmük bővítéséről. A két fél a levelekben úgy állapodott meg, hogy gazdasági programjaikban szem előtt tartják a szovjet—német áruforgalom növelését, lehetőleg olyan mértékig, amilyet a múltban már elértek, Berlinben azt a tényt, hogy a két állam között nem következett be nyílt összeütközés, arra használták fel, hogy „a Szovjetunióhoz fűződő baráti kapcsolataikat" hangoztatva hassanak Nyugaton a münchenista politika híveire. Ezzel a lehető legtöbbet szerették volna nyerni abban az alkudozásban, amit az angol—francia koalícióval egy átfogó politikai kompromisszum körül folytattak. Megélénkült „titkos diplomáciai" tevékenységük. A külpolitikai harc azonban igazából a szovjet—német kapcsolatok szféráján kívül erősödött meg. Gyakorlatilag a Szovjetunióval szomszédos minden ország e harc színterévé vált. A felek sratégiai feladatai itt összeegyeztethetetlenek voltak.

Még nem ért véget szeptember, a háború első hónapja, amikor a szovjet—német szembenállás egyik pontján fellángoltak a szenvedélyek. A Baltikum problémáival foglalkozó szovjet történészek által feltárt új adatok azt mutatják, hogy a német diplomácia nagyon céltudatosan igyekezett megnövelni politikai befolyását a balti államokban, hogy csatlósaivá változtassa őket. Berlin például azt követelte Litvániától, hogy lépjen be Németország oldalán a Lengyelország elleni háborúba, s akkor egyben a Wehrmacht is behatolhat litván területre. 1939. augusztus végétől szeptember 20-ig folytak a titkos német—litván tárgyalások, melyeknek eredményeképpen kidolgoztak egy tervezetet; ez a „Németország és Litvánia védelmi egyezményének alapvelvei" címet viselte, és előirányozta egy katonai szerződés megkötését. A dokumentum lényege az a kitétel volt, hogy „Litvánia a Német Birodalom védelme alá helyezi magát". A szerződés előkészítéseképpen elhatározták, hogy a litván hadsereg gyakorlatilag a Wehrmacht ellenőrzése alá kerül. 1939. szeptember 25-én Hitler aláírta a 4. számú titkos direktívát, amely szerint Kelet-Poroszországban olyan méretű fegyveres erőket kell tartani, amelyek még egy esetleges ellenállás esetén is elegendők Lit-

vánia gyors megszállására. Németország gondosan kitért Lettország függetlensége tiszteletben tartásának kinyilvánításától, jóllehet ezt a lett kormány többször kérte. Berlin számításait Észtország vonatkozásában is expanzionista szándékok irányították. „Nagy baj lenne — vélekedett Himmler —, ha Észtországot nem tudnánk még 1939-ben meghódítani."[14]

Ilyen volt a helyzet, amikor szeptember végén — október elején a Szovjetunió egész sor külpolitikai intézkedéssel megerősítette a Baltikum biztonságát. Szeptember 28-án kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött Észtországgal, október 5-én Lettországgal, október 10-én Litvániával. Németország, amely teljes gőzzel készült a nyugati támadásra, mindennek kapcsán tartózkodott a Szovjetunió elleni nyílt fellépéstől. Berlinben természetesen nem nézték jó szemmel a Szovjetunió és a balti országok kölcsönös segítségnyújtási szerződéseinek megkötését. A német diplomácia megpróbálta nehezíteni, ha lehet megszakítani a szerződéseket előkészítő tárgyalásokat.

Az angol—francia koalíció vezetői nyomban felfogták a Szovjetunió említett lépéseinek németellenes irányultságát. Winston Churchill 1939. október 6-án azt mondta a szovjet nagykövetnek: „Angliának nincs oka rá, hogy tiltakozzon a Szovjetunió akciói ellen a Baltikumban." A nagykövet jelentette Moszkvában: „Churchill kitűnően átlátja, hogy a Szovjetunió és a balti államok között megkötött segítségnyújtási szerződések szűkítik Hitler lehetséges »életterét«". 1939. október 6-án Halifax beszélgetett Majszkijjal, és eközben beismerte: „A Szovjetuniónak Észtországgal, Lettországgal és Litvániával kötött szerződései stabilizálták a viszonyokat és elősegítik a kelet-európai béke megerősítésének ügyét."[15] Hore-Belisha angol hadügyminiszter 1939. október 21-i rádióbeszédében arra emlékeztette a hallgatóságot, hogy Németország mindig szabad kezet követelt keleten, így ellenőrzése alá akarta vonni a balti országokat is. „Most Oroszország meghiúsította mindezeket a terveket és szándékokat" — mondotta.[16]

[14] Szocialisztyicseszkije revoljucii 1940 god. v Litve, Latvii i Esztonyii. Vossztanovlenyije szovjetszkoj vlasztyi. 217. old.; Isztorija Esztonszkoj SZSZR. (Sz drevnyejsih vremjon do nasih dnyej). Tallin 1958. 584. old.

[15] AVP SZSZSZR.

[16] Idézi: *V. J. Szipolsz:* Tajnaja gyiplomatyija. 318. old.

Németország, mivel a Baltikumot úgy tekintette, mint a Szovjetunió elleni támadás hídfőjét, 1940 első felében nagy erővel igyekezett megszilárdítani pozícióit Litvániában, Lettországban és Észtországban. 1940 májusában Hitler — Göring, Keitel, Rosenberg és Bormann jelenlétében — kinyilvánította a stratégiai alapelvet: „Valamennyi balti államnak a Birodalom részévé kell válnia".[17] 1940 nyarán azonban úgy alakultak az események a Baltikumban, hogy Litvánia, Lettország és Észtország nem szovjetellenes hídfő lett, győzött bennük a szocialista forradalom.

A hitleri diplomácia az északnyugati irányban, ahol kitört a kívülről provokált szovjet—finn konfliktus, azt tartotta szem előtt, hogy Németország érdekeinek leginkább egy elhúzódó háború felelne meg, ami elvonná a szovjet külpolitika figyelmét az ország biztonságának erősítéséről. Berlinben igen elégedettek voltak azzal, hogy a Szovjetunió külpolitikai helyzetének rontásában az északnyugati irányban Anglia s Franciaország fő szerepet vállalt, Németországnak viszont ez ügyben nem kellett különösebb erőfeszítéseket tennie. Hitlerék számításaiban nagyon fontos volt az a remény, hogy Anglia és Franciaország szovjetellenes politikája végül is a Szovjetunió éles reakcióját váltja ki, egészen a katonai fellépésig, s így Németország imperialista ellenfelei rendkívül kiélezett viszonyba kerülnek a Szovjetunióval. „Semmi sem lett volna kívánatosabb Németországnak annál, ha Anglia háborúba lép a Szovjetunió ellen" — írta Niukkanen, akkori finn politikus.[18] Berlinben örömmel konstatálták, hogy az angolok és a franciák egyre jobban belegabalyodnak a szovjetellenes dolgokba, s még kevesebb figyelmet fordítanak a Németország elleni harccselekményekre. 1940. január elején ezért döntött úgy a Harmadik Birodalom vezetése, hogy a finnek kérése ellenére nem vállal közvetítő szerepet a Szovjetunió és Finnország között. Sőt, január 11-én, amikor a konfliktus a leghevesebb volt, von Blücher helsinki német követ nyomatékosan azt javasolta, hogy még merevebb álláspontot foglaljanak el a Szovjetunióval szemben.[19]

[17] Vtoraja mirovaja vojna. Matyeriali naucsnoj konferencii, poszvjascsennoj 20-j godovscsine pobjedi nad fasisztszkoj Germanyijej. Moszkva 1966. 1. köt. 302. old.
[18] *J. Niukkanen:* Id. mű, 248. old.
[19] DGFP Series D. 8. köt. 650. old.

A szovjet diplomácia felfedte, mire spekulálnak Németországban. 1940. január 17-én a Szovjetunió londoni nagykövete ezt írta a Külügyi Népbiztosságnak: „A német külügyminisztérium irányvonala jelenleg a következő: a finnországi eseményeket kihasználva összeveszejteni a Szovjetuniót Angliával és Franciaországgal, odáig vinni a dolgokat, hogy Moszkva és a nyugati hatalmak végleg szakítsanak, úgy elhúzni a háborút, hogy Mannerheimet semleges hatalmak (Svédország, Norvégia, Olaszország) segítsék önkéntesek, illetve angol és francia csapatok Skandináviába küldésével."[20]

A Szovjetunió szembeszegült Németországnak a szovjet—finn viszonyokkal kapcsolatos szovjetellenes akcióival. 1939. október 26-án például a szovjet külügyi népbiztos azt mondta von Schulenburg moszkvai német nagykövetnek: adatok vannak arról, hogy a német kormány ellenőrzése alá akarja vonni a lett, az észt és a finn kereskedelmi hajókat a Finn-öbölben és a Rigai-öbölben. Ez a tervezett ellenőrzés — figyelmeztetett a népbiztos — a Szovjetunió katonai és politikai biztonságát érinti. Schulenburg bizonygatni próbálta, hogy „ezt az intézkedést nem szabad a Szovjetunió irányában barátságtalan lépésként értékelni". De azt válaszolták neki, hogy a német hadihajóknak és repülőgépeknek az említett öblök bejáratánál való megjelenését a szovjet fél demonstratív aktusnak fogja tekinteni, amely nyíltan a Szovjetunió ellen irányul és Finnországot segíti.[21]

1939. december elején a szovjet kormány arról értesült, hogy Németország és Olaszország együttműködést létesített a finn militaristák megsegítése érdekében, miközben Berlin szorgalmazza a finnországi rendeltetésű olasz katonai szállításokat. A határozott szovjet demarsról von Schulenburg így jelentett Berlinbe december 9-én: „Molotov délután magához kéretett és aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy Olaszország a napokban 50 vadászgépet szállított Finnországba, Németország pedig megengedte, hogy ezek áthaladjanak területén. Molotov kijelentette: Olaszország magatartása kihívó és felháborító, s a szovjet kormány ennek kapcsán már megtette Olaszországgal szemben a szükséges lépéseket. Németország

[20] AVP SZSZSZR.
[21] Ugyanott.

közreműködése ebben az ügyben a szovjet kormány számára teljes mértékben érthetetlen."[22]

Amikor 1940. március 12-én a Szovjetunió és Finnország aláírta a békeszerződést, meghiúsultak a hitleristák számításai. Von Blücher német követ megállapította jelentésében, hogy Finnországban jelentősen meggyöngültek a német pozíciók, a Szovjetunió viszont előretört a Balti-tenger térségében.[23] Berlint nyilvánvalóan lehangolta a konfliktus rendeződése. I. F. Filippov, aki akkoriban Németországban a TASZSZ-képviselet vezetőjeként dolgozott, megjegyzi: „A Mannerheim-vonal áttörése, majd utána Finnországnak az a döntése, hogy béketárgyalásokat kezd a Szovjetunióval, hideg zuhanyként hatott a németekre. Éppen az nem következett be, amit vártak: a Szovjetunió összeütközése Angliával és Franciaországgal."[24]

Németország később is megpróbálkozott azzal, hogy rontsa a szovjet—finn kapcsolatokat. 1940 tavaszán—nyarán például a német diplomáciának sikerült elérnie, hogy a Szovjetunió és Finnország között megszakadjanak azok a tárgyalások, amelyek a Petsamo környéki nikkelérc feldolgozására vegyes társaság alakítását szorgalmazták. A szovjet fél hivatalosan tiltakozott a német kormánynál. 1940 júliusa végén Németország és Finnország mégis megállapodott abban, hogy Finnország Németországnak szállítja a Petsamóban kitermelt nikkelérc 60%-át. Finnország ezzel durván megsértette azt a kötelezettségét, amelyet a Szovjetunió irányában az 1940. március 12-i szerződésben vállalt. Lényegében már a Szovjetunió elleni agresszióban való részvétel előkészítéséről volt szó.

A Szovjetunió a fasiszta tervek elleni védelem jegyében erőfeszítéseket tett az észak-európai kis országok megvédelmezésére. Miután a hitleri Németország betört Dániába és Norvégiába, és veszélybe került Svédország is, 1940. április 13-án tudatta von Schulenburggal: a szovjet kormány „határozottan érdekelt Svédország semlegességének megőrzésében", és „kifejezi azt a kívánságát,

[22] Akten zur Deutschen Auswartigen Politik. 1918—1945. Aus dem Archiv des Deutschen Auswartigen Amtes. Serie d. 1937—1945. Frankfurt-am-Main 1961. 7. köt. 397. old. (A továbbiakban: Akten . . .)

[23] DGFP Series D. 8. köt. 914. old.

[24] *I. F. Filippov:* Zapiszki o „Tretyem rejhe". Moszkva 1970. 49. old.

hogy ne sértsék meg a svéd semlegességet".[25] 1940. április 15-én a német külügyminisztérium von Schulenburg útján kénytelen volt ejuttatni a szovjet kormánynak egy olyan nyilatkozatot, hogy „Németországnak nem áll szándékában Svédországra is kiterjeszteni az északi katonai akciót. Sőt, eltökélt szándékunk, hogy mindaddig feltétlenül tiszteletben tartjuk Svédország semlegességét, míg azt a maga részéről Svédország megőrzi és nem segíti a nyugati hatalmakat".[26]

Délkelet-Európában, Romániában a fasiszta Németország ugyancsak folytatta a szovjetellenes tevékenységet. Ion Gigurtu román külügyminiszter például 1940 júniusában azt mondta a bukaresti amerikai követnek, hogy Románia a közeljövőben nagy mennyiségű német fegyvert vár, amelynek segítségével legalább négy hónapig viselhet háborút a Szovjetunió ellen. A román külügyminiszter azt is mondta, hogy reménykedik az olasz légierő segítségében.[27]

Németország számára azonban nem volt kívánatos, hogy a szovjet—román viszony egészen a fegyveres konfliktusig éleződjön. Berlinben úgy vélték, ez veszélyeztetné a Romániából érkező olajszállítmányokat, pedig Németországnak ott volt a fő olajellátó bázisa. A Szovjetuniónak e körülményből kifolyólag sikerült elkerülnie az összeütközést Németországgal és kivédenie a lehetséges német ellenintézkedéseket, amikor hozzálátott a besszarábiai kérdés megoldásához. Sőt, mi több, Berlin hajlandó volt közreműködni abban, hogy Románia elfogadja a szovjet rendezési javaslatokat. 1940. június 25-én a német külügyminisztérium arról értesítette von Schulenburgot: „a birodalmi kormány kész azt tanácsolni a román kormánynak, hogy békés úton rendezze a besszarábiai kérdést".[28] Ugyanakkor a német diplomácia fokozta a nacionalista és a soviniszta propagandát a román uralkodó körökben; a hitleristáknak igen hatékony eszköze volt ez annak érdekében, hogy később Románia szilárdan szovjetellenes pozíciót foglaljon el.

[25] *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1959. 9. sz. 92. old.

[26] Akten ... Serie D. 1937—1945. Frankfurt-am-Main 1963. 10. köt. 140—141. old.

[27] FRUS 1940. 1. köt. 478—479. old.

[28] Akten ... Serie D. 1937—1945. 10. köt. 12. old.

A német diplomácia lankadatlanul folytatta manővereit a Szovjetunió déli határvidékein is. Németország egyebek között területi gyarapodással kecsegtette Törökországot. Azt ígérte neki, hogy visszakap több, az első világháborúban elvesztett arab államot, megkap bizonyos szigeteket az Égei-tengeren, a Dardanellák közvetlen közelében.[29] Berlinben jól tudták, hogy Törökországgal kapcsolatos terveik megvalósulásának legnagyobb akadálya az lehet, ha az ország szövetséget köt a Szovjetunióval. Ernst Weizsäcker német külügyminisztériumi államtitkár az ankarai német követségnek küldött instrukciójában rámutatott, hogy a Szovjetunióhoz való mindenfajta közeledést meg kell akadályozni. Törökországot „a Szovjetuniótól való félelemben kell tartani".[30]

Ugyanilyen irányvonalat követett Németország Iránban és Afganisztánban. A Szovjetunió teheráni követe az 1940. évről készített összefoglalójában közölte: „Iránban számottevően megerősödött a német befolyás. Az a tény, hogy Irán külkereskedelmében Németország foglalja el az első helyet, bizonyítéka annak, milyen nagy szerepet játszik az iráni gazdaságban. Németország Iránnal folytatott kereskedelmének növekedése a német kereskedelmi apparátus jelentős, számszerű növekedésével járt. Több száz szakember, kereskedő, turista és a legkülönbözőbb foglalkozású egyéb személy érkezett Iránba."[31]

A Szovjetunió elsősorban úgy igyekezett ellensúlyozni Németország szovjetellenes tevékenységét a déli országokban, hogy tovább folytatta a Törökországgal, Iránnal és Afganisztánnal való kölcsönösen előnyös és egyenjogú kapcsolatok ápolását, miközben keményen szembeszállt az uralkodó körökben tapasztalható szovjetellenes megnyilvánulásokkal. Ez az irányvonal lényegében az egyetlen választási lehetőséget kínálta mindkét imperialista csoportosulás ama próbálkozásaival szemben, hogy Törökországot, Iránt és Afganisztánt bevonják saját politikai és gazdasági érdekkörükbe.

Ez a szovjet irányvonal eredményes volt. 1940. február 7-én például Irán moszkvai nagykövete arról biztosította a szovjet felet: „az iráni kormány sohasem fogja megengedni, hogy valamely harma-

[29] *E. Bisbee:* The New Turks. Philadelphia 1951. 187. old.
[30] DGFP Series D. 9. köt. 27—28. old.
[31] AVP SZSZSZR.

dik fél Irán területét használja fel nagy szomszédja elleni céljaira".[32] Törökországból ugyancsak érkeztek fogadkozások (1939. december végén és 1940. január elején is), hogy nincsenek szovjetellenes törekvései. A Szovjetunió déli szomszédainak, különösen Ankarának és Teheránnak ez az állásfoglalása, politikájuk minden következetlensége ellenére, elvi jelentőségű volt: azokat az angol—francia számításokat tekintve is, hogy ezeket az államokat felhasználják a Szovjetunió ellen, de a hitleristák próbálkozásaival szemben is. Ugyanilyen következtetésre juthatunk Afganisztánnal kapcsolatban is, amely 1940 júniusában megerősítette azt az elhatározását, hogy semleges marad a világháborúban.

Ilyen módon 1940. nyár közepére a Szovjetunió nagyarányú intézkedéseket tett európai határainál az ország biztonságának megerősítésére. Valami módon mindegyik lépése azt a célt szolgálta, hogy erősödjenek a Szovjetunió pozíciói a német fasizmussal előreláthatóan elkerülhetetlen összecsapás előtt. Sztálin nem sokkal azután, hogy a hitleri Németország hitszegő módon megtámadta a Szovjetuniót, katonai-stratégiai szempontból a következőképpen értékelte az ismertetett intézkedéseket. „Az a körülmény, hogy Hitler váratlanul felrúgta a megnemtámadási szerződést és rajtaütésszerűen megtámadta a Szovjetuniót, előnyös helyzetet teremtett a német csapatok számára, s ennek következményei még mindig megmutatkoznak a szovjet csapatok helyzetén — mutatott rá Sztálin 1941. július 18-án Churchillnek küldött személyes üzenetében. — El lehet képzelni, hogy mennyivel előnyösebb lett volna a német csapatok helyzete, ha a szovjet csapatoknak a német csapatok támadásával nem Kisinyov, Lvov, Breszt, Białystok, Kaunas és Viborg térségében kellett volna szembeszállni, hanem Odessza, Kamenyec-Podolszk, Minszk térségében és Leningrád környékén."[33]

[32] Ugyanott.

[33] A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőinek üzenetváltása 1941—1945. Első kötet. Kossuth Könyvkiadó—Kárpáti Könyvkiadó 1981. 21. old.

2. GAZDASÁGI ÉS KERESKEDELMI KAPCSOLATOK NÉMETORSZÁGGAL

A Szovjetunió és Németország között a gazdasági és kereskedelmi szférában bizonyos értelemben egyedülállóan alakult a viszony. A szovjet külügyi népbiztos 1940. augusztus 7-én, Stafford Cripps angol nagykövettel folytatott beszélgetése során, szembeállította egymással a szovjet—német és a szovjet—angol kereskedelmi kapcsolatokat. Rámutatott arra, hogy Németország tovább szállítja a Szovjetuniónak az ipari berendezéseket, miközben „Angliánál ezt nem sikerült elérnünk, sőt az angol fél még korábbi megrendeléseinket sem teljesíti".[34] A Szovjetunió viszonylag rövid idő alatt megkapta Németországtól a legfontosabb berendezéseket. Elég sok szovjet szakember megismerkedhetett a német iparral, a hadiiparral is. Egyetlen más tőkés országgal sem alakult így a helyzet.

A Szovjetuniót a Németországgal folytatott kereskedelemben az a szándék vezérelte, hogy a lehető legteljesebb mértékben felhasználja jövendőbeli ellenfelének — mely egyben magasan fejlett ipari hatalom — gazdasági és tudományos-technikai erőforrásait. Célja a szovjet ipar fejlesztése és a haza védelmének erősítése volt.

Egy 1977-ben az NSZK-ban megjelent cikkgyűjteményben a következőket olvashatjuk: „A Szovjetunió a Németországgal való kereskedelmi kapcsolatokban szívós, hajthatatlan partnernek bizonyult, következetesen védelmezte a maga gazdasági és védelmi érdekeit. A kutatóknak az a gyakorta hangoztatott véleménye, hogy a német hadigazdaság »lényegbevágó támogatást« kapott a szovjet nyersanyagszállítások révén, nem számol azzal a ténnyel, hogy a Szovjetunió cserébe milyen volumenű és összetételű szállítmányokat követelt és kapott Németországtól. Így például 1940 végén a Szovjetunió beleegyezett abba, hogy 10%-kal növeli a Németországba irányuló gabonaszállítást, ám ezért Németországnak növelnie kellett a Szovjetunióba irányuló alumínium- és kobaltszállítmányokat, jóllehet ezekre neki is égető szüksége lett volna. Németországnak arra a kérésére pedig, hogy adjon a megállapítottnál több

[34] AVP SZSZSZR.

nyersanyagot, a Szovjetunió úgy válaszolt, hogy újabb munkagépeket, teherautókat, sőt fegyvereket követelt."[35]

A szovjet történetírás megcáfolta a Németországnak nyújtott „szovjet gazdasági segítségről" szóló meséket. Ismeretes egyebek között a szovjet külügyi népbiztos egyik 1940. tavaszi beszéde. Anglia és Franciaország — mutatott rá a népbiztos — azzal próbálják igazolni a szovjet külkereskedelemmel kapcsolatos ellenséges magatartásukat, hogy „kereskedelmünkkel Németországot segítjük Anglia és Franciaország elleni háborújában. Könnyen meggyőződhetünk ezeknek az érveknek az alaptalanságáról. Elég, ha a Szovjetuniót összehasonlítjuk Romániával. Ismeretes, hogy Románia egész külkereskedelmi forgalmának a felét Németországgal bonyolítja le. Olyan alapvető árufajtákban, mint a kőolaj és a gabona, Románia a termékmennyiségnek jóval nagyobb részét realizálja a Németország felé irányuló exportban, mint a Szovjetunió. Anglia és Franciaország Romániával szemben mégsem szánja el magát ellenséges lépésekre, s nem tartja lehetségesnek, hogy a Németországgal folytatott kereskedelem abbahagyását követelje. Egészen más a helyzet a Szovjetunióval."[36]

1941 közepén Németországnak összesen 10 millió tonna olaja volt. Ebből 0,5 millió tonnát termeltek ki magában az országban, 0,8 milliót a megszállt országokban, 8,7 millió tonnát pedig a birodalom csatlós országaiban, mégpedig a túlnyomórészt a burzsoá-földesúri Romániában. Németország 1939 és 1941 között szövetségesei és a megszállt országok jóvoltából meghússzorozta kőolajtartalékait.[37] Nyilvánvaló annak a vádnak a tendenciózus mivolta, hogy a Szovjetunió állítólag segítséget nyújtott Németországnak „a külső nyersanyag- és élelmiszer-függőség felszámolásában".

A szovjet diplomáciai szolgálat és a külkereskedelmi szervezetek munkatársai tudatában voltak a Németországgal folytatott kereskedelem politikai vonatkozásainak. Abban a jelentésben, amelyet az 1939. augusztus 19-én kötött szovjet—német kereskedelmi és

[35] *F. Forstmeir—H. T. Volkman* (Hrsg.): Kriegswirschaft und Rüstung 1939—1945. Düsseldorf 1977. 382. old.

[36] Sesztaja szesszija Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 29 marta—4 aprelja 1940 god. 28. old.

[37] *D. Eichholtz:* Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft. 1939—1945. Berlin 1971. 1. köt. 1939—1941. 223. old.

hitelmegállapodás teljesítéséről készítettek, A. I. Mikojan külkereskedelmi népbiztos, A. D. Krutyikov, a helyettese és J. I. Babarin, a németországi szovjet külkereskedelmi képviselet vezetője ezeket írta: „Figyelmet érdemel, milyen összehangoltan járnak el a német cégek, amikor megteszik javaslataikat kéréseinkre úgy az árak, mint a szállítási határidők vonatkozásában. A német cégek szükségtelenül hosszú időn át foglalkoznak kéréseinkkel. Következtetés: a német cégeknek a követeléseinkkel és általában valamennyi kötelezettség teljesítésével szemben tanúsított magatartása késztessen bennünket maximális figyelemre és óvatosságra a német követelések teljesítésével kapcsolatban. Minderre annál nagyobb szükség van, mivel a német cégek magatartása jelen pillanatban a német kormány politikáját fejezi ki."[38]

A Szovjetunió és Németország gazdasági, kereskedelmi kapcsolatait két megállapodás alapozta meg. Először is az 1939. augusztus 19-i, kereskedelmi és hitelegyezmény, amely szerint Németország húsz éven át vállalt szovjet megrendeléseket 200 millió márka hitelkeretben, a szovjet áruszállítás értéke pedig 180 millió márka volt. A hitelre évi 5% kamatot számítottak. 1939 októberétől a két ország ismét tárgyalásokat folytatott, amelyek 1940. február 11-én egy gazdasági megállapodás aláírásával zárultak. Eszerint a Szovjetunió vállalta, hogy nyersanyagot exportál, Németország pedig, hogy ipari termékeket és fegyvert szállít.

Abban a vonatkozásban, hogy a Szovjetunió mennyire használta ki a Németországhoz fűződő gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat, jellemző például a szovjet repülőgépipar dolgozóinak tevékenysége. Egy csoportjuk I. F. Tyevoszjannak, a vaskohászat népbiztosának a vezetésével, a kereskedelmi küldöttség részeként Németországba látogatott. A csoport azt a feladatot kapta, hogy tanulmányozza a német repülőgépgyártási technikát, s válassza ki, mit kellene megvásárolni. A. Sz. Jakovlev is tagja volt a küldöttségnek. Az ismert repülőgép-konstruktőr ezt írja emlékirataiban: „Berlini tartózkodásunk első napjainak egyikén fogadott bennünket Udet vezérezredes, Hermann Göring helyettese (Göring volt akkor a légügyi miniszter). Udet vezette a légügyi minisztérium egész technikai ágazatát, s igen szoros kapcsolatban állt a repülő-

[38] *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1978. 3. sz. 112. old.

gépgyárosokkal: Messerschmitt-tel, Dornierrel, Heinkellel stb.... Mindjárt kijelentette: Göring utasítására megmutatja nekünk mindazokat a repülőgépeket, motorokat, műszereket és felszerelési tárgyakat, amelyeket a német légierő használ."

A szovjet szakembereknek, miután megismerkedtek a légi technikával, kételyeik támadtak: vajon a német fél a legújabb technikai típusokat mutatta-e? „Megvallom, engem is zavarba ejtett az a nyíltság, amelyet a németek tanúsítottak — jegyezte meg Jakovlev. — Hátha valóban az orrunknál fogva vezetnek minket, hátha tényleg elavult típusú gépeket akarnak ránk sózni? Meghánytuk-vetettük a dolgot, s végül úgy határoztunk, hogy nem sietünk a végleges következtetés levonásával, hanem előbb végigjárjuk a repülőgépgyárakat. Ott majd tisztábban látjuk a helyzetet.

S valóban, gyári látogatásaink sok tekintetben hozzájárultak kétségeink eloszlásához. A repülőgépek és a motorok sorozatgyártása, a műhelyek technológiai ellátottságának jellege eléggé meggyőzően tanúskodott arról, hogy a Johannisthalban látottak tényleg a Luftwaffe technikai alapját alkotják."[39]

Nagyon tanulságos a dolog politikai része is, az, hogy a szovjet vezetés milyen nagy figyelmet szentelt ezeknek a kontaktusoknak. Sztálin fogadta a Moszkvába visszaérkezett küldöttség tagjait. „Kérte, hogy részletesen számoljunk be az utazásról... Nagyon érdekelte őt a német repülőgépek fegyverzete: a fedélzeti lőfegyverek, a bombák; s kíváncsi volt arra, hogyan hasonlíthatók össze repülési-műszaki adataik a mi hasonló típusú gépeinkével."[40] 1939. november 26-án von Schulenburg német nagykövet, Molotovval beszélgetve, szóba hozta a szovjet gazdasági küldöttség utazását is. A népbiztos megjegyezte: „Ami a delegációnak a németországi utazása utáni összbenyomást illeti, ez egészében kedvező. Eleinte, amíg még régi dolgokat mutattak, a küldöttség nem volt megelégedve, de azután, hogy érdekesebb és újabb prototípussal is megismertették, egészében kedvező benyomása támadt."[41]

[39] *A. Sz. Jakovlev:* Szárnyak, emberek. Egy repülőgép-tervező feljegyzései. Kossuth Kiadó és Zrínyi Katonai Kiadó 1968. 232—233. old.; Lásd még *P. A. Zsilin:* Kak fasisztszkaja Germanyija gotovila napadenyije na Szovjetszkij Szojuz.(Raszcsoti i proszcsoti.) 2. kiad. Moszkva 1966. 216—217. old.

[40] *A. Sz. Jakovlev:* Cel zsiznyi. Moszkva 1974. (A mű második kiadása.) 175—176. old.

[41] AVP SZSZSZR.

A szovjet fél a német képviselőkkel folytatott gazdasági tárgyalásokon szilárdan védelmezte államunk érdekeit. Ezt a németek is észrevették. 1939. december 19-én a német delegáció vezetői, akik a gazdasági egyezmény előkészítése végett tartózkodtak Moszkvában, a következőket táviratozták haza: „A mai napon Mikojannal folytatott első tárgyaláson, miként várható volt, nehézségek támadtak. Mikojan azt követelte, hogy a német kompenzációs szállítások, amilyen nagymértékben csak lehetséges, katonai szállítmányok formájában történjenek. A szovjet kormány pozitív választ követelt arra a Berlinben átnyújtott listára, amely összefoglalta a kívánt katonai szállítmányokat, beleértve egyes olyan árufajtákat is, amelyet Berlin végleg nem hajlandó átadni. Mint ismeretes, mi megtagadtuk a következő objektumok szállítását: kértek két cirkálót, a »Seydlitz«-et és a »Prinz Eugen«-t, a »Bismarck« építési dokumentációját, tengeri nehéztüzérségi fegyvereket, 24-es lövegeket, a legújabb konstrukciójú aknákat és torpedókat, tüzérségi lőszer előállítására alkalmas berendezéseket. A szovjet kormány úgy véli, hogy a nyersanyagszállítmányokért csakis akkor kap megfelelő ellenértéket, ha a listán felsorolt valamennyi szállítmányt megkapja."[42]

1939. december 22-én von Schulenburg így panaszkodott Molotovnak: „A Szovjetunió és Németország képviselői között a gazdasági tárgyalásokon nagy nézeteltérések tapasztalhatók, így például nem tudtak közös nevezőre jutni a Szovjetunió katonai megrendeléseinek kérdésében... A szovjet fél részéről túl nagy a program, és a háborúban álló német kormány nem képes teljesíteni ezeket a megrendeléseket."[43]

Azokban az esetekben, amikor a német fél nem tartotta be maradéktalanul a Szovjetunióval kötött gazdasági-kereskedelmi megállapodás feltételeit, a szovjet fél élesen reagált. Így például 1940. április 6-án von Schulenburg azt jelentette Berlinbe, hogy Mikojan figyelmeztette a Németországból várt kőszén késedelmes szállítására. „Mindaddig — mondotta —, amíg ezen a téren nem áll be gyökeres kedvező irányú változás, amíg Németországban nem ipar-

[42] Akten... Serie D. 1937—1945. 8. köt. 438. old.
[43] AVP SZSZSZR.

kodnak igazán a szállítással, szó sem lehet a további gabona- és kőolajszállításról."

1940 májusában a német külügyminisztérium elégedetlenségét fejezte ki amiatt, hogy „a Szovjetunióból nem a várt ütemben érkeznek a nyersanyag- és élelmiszer-szállítmányok, nem úgy, ahogy a szerződéses megállapodás szól... Ez főleg a kőolajtermékekre vonatkozik... Ezenkívül Németországnak érdeke, hogy minél gyorsabban érkezzenek a fémszállítmányok. A fémszállítás eddigi tempója ugyancsak nem felel meg a szerződéses megállapodásnak."[44]

A szovjet—német kontaktusokban a kereskedelmi és gazdasági kérdésekben állandósult a feszültség.

Így például 1940 augusztusában a német hatóságok megengedték a Szovjetuniónak, hogy kereskedelmi kiállítást rendezzen Königsbergben. „A berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség munkatársai igen sokat fáradoztak a kiállítás érdekében — emlékezik vissza I. F. Filippov. — A németek mindent megtettek, hogy a Szovjetunió ne tudja bemutatni a kiállításon a szocialista rendszer lényegét, a szovjet nép szellemi és kulturális gyarapodását. Megtiltották például, hogy a Szovjet Alkotmány szövegét feliratokon idézzük. Az első napok után a Gestapo eltüntette a »vendégkönyvet«. Ezután az új könyveket különös gonddal kellett őrizni."[45]

Hitlerék, miután megszületett a Szovjetunió megtámadására vonatkozó döntés, a Szovjetunióval való kereskedelmet több ízben is megpróbálták elterelő célzattal felhasználni. Thomas tábornok, az OKW gazdasági és fegyverkezési részlegének vezetője a „Legfontosabb tények a német hadigazdaságnak és a fegyverkezés gazdaságának történetéből" című könyvében megírta: 1940. augusztus 14-én „a gazdasági és fegyverkezési részlegnek a főnöke azt az információt kapta Göring birodalmi marsalltól, hogy a Führer azt szeretné, ha a oroszoknak csak 1941 tavaszáig szállítanának pontosan. Azután már nem érdekünk az orosz követelések teljes kielégítése."[46] Ugyanakkor a német külügyminisztérium azt ajánlotta a német cégeknek, hogy még akkor is vegyék fel a szovjet megrende-

[44] Stalin und Hitler. 200. old.
[45] *I. F. Filippov:* Id. mű, 118. old.
[46] Njurnbergszkij processz... 2. köt. 530. old.

léseket, ha biztosan tudják, hogy a szerződéses határidőn belül nem teljesíthetik azokat. A német fél azt a látszatot keltette, mintha teljesítené kötelezettségeit, s közben minden módon akadályozta a Szovjetunióba irányuló szállítást.

Ilyen körülmények között a szovjet diplomácia és a külkereskedelmi apparátus még inkább törekedett arra, hogy politikai hasznot húzzon a Németországgal való gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokból. 1940 novemberében Moszkvában kereskedelmi tárgyalások folytak. A szovjet fél azt kívánta, hogy a Németországból a Szovjetunióba irányuló export növekménye kizárólag hiánycikknek számító szerszámgép és ipari berendezés legyen. Schnurre, a német képviselő ennek kapcsán így jelentett Berlinbe: „A Szovjetunió csakis olyan árukat akar kapni tőlünk, amire égetően szüksége van."[47]

Novemberben a szovjet külügyi népbiztos vezette delegáció hazatért Berlinből, ám a gazdasági küldöttség egyik tagja, Jakovlev ott maradt, hogy kormányától kapott feladata értelmében tovább tanulmányozza a német repülőgépgyártó ipart. „Mihelyt visszatértem Moszkvába — írja a repülőgép-konstruktőr — jóformán már a pályaudvarról a Kremlbe hívattak... Sztálint főleg az a kérdés foglalkoztatta, hogy a németek nem csapnak-e be bennünket, amikor repülőtechnikai gyártmányokat adnak el nekünk. Elmondtam: most, a harmadik kiküldetésem után az a szilárd meggyőződés alakult ki bennem, hogy a németek repülőtechnikájuk tényleges színvonalát mutatták meg nekünk, s hogy az általunk megvásárolt Messerschmitt—109, Heinkel—100, Junkers—88, a Dornier—215 típusú repülőgépek a többivel együtt Németország légifegyverzetének mai állapotát tükrözik... Elmondtam továbbá: a hitleristákat teljesen elvakították eddigi sikereik, és véleményem szerint még csak meg sem fordul fejükben az a gondolat, hogy az oroszok megmérkőzhetnek velük... Késő éjszaka volt, amikor Sztálin hazaengedett. De előbb még a lelkemre kötötte: »Szervezze meg, hogy a mi embereink alaposan tanulmányozzák a német gépeket. Hasonlítsák össze őket a mi új gépeinkkel. Tanulják meg, hogyan lehet megverni őket«."[48]

[47] Akten... Serie D. 1937—1945. Bonn 1964. 11. köt. 603. old.
[48] *Jakovlev:* Id. mű, 225. old.

„A béke minden egyes napja a mi javunkra vált" — hangsúlyozza Jakovlev.

„Különösen értékes volt az időnyerés a légierőnknek. 1939—1940-ben ezáltal vált lehetővé, hogy új, teljesen modern katonai repülőgéptípusokat dolgozzunk ki, és 1941-ben megkezdjük szériagyártásukat."[49]

Az a mód, ahogy 1940. február 11. és 1941. június 22. között a szovjet—német gazdasági szerződést teljesítették, azt mutatta, hogy a szovjet fél mindent megtett Németország gazdaságának kihasználására a szovjet védelmi képesség erősítése céljából. A gazdasági egyezmény alapján összesen 287,7 millió német márka értékű áruszállítmány érkezett a Szovjetunióba.[50]

3. A NÉMET FASISZTA VESZÉLY MEGNÖVEKEDÉSE

Németország, miután vereséget mért Franciaországra és elfoglalt egy sor más európai országot, a világhegemóniáért folytatott harcában döntő ponthoz érkezett. A fasiszta vezetés geopolitikai számításai szerint a keleti féltekén most már csak egyetlen olyan erő létezett, amely meghiúsíthatta elgondolásait. Így a Szovjetunió elleni háború — amely a fasizmus egész nemzetközi programjának sarkköve volt — most közvetlen operatív feladattá vált.

H. Trevor-Ropper ismert angol történész megjegyzi, hogy Németország, ha győzött volna a Szovjetunió elleni háborúban, Eurázsia domináns erejévé lett volna. Hitler nem takargatta azokat a terveit, hogy népirtást akar véghez vinni Keleten. „A keleti politikának az a célja, hogy új térségeket nyisson németek százmillióinak letelepítéséhez" — idézi Hitlert a történész.[51] Egy másik angol tudós, D. Leach, „Németország stratégiája Oroszország vonatkozásában 1939—1941 között" című könyvében idézi egyebek között Hitlernek azt a beszédét, amelyet 1932-ben egy szűk körben mondott el, kifejtve Németország jövendőbeli „keleti politikáját": „Én nem követem Ludendorff tábornokot vagy bárki mást — mondotta

[49] Ugyanott.

[50] Lásd: *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1978. 3. sz. 113. old.

[51] *W. R. Louis (ed)*: The Origins of the Second World War. New York 1972. 52. old.

Hitler. — Elsősorban nem a gazdasági kérdésekre gondolok. Természetesen szükségünk van gabonára, kőolajra és ércekre ... De igazi célunknak annak kell lennie, hogy évszázadokra, évezredekre megteremtsük uralmunkat." „A Szovjetunió elleni hódító háború volt a hitleristák legfőbb eszköze abban a törekvésükben, hogy megvalósítsák az »élettér« megszerzéséről szőtt álmaikat" — hangsúlyozza Leach. — S nem egyedül csak azért, mert a Szovjetuniónak óriási területei és gazdag természeti erőforrásai voltak, hanem azért is, mert Oroszország volt a bolsevizmus központja."[52]

E. Jäckel nyugatnémet kutató így ír: „Hitler programjában a teendők sorrendje három nagy fázisra oszlott. Az első fázisban ismét katonai hatalommá kellett tenni Németországot, és szövetséget kötni Angliával, Olaszországgal. Egy ilyen szövetség révén Németországnak lehetősége nyílt volna arra, hogy nyugodtan felkészüljön a Franciaországgal való leszámolásra. A második fázisban valami módon sor kerülhet a Franciaország elleni háborúra, s ezzel nemcsak az európai francia hegemonista törekvéseknek vethetnek véget, hanem egyben Németország hátában is megszüntetik a veszélyt a keleti expanzió megindításának idejére ... És csak ezután, Franciaország szétzúzása után, a harmadik és végső fázisban kerülhet sor az Oroszország elleni nagy hódító hadjáratra, ami katonailag már igen egyszerű lesz, hiszen már semmiféle más akadály nem lesz."[53]

1940. július 22-én Hitler elrendelte, hogy lássanak hozzá a Szovjetunió elleni támadás operatív terveinek elkészítéséhez. A német fegyveres erők parancsnoki karának 1940. július 31-én tartott kibővített ülésén konkretizálták a háború általános elgondolását, stratégiai céljait és az előzetes határidőket. Hitler kijelentette: *„Meg kell semmisíteni Oroszországot!* A határidő: 1941 tavasza."[54] A háború időtartamát öt hónapban szabták meg. 1941 őszére már be is kellett volna fejezni.

1940. november közepére a német parancsnokság már kidolgozta a Szovjetunió elleni támadás részletesebb tervét, melyet előzete-

[52] *D. Leach:* German Strategy against Russia. 1939—1941. London 1973. 11—12 old.

[53] *E. Jackel:* Frankreich in Hitlers Europa. Die Deutsche Frankreichspolitik im zweiten Weltkrieg. Stuttgart 1966. 19—21. old.

[54] *Halder:* Id. mű, 2. köt. 60., 62., 77—80. old.

sen „Otto" fedőnévvel láttak el. A terven azután tovább dolgoztak december második feléig, s részletesen kimunkálták a hadászati alapelveket. F. Bullock angol történész hangsúlyozza, hogy Hitlernél a Szovjetunió elleni támadás vonatkozásában „nem volt szó semmiféle improvizálásról". „Valamennyi idevágó döntést jó előre elfogadtak és gondosan megterveztek."[55]

1940 augusztusától, a szovjetellenes háború előkészítéséből adódó feladatoknak megfelelően, változott Németország külpolitikai aktivitása. A következő irányokban összpontosult. Először is: meg kellett erősíteni az agresszorok hatalmi koalícióját és abban Németország vezető szerepét. Másodszor: be kellett fejezni a Szovjetunió elleni geográfiai hídfő kiépítését, biztosítani Németország kelet-európai és balkáni hegemóniáját, jelentősen megerősíteni a német pozíciókat a Szovjetunió déli szomszédországaiban. Harmadszor: el kellett érni, hogy a Szovjetuniónak ne legyenek szövetségesei a nemzetközi porondon se a támadás előtt, se utána. Negyedszer: minden módon arra kellett törekedni, hogy a Szovjetunió figyelme elterelődjék biztonságának és védelmi képességének erősítéséről, azt az illúziót keltve, hogy Németország részéről nem fenyegeti semmiféle veszély.

Hitler már 1940. szeptember 19-én úgy döntött, hogy Romániába küldenek egy német hadosztályt, másnap pedig elrendelte, hogy odainduljon egy katonai küldöttség. A főparancsnokság aznapi, szeptember 20-i direktívájában előírták: a katonai küldöttségnek úgy kell irányítania a Romániába érkező német csapatokat, hogy elfoglalják az olajmezőket, valamint azokat a pozíciókat, amelyekre a Szovjetunió elleni támadás esetén szükség lesz.[56] 1940. szeptember 22-én Németország olyan egyezményt kötött Finnországgal, amely szerint német katonai kísérettel átszállíthatják Finnország területén a norvégiai rendeltetésű hadianyag-szállítmányokat.[57] Német csapategységek jelentek meg magában Finnországban is.

Németország, Olaszország és Japán 1940. szeptember 27-én megkötötte a háromhatalmi egyezményt. Ezek az agresszív államok arra kötelezték magukat, hogy politikailag, gazdaságilag és katonai-

[55] Idézi: *E. Robertson (ed)* : The Origins of the Second World War. 219. old.
[56] DGFP Series D. 11. köt. 136., 144. old.
[57] Ugyanott, 149. old.

lag segítik egymást, ha valamelyiküket támadás éri egy olyan hatalom részéről, amely nem vesz részt sem az európai háborúban, sem a kínai—japán konfliktusban. Az egyezményhez mellékelt titkos jegyzőkönyv és számos más titkos megállapodás révén kialakult egy olyan mechanizmus, amely alkalmas volt a felek politikájának összehangolására katonai és haditengerészeti téren, gazdasági és haditechnológiai kérdésekben, a kölcsönös lőszerellátásban, sőt a technikai személyzet, az emberek cseréjében is. A paktum lényege politikailag az volt, hogy lehetővé tegye a három agresszív imperialista hatalom együttműködését a világhatalomért, a világ egymás közti felosztásáért vívott harcban.

A paktum egyaránt irányult Anglia és az Egyesült Államok, valamint a Szovjetunió ellen, jóllehet tartalmazott egy olyan külön kódosító kitételt, hogy a három hatalom egyezménye nem érinti azt a politikai státust, amely résztvevői és a Szovjetunió között fennáll. „A paktum belső célja az — hangsúlyozta Ott tokiói német nagykövet 1940. október 4-én Berlinbe küldött táviratában —, hogy új erőviszonyokat teremtsen Európában és a Távol-Keleten. E cél elérésének eszköze lehet Amerika visszaverése és a Szovjetunió kikapcsolása." Körülbelül ugyanígy látták a háromhatalmi egyezmény lényegét a japán vezetők is. Még az előkészületek idején történt, hogy Macuoka japán külügyminiszter az egyik tokiói megbeszélésen kijelentette: „Bár érvényben van a megnemtámadási egyezmény (a szovjet—német — *A szerző*), Japán mégis segítséget nyújt Németországnak egy szovjet—német háború esetén, és Németország is segíteni fogja Japánt egy orosz—japán háborúban."[58]

4. A SZOVJETUNIÓ ÉS NÉMETORSZÁG POLITIKAI KONFRONTÁCIÓJA 1940 NOVEMBERÉBEN

MAGAS SZINTŰ „TÁRGYALÁSOK"

1940 második felében a szovjet—német kapcsolatok legfontosabb eseménye az volt, hogy a két ország vezetői novemberben közvetlen tárgyalásokat folytattak. Berlinben ezt nem tekintették másnak,

[58] Idézi: *V. L. Iszraeljan—L. N. Kutakov:* Id. mű, 89—90. old.

mint egy különösen nagyszabású külpolitikai lépésnek annak érdekében, hogy elaltassák a szovjet állam éberségét, elvonják a Szovjetuniót attól, hogy Nyugaton erősítse biztonságát, s összeütközésbe hozzák Angliával.

1940. október 18-án a német vezetés levéllel fordult Sztálinhoz. Ebben megpróbálták megmagyarázni Románia és Finnország irányában tett lépéseiket, a háromhatalmi egyezmény megkötését stb. Ugyanabban a levélben megkérték Molotovot, tegyen hivatalos látogatást Berlinben, „tárgyalások folytatása végett". Hogy ez a német kezdeményezés mennyire csak elterelő jellegű manőver volt, azt feltárja a Németország jövendő katonai terveit összefoglaló direktíva, amelyet Hitler 1940. november 12-én, egy nappal a tárgyalások megkezdése előtt írt alá. A direktíva ötödik része hangsúlyozta: „Tárgyalásokba kell bocsátkozni azzal a céllal, hogy kideritsük Oroszország jövendőbeli álláspontját. A keleti irányú előkészületeknek, amelyekre vonatkozóan már szóbeli utasítás történt, e tárgyalások eredményétől függetlenül folytatódniuk kell."[59]

Hitlerék úgy hozták nyilvánosságra kezdeményezésüket, hogy abból egy újabb propagandahadjárat lett, melyet meglehetősen cinikus módon folytattak a „szovjet—német barátságról". „Nem hivatalos csatornákon a legképtelenebb kitalálásokat bocsátották szárnyra, hogy félrevezessék a világ közvéleményét a küszöbönálló tárgyalások jellegét illetően.

Ha összegezni akarjuk az ennek kapcsán Berlinben terjengő híreket, akkor azt mondhatjuk, hogy a szó szoros értelmében minden probléma előkerült, amit a zabolátlan fantázia csak kitalálhat. Mondták például, hogy a Szovjetunió a balkáni helyzetet vitatja meg Németországgal, hogy a Szovjetunió szilárd pozíciókra törekszik a Közel- és a Közép-Keleten, Iránon és Afganisztánon át India felé véve az utat. A Szovjetunió meg akarja kapni a Dardanellákat — állították —, hogy szabad kijárata legyen a Földközi-tengerre. A szkeptikusabb újságírók annak a véleménynek adtak hangot, hogy a találkozó nem lép túl egy protokolláris látogatás keretein, s csupán egy olyan egyezmény aláírásáról van szó, amelyben rendezik a szovjet—német kereskedelem nem kielégítő menetéből adódó problémákat. Mások viszont, éppen ellenkezőleg, kijelentet-

[59] DGFP Series D. 11. köt. 292—297., 317., 531. old.

ték, hogy a Szovjetunió csatlakozni akar a háromhatalmi egyezményhez. A Berlinben megjelenő *Bulletin United Press* azt írta, hogy a nemsokára kezdődő tárgyalások csak előjátékul szolgálnak a négy hatalom — a Szovjetunió, Németország, Japán és Olaszország — konferenciájához."[60]

A szovjet kormány határozottan visszautasította Berlinnek azokat a próbálkozásait, hogy meghamisítsa a szovjet—német kapcsolatok jellegét. Olyan kormányhatározat született, hogy a berlini látogatást Hitler további szándékainak kipuhatolására kell felhasználni, mindent el kell követni azért, hogy minél távolabbra tolódjék a német agresszió, s határozottan tiltakozni kell a hitleristák ama katonai és politikai jellegű intézkedései ellen, melyeket 1940 nyarán az európai térségben a szovjet államhatároknál foganatosítottak.

1940. november 12-én reggel a Molotov vezette szovjet küldöttség Berlinbe érkezett. Egy szemtanú mondja: „Öt perccel azelőtt, hogy a vonat a pályaudvarra érkezett volna, megjelent Ribbentrop, Keitel vezértábornagy kíséretében. Néhány perc múlva a pályaudvar megremegett a dobok pergésétől, s föltűnt a vonat. Küldöttségünket Ribbentrop üdvözölte; majd a protokoll előírása szerint a szovjet küldöttség vezetőjének bemutatta a német kormány tagjait, a diplomatákat. Közben a pályaudvar bolthajtásai alatt szüntelenül szólt az Internacionálé.

A nagykövetségi kocsin lassan haladtunk előre a Wilhelmstrasse szokásos autóáradatában. Mindenütt rend uralkodott. Később megtudtuk, hogy a német hatóságok jó előre megtiltották a lakosságnak, hogy bármi módon is kinyilvánítsa baráti érzelmeit a Szovjetunió iránt, pedig ilyen figyelmeztetésre aligha volt szükség, tudta mindenki, mi lenne ennek a vége."[61]

Mire a szovjet küldöttség megérkezett, a német diplomácia elkészített két dokumentumot, amelyek megalapozták a Szovjetunió előterjesztett javaslatokat. Volt ott egy megállapodástervezet a háromhatalmi egyezmény országai és a Szovjetunió részére, valamint az ehhez csatolandó két titkos jegyzőkönyv tervezete. A német fél által előadott megállapodástervezet előirányozta a Szovjet-

[60] *I. F. Filippov:* Id. mű, 124—125. old.
[61] Ugyanott, 126—127. old.

unió „politikai együttműködését" Németországgal, Japánnal és Olaszországgal, a négy hatalom ama kötelezettségét, hogy „tiszteletben tartják egymás természetes befolyási szféráit", s bővítik gazdasági kapcsolataikat. Azt ajánlották, hogy a Szovjetunió csatlakozzon a következő nyilatkozathoz: „A Szovjetunió kijelenti, hogy területszerző törekvései a Szovjetunió államhatáraitól délre, az Indiai-óceán felé irányulnak."[62]

A tárgyalásokra 13-án és 14-én került sor. A szovjet küldöttség vezetője kétszer találkozott Hitlerrel. Egyik ilyen alkalommal sem került sor igazi eszmecserére, mindkét fél mondta a magáét. Az első találkozáskor Hitler főképpen a nemzetközi katonai-politikai helyzettel foglalkozott, s egyre csak annál a tézisnél lyukadt ki, hogy a tengelyhatalmak Anglia fölötti győzelme eleve eldöntött dolog. Hangsúlyozta, hogy Németország szilárdan ellenőrzése alatt tartja Nyugat-Európa egész kontinentális részét, az együttműködő német és olasz csapatok pedig a legközelebbi jövőben Afrikából teljesen kiszorítják az angolokat. Ezért az a legfontosabb, hogy felosszák a „brit gyarmati örökséget". Ennek kapcsán szerette volna Hitler hallani a szovjet „elgondolásokat" is.

Molotov nem bocsátkozott bele az imperialista geopolitika taglalásába. Inkább egymás után tette fel a Szovjetunió és a többi kelet-európai állam biztonságának szavatolására vonatkozó kényes és konkrét kérdéseket, többek között magyarázatot követelt arra, miért tartózkodnak német csapatok Finnországban, s mi a feladata a német katonai küldöttségnek Romániában. Hitler igen szűkszavú magyarázatait a szovjet fél nem tartotta kielégítőnek, és visszautasította. Rámutatott, hogy Finnország esetében nyilvánvalóan német csapatok ottani összevonásáról van szó. Romániában pedig egy küldöttséghez képest túl sok a katona, és számuk tovább növekszik. Hitler elégtelen tájékozódására hivatkozva kitért a válasz elől.

„Ezután Hitler ismét a világ felosztására irányuló fantasztikus tervét kezdte részletezni — írja V. M. Berezskov, aki V. N. Pavlovval együtt, aki a berlini szovjet követség első titkára volt, fordítóként a szovjet jegyzőkönyvet vezette a tárgyalásokon. — Angliát, bizonygatta, a német csapatok néhány hónapon belül szétverik és

[62] DGFP Series D. 11. köt. 509—510. old.

elfoglalják, az Egyesült Államok pedig még hosszú évekig nem fenyegetheti az »új Európát«. Ezért itt az idő, hogy az egész földgolyó méreteiben elgondolkodjunk az új rend kialakításáról. Ami a német és az olasz kormányt illeti, folytatta a Führer, ők már elhatárolták az érdekszféráikat. Ebbe beletartozik Európa és Afrika. Japánt a délkelet-ázsiai térség érdekli. Mindebből világos, magyarázta Hitler, hogy a Szovjetunió érdekelt lehet államhatáraitól délre, az Indiai-óceán irányában. Így a Szovjetunió fagymentes kikötőkhöz juthatna ...

Molotov ezen a ponton félbeszakította Hitlert, mondván, hogy nem látja értelmét az effajta kombinációknak. A szovjet kormánynak az az érdeke, hogy minden olyan térségben, amely a szovjet határok közelébe esik, nyugalom és biztonság uralkodjék.

Hitler erre nem reagált, hanem megint fejtegetni kezdte tervét a britek »ellenőrzés nélkül maradt örökségének« felosztására. Így a beszélgetés különös, furcsa fordulatot vett: a németek nem akarták hallani, amit mondtak nekik."[63] És ez így ment két és fél órán át.

Moszkvából — ahol a küldöttségnek a Führerrel való első találkozásról küldött jelentéséből gyorsan rájöttek, miről van szó — határozott utasítás jött: el kell vetni a német javaslatokat, és változatlanul magyarázatot kell követelni a Szovjetunió biztonságát közvetlenül érintő kérdésekben. A Hitlerrel való november 14-i találkozó jóval feszültebb légkörben zajlott le. A szovjet fél ismét hangsúlyozta, hogy Finnországot gyakorlatilag megszállta a Wehrmacht. A Szovjetunió rendelkezésére álló adatok alapján kimutatták, hogy a német csapatok a szovjet határ mentén megerősítik állásaikat. A szovjet kormány követelte, hogy azonnal vonják ki Finnországból a német csapatokat. Válasz helyett Hitler kijelentette, hogy a Baltikum térségében egy konfliktus „messzemenő következményekkel járhatna", azaz nyíltan fenyegetőzni kezdett.

Később ismét békés húrokat pengetett, és arról szónokolt, hogy úgymond, nem szeretne konfliktust „apró, lényegtelen kérdésekben". Csakhogy éppen ilyen kérdések felé terelték a beszélgetést. Milyen politikát folytat Németország Törökországgal, Bulgáriával, Romániával kapcsolatban? Hitler értésére adták, hogy a szovjet kormány nem tartja a Szovjetunió érdekeivel egybevágónak azokat

[63] *V. M. Berezskov:* Godi gyiplomatyicseszkoj szluzsbi. Moszkva 1972. 24. old.

a német—olasz garanciákat, amelyeket nem sokkal a berlini tárgyalások előtt adtak Romániának. A szovjet fél e garanciák visszavonását követelte. Hitler nyomban kijelentette, hogy ezt a követelést nem teljesítheti.

„Ekkor Molotov a következő kérdést tette föl:

— Mit szólna Németország, ha a Szovjetunió, amelynek érdekei fűződnek a határaitól délnyugatra fekvő területek biztonságához, garanciákat adna Bulgáriának ugyanúgy, ahogyan Németország és Olaszország garanciákat adott Romániának?

Hitlert ez a megjegyzés kizökkentette a nyugalmából. Szinte rikácsolva kiáltotta:

— Vajon Borisz cár garanciákat kért Moszkvától? Sohasem hallottam róla. Különben ezt meg kell tanácskoznom a Ducéval. Olaszország ugyancsak érdekelt Európa e részének ügyeiben. Ha Németországnak szüksége lenne arra, hogy ürügyet keressen az Oroszországgal való összeveszésre, akkor ilyen ürügyet bármelyik térségben találhatna — tette hozzá fenyegetően."

Ribbentrop a Hitlerrel folytatott tárgyalás után meghívta Molotovot magához, a Wilhelmstrasséra. Beszélgetésük során azt mondta, célszerű lenne, ha elvben megállapodnának azokról a kérdésekről, melyekről Hitler beszélt. A külügyi népbiztos viszont a maga részéről kitartott amellett, „várhat-e egyhamar magyarázatot arra, milyen céllal tartózkodnak német csapatok Romániában és Finnországban". A náci miniszter ingerülten kijelentette: „ha a szovjet kormányt továbbra is csak ilyen — az ő kifejezésével lényegtelen — kérdések érdeklik, ezek megvitatására a szokásos diplomáciai csatornákat javasolja". Ezzel lényegében be is fejeződött a beszélgetés. A szovjet küldöttek elutaztak Berlinből.[64]

Igen jellemző volt a szovjet küldöttség távozásának protokolláris része. Nyoma sem maradt a pompának, a házigazdák hangsúlyo-

[64] *Berezskov:* Id. mű, 30—36. old. — 1940. november 26-án közölték von Schulenburg moszkvai német nagykövettel: ahhoz, hogy a Berlinben megkezdett tárgyalásokat folytathassák, Németországnak több feltétel teljesítését kell biztosítania, mégpedig a következőket: a német csapatok azonnal vonuljanak ki Finnországból; a Szovjetuniónak néhány hónapon belül kölcsönös segítségnyújtási paktumot kell kötnie Bulgáriával. Von Schulenburg azonnal továbbította Berlinbe a szovjet nyilatkozatot. Nem jött válasz. Halder azt írja naplójában, hogy von Schulenburg táviratáról Hitler ezt mondta: „Oroszországot térdre kell kényszeríteni, amilyen gyorsan csak lehet . . ." (Ugyanott, 37—38. old.)

zott szívélyességének. Mereven kikísérték őket, néhány hivatalos frázis hangzott el. Ám a tárgyalások kimenetelét Hitlerék meghamisították. A német újságok széles körben a berlini tárgyalások „történelmi jelentőségéről" cikkeztek. 1940. november 17-én ezt írta a *Das Reich:* „A berlini tárgyalások az egész világnak megmutatták, hogy Németország, Olaszország, Japán és a Szovjetunió érdekszféráit egyeztették."[65] Változatlanul hangoztatták tehát a „szovjet—német megegyezésről" szóló propagandatézist.

GYAKORLATI KÖVETKEZTETÉSEK MOSZKVÁBAN ÉS BERLINBEN

Hogyan értékelték Moszkvában a szovjet—német találkozó eredményeit, és milyen gyakorlati következtetéseket vontak le belőlük? Abban az információban, amelyet 1940. november 17-én küldtek a londoni szovjet nagykövetnek, egyebek között ezt írták: „Mint a tárgyalások során kiderült, a németek garancianyújtás ürügyén ugyanúgy kézbe akarják kaparintani Törökországot, ahogy azt Romániával tették, a mi szánkat pedig azzal akarják befogni, hogy megígérték, segítenek bennünket abban, hogy a montreux-i egyezményt a mi javunkra megváltoztassák. Mi ebbe nem mentünk bele, mivel először is, úgy véljük, hogy Törökországnak függetlennek kell maradnia, másodszor, hogy a tengerszorosokat szabályozó rendszert megjavíthatjuk Törökországgal folytatott tárgyalások útján és nem a háta mögött. Mint látható, a németek és a japánok nagyon szeretnének bennünket a Perzsa-öböl és India felé terelni. Mi nem voltunk hajlandók erről tárgyalásokba bocsátkozni, mivel Németországnak ezeket a javaslatait nem ítéltük ésszerűnek."[66]

Ezen túlmenően Molotov berlini látogatása nemcsak arra adott lehetőséget a szovjet vezetésnek, hogy magas szinten még egyszer határozott elutasítással válaszoljon a németek próbálkozásaira, hanem arra is, hogy kipuhatolja a hitleri Németország bizonyos szándékait. A Szovjetunióban fontos következtetéseket vontak le a nemzetközi helyzetből és a Szovjetunió számára belőle várható következményekről. Mindenekelőtt megállapították, hogy igen kevés valószínűsége van már egy angol—német imperialista kompro-

[65] Idézi *Filippov:* Id. mű, 134. old.
[66] AVP SZSZSZR.

misszumnak. Ebből természetszerűen következett, hogy perspektivikusan mint potenciális szövetségesre lehetett számítani Angliára. Ami a balkáni államokat, Bulgáriát, Romániát, valamint Magyarországot illeti, ezek már lényegében hitlerista csatlósok lettek, Csehszlovákiát rabságba vetették, és ezen az úton volt Görögország is. Törökország, a maga részéről, vagy már igen szorosan Németországhoz kapcsolódott, vagy pedig ilyen szándékai voltak. Egyetlen olyan balkáni ország maradt, amelyre bizonyos mértékig számítani lehetett a Hitler-ellenes tábor potenciális résztvevőjeként: Jugoszlávia. A szovjet kormány, miután levonta ezeket a következtetéseket, nem volt hajlandó többé a német fél által előterjesztett kérdésekről tárgyalni, hiába akarta ezt Ribbentrop. „Mint látható, itt puhatolózásról volt szó. A szovjet kormány megpróbálta kifürkészni a hitlerista vezetés álláspontját, s így az egész nem végződött és nem is végződhetett valamilyen egyezmény megkötésével.[67]

A hitleri vezetés is megfelelően tudta értékelni a történteket: azt, hogy a Szovjetunió nem fogadta el a világ fölosztásának hitleri programját, s nem volt hajlandó csatlakozni a háromhatalmi egyezményhez; azt, hogy a szovjet kormány követelte, vonják ki Finnországból a német csapatokat, vessenek véget a német expanziónak azokban a térségekben, ahol közvetlenül veszélyeztetni lehet a Szovjetunió biztonságát, így mindenekelőtt Finnországban, Kelet-Európában, a Balkánon, valamint a Szovjetuniótól délre fekvő vidékeken. A német vezetés meggyőző bizonyítékot kapott arra, hogy a Szovjetunióra nem hatnak az elterelő manőverek, s tisztában van vele, hogy biztonságát növekvő mértékben veszélyeztetik a fasiszta Németország kelet-európai akciói. Berlinben végleg meggyőződhettek arról, hogy a Szovjetuniót nem sikerül összeütközésre bírni Angliával, és hogy a szovjet fél még megvitatni sem hajlandó olyan kombinációkat, amelyek alkalmasak lennének a szovjet—angol viszony kiélezésére. H. Holldack a novemberi tárgyalások eredményeinek berlini összegezése kapcsán megjegyzi: „A Szovjetunió nem hajlandó angazsálni magát a nyugati hatalmakkal szem-

[67] Falszifikatori isztorii. 71. old.

ben, s nem enged Németországnak a vitás kelet-európai kérdésekben."[68]

Stafford Cripps moszkvai angol nagykövet, Molotov berlini látogatását értékelve, közölte a Foreign Office-szal: „a találkozó eredményei negatívak voltak; az oroszok meg akarták őrizni cselekvési szabadságukat, és nem reagáltak Hitler arra irányuló erőfeszítéseire, hogy segítsék a németek balkáni és közel-keleti tevékenységét". Ami a német vezetést illeti, Hitler 1941. március 17-én a Szovjetunióval Berlinben, novemberben folytatott tárgyalásokról nyíltan megmondta R. H. Gerede németországi török nagykövetnek: „Németország minden erővel azon volt, hogy Oroszországot bevonja egy Anglia elleni nagy kombinációba." Winston Churchill angol kormányfő így összegezte a berlini tárgyalások eredményeit: „Mint várható volt, a szovjet kormány elutasította a német tervezetet."[69]

„Ha ma fel akarom idézni az 1940 őszén Berlinben tartott szovjet—német tárgyalásokat — írja V. M. Berezskov —, óhatatlanul foglalkoznom kell azokkal a megtévesztő rágalmakkal, amelyek akkor elterjedtek, s amelyek még ma is felbukkannak a nyugati sajtóban e találkozással kapcsolatban. Azt állítják például, hogy akkor Berlinben a szovjet fél valamiféle területi követelésekkel állt elő az Indiai-óceán irányában, s mintha ennek érdekében a Szovjetunió kész lett volna egy újabb paktumot kötni Németországgal stb. Mindez vagy dús fantázia szüleménye, vagy pedig tudatos és rosszindulatú hamisítás azzal a célzattal, hogy befeketítsék a Szovjetunió politikáját."[70]

A Szovjetunió és Németország között novemberben lezajlott magas szintű megbeszélések eredményei megmutatják, mennyire alaptalan számos polgári történésznek az az állítása is, hogy Molotov berlini látogatása valamiféle „vízválasztó" volt a szovjet—német viszonyban 1939 és 1941 között. 1940 novemberéig a Szovjetunió állítólag „engedett" Németországnak, Molotov berlini látogatása után azonban ebben a két ország közötti viszonyban „valódi" fe-

[68] *H. Holldack:* Was wirklich geschah. Die diplomatischen Hintergründe der deutschen Kriegspolitik. München 1949. 240—241. old.

[69] *Woodward:* Id. mű, 146. old.; DGFP Series D. 12. köt. 310. old.; *W. Churchill:* The Second World War. 2. köt. 588. old.

[70] *V. M. Berezskov:* Id. mű, 38. old.

szültség keletkezett. A berlini találkozó ezzel szemben egyáltalán nem volt kivételes esemény, még kevésbé „vízválasztó" az adott időszak szovjet—német kapcsolatrendszerében. Eredményei törvényszerűen születtek mind a két állam kapcsolatainak általános tendenciáiból, mind pedig abból a módból, ahogy a felek a szőnyegre kerülő konkrét kérdésekkel foglalkoztak. Az már más dolog, hogy a szovjet—német viszonyban meglévő feszültség, amely azelőtt többnyire rejtve maradt, most markánsan felszínre került. Ennek a feszültségnek most mindenekelőtt a formája hatott újdonságként: heves politikai konfrontációra került sor. Berlinben természetesen korábban is tudták, hogy a Szovjetunió negatívan viszonyul Németország kelet-európai akcióihoz a „furcsa háború" kezdetétől. A Szovjetuniónak azok a nyilatkozatai, hogy vonják ki Finnországból a német csapatokat, vessenek véget katonai jelenlétüknek Romániában, az a követelés, hogy tartsák be a megnemtámadási egyezményt, mind-mind része volt annak a politikának, amely fékezni igyekezett a növekvő német aktivitást a Szovjetunió irányába.

Ugyanezt a politikát folytatta Moszkva a novemberi találkozó után is, de immár nemcsak a berlini megbeszéléskor érintett országokat illetően. Így például 1940 szeptemberében a Szovjetunió határozottan tiltakozott a bécsi döntés ellen. Von Schulenburg nagykövet azt írja, hogy a Szovjetunió külügyi népbiztosa követelte: „a német kormány vegye figyelembe azt a tényt, hogy cselekedetei sértik a megnemtámadási egyezmény 3. cikkét, amely előzetes konzultációkat ír elő."[71]

A szovjet kormány, amikor azt tapasztalta, hogy Németország aktivitása fokozódik Észak-Európában, speciális utasítást adott svédországi követének, A. M. Kollontaj asszonynak, hogy biztosítsa a svéd kormányt arról: „a szovjet kormány változatlanul azon az állásponton van, hogy feltétlenül el kell ismerni és tiszteletben kell tartani Svédország függetlenségét." „Hanson miniszterelnök nyilvánvaló megelégedéssel fogadta közlésünket — jelentette Kollontaj a Külügyi Népbiztosságnak. — Megkért, adjam át hálás köszönetét a szovjet kormánynak a Svédországnak oly fontos közlésért. Ez morálisan segíti a kabinet politikáját, melynek célja, hogy kívül

[71] Akten ... Serie D. 1937—1945. 11. köt. 1. old.

tartsa Svédországot a háborún, s mely egyúttal arra irányul, hogy a Szovjetunióval erősödjenek a baráti kapcsolatok . . . A miniszterelnök több ízben is hangúlyozta, milyen értékes és fontos az általam közvetített nyilatkozat."

1940. szeptember 7-én Svédország és a Szovjetunió kereskedelmi szerződést kötött. Branting szenátor a svéd üzleti körök hangulatát juttatta kifejezésre, amikor ezt mondta a szovjet követnek: „Az a körülmény, hogy Svédország és a Szovjetunió jószomszédi viszonyát megerősítettük a kereskedelmi szerződéssel, reális garancia lesz azzal szemben, hogy Németország békésen megszállja Svédországot."[72]

Németország azonban, a Szovjetunió ellenakciói dacára, tovább dolgozott az agresszió külpolitikai előkészítésén. 1940 novemberében például Halder, a német szárazföldi erők vezérkarának főnöke, a budapesti német katonai attasé útján levelet küldött Werth Henrik magyar vezérkari főnöknek, melyben tudomására hozta, hogy 1941 tavaszán harccselekményeket kezdenek Jugoszlávia ellen. Halder egyben elég határozottan értésére adta Werthnek azt is, hogy a Szovjetunió elleni német támadás eldöntött dolog. Abban a háborúban, amely „valószínűleg Jugoszlávia és kétségkívül a Szovjetunió ellen majd sorra kerül, Magyarországnak is részt kell vennie, saját érdekében."[73]

Németország felszította Bulgária monarchista felső rétegeinek szovjetellenességét is. 1940. november 23-án Hitler fogadta N. Draganov berlini bolgár követet, s gyakorlatilag az egész beszélgetés során azt követelte tőle, hogy Bulgária folytasson keményebb politikát a Szovjetunióval szemben, s biztosította őt arról, hogy Bulgáriának nincs mit félnie e kapcsolatok éleződésétől. A hitleri diplomácia azzal, hogy mielőbb szerette volna elérni Bulgáriának a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozását, végleg el akarta vágni annak a lehetőségét, hogy Bulgária a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok pozitív irányú fejlesztésével próbálkozhasson. „Oroszországot kész tények elé kell állítani — mondta Hitler 1940. december 3-án Draganovnak. — Ha Bulgária csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez, a Szovjetunió automatikusan eltávolodik tőle."[74]

[72] *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1959. 9. sz. 93—94. old.
[73] Njurnbergszkij processz . . . 2. köt. 664. old.
[74] DGFP Series D. 11. köt. 676—770. old.

1940. december 18-án este Hitler aláírta a német fegyveres erők valamennyi haderőnemének szóló általános direktívát a Szovjetunió elleni harccselekmények kibontakoztatásáról. Ez volt a 21. számú, „Barbarossa" fedőnevű terv.

ERŐSÖDIK A „SZOVJET—NÉMET EGYETÉRTÉSRŐL" SZÓLÓ HITLERISTA PROPAGANDA

Ahogy hozzáláttak a Szovjetunió elleni agresszió előkészítéséhez, Berlinben tovább erősödött az a propaganda, amit oly szemtelenül folytattak már a második világháború első napjai óta: fáradhatatlanul ismételgették, milyen „jó", sőt „baráti" és „szívélyes" a viszony a Szovjetunióval. Idővel azonban változtak e propaganda okai. Amíg Franciaország szétzúzása előtt a német diplomácia, a felderítés, a propagandaszervek főleg azért alakították ki a „szovjet—német egyetértés" mítoszát, hogy vele demonstrálják keleti hátországuk „megbízhatóságát" és így fogadtassák el a széles körű szovjetellenes kompromisszum megkötésének hitlerista feltételeit, addig most mindenekelőtt azért volt szükség erre a propagandára, hogy függönyt vonjanak vele a Szovjetunió elleni agresszió előkészületei fölé, s gyengítsék a Szovjetunió erőfeszítéseit biztonsága erősítésére.

Hitlerék ezt az irányvonalat csaknem a háborút megelőző utolsó hónapig folytatták. Otto Meissner államtitkár még 1941. június elején is azt mondta a berlini szovjet követség első titkárának, hogy „a Birodalmi Kancellárián állítólag új javaslatokat dolgoznak ki a szovjet—német kapcsolatok erősítése céljából, s e javaslatokat a Führer hamarosan továbbítani akarja Moszkvába".[75] Jellemző, hogy a hitleristák hosszú időn át félreinformálták még szövetségeseiket is, jóllehet ez sok esetben ellentétes volt a Szovjetunió elleni agresszióra való felkészülés gyakorlati követelményeivel. Példaként szolgálhat erre egyebek közt Hitler 1940. december 31-én Mussolininak küldött üzenete, amelyben hangsúlyozottan megszépítette a valóságot: „Jelenlegi viszonyunk a Szovjetunióval igen jó; nemsokára egy mindkét országnak előnyös kereskedelmi egyezményt kötünk, s így remélhetjük, hogy a még mindig fennálló je-

[75] *V. M. Berezskov:* Id. mü, 48. old.

lentős nehézségek elfogadható módon kiküszöbölhetők lesznek."[76] S ekkor már két hete múlt, hogy aláírta a Barbarossa-tervet.

A német hatóságok arra törekedtek, hogy a Szovjetunió és Németország kapcsolataiban mutatkozó ellentéteket elfedjék, s minden alkalmat megragadtak, hogy leplezni tudják az agresszió előkészületeit. 1941. áprilisban a Szovjetuniót demonstratív módon meghívták a lipcsei vásárra. Ugyanabban a hónapban jegyzőkönyvet írtak alá a balti-tengeri térségben húzódó határvonal egyik szakaszának pontosításáról. Ennek kapcsán ismét olyan hírek keltek szárnyra, hogy a szovjet—német viszonyban „pozitív változások" mutatkoznak, s esetleg számítani lehet neves politikusok kölcsönös látogatásaira, még az sincs kizárva, hogy Sztálin Berlinbe érkezik.

Hitlerék békefogadkozásai, hazug nyilatkozatai, képmutató mosolyai azonban egy pillanatra sem feledtethették a szovjet—német kapcsolatok lényegét, azt, hogy itt kibékíthetetlen ellenségek elkeseredett harcáról van szó. Egyetlen nagyobb horderejű külpolitikai döntést sem hoznak anélkül, hogy figyelembe ne vennék a másik fél várható reakcióját.

A németek félrevezető manőverei távolról sem mindig tudták megtéveszteni még a Németországgal baráti államok komolyabb megfigyelőit sem. Homlok Sándor berlini magyar katonai attasé például Werth Henrik vezérkari főnöknek küldött 1941. június 20-i jelentésében a következőképpen összegezte a szovjet—német viszonyról alkotott véleményét közvetlenül a Szovjetunió megtámadása előtt: „Német—szovjet-orosz viszonylatban a fennálló politikai, katonai és gazdasági ellentétek oly mélyek, ugyanakkor a német birodalomnak a háború sikeres továbbviselése érdekében annyira érdekében áll Szovjet-Oroszország nagyhatalmi kikapcsolása, hogy emberi számítás szerint a vele való háborús konfliktus elkerülhetetlennek látszik . . ."[77]

A fasiszta Németország dezinformációs kampánya még kevésbé tudta félrevezetni a szovjet kormányt. Ellenkezőleg; a Szovjetunióban számos terv szerint folyt a munka, hogy a népet mozgósítsák a készenlétre. Jól mutatja ezt például Kalinyinnak, a Legfelsőbb Tanács Elnöksége elnökének az a beszéde, amelyet 1940. november

[76] DGFP Series D. 11. köt. 993. old.
[77] Magyarország és a második világháború. 363. old.

5-én, az egyik moszkvai intézmény gyűlésén tartott. „A legutóbbi időszakban a nemzetközi politikai helyzet nagyon labilis volt — mondotta Kalinyin. — A tőkés világ, amelyet egyre jobban körülnyaldosnak a második imperialista világháború lángjai, a mély megrázkódások szakaszába érkezett, s ennek igen komoly következményei lehetnek. S mivel mi is kapitalista környezetben élünk, magától értetődően óhatatlanul érezni fogjuk valami módon azokat a földlökéseket, melyeknek hullámai hozzánk is elérnek e sajátos földrengés epicentrumából... Ez a bonyolult és rendkívüli instabil nemzetközi helyzet arra kényszerít bennünket, hogy állandóan készenlétben álljunk, és semmiféle esemény ne érhessen váratlanul bennünket."[78]

A szovjet külképviseletek, a külföldön működő katonai és kereskedelmi kirendeltségek számos információt juttattak el az ország vezetéséhez arról, hogy a fasiszta Berlin a „furcsa háború" befejezése után egyre nagyobb aktivitást fejt ki annak érdekében, hogy a Szovjetunió körül létrehozza szövetségeseinek és csatlósainak szorító gyűrűjét. Ezek az államok vagy a készülő agresszió felvonulási területéül szolgálhattak, vagy közvetlenül az agresszió résztvevői közé számítottak, vagy pedig legalábbis veszélyessé válhattak a Szovjetunió számára. A szovjet kormány az adott történelmi körülmények között minden tőle telhetőt megtett, hogy áttörje ezt a gyűrűt, s mindenképpen gyöngítse a hitleristák ama törekvéseinek hatását, hogy még a Szovjetunió elleni harci cselekmények megindulása előtt veszélyeztessék az ország biztonságát.

„Sietnünk kellett — emlékezik vissza Vaszilevszkij marsall. — A fasiszta Németország újabb agressziói Nyugat-Európában — ahol nemcsak a kis országokat, hanem Franciaországot is elfoglalta —, okvetlenül fokozott óvatosságra kellett hogy intsenek bennünket. Számolnunk kellett azzal, hogy Németország Európának csaknem az egész iparát uralma alá vetette, katonai potenciálja tetemesen megerősödött, és megnövekedett agresszív étvágya. A Szovjetunió elleni fasiszta támadás veszélye egyre reálisabbá vált."[79]

[78] *M. I. Kalinyin:* Izbrannije proizvegyenyija. Moszkva 1975. 303—304. old.
[79] *A. Vaszilevszkij:* Id. mű, 110. old.

5. A SZOVJETUNIÓ ÉS OLASZORSZÁG

A második világháború az olasz fasizmus szempontjából bizonyos fokig korán tört ki. Még távolról sem fejezte be az agresszióra való felkészülést. Az ország emberanyagából például fel lehetett volna állítani 150 hadosztályt, ám a hadsereg elégtelen fegyvertartalékai miatt csak 75—80 hadosztályt tudtak kiállítani.[80] Ez a körülmény, továbbá az a stratégiai elgondolás, hogy ki kell várni a stratégiai helyzet alakulását, azt eredményezte, hogy Olaszország 1940. június 10-én a „nem hadviselő hatalom" álláspontjára helyezkedett. Mussolini biztosította Hitlert: „A fasiszta Olaszországnak az a szándéka, hogy adott pillanatban az önök tartalékát képezi."[81]

Róma imperialista politikájában a fő kérdés nem annyira az európai expanzió volt — hiszen itt Németország már erősen befészkelte magát —, hanem sokkal inkább az újabb gyarmatok szerzése. „Olaszország partjait beltenger mossa, amelyet a könnyen elzárható Szuezi-csatorna és az Anglia ellenőrzése alatt álló Gibraltári-szoros köt össze az óceánnal — mondotta maga Mussolini az olasz fasizmus étvágyáról szólva. — Olaszországnak tehát nincs szabad kijárata az óceánhoz. A Földközi-tenger fogságában sínylődik, s minél nagyobb a lakossága és a hatalma, annál többet szenved ettől a fogságtól. Börtönrácsának rúdjait Korzika, Tunézia, Málta és Ciprus alkotják. Börtönőrei Gibraltár és Szuez.

Az olasz politika legelső feladata az, hogy széttörje ezt a börtönrácsot. Ezután már csak egy célja marad: menetelés az óceán felé. De vajon melyik óceán felé? Az Indiai-óceán felé Szudánon át, amely összekapcsolja Líbiát Abesszíniával? Vagy az Atlanti-óceán felé francia Észak-Afrikán át? Mindkét esetben mind az angolok, mind a franciák ellenállásába ütközünk."[82]

Olaszország gyarmatszerző törekvései, háborúba bonyolódása Görögországgal és az angolok elleni hadműveletek Északkelet- és Észak-Afrikában mind megannyi olyan tényező volt, melynek folytán csökkentek az olasz diplomácia lehetőségei az intenzív szovjet-

[80] Lásd: *Sz. Visnyev:* Vojennaja ekonomika fasisztszkoj Italii. Moszkva 1946. 84. old.

[81] Les Lettres secretes échangées par Hitler et Mussolini (1940—1943) Párizs 1946. 57. old.

[82] Idézi: *Oszjanij:* Id. mű, 288. old.

ellenes tevékenységre. Róma lényegében mégis ellenségesen viszonyult a Szovjetunióhoz.

Az olasz fasizmus, mint a hitleri Németország legfőbb európai partnere, szilárdan a nácik mellett állt a világuralom kivívására vonatkozó imperialista tervek kivitelezésében és a fasiszta hatalmak európai és ázsiai „új rendjének" megvalósításában. Berlinben is, Rómában is egyaránt úgy látták, hogy e feladataikat nem oldhatják meg a Szovjetunió megsemmisítése nélkül. Németország és Olaszország nemcsak arra számított, hogy majd a Szovjetunió számlájára megoldhatja nem kis nézeteltéréseit, hanem arra is, hogy közreműködésük esetén szovjet területekkel jutalmazhatja az arra aspiráló országokat: Finnországot, Romániát, Japánt és másokat.

Az olasz diplomácia változatlanul érdekelt volt abban, hogy megszervezze a két imperialista tábor államainak szovjetellenes megállapodását. Mussolini már három nappal a második világháború kitörése után előállt azzal az ötlettel, hogy hívják össze Németország, Olaszország, Anglia, Franciaország és Lengyelország konferenciáját, s dolgozzák ki a német—lengyel fegyverszünet, majd a későbbi rendezés feltételeit. Ötletét azonban rögtön föl is kellett adnia a háború gyors lefolyása miatt és mert gyakorlatilag nem volt lengyel kormány. Attolicó berlini olasz nagykövet 1939. szeptember 23-án megpróbálta kipuhatolni a német vezetésnél, van-e lehetőség Németország és a nyugati hatalmak békekötésére. 1940. január 3-án Mussolini személyes levélben tudatta Hitlerrel, hogy Olaszország békekezdeményezéseit elsősorban az a szükségesség indokolja, hogy egész Európát egyesítsék a Szovjetunió ellen. „Oroszország idegen elem Európában" — szögezte le a Duce.[83]

Gyakorlati téren a Szovjetunió és Olaszország nemzetközi érdekei leginkább Délkelet-Európában, a Balkánon, a Földközi-tenger keleti medencéjében keresztezték egymást. Az olasz imperializmusnak azok a kísérletei, hogy az itteni államokban, mindenekelőtt Anglia rovására erősítse a pozícióit, egyben szovjetellenes irányzatúak is voltak, hiszen ellene hatottak a szovjet külpolitika biztonsági törekvéseinek. Olaszország hol nyíltan, hol burkoltan igyekezett meghiúsítani a Szovjetuniónak azokat az erőfeszítéseit, hogy

[83] DGFP Series D. 8. köt. 608. old.

pozitív irányban fejlessze kapcsolatait Bulgáriával, Romániával, Magyarországgal, Jugoszláviával, Törökországgal és Afganisztánnal.

Hegemonisztikus jellegűek voltak Rómának azok az intézkedései, melyeket egy földközi-tengeri (balkáni) blokk létrehozása érdekében tett 1939 őszén. A kabuli olasz követ akkor a következőket tudatta Rómával: „Itt nagy figyelemmel kísérik Olaszország politikáját, különösen azt, hogy a balkáni semleges államok blokkját akarjuk kialakítani saját égiszünk alatt. Politikánkat itt lényegében oroszellenes politikaként értékelik. Az afgánok úgy látják: Olaszország jelenlegi politikai aktivitásának egyik legfőbb oka az a törekvés, hogy megőrizze manőverezőképességét Oroszország cselekedeteivel szemben, és felléphessen az ellen, hogy a Balkánon vagy a Földközi-tenger irányában előretörjön.[84]

Róma külpolitikájának nemcsak célja, hanem igen fontos eszköze is volt a „bolsevizmus elleni harc". Az olasz fasiszták léptennyomon hangoztatták kommunistaellenességüket, s egész legendát költöttek arról, hogy Délkelet-Európa és a Balkán országait állítólag „a Szovjetunió fenyegeti". Arra spekuláltak, hogy a szovjetellenesség leple alatt, mint ezeknek az államoknak a „védelmezője", Olaszország kiszoríthatja a térségből imperialista versenytársait.

Az olasz diplomácia a szovjetellenesség jegyében az Olaszországtól távoli vidékeken is belebonyolódott különböző, a Szovjetunió érdekeit sértő akciókba. Amikor a japán szoldateszka Halhin Gol-i veresége után lehetőség nyílt rá, hogy javuljanak a szovjet—japán kapcsolatok, Ciano olasz külügyminiszter 1939. október 12-én utasította tokiói nagykövetét, Auritit, hogy mindent tegyen meg ennek megakadályozására. A legkülönbözőbb országokban akkreditált olasz követségre érkeztek olyan instrukciók, hogy fokozni kell a szovjetellenes tevékenységet. 1939. december 22-én például Ciano ezt táviratozta Auritinak: „Feltétlenül aktívan kell dolgoznia annak érdekében, hogy Japánban antibolsevista politikát folytassanak, s ezzel erősítsék a japán vezető körökben meglevő hagyományos oroszellenességet. Hangsúlyozza, hogy Olaszországban antibolsevista orientáció érvényesül és erősödik.[85] A Szov-

[84] D. D. I., nona serie: 1939—1943. Roma 1957. 2. köt. 17. old.
[85] Ugyanott, 532. old.

jetunió, bár kellőképpen számot vetett az olasz vezetés szovjetellenességével és kommunistaellenességével, nem akarta élezni a viszonyt Olaszországgal. Elvben nem tartotta lehetetlennek, hogy normális diplomáciai és gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat alakítson ki ezzel az országgal. A hivatalos Róma azonban mindenképpen igyekezett visszatartani az olasz cégeket attól, hogy olyan árukat vásároljanak a Szovjetunióban, amilyeneket más piacokon is beszerezhetnek. Így azután a római szovjet kereskedelmi képviselet és az olasz külkereskedelmi szervek kapcsolatai jórészt olyan témájú levelezésre szorítkoztak, hogy adják ki gyorsabban az engedélyeket azoknak a cégeknek, amelyek árukat vásároltak a Szovjetunióban stb.

A fasiszta Róma ellenséges beállítottsága a Szovjetunióval szemben lehetetlenné tette, hogy a szovjet—olasz viszonyban jelentősebb előrelépés történjen.

A szovjet—finn fegyveres konfliktus idején Olaszország szovjetellenes politikája még jobban megélénkült. Róma több intézkedést is tett a finn militaristák politikai támogatása és katonai megsegítése érdekében. Ciano olasz külügyminiszter 1939. december elején ezt írta naplójába: „Fogadom Finnország meghatalmazott miniszterét. Köszönetet mond a hazájának nyújtott erkölcsi segítségért, és fegyvereket, valamint lehetőség szerint szakembereket kér tőlem. Semmi kifogásunk az ellen, hogy fegyvereket küldjünk; néhány repülőgépet már útnak is indítottunk. Ez azonban csak addig lesz lehetséges, amíg Németország megengedi a forgalmat. De vajon mennyi ideig tart még Németország hozzájárulása? A miniszter válasza: a kérdésnek ezt a részét elintézték, és bizalmasan közli velem, hogy maga Németország is szállított fegyvereket Finnországnak, mégpedig bizonyos készleteket engedett át, főleg a lengyel háborús zsákmányból származókat."[86]

1939 novemberétől Olaszországban szinte hisztérikussá fajult a szovjetellenesség, jóllehet Ciano kezdetben kijelentette, hogy Olaszországnak nem érdeke a szovjet—finn konfliktus fokozódása. A Szovjetunió több ízben is határozottan tiltakozott az olasz fasiszták féktelen szovjetellenes propagandája miatt. Így például, amikor 1939. december 2-án a fasiszta ifjúság hatalmas tüntetést ren-

[86] Ciano naplója. 1939—1943. Athenaeum é. n. 183. old.

dezett a római szovjet követség épülete előtt, december 4-én szovjet részről a következő jegyzéket nyújtották át az olasz külügyminisztériumnak: „A követség erélyesen tiltakozik az ilyesfajta felháborító tüntetés ellen, és reméli, megfelelő intézkedések történnek majd annak érdekében, hogy szervezőit kellőképpen megbüntessék, s hogy ne kerülhessen sor többé hasonló incidensre."[87]

Olaszországban mégis akkora méreteket öltött a szovjetellenes kampány, hogy a szovjet kormánynak többször is tiltakoznia kellett a fasiszta hatóságoknál. F. Anfuso, az olasz külügyminisztériumi kabinet főnöke azonban válaszul december 18-án kijelentette: „Olaszország mindig is antibolsevista politikát folytatott, és ilyen elveket követett."[88]

A szovjet diplomácia abbeli törekvésében, hogy csökkentse az olaszok szovjetellenes aktivitását, egyebek között azt a lehetőséget sem hagyta kihasználatlanul, hogy Németország közvetítésével próbáljon hatni Rómára. Bizonyos mértékig eredményesen lehetett számítani az imperialista szövetségesek egymás közti ellentéteire is. A Franciaország elleni támadás előkészületeivel elfoglalt hitleri vezetésnek ugyanis nem jött volna jól, ha az adott konkrét pillanatban olasz szövetségese konfrontációba bonyolódik a Szovjetunióval. Berlini vélemény szerint ennek még nem jött el az ideje. 1940. január 1-én Ribbentrop magához kérette Massimo Magistrati grófot, a németországi olasz ügyvivőt, és kérte, hogy továbbítsa Rómába a következőket: ne élezzék szükségtelenül a viszonyt a Szovjetunióval. Ugyanezt mondta Ribbentrop Mussolininak 1940. március 11-i, római megbeszéléseik alkalmával is.[89]

A szovjet diplomáciának sikerült egy időre megállítania a szovjet—olasz viszony romlási folyamatát. Megélénkültek a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok. 1940. június—júliusában a római szovjet kereskedelmi képviselet hasznos tárgyalásokat folytatott olyan nagy cégekkel, mint a Fiat, a Caproni, a Morelli, a Marcotti, a Savoia és mások. Némileg alábbhagyott a fasiszta hatóságok szovjetellenes kampánya is. A korábbinál kisebb mértékben volt tapasztalható az is, hogy az olasz hatóságok megtorlásokhoz folya-

[87] AVP SZSZSZR.
[88] D. D. I., nona serie: 1939—1943. 2. köt. 496. old.
[89] Ugyanott, 3. köt. 452—461. old.

modjanak az országban tartózkodó hivatalos szovjet személyekkel szemben. Megérkezett Rómába N. V. Gorelkin szovjet követ.[90] Az olasz kormány beleegyezett a kereskedelmi tárgyalásokba a Szovjetunióval, s elvi megállapodás született arról, hogy olasz kereskedelmi küldöttség utazik Moszkvába. Csakhogy miután megjött a szovjet fél igenlő válasza a küldöttség fogadásával kapcsolatban, Rómában húzni-halogatni kezdték a dolgot.

Ez nem egyedül az olasz vezetés szovjetellenességével magyarázható, ami különben sohasem lankadt. Inkább azzal, hogy a hitleri Németország időközben hozzákezdett a Szovjetunió elleni agresszió előkészítéséhez, s így 1940 őszétől minden módon fékezni igyekezett az olasz—szovjet kapcsolatok javulására tett erőfeszítéseket. Berlin beavatkozása véget vetett az olasz diplomácia amúgy is bátortalan „önállósági" igényének. 1941 februárjában például az olasz fél arról informálta német partnerét, hogy a Szovjetunió és Olaszország diplomatái kicserélték nézeteiket a Balkánon uralkodó nemzetközi helyzetről és a fekete-tengeri szorosok státusáról. Hitlerék rendkívül negatívan reagáltak már a véleménycsere tényére is. A római német nagykövet azt az utasítást kapta, hogy vessen véget ezeknek a kontaktusoknak. Ezt különösebb erőfeszítések nélkül meg is tette.[91]

1940 második felétől a Szovjetunió és Olaszország kapcsolatai a Mussolini-kormány szovjetellenes politikája folytán lényegében megbénultak.

A német vezetés, miközben a Szovjetunió elleni támadásra készült, az időpontot nem sietett Mussolini tudomására hozni. Elvben nem igényelte Olaszország közvetlen katonai részvételét, mivel nem kívánta felcsigázni mohó európai partnerének zsákmányszerző vágyát. A hitleri vezetés célszerűbbnek látta, ha Olaszországot a „tengely" földközi-tengeri érdekeinek „védelmezőjeként" foglalkoztatják, és segítségével lehetőleg leblokkolják Anglia esetleges aktivitását.

Közben az olasz fasiszták rájöttek, mi készül. 1941. május 30-án Mussolini kijelentette Cavallero vezérkari főnöknek: „úgy látja,

[90] N. V. Gorelkin 1939. október 8-án érkezett Olaszországba, és 1939. november 21-én nyújtotta át megbízólevelét.

[91] Lásd: *V. L. Iszraeljan—L. N. Kutakov:* Id. mű, 104—105. old.

hogy Németország és a Szovjetunió között konfliktusra lehet számítani". Hangsúlyozta, hogy „nem maradhat kívül ezen a konfliktuson, mert bekapcsolódott a kommunizmus elleni harcba".[92]

Hitler csak közvetlenül a Szovjetunió elleni támadás bekövetkezése előtt informálta Mussolinit az erre vonatkozó döntésről.[93] 1941. június 22-én éjjel, miután Berlinből telefonon megkapta a hírt a Szovjetunió elleni harci cselekmények megindulásáról, Mussolini haladéktalanul a német vezetés tudtára adatta: Olaszország 1941. június 22-én hajnali 3 órától hadiállapotban levőnek nyilvánítja magát a Szovjetunióval.

Az, hogy az olasz fasizmus részt vesz a hitleristáknak a Szovjetunió elleni agressziójában, az első naptól kezdve biztos volt. Ez irányba hatott harcos antikommunizmusa és szovjetellenessége, az a törekvése, hogy részt vegyen az agresszív hatalmak imperialista koalíciójának, az „új rend" kialakítása érdekében a világ újrafelosztására vonatkozó terveiben, végül ezt feltételezte a náci Németországhoz fűződő politikai és katonai szövetsége is. Olaszországnak sem területi követelései nem voltak a Szovjetunióval szemben, sem pedig oka arra, hogy megtámadja.

6. A HÁBORÚ ELŐTTI UTOLSÓ HÓNAPOK; A DIPLOMÁCIAI LEHETŐSÉGEK LESZŰKÜLÉSE

ÚJ ERŐVISZONYOK A SZOVJETUNIÓ ÉS NÉMETORSZÁG KÖZÖTT

Ahhoz, hogy reálisan felmérhessük mindazokat a nehézségeket, amelyek a Szovjetunió helyzetét a Nagy Honvédő Háború előtti utolsó hónapokban jellemezték, elvi jelentőségű, hogy tudatosítsunk egy objektív tényt: az agresszív hatalmak Németország vezette imperialista koalíciója ekkor már egészen más katonai, gazdasági és politikai erőt képviselt, mint a háború elején. Fegyvereinek

[92] DGFP Series D. 12. köt. 924. old.

[93] Két szovjet történész, V. L. Iszraeljan és L. N. Kutakov véleménye szerint az olasz fél először valószínűleg 1941. június 2-án, Hitler és Mussolini Brenner-hágónál tartott tárgyalásain kapott részletes információkat a Szovjetunió elleni német támadás tervéről. Hitler és Mussolini tárgyalásainak erről a részéről azonban nem lehet olvasni a német forráskiadványokban. (Lásd *Iszraeljan—Kutakov:* Id. mű, 106—107. old.)

erejével sikerült megrendítenie a korábbi nemzetközi struktúrát, s jelentős mértékben sikerült átalakítania a nemzetközi viszonyokat a számára kedvező irányban, s lényegében uralkodó helyzetre tett szert a tőkés világban.

Valóban: vajon a második világháború kitörésekor meg lehetett volna-e jósolni, hogy a hitleri Németország 1941 nyarára elfoglal 11 államot? Pedig ez tény volt. Harminckét nap alatt szétzúzta a burzsoá-földesúri Lengyelországot, s napok alatt elfoglalta Dániát. Norvégia megszállásához a hitleristáknak két hónapra volt szükségük. Belgium, Hollandia és Luxemburg 19 napon belül megszűnt létezni, Franciaország 44 napig védekezett. Az angol fegyveres erők vereséget szenvedtek, a katonák eldobálták fegyvereiket, és evakuálták őket a szigetükre. A német fasiszták elfoglaltak több balkáni országot. A Németország által ellenőrzött terület egészében véve 1941 közepére a háború elejéhez viszonyítva hatszorosára nőtt.[94] A militarista Japán Közép- és Dél-Kína, majd Délkelet-Ázsia hatalmas területeit szállta meg.

A Szovjetunió és a német fasiszta blokk közötti erőviszonyok a gazdaság és a nyersanyag-ellátottság terén egyáltalában nem a Szovjetuniónak kedvezően alakultak. A német monopoltőke a Wehrmacht, valamint a párt- és az államgépezet segítségével uralkodó pozíciókra tett szert Európában.

A XX. század monopolkapitalizmusának történetében mindenekelőtt Németországban, majd Japánban és Olaszországban jöttek létre először hatalmas katonai-ipari komplexumok. „A következő években azt a célt kell magunk elé tűznünk — mondták ki 1940. október 3-án a birodalmi ipari csoport nagytanácsának, a német monopóliumok vezérkarának tanácskozásán —, hogy kihasználjuk tőkénket, minden területen szilárd pozíciókra tegyünk szert az európai vállalatoknál, különösen az iparvállalatoknál, hogy lehetőségünk legyen a fejlemények irányítására."[95] De a német imperializmusnak hamarosan már nem voltak elegendők az európai méretek. 1940 májusában a német külügyminisztérium gazdaságpoliti-

[94] *D. Eichholtz:* Id. mű, 1. köt. 1939—1941. 223. old.

[95] Anatomija vojni. Novije dokumenti o rolji germanszkovo monopolisztyicseszkovo kapitala v podgotovke i vegyenyii vtoroj mirovoj vojni. Moszkva 1971. 280. old.

kai osztálya javaslatot dolgozott ki a „német gyarmatbirodalom" kialakítására. Ez azon alapult, hogy Németország számára létre kell hozni egy „nagy gazdasági térséget", amelybe beletartozna Csehszlovákia, Lengyelország, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Dánia és Norvégia. Azt tervezték, hogy később hozzácsatolják Skandináviát, a dunai államokat és a Baltikumot is. Majd pedig a volt afrikai német gyarmatokra került volna sor: Belga-Kongóra, Francia Egyenlítői Afrikára, Brit Nigériára.[96]

Nézzük meg, milyen eredményt kapunk, ha összevetjük egymással a Szovjetunió és Németország gazdasági mutatóit közvetlenül a hitleri agresszió küszöbén! 1941 közepére magában Németországban évente több mint 36 millió tonna nyersvasat és acélt öntöttek, ám a Németország által ellenőrzött európai szövetségesek és a megszállt országok termelését is számítva a Harmadik Birodalom teljes erőforrása e téren 81,5 millió tonnára rúgott. A Szovjetunióban egy év alatt éppen fele ennyi nyersvasat és acélt öntöttek. Németország széntermelése a szövetséges és a csatlós országok nélkül is jelentősen felülmúlta a Szovjetunióét, s az ő potenciáljuk csaknem kétszeresére növelte Németország erőforrásait. Németország szerszámgépparkja 1941-ben háromszorosa volt a Szovjetunióénak és a világon a legfejlettebb volt.[97]

Összességében a Németországban gyártott fegyvermennyiség 1941 nyarán 75%-kal nagyobb volt, mint 1939. szeptember elsején.[98] Ez idő alatt csaknem megkétszereződött a páncélosgyártás. 1940. augusztus 1-től 1941. június 22-ig a német katonai légierő csaknem 7700 új és kijavított harci repülőgépet kapott. 1941-ben csaknem 1,8-szer annyi tüzérségi fegyvert gyártottak havonta, mint 1939-ben. Mindezek a számok azonban csakis Németországra vonatkoznak, s kiszámításuknál nem vettük alapul sem a megszállt országok és területek, sem a szövetségesek gazdasági erőforrásait.[99]

A német fegyveres erők a Szovjetunió elleni támadás küszöbén olyan hatalmas csoportosulást alkottak, amelyhez foghatót a világ-

[96] Anatomie der Agression. Neue Dokumente zu den Kriegszieler des faschistischen deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg. Berlin 1972. 42—54. old.

[97] *D. Eichholtz:* Id. mű, 1. köt. 1939—1941. 223. old. Lásd A második világháború története. 3. köt. 385. old.

[98] Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin 1966. 5. köt. 287. old.

[99] A második világháború története. 3. köt. 387—388. old.

gon még nem hozott létre nagyhatalom. Nyolc és fél millió ember állt fegyverben, 214 hadosztályba és hét dandárba osztva. A Wehrmacht támadó élét 35 páncélos- és gépesített hadosztály alkotta. A katonai légierőnek több mint 10 000 repülőgépe volt.[100]

Németország hadigazdasági poetenciálja a megszállt országok kirablása és a gazdasági erőforrások kiaknázása folytán példátlan mértékben megnőtt. A második világháború első 17 hónapjában a német fasiszták az európai megszállt országokban olyan nagy értékű anyagi javakra és vagyonra tettek szert, ami duplája volt Németország háború előtti nemzeti jövedelmének. 1941. április elsején a Wehrmacht felfegyverzésére és felszerelésére dolgozott a megszállt területek mintegy 5000 gyára, üzeme és egyéb intézménye. Kilencvenkét német hadosztályt tudtak felszerelni a Franciaországban és másutt zsákmányolt autókkal. 1940 szeptemberében Németország kőolajszükségletének 60%-át romániai szállításokkal fedezték.[101]

Németország erőforrásai a szövetségesek és megszállt országok forrásaival együtt a második világháború elejétől 1941 közepéig a következőképpen nőttek: nyersacélból 7,7-szeresére, rézércből 3,2-szeresére, bauxitból 22,8-szorosára, kőolajból a hússzorosára, gabonafélékből a négyszeresére, vágómarhából pedig a 3,7-szeresére.[102] Tisztán katonai téren a következő volt a helyzet: Németország szövetségesei kiállítottak 29 gyaloghadosztályt, 16 dandárt, mintegy ezer repülőgépet, több mint ötezer löveget és aknavetőt. Olaszország szárazföldi erői egymillió 340 000 főt számláltak, légiereje 2500 körüli harci repülőgépből állt. Finnország 1941. június közepére 650 000 emberre növelte fegyveres erőinek létszámát; katonai légierejébe 307 harci repülőgép tartozott. Románia a háború elejére 703 000 emberre növelte fegyveres erőinek létszámát; légierejét körülbelül 700 harci gép alkotta. A magyar hadsereg alig több mint 200 000 emberből állt; a magyar katonai légierőnek 269 harci repülőgépe volt.[103]

[100] Ugyanott, 432—433. old.

[101] Promislennoszty Germanyii v period vojni 1939—1945. gg. Moszkva 1956. 11. old.; *G. Forster:* Der preussisch-deutsche Generalstab 1940—1965. Berlin 1966. 470. old.; *B. Mjuller-Gillebrand:* Szuhoputnaja armija Germanyii. 1933—1945. gg. Moszkva 1958. 2.köt. 143. old.

[102] *D. Eichholtz:* Id. mű, 1. köt. 1939—1941. 223. old.

[103] A második világháború története. 3. köt. 439—445. old.

A Szovjetunió már a háború első időszakában arra kényszerült, hogy hadigazdasági téren felvegye a versenyt a német fasiszták agresszív blokkjával. Mindent meg is tett, hogy a történelmi helyzetben le ne maradjon. Sikerült is élre törnie egy olyan általános mutatóval, mint a nemzeti jövedelem. Ez, ha az 1937-es szintet 100%-nak vesszük, 1940-ben Németország esetében 125%, a Szovjetuniónál 133% lett. 1940-ben a védelmi kiadások a Szovjetunióban rekordszintet értek el az ország egész háború előtti történetében: 32,6%-ra szöktek föl.[104]

A Szovjetunió népe és kommunista pártja óriási erőfeszítések és nélkülözések árán készítette föl fegyveres erőit az agresszor visszaverésére. Mégsem tudott a fasiszta Németország katonai, ipari bázisánál nagyobbat kiépíteni, hiszen lényegében neki dolgozott az egész kontinentális Európa. A Németország vezette blokk csaknem valamennyi országa militarizálta termelését, mozgósította hatalmas nyersanyag-forrásait és embertartalékait. Soha még az emberiség történetében nem született akkora katonai-ipari hatalom, mint amekkorát a világ első szocialista állama ellen koncentráltak.

A szovjet vezetés, számot vetve a Szovjetunió és a német fasiszta blokk erőviszonyaival arra kényszerült, hogy lehetőség szerint kitolja a hitleri agresszió időpontját.

1941 februárjától Németország hozzálátott, hogy titokban a szovjet határhoz vonja csapatait. A vezérkarhoz, a honvédelmi és a Külügyi Népbiztossághoz beérkező adatok egyre inkább arra mutattak, hogy közvetlenül fenyeget az agresszió. A szovjet kormánynak a hitleri Németország készülő agressziójáról voltak bizonyos adatai külföldi forrásokból is. Itt azonban számot kellett vetni azzal, hogy az Egyesült Államokból és Angliából érkezett információk olyan államoktól származtak, amelyek imperialista céljaikat követték, és nemegyszer tanúságot tettek már szovjetellenességükről.

1942. augusztusban Sztálin ezt mondta Churchillnek: „Nem volt szükségem semmiféle figyelmeztetésre. Tudtam, hogy megkezdődik a háború, de azt gondoltam, hogy sikerül még hat hónapot vagy körülbelül ennyi időt nyernem." Alexander Werth, a szovjet vezetőkkel való találkozásait összegezve, ezt írta: „Teljes mértékben tudatában voltak a német támadás veszélyének, de még mindig

[104] Ugyanott, 503. old.

reménykedtek, hogy elhalaszthatják a döntő órát, legalább őszig, amikor a németek már valószínűleg nem szánják rá magukat a támadásra; és akkor, 1942-re, a Szovjetunió jobban felkészülhet a háborúra."[105]

A SZOVJET DIPLOMÁCIA TOVÁBB HARCOL

Németország, valamint szövetségesei és csatlósai már közvetlenül az agresszió küszöbéhez értek. 1940 decemberétől a Harmadik Birodalom egész kolosszális gépezete a Szovjetunió elleni közelgő háború megindulásának lázában élt. Berlinben végleg eldöntötték, hogy támadnak. A szovjet politikai vezetés azon törekvései, hogy ellensúlyozza Németország tevékenységét a Szovjetunióval szomszédos országokban, már nem tudtak számottevően változtatni a lényegében egyértelmű helyzeten: a Szovjetuniótól északra és délre fekvő európai országok már hídfői vagy elkötelezett részesei voltak a közelgő támadásnak, Lengyelország pedig már 1939 szeptemberétől hídfő volt. Németország politikai diktátuma és katonai ereje nem hagyott többé alternatívát a Szovjetunió európai szomszédainak, melyek uralkodó körei amúgy is szovjetellenesek lévén, nem is kerestek ilyen alternatívát, s fejet hajtottak az erősebb előtt. A diplomácia lehetőségei, hogy az agresszió kezdetét kitolja, erősen összezsugorodtak. „Azt is figyelembe kell venni — írja Vaszilevszkij marsall —, hogy Sztálin, aki a háború kezdetének halasztására törekedett, túlértékelte a diplomáciai lehetőségeket ennek elérésében."[106]

A Nagy Honvédő Háború megindulása előtti utolsó hónapokban különösen jól érzékelhetők voltak annak a ténynek a negatív következményei, hogy a Szovjetunió tőkés környezetben élt, s így igen szűkre szabottak voltak az ország külpolitikai lehetőségei. A fasiszta Németország fokozta a Szovjetunióval szembeni ellenséges tevékenységét Délkelet-Európában és a szovjet határoknál fekvő többi országban; bevonta Bulgáriát a háromhatalmi egyezménybe; újabb német csapatokat küldött Romániába és Finnországba;

[105] *W. Churchill:* The Second World War. Boston 1950. 4. köt. 493. old.; *Werth:* Id. mű, 73.old.

[106] *A. M. Vaszilevszkij:* Gyelo vszej zsiznyi. Moszkva 1973. 109. old.

fegyveres erői betörtek Jugoszláviába 24 órával azután, hogy szovjet—jugoszláv barátsági és megnemtámadási szerződést írtak alá; a német repülőgépek megsértették a szovjet határt stb. A szovjet kormány mindegyik esetben határozottan tiltakozott, de kerülte az azonnali konfrontációt. Eközben a két ország között egyre keményebb lett a politikai küzdelem.

Így például 1941. január 17-én a szovjet kormány berlini követsége útján egy újabb nyilatkozatot juttatott el a német félnek. „Ma nálam volt az orosz követ — jegyezte föl Weiszäcker német külügyi államtitkár. — Közölte velem: »A szovjet kormány már nemegyszer kijelentette a német kormánynak, hogy Bulgária területe és a tengerszorosok vidéke a Szovjetunió biztonsági övezete, a Szovjetunió pedig nem maradhat tétlen a biztonságát veszélyeztető események láttán. A szovjet kormány a fentebb kifejtettek értelmében kötelességének tartja, hogy figyelmeztessen: amennyiben bármiféle idegen csapatok jelennének meg Bulgária területén vagy a tengerszorosok vidékén, azt úgy fogja értékelni, mint a Szovjetunió biztonsági érdekeinek megsértését.«"[107]

1941. március 8-án a Külügyi Népbiztosság körtáviratban küldött utasítást külföldi követségeinek Németország görögországi agresszív cselekményeivel kapcsolatban. „Figyelmeztetni kell a Németországot tevékenyen támogató balkáni államok kormányait — hangzott az utasítás —, hogy e politika mennyire veszélyes a Balkán békéjére nézve ... Egyidejűleg kifejezésre juttatjuk rokonszenvünket a görög néppel, amely felvette a harcot a német betolakodókkal."

1941. április 5-én Moszkvában aláírták a Szovjetunió és Jugoszlávia barátsági és megnemtámadási szerződését. Ennek kapcsán Németország határozott nemtetszésének adott kifejezést. Feleletül a szovjet fél úgy nyilatkozott von Schulenburg német nagykövet előtt, hogy Németországnak ez az álláspontja mit sem változtathat a Szovjetunió Jugoszláviához való viszonyán. „A szovjet kormány e lépését jól átgondolta, és végleges döntésre jutott."[108]

A Szovjetunió iráni követsége 1941 februárjában jelentette: a hitlerista ügynökség energikusan dolgozik azon, hogy Iránt a Szovjet-

[107] Stalin und Hitler. 289. old.
[108] AVP SZSZSZR.

unió ellen irányuló kém- és diverzánstevékenység hídfőjévé változtassa, s majd innen próbálják dezorganizálni a szovjet hátországot. Irán számos, a szovjet határ közelében fekvő városában, valamint a kaspi-tengeri kikötőkben, Pehleviben, Bandar-Sahban és másutt, fasiszta egyesületek alakultak. Itt készítették fel őket, hogy majd átdobják a bakui olajvidékre és Szovjet-Türkméniába, ahol azután szovjet területen gyújtogathatnak, robbanthatnak és más terrorcselekményeket hajthatnak végre.

A kabuli szovjet követség 1941 elején azt jelentette, hogy a németek ügynöksége Afganisztánban is fokozta szovjetellenes tevékenységét. Az ottani német kolónia, hogy szovjetellenes hangulatot keltsen a lakosság körében, propaganda-röpcédulákat és brosúrákat terjesztett; hozzáláttak a terrorista és diverzáns bandák szervezéséhez, melyek azután rátámadtak szovjet határőr-őrsökre, s német kémeket és diverzánsokat próbáltak eljuttatni a Türkmén, az Üzbég és a Tadzsik Szovjet Köztársaságba. Különös óvatosságra intett, hogy a fasiszta ügynökök kapcsolatot létesítettek az egykor Szovjet-Oroszországból elmenekült fehéremigránsokkal és baszmacsokkal.

A szovjet diplomácia továbbra is harcolt azért, hogy Iránban és Afganisztánban csökkentse a németek befolyását.

A Balkánon és Észak-Európában folytatott szovjet politika a Szovjetuniónak arról az eltökélt szándékáról tanúskodott, hogy továbbra is védelmezi a kis országok érdekeit a fasiszta veszéllyel szemben. 1941. június 16-án Gavrilovič, volt moszkvai jugoszláv követ, visszatekintve így értékeli a helyzetet: „Moszkvában egyre nagyobb aggodalmat keltett Németországnak az a titkos szovjetellenes politikája, amelyet hosszú időn át Finnországban, a Baltikumban és Ukrajnában folytatott... A szovjet kormány arra törekedett, hogy keresztezze a balkáni német akciókat; ezért adott biztosítékokat Törökországnak és kötött megnemtámadási paktumot Jugoszláviával... E fejlemények jelentősége nyilvánvaló volt a német kormány előtt."[109]

Berlinben valóban tisztában voltak azzal, hogy a szovjet külpolitika antifasiszta politikát jelent. Schellenberg, a német felderítés egyik vezetője, emlékirataiban közli Hitler helyzetértékelését, ame-

[109] FRUS 1941. 1. köt. 312—313. old.

lyet a fasiszta vezetők egyik 1941 áprilisi titkos tanácskozásán adott. „Az oroszok követelései Finnországgal, Romániával, Bulgáriával kapcsolatban, az utóbbi időben tapasztalható politikai intrikáik Jugoszláviában arra mutatnak, hogy hamarosan készek a kenyértörésre, Sztálin a közeljövőben készen áll a velünk való harcra."[110]

Hitler, amikor ilyen és hasonló kijelentéseivel hangot adott a reális feszültségnek a szovjet—német viszonyban, egyben azon volt, hogy ezért a felelősséget a Szovjetunióra hárítsa. Egész „érvrendszert" dolgozott ki annak igazolására, hogy a hazánk ellen készülő támadást állítólag a Szovjetunió „agresszivitása", a „preventív csapásra" való hajlandósága tette szükségessé. Később ezeket az „érveket" több polgári történész is felhasználta, hogy tisztára mossa Németországot az agresszió vádja alól és meghamisítsa a Szovjetunió külpolitikáját. Komoly nyugati kutatók viszont nemegyszer rámutattak arra, hogy a tényekkel való ilyesfajta játék megengedhetetlen. Többek közt az angol Leach megjegyzi: Hitler a Szovjetunió növekvő ellenségességét Németországgal szemben gyakran felhasználta arra, hogy ezzel igazolja a Szovjetunió megtámadására vonatkozó döntését. „Csakhogy a Finnország és Románia körül 1940 második felében keletkezett konfliktus annak a következménye volt, hogy Hitler 1941-ben döntött a Szovjetunió megtámadásáról, és megváltozott a politikája. Ilyeténképpen a szovjet—német viszony rosszabbodása következménye és nem oka volt annak, hogy Hitler a Keletre nyomulás mellett döntött."[111]

A Szovjetunió és Németország viszonyának feszültté válása megnyilvánult kétoldalú kapcsolataikban is, jóllehet a hitleristák továbbra is törekedtek a „barátság" látszatának fenntartására. Így például a német hatóságok felvetették a kérdést, hogy át kellene telepíteni Németországba azokat a német nemzetiségű személyeket, akik a Szovjetunióhoz 1939—1940-ben visszakerült területeken éltek.

A szovjet kormány beleegyezett a német nemzetiségűek önkéntes kiutazásába. „A német hatóságok nagy hűhóval láttak hozzá, hogy

[110] *Walter Schellenberg:* Memorien. Köln 1950. 21. old.

[111] *V. Leach:* German Strategy against Russia. 1939—1941. London 1973. 223. old.

tömegesen áttelepítsék a német nemzetiségűeket a Baltikumból, Nyugat-Ukrajnából, Belorusszijából és Észak-Bukovinából. Az egész kampányt szovjetellenes propagandacélokkal szervezték. Az újságok ékesszólóan ecsetelték, hogyan „menekül" e területekről a lakosság, s milyen boldogok a hazájukba visszatelepültek."[112]

Szinte rendszeressé váltak a szovjet fél Németországnak szóló tiltakozó nyilatkozatai a növekvő számú határincidensek kapcsán. Tippelskirch, a moszkvai német katonai attasé 1941. április 22-én jelentette Berlinbe: „A Külügyi Népbiztosság vezértitkára ma magához kéretett és szóbeli jegyzéket hozott tudomásomra. Ebben erélyes formában kifejezte azt a szovjet követelést, hogy fel kell lépni a német repülőgépek egyre folytatódó határsértései ellen. Az utóbbi időben jelentősen megnőtt az ilyen esetek száma. Március 27. és április 18. között 80 ilyen incidens történt. A szóbeli jegyzék tartalmazta az említett esetek pontos adatait is. Így rámutatott az április 15-i incidensre, amely a repülőgép leszállításával végződött. A gépen felfedeztek egy fényképezőgépet, több filmtekercset, melyek fényt kaptak, valamint egy összetépett térképet is a Szovjetunió különböző vidékeiről. Mindez jól mutatja, mi volt a repülőgép személyzetének feladata."[113]

A berlini szovjet követség igyekezett kihasználni a Németországhoz fűződő kétoldalú kapcsolatokat egyebek között annak érdekében, hogy lehetőség szerint kiragadjon a Gestapo karmaiból ismert antifasisztákat, haladó tudósokat és írókat, kommunista vezetőket. Hosszú időn át küzdött például a hírneves francia fizikus, Paul Langevin szabadságáért, aki egyben meggyőződéses antifasiszta volt. Hasonló erőfeszítéseket tettek a szovjet diplomaták Franciaországban, Vichyben is. Sikerült kiszabadítani Jean-Richard Blochot, a neves francia kommunista írót. Moszkvába került, s ott sokat fáradozott azért, hogy a világ közvéleményét a hitlerizmus elleni harcra mozgósítsa.

[112] *I. F. Filippov:* Id. mű, 135. old.

[113] Akten . . . Serie D. 1937—1941. Vandenhoeck. Ruprecht in Göttingen 1959. 12. köt. 502. old.

Március végétől Berlinben makacsul tartotta magát a híresztelés, hogy Hitler háborúra készül a Szovjetunió ellen. Különböző dátumok kerültek forgalomba: április 6., április 20., május 18. és végül június 22. A szovjet követség rendszeresen jelentett Moszkvába minden aggasztó jelzést. „Mi, a követség munkatársai, több hónapon át láthattuk, hogy Németországban egyre csak olyan intézkedéseket tesznek, amelyek nyilvánvalóan egy keleti fronton megvalósítandó hadművelet előkészítését szolgálják — írja V. M. Berezskov. — Ilyen előkészületekről tanúskodtak a követséghez különböző forrásokból beérkező információk.

Ilyeneket szolgáltattak mindenekelőtt a barátaink magából Németországból. Tudtuk, hogy a náci birodalomban, így Berlinben is, mély illegalitásban tevékenykedik a »Die rote Kapelle« nevű antifasiszta csoport és mások. Hihetetlen nehézségek közepette, sokszor életük kockáztatásával, de megtalálták rá a módot a német antifasiszták, hogy figyelmeztessék a Szovjetuniót a rá leselkedő növekvő veszélyre. Fontos információkat szolgáltattak, melyek szerint a hitleri Németország országunk megtámadására készül."[114]

1941 május elején a berlini szovjet követségen szűk körű tanácskozást tartottak. A Moszkvából visszatért nagykövet ismertette a követségi munkatársakkal mindazt, amit Sztálin a Szovjetunió elleni hitleri agresszió növekvő veszélyéről mondott. A nagykövet megbízta munkatársait, hogy még egyszer gondosan tanulmányozzanak minden adatot, ami erre a kérdésre vonatkozik.

A diplomaták csoportját V. Sz. Szemjonov tanácsos és I. Sz. Csernisev attasé irányította. Tagjainak ki kellett kapcsolódniuk valamennyi folyamatban lévő ügyből, s külön üléseket kellett tartaniuk, hogy tanulmányozzák és feldolgozzák a követségre a Hitler keleti háborújának előkészületeiről beérkezett információkat, s le kellett vonniuk belőlük a megfelelő következtetéseket.

Május végére a csoport terjedelmes jelentést állított össze. Fő következtetése az volt: Németország gyakorlatilag befejezte a Szovjetunió elleni támadás előkészületeit, s ezeknek az előkészületeknek a méreteiből ítélve kétségtelen, hogy már a csapatok és a harctechnika koncentrálását is elvégezték. A dokumentumokból

[114] *V. M. Berezskov:* Id. mű, 51—52. old.

teljes határozottsággal levonható volt az a következtetés, hogy Németország bármelyik pillanatban megtámadhatja a Szovjetuniót.

A követség vezetése már korábban, márciusban azzal a kéréssel fordult a Külügyi Népbiztossághoz, hogy a németországi kiküldetésbe utazó szovjet állampolgároknak ne engedjék meg, hogy magukkal vigyék feleségüket és gyermekeiket. Azt is javasolták, hogy hadd térjenek haza a Berlinben működő valamennyi szovjet intézmény munkatársainak családtagjai. A javaslatot elfogadták.[115]

A párt Központi Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa a kialakult helyzetre való tekintettel utasította a Honvédelmi Népbiztosságot és a haditengerészeti flottát, hogy intézkedésekkel gyorsítsák meg a szovjet fegyveres erők harcképességének növelését. A szovjet kormány már 1941 februárjában elfogadta a Vörös Hadsereg mozgósítási tervét.

1941. május 13-án a vezérkar elrendelte, hogy 28 lövészhadosztályt és 4 hadsereg-parancsnokságot vonjanak a belső körzetekből a határ mentiekbe. Június elején behívtak kiképzésre a tartalékállományból mintegy 800 000 embert. Mindannyiukat nyugatra küldték, velük egészítették ki a határ menti katonai körzetek és megerődített övezetek csapatait. Ezáltal lehetőség nyílt arra, hogy csaknem 100 lövészhadosztály személyi állományát, a megerődített övezeteket, a katonai légierőt és más csapategységeket jobban feltöltsék. A határ menti körzetek parancsnokságai 1941. június 14. és 19. között megkapták az utasítást, hogy a frontparancsnokságokból seregközeli harcálláspontokat alakítsanak ki június 21. és 25. között: június 19-én megjött a parancs, hogy álcázni kell a repülőtereket, a csapategységeket és a katonai objektumokat stb. Csakhogy a tervezett mozgósítási és szervezési intézkedéseket nem sikerült végrehajtani. Kitűnt, hogy rosszul számították ki a hitleri Németország támadásának időpontját, s az ország gazdasági lehetőségei sem engedték, hogy a történelem által szabott határidőre készen álljanak a támadás elhárítására.

„Joggal tehetjük föl a kérdést: Sztálin, aki jól tudta a jelekből, hogy Németország felkészült a velünk való háborúra, vajon miért nem egyezett bele abba, hogy idejében harckészültségbe helyezzék

[115] Lásd: *V. M. Berezskov:* Id. mű, 59. old.; *I. Kobljakov:* Iz Berlina na Rogyinu. Ijuny 1941. goda; *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 1970. 3. sz. 105. old.

a határ menti katonai körzetek csapatait?" — írja emlékirataiban Vaszilevszkij marsall. Gondolatai igen érdekesek abból a szempontból, hogy megérthessük, milyen lehetett volna a Szovjetunió akcióképessége a háború előtti utolsó hónapokban.

„Nekem az a véleményem: jóllehet még nem készültünk föl a háborúra teljesen, mégis, ha eljött az idő, hogy szembenézzünk vele, bátran kellett volna cselekedni. Sztálin erre nem tudta elszánni magát, bár a legjobb szándékok vezették. Így azután a Szovjetunió fegyveres erőinek, mivel nem helyezték őket idejében harckészültségbe, jelentősen kedvezőtlenebb helyzetben kellett felvenniük az agresszorral a harcot, s kénytelenek voltak harcolva visszavonulni az ország mélyébe. Nem tévedünk, ha azt mondjuk: ha a pártnak és a népnek azokhoz az óriási erőfeszítéseihez, amelyeket az ország katonai potenciáljának sokoldalú erősítésére tettek, még hozzájárult volna a fegyveres erők idejében történő mozgósítása és szétbontakoztatása, a csapatok harckészültségbe helyezése a határ menti körzetekben, a harci cselekmények egészen másként alakultak volna . . .

Akkor is vissza kellett volna vonulnunk, mivel a német fasiszta csapatok még mindig számos ponton komoly előnyben voltak, így abban, hogy Németország egész gazdaságát, egész életét militarizálták, s a németek fölényben voltak fegyverzetük, létszámuk és a harci tapasztalatok terén is . . .

A párt látta, hogy közeledik a háború, és maximális erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy kitolja azt az időpontot, amikor a Szovjetuniót is eléri. Ez okos és realista irányvonal volt. Megvalósítása mindenekelőtt azt igényelte, hogy igazi művészettel irányítsák a diplomáciai kapcsolatokat a tőkés országokkal, különösen az agresszorokkal . . .

Minden azon múlott — jegyzi meg Vaszilevszkij —, hogy meddig lehet folytatni ezt az irányvonalat. Hiszen a fasiszta Németország, különösen az utolsó hónapokban, már nyíltan végezte határainknál a katonai előkészületeket, azaz pontosabban ez volt az az idő, amikor teljes gőzzel mozgósítanunk kellett volna, teljes harckészültségbe kellett volna helyeznünk a határ menti körzeteket, s meg kellett volna szervezni a kemény, mélyen lépcsőzött védelmet. Sztálin azonban, aki óriási befolyást gyakorolt a párt és a kormány kül- és belpolitikájára, láthatóan nem tudta megválasztani a kellő

időpontot, ezt a döntő pillanatot. Haladéktalanul új döntéseket kellett hozni, amelyek új történelmi korszakot nyitottak hazánk életében, s egyidejűleg természetesen a legóvatosabban kellett eljárni, nehogy ürügyet szolgáltassunk a hitleristáknak arra, hogy országunkat vádolhassák agresszivitással."[116]

A szovjet kormány tehát végtelenül óvatosan járt el, s diplomáciai eszközökkel igyekezett megnehezíteni, hogy Németország a Szovjetunióra támadjon. E céllal történt, hogy a szovjet sajtóban 1941. június 14-én közzétették a TASZSZ közleményét, amelyben ez volt olvasható: „Szovjet körök véleménye szerint azoknak a híresztelléseknek, hogy Németország meg akarja szegni a paktumot és támadást akar intézni a Szovjetunió ellen, nincs semmi alapjuk." A közleménnyel szerették volna kipuhatolni Németország legközelebbi katonai-politikai szándékait, s egyben kifejeződött benne a szovjet kormánynak az a törekvése is, hogy minden lehetőséget kihasználjon a háború kezdetének elhalasztására. A német kormány azonban nem reagált, feleslegesnek ítélte, hogy bármiféle magyarázatot adjon a Szovjetuniónak. Németország már befejezte a háborús előkészületeket, és nem lehetett diplomáciai eszközökkel feltartóztatni.

Mindamellett a szovjet kormány, hogy megpróbálja megőrizni a békét, június 21-én este még egyszer megpróbált érintkezésbe lépni a német kormánnyal. Molotov a kormány megbízásából magához kérette von Schulenburg nagykövetet, s javasolta neki, hogy vitassák meg a szovjet—német kapcsolatok helyzetét. Ugyanazon az éjszakán, június 22-én 0 óra 40 perckor, táviratot küldtek a berlini szovjet nagykövetnek, mely tartalmazta a külügyi népbiztos és von Schulenburg beszélgetésének lényegét. Utasították a nagykövetet: keresse föl Ribbentropot vagy a helyettesét, és tegye föl ugyanazokat a kérdéseket.

Az utasítást azonban már nem kellett teljesíteni: a német fegyveres erők néhány óra múlva hitszegő módon betörtek a Szovjetunió területére.

[116] *Vaszilevszkij:* Gyelo vszej zsiznyi. 106—108. old.

Tartalom

BEVEZETŐ 5

I. fejezet

A TÖRTÉNELMI VALÓSÁG ÉS A HAMISÍTÁS 11

1. Vajon meg lehetett volna akadályozni a második világháborút? 11
2. „... Mi egyenesen szemébe nézünk az igazságnak" 25
3. A Szovjetunió külpolitikai tevékenységének fő irányai és jellemzői a második világháború kezdetén 34
4. A hazugságok összege 62

II. fejezet

NYUGATON ÉS ÉSZAKNYUGATON 73

1. 1939 aggasztó szeptembere 74
2. A Szovjetunió és Finnország 89
3. A baltikumi fejlemények 111

III. fejezet

A SZOVJETUNIÓ VISZONYA ANGLIÁHOZ, FRANCIAORSZÁGHOZ, AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKHOZ 122

1. A Szovjetunió és az angol—francia koalíció a második világháború megindulása után 122
2. A szovjetellenes politikától az északi intervenció tervéig 133

3. A szovjetellenes elvakultság ára 146
4. A szovjet—angol kapcsolatok Franciaország veresége után 158
5. A Szovjetunió és az Egyesült Államok
„Miért nem vitte Roosevelt egészen a szakításig?" 168

IV. fejezet
DÉLNYUGATON ÉS A BALKÁNON 185

1. Nem könnyű Romániával 186
2. A Szovjetunió és Bulgária 205
3. A Szovjetunió és Magyarország 216
4. A Szovjetunió és Jugoszlávia 223

V. fejezet
DÉLEN 230

1. A Szovjetunió és Törökország 230
2. A Szovjetunió és Irán 244
3. A Szovjetunió és Afganisztán 253

VI. fejezet
KELETEN 260

1. A távol-keleti katonai-politikai helyzet sajátosságai 261
2. A Szovjetunió és Japán az 1939—1940. évi tárgyalásokon.
A szovjet diplomáciára nem lehet nyomást gyakorolni 269
3. A Szovjetunió és Japán semlegességi egyezménye 283
4. Szovjet segítség a népi Kínának 289

VII. fejezet

A SZOVJETUNIÓ VISZONYA NÉMETORSZÁGHOZ ÉS OLASZORSZÁGHOZ 296

1. Belső küzdelmek Németországban az európai „furcsa háború" időszakában 296
2. Gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok Németországgal 311
3. A német fasiszta veszély megnövekedése 318
4. A Szovjetunió és Németország politikai konfrontációja 1940 novemberében 321
5. A Szovjetunió és Olaszország 335
6. A háború előtti utolsó napok; a diplomáciai lehetőségek leszűkülése 341

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
84—1339. Szikra Lapnyomda, Budapest
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató
A kötetet Feles Györgyné szerkesztette
A borító Uszanov Jurij munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Jordán Katalin
Terjedelme 22,5 (A/5) ív

В исследовании доктора исторических наук, профессора П. П. Севостьянова рассматривается внешнеполитическая деятельность Советского Союза накануне Великой Отечественной войны.

Павел Петрович Севостьянов

ПЕРЕД ВЕЛИКИМ ИСПЫТАНИЕМ

Внешняя политика СССР с сентября 1939 года
по июнь 1941 года
(На венгерском языке)

Будапешт — Ужгород
Изд-во им Кошута — Изд-во «Карпаты»

Перевод с русского Миклошнэ Рейз

Редактор Дьердьнэ Фелеш
Худож оформление Ю Усанова

ИБ № 1432

Подписано в печать 17.07 84 Формат $60\times84^{1}/_{16}$ Бумага тип. № 1. Печать офс
Услов. печ. л. 20,93 Условн. кр -отт 21,4 Учет.-изд л 22,23 Тираж 5600 экз
Зак № 4—220 Цена 2 р 62 к
Отпечатано с диапозитивов газетной типографии «Сикра»
(Будапешт, ВНР) Киевской книжной фабрикой «Жовтень»,
252053, Киев, ул Артема, 25

48,— Ft

A kötet az 1939 és 1941 nyara közt eltelt két év diplomáciai eseménytörténetét dolgozza fel a szovjet külpolitikai törekvések középpontba állításával. A szerző rendkívül gazdag forrás- és irodalomanyag alapján dolgozik. Forrásai között szerepel angol és más nyugati archívumok, a szovjet külügyminisztérium iratanyaga. Ezenkívül e témában a lehető legteljesebb könyvészeti anyag szerepel orosz, német, angol és olasz nyelven.

Több, úgynevezett kényes kérdés tarkítja a Nagy Honvédő Háborút megelőző diplomáciai csatározások történelmét. A viták e téma körül máig élnek, fel-fellángolnak. Foglalkozik pl. a könyv a szovjet—német megnemtámadási egyezmény általában szűkszavúan kezelt problémakörével, a szovjet—finn háborúval, a szovjet—lengyel határkiigazítással, a nyugati titkos diplomácia mesterkedéseivel stb.

„Nehéz, nagyon nehéz idők jártak akkor. Egyre messzebb tűnnek tőlünk, ám mindaz, ami azokban az években történt, nem vált holt történelemmé" — írja a szerző könyvében. Tanulságai máig hatóak.